ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ ΓΟΝΖΑΓΑ
Ἀντισυνταγματάρχου τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν
τοῦ Ἰταλικοῦ Στρατοῦ

Ο ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΩι 1897 ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑι

ΜΕΤΕΦΡΑΣΘΗ
Ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ
ὑπὸ
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ
ΙΛΑΡΧΟΥ

[redacted]

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ
1906.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

Κείμενον

Torino, 27 Giugno 1906.

Signor Capitano,

Non credo che la mia pubblicazione sulla guerra di Tessaglia del 1897 meriti tutte le lodi che Vossignoria ebbe l'amabilità di esprimermi, nè l'onore di una traduzione; ma poichè Ella ritiene che la lettura del mio lavoretto possa tornare interessante e istruttiva ai suoi colleghi, di buon grado La autorizzo a tradurlo e a stamparlo.

Nel mettere in circolazione quel mio scritto, voglia però, signor capitano, chiedere per me il maggiore compatimento ai signori ufficiali del bello esercito ellenico — fra i quali mi onoro contare amicizie care e preziose conoscenze — se, per avventura, trovassero azzardato o inesatto qualche mio apprezzamento, assicurandoli che ciò sarebbe da ascriversi unicamente al non essere io riuscito, forse, a completamente chiarire qualche punto della campagna.

Che se la considero nell' insieme, non posso che ripetere il giudizio a Lei noto che cioè le belle resistenze dei primi giorni al confine e quelle di Velestino e di Domocòs contro un avversario tanto superiore di numero, mostrano luminosamente che non sono spente negli Elleni le belle qualità guerresche dei tempi classici, e che il giovane Condottiero del 1897 — S. A. R. il Principe Constantino, Diadoco — ad egregie doti di mente e di cuore accoppia pregevoli doti militari.

Coi sensi della massima considerazione e con affetto di camerata sono della S. V. Ill. dev. mo

P. Maurizio Gonzaga.
Tenente colonnello di stato maggiore.
Professore alla Scuola di Guerra.

All' illmo signor

Capitano Eugenio Rizo-Rangabé.

Aiutante-di-campo di S. A. R. il Command.-in-capo dell' Esercito Greco.

ATENE

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΝ

Μετάφρασις

Τουρῖνον 14 Ἰουνίου 1906

Κύριε Ἴλαρχε,

Δὲν μοὶ φαίνεται ὅτι τὸ περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ πολέμου τοῦ 1897 ἔργον μου εἶναι ἄξιον τῶν ἐπαίνων, οὓς ἔχετε τὴν καλωσύνην νὰ μοὶ ἐκφράσητε, οὐδὲ τῆς τιμῆς νὰ τύχῃ μεταφράσεως. Ἀλλ' ἀφοῦ ὑμεῖς φρονεῖτε ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τοῦ πονήματός μου δύναται ν' ἀποβῇ ἐνδιαφέρουσα καὶ χρήσιμος εἰς τοὺς συναδέλφους ὑμῶν, λίαν προθύμως ἐξουσιοδοτῶ ὑμᾶς νὰ τὸ μεταφράσητε καὶ τὸ δημοσιεύσητε.

Προκειμένου δὲ νὰ τεθῇ τοῦτο εἰς κυκλοφορίαν, ἐκφράζω, κύριε Ἴλαρχε, τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ κ. κ. ἀξιωματικοὶ τοῦ εὐγενοῦς ἑλληνικοῦ στρατοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔχω τὴν τιμὴν ν' ἀριθμῶ ἀγαπητοὺς φίλους καὶ πολυτίμους γνωρίμους, θὰ φανῶσιν ἐπιεικεῖς, ἐὰν τυχὸν εὕρωσιν ἐν αὐτῷ κρίσεις τινας παρακεκινδυνευμένας, ἢ καὶ ἀνακριβεῖς, διαβεβαιῶν αὐτοὺς ὅτι αὗται δέον ν' ἀποδοθῶσι μόνον εἰς τὸ ὅ,τι δὲν κατώρθωσα ἴσως νὰ διαλευκάνω τελείως σημεῖά τινα τῆς ἐκστρατείας.

Ἐν συνόλῳ ἐπισκοπῶν τὴν ἐκστρατείαν ταύτην, δὲν δύναμαι ἢ νὰ ἐπαναλάβω τὴν γνωστὴν ἤδη ὑμῖν γνώμην μου, ἤτοι, ὅτι αἱ ὡραῖαι ἀντιστάσεις τῶν πρώτων ἡμερῶν ἐπὶ τῶν συνόρων, ὡς καὶ αἱ ἐν Βελεστίνῳ καὶ ἐν Δομοκῷ, κατ' ἀντιπάλου, τόσον ἀριθμητικῶς ἀνωτέρου, ἀποδεικνύουσι περιφανῶς ὅτι δὲν ἀπώλοντο παρὰ τοῖς Ἕλλησιν αἱ μεγάλαι πολεμικαὶ ἀρεταὶ τῶν κλασικῶν χρόνων, καὶ ὅτι ὁ νεαρὸς Ἡγήτωρ τοῦ 1897, ἡ Α. Β. Ὑ. ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος Διάδοχος, συνδυάζει ἐπιζήλους στρατιωτικὰς ἀρετὰς μετ' ἐκτάκτων διανοητικῶν καὶ ψυχικῶν χαρισμάτων.

Σὺν τῇ ἐκφράσει τῆς ἀκραιφνοῦς πρὸς ὑμᾶς ὑπολήψεώς μου καὶ συναδελφικῆς ἀγάπης, διατελῶ ὅλως ὑμῖν ἀφωσιωμένος.

ΠΡΙΓΚΗΨ ΜΑΥΡΙΚΙΟΣ ΓΟΝΖΑΓΑ

Ἀντισυνταγματάρχης τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν
καὶ Καθηγητὴς ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Πολέμου

Τῷ Κυρίῳ Ἰλάρχῳ Εὐγενίῳ Ῥίζῳ Ῥαγκαβῆ,
Ὑπασπιστῇ τῆς Α. Β. Υ. τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ τοῦ
Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ.

Ἀθήνας

ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ ΓΟΝΖΑΓΑ
Ἀντισυνταγματάρχου τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν
τοῦ Ἰταλικοῦ Στρατοῦ.

Ο ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ 1897 ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΜΕΤΕΦΡΑΣΘΗ
Ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ
ὑπὸ
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ
ΙΛΑΡΧΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ
1906.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΩΝ ΕΓΕΝΕΤΟ ΧΡΗΣΙΣ

Καικιλίου Φάβρις	Ἡ ἱστορικὴ κατάστασις ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου. — Διάλεξις γενομένη ἐν Ρώμῃ ατὰ Μάρτιον τοῦ 1897 (δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ τρατιωτικῇ Ἐπιθεωρήσει
Ἐδουάρδου Driault.	Πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα. Ἐν Παρισίοις, παρὰ Φ. Ἀλκάν, 1900.
» »	Τὸ Ανατολικὸν Ζήτημα, ἐν Παρισίοις, παρὰ Φ. λκάν, 1898
Α. Μ Θὐρούσσωφ.	Ἱστορικὴ περίληψις τῶν κυριωτέρων συνθηκῶν εἰρήν ς κλπ. Ἐν Παρισίοις παρὰ Κ. Χειρισσέῦ, 1884
——— ————————	Διπλωματικὰ Ἀρχεῖα ἔτη 1873, 1880 81, 1882—83, 1897, 1898.
Βίκτωρος Βεράρδου.	Ἡ Τουρκία καὶ ὁ σύγχρονος ἑλληνισμός. Ἐν Παρισίοις, παρὰ Φ. Ἀλκάν, 1893.
Lavisse καὶ Rambaud.	Γενικὴ Ἱστορία, Τόμος ΙΒ΄, Ὁ σύγχρονος κόσμος Ἐν Παρισίοις, παρὰ Ἀ Κολλὶν, 1901.
Α. Φίλιππσον καὶ L. Neumann.	«Εὐρώπη», Γενικὴ Γεωγραφία, δημοσιευθεῖσα μερίμνῃ τοῦ Καθηγητοῦ ὁ Sievers, ἐν Λειψίᾳ, πα ὰ τοῦ Βιβλιογραφικοῦ Ἰνστιτούτου, 1897.
Ἀλφρέδου Φίλιππσον.	Ἡ διάπλασις τῶν Αἰγαίων χωρῶν (μελέτη δημοσιευθεῖσα ἐν τοῖς «Γεωγραφικοῖς Χρονικοῖς» 1898)
Α. Β. Υ. Διαδόχου Κωνσταντίνου τῆς Ἑλλάδος.	Ἔκθεσις τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1897 Ἐν Ἀθήναις, 1899.
» »	Ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ, 1897 (Περίληψις τῆς προρρηθείσης Ἐκθέσεως (ἰδιαιτέρως κυκλοφορήσασα, κείμενον Γερμανικόν).
Κολμὰρ φὸν δὲρ Γκόλτς	Ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος καὶ ὁ τουρκικὸς στρατός Ἐν Βερολίνῳ, παρὰ Ε Μίττλερ, 1898.
Ἰωάννου Salis-Seevvis.	Ὁ τουρκοελληνικὸς πόλεμος τοῦ 1897 Ἐν Βιέννῃ παρὰ Braumüller, 1898.
H. Albertall	Κρίσεις ἐπὶ τοῦ πολέμου τοῦ 1897 (ἄρθρα δημοσιευθέντα ἐν τῇ «Διεθνεῖ Ἐπιθεωρήσει», 1898).
Μεχμὲτ Φερὶδ βέης.	Ἡ μάχη τοῦ Δομοκοῦ τῇ 17 Μαΐου 1897. Διάλεξις γενομένη ἐν Ἀλτόνῃ κατὰ Μάϊον τοῦ 1901 (δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ «Στρατιωτικῇ Ἑβδομαδιαίᾳ Ἐπιθεωρήσει» τῷ 1901)
Ἀνωνύμου.	Μελέται ἐπὶ τοῦ τουρκοελληνικοῦ πολέμου, ἐν Παρισίοις παρὰ H. G. Lavauzelle, 1897.
————————	Ἐπιθεώρησις τῶν Δύο Κόσμων. Ὀκτώβριος 1897
————————	Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις τῆς Ἀλλοδαπῆς, 1897 καὶ 1898.

Α'. ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ.

Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897 οὐδὲν ἕτερον ἐστὶν ἢ ἐν ἐπεισόδιον τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἐν στενῇ σημασίᾳ ἐννοουμένου, ἤτοι περιωρισμένου εἰς τὰς μεταξὺ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῶν Χριστιανικῶν Κρατῶν τῆς Εὐρώπης (1) σχέσεις.

Ἵνα κατανοήσῃ τις ὀρθῶς τὴν σημασίαν τοῦ ἐπεισοδίου τούτου, δέον νὰ γινώσκῃ, ἐν γενικαῖς τοὐλάχιστον γραμμαῖς, τὸ σύνολον τῶν γεγονότων, τῶν παραγαγόντων αὐτό. Τούτου ἕνεκα, ἀφοῦ διεξέλθωμεν ἐν ὀλίγοις τὰ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ καὶ τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὡς καὶ διὰ βραχέων τὰ τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ἥτις περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ τὰ σπέρματα τοῦ ἀνατολικοῦ Ζητήματος, θὰ ἐξετάσωμεν τὰ συμβάντα ἐκεῖνα, τὰ μετὰ τὴν συνθήκην ταύτην, ἐν οἷς δέον ν' ἀναζητηθῶσι τὰ αἴτια τοῦ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας πολέμου.

Περὶ τὸ ἔτος 1300 Ὀσμὰν ὁ Αος, ἀρχηγὸς φυλῆς Τουρκομάνων, ἵδρυσεν ἐν Μικρασίᾳ (ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Κράτους τῶν Σουλτζούκιων) τὴν δεσποτείαν τῶν Ὀσμανιδῶν ἢ Ὀσμανλήδων. Ἀπὸ μικροῦ Ἐμιράτου ἡ δεσποτεία αὕτη ηὔξησε ταχέως διὰ τῆς κατακτήσεως, οὕτως ὥστε, ὅτε ἐν ἔτει 1317 ἡ Προῦσα ἐγένετο πρωτεύουσα αὐτοῦ, ἦν ἤδη ἰσχυρὸν Κράτος. Ὀρχὰν ὁ Α', διαδεχθεὶς τὸν Ὀσμὰν ἐν ἔτει 1326, συνέχισε τὸ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐγκαινιασθὲν ἔργον τῆς ἐπεκτάσεως, κυρίως εἰς βάρος τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐπεξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ ταχέως ἐφ' ὅλης τῆς Βιθυνίας καὶ τῆς Μοισίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τούτου ἔθεσαν τὸν πόδα κατὰ πρῶτον οἱ Τοῦρκοι ἐν Εὐρώπῃ (ἐν Γαλλιπόλει τῷ 1356), κληθέντες, ὡς λέγεται, ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις, πιεζόμενος συγχρόνως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὑπὸ τῶν Σέρβων, ἤλπισε νὰ σώσῃ τὸ Κράτος του φέρων ἀντιμετώπους τοὺς μὲν πρὸς τοὺς δέ. (2)

(1) Ἐν εὐρείᾳ σημασίᾳ τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα περιλαμβάνει τὰς σχέσεις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ μεθ' ἅπαντος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. (Driault.—Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, Πρόλογος).

(2) Ὑπὸ τὸν ἐπιφανῆ μονάρχην Στέφανον Δουσχιὰν (1331—1355) ἡ Σερβία εἶχε περιέλθει εἰς ὕψιστον σημεῖον λαμπρότητος. Ὁ Δουσχιὰν εἶχε κυριεύσει τὴν Βουλγαρίαν, εἶχεν ἐπεκτείνει τὰ ὅρια τῆς Μεγάλης Σερβίας μέχρι τῆς Χαλκιδικῆς Χερσονήσου καὶ τῶν στομίων τῆς Μαρίτζας, καὶ εἶχε στεφθῆ ἐν Σκοπείοις Αὐτοκράτωρ τῆς Σερβίας καὶ Ρουμανίας. Παρεσκεύαζε μεγάλην κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκστρατείαν, ἣν ἐπόθει ὡς πρωτεύουσαν τοῦ Κράτους του, ὅτε ἀπεβίωσε τῇ 20 Δεκεμβρίου 1355. Τὸ παρ' αὐτοῦ ἀνεγερθὲν οἰκοδόμημα τάχιστα κατέρρευσεν.

Ταχεῖαι ὑπῆρξαν αἱ πρόοδοι τῶν Ὀθωμανῶν ἐν Εὐρώπῃ. Ἐν ἥττονι τῶν δύο αἰώνων ἔφθασαν μέχρι τῶν τειχῶν τῆς Βιέννης.

Μουρὰδ ὁ Α' ἐν ἔτει 1360 ἐκυρίευσε τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ ἐν ἔτει 1389 συνέτριψε τὸ σερβικὸν Κράτος ἐπὶ τοῦ Κοσσυφοπεδίου. Βαγιαζὴτ ὁ Α' ἐνίκησεν ἐν Νικοπόλει τῷ 1396 στρατιὰν τῶν σταυροφόρων, διοικουμένην ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σιγισμόνδου (¹), καὶ ἐνίσχυσεν οὕτω ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸ Κράτος αὐτοῦ, ὅπερ ἔκτοτε ἐξετείνετο ἐφ' ὅλης σχεδὸν τῆς τοῦ Αἵμου Χερσονήσου. Μωάμεθ ὁ Β', ὁ Κατακτητής, κατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ Μάϊον τοῦ 1453, ἐκυρίευσεν ἐν ἔτει 1462 τὴν Βλαχίαν καὶ τὸ ἐπιὸν ἔτος τὴν Βοσνίαν. Βαγιεζὴτ ὁ Β' ἀπὸ τοῦ 1484 μέχρι τοῦ 1486 κατέλαβε τὴν Βεσσαραβίαν καὶ τὴν Κροατίαν, καὶ ἐν ἔτει 1499 ἐκυρίευσεν ἀπὸ τῶν Βενετῶν τὴν Ναύπακτον, τὴν Κορώνην καὶ τὴν Μεθώνην. Σελὶμ ὁ Α' ἐξέτεινε τὰς ἐν Ἀσίᾳ κατακτήσεις, καταλαβὼν τὴν Ἀραβίαν καὶ τὴν Μέκκαν κατὰ τὰ ἔτη 1518 καὶ 1519. Τέλος Σουλεϊμὰν ὁ Β', ὁ μέγιστος καὶ εὐτυχέστερος τῶν Ὀθωμανῶν ἡγεμόνων, ἐκυρίευσε τὸ Βελιγράδιον ἐν ἔτει 1521, ἐπέδραμεν εἰς τὴν Οὐγγαρίαν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ κατέλαβε πόλεις τινας, ἐκυρίευσε τὴν Ῥόδον ἐν ἔτει 1522, εἰσέβαλε κατὰ πρῶτον ἐν Περσίᾳ τῷ 1523, κυριεύσας μέρος τῆς Γεωργίας, εἰσέβαλεν ἐκ νέου εἰς τὴν Οὐγγαρίαν τῷ 1526, καταστήσας αὐτὴν φόρου ὑποτελῆ, εἶτα προὐχώρησε μέχρι Βιέννης καὶ, εἰ καὶ ἀνωφελῶς, ἐπολιόρκησεν αὐτὴν ἐν ἔτει 1529, ἠπείλησε διὰ τῶν στόλων αὐτοῦ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, εἰσέβαλεν ἐκ νέου εἰς Περσίαν ἐν ἔτει 1549—50, ὑποτάξας ἅπασαν τὴν Γεωργίαν καὶ τὸ Σκυρδάνον, καὶ εἰσέβαλεν ἐκ νέου εἰς Οὐγγαρίαν ἐν ἔτει 1552.

Ὑπὸ τὸν Σουλεϊμὰν Β', ἀποθανόντα αἰφνιδίως ἐν ἔτει 1566, καθ' ἣν ἐποχὴν παρεσκεύαζε νέαν κατὰ τῆς Οὐγγαρίας ἐκστρατείαν, ἡ ἰσχὺς τῶν Τούρκων ἐξικνεῖτο εἰς τὸ ὕψιστον σημεῖον τοῦ μεγαλείου αὐτῆς. Σελὶμ ὁ Β', υἱὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ, ἐκυρίευσεν ἐν ἔτει 1570 τὴν νῆσον Κύπρον, ἀλλὰ τὸ ἀκόλουθον ἔτος, τῇ 7 Ὀκτωβρίου, ἡ ἧττα τῆς Ναυπάκτου ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ταχεῖαν πρόοδον τῶν Ὀθωμανῶν.

Τὰ πλησιέστερα καὶ, κατ' ἀκολουθίαν, μᾶλλον ἐνδιαφερόμενα εὐρωπαϊκὰ κράτη ἐσκέφθησαν πλέον σοβαρῶς νὰ θέσωσιν ὅρια εἰς τὴν περαιτέρω τῶν Τούρκων ἐπέκτασιν. Ἐπὶ πλέον τοῦ αἰῶνος οἱ Ὀθωμανοὶ διετήρησαν τὰς κυριευθείσας χώρας, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1710 ἄρχεται βραδεῖα μέν, ἀλλὰ συνεχὴς ὀπισθοχώρησις, ἥτις θὰ εἶχεν ἤδη ἐπαναφέρει αὐτοὺς εἰς τὴν Ἀσίαν, ὅθεν ὡρμήθησαν, ἐὰν ὁ κίνδυνος γενικῆς συρράξεως κατὰ τὴν διανομὴν τῶν λαφύρων δὲν εἶχε μέχρι τοῦδε πείσει ἑκάστοτε τὰς μετ-

(¹) Σιγισμόνδος τοῦ Λυξεμβούργου, βασιλεὺς τῆς Οὐγγαρίας ἐν ἔτει 1386, εἶτα δ' Αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας.

γάλας εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις ν' ἀναβάλλωσιν εἰς ἄλλην ἐποχὴν τὴν λύσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος.

Αἱ συνθῆκαι τοῦ Κάρλοβιτζ (1699), τοῦ Πασάροβιτζ (1718), τῆς Ἀδριανουπόλεως (1829) καὶ τοῦ Βερολίνου (1878) σημειοῦσι τέσσαρας σταθμοὺς τῆς ὀπισθοχωρητικῆς ταύτης πορείας.

Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτζ, ἥτις ὑπῆρξε συνέπεια τῶν ἡττῶν τῆς Βιέννης (1683), τοῦ Μοχὰζ (1687) καὶ τῆς Ζέντας (1697), ἡ Τουρκία, ἐκτὸς τοῦ γοήτρου, ὅπερ εἶχεν ἀποκτήσει διὰ τοῦ τρόμου, ἀπώλεσε τὴν Οὐγγαρίαν, μεῖον τοῦ Μπανάτου τοῦ Τεμεσβάρ, ὡς καὶ τὸ μεῖζον μέρος τῶν κατακτήσεων, τῶν γενομένων εἰς βάρος τῶν Βενετῶν.

Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Πασάροβιτζ, ἥτις ἔθεσε τέρμα εἰς τὸν κατὰ τῆς Βενετίας πόλεμον, καὶ ἥτις ἦν συνέπεια τῆς ἥττης τοῦ Πετερβαραδὶν (1716), ἀπώλεσε τὸ ῥηθὲν Μπανάτον τοῦ Τεμεσβάρ, τὴν βόρειον Σερβίαν μετὰ τοῦ Βελιγραδίου καὶ τὴν Μικρὰν Βλαχίαν μέχρι τοῦ Ἀλούτα. Ἔλαβεν, εἶν' ἀληθὲς, τὴν Πελοπόννησον παρὰ τῶν Βενετῶν, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἠναγκάσθη νὰ τοῖς παραχωρήσῃ διαφόρους πόλεις τῆς Ἀλβανίας, τῆς Δαλματίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης, ἃς οὗτοι εἶχον καταλάβει διαρκοῦντος τοῦ πολέμου.

Διὰ τῆς συνθήκης τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἣν ἠκολούθησαν ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (21 Ἰουλίου 1832) καὶ ἡ συνδιάσκεψις τοῦ Λονδίνου (30 Αὐγούστου 1832), ἡ Τουρκία ἀπώλεσε πᾶν δικαίωμα, ἐκτὸς τοῦ φόρου, ἐπὶ τῶν παραδουναβείων ἡγεμονιῶν Σερβίας, Μολδαυίας καὶ Βλαχίας, καὶ ἠναγκάσθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις, δι' ἡρωϊκοῦ ἀγῶνος, ἀρξαμένου ἐν ἔτει 1821, εἶχεν ἀποσείσει ἐπὶ τέλους τὸν Ὀθωμανικὸν ζυγὸν, ὅστις ἐπίεζεν αὐτὴν ἀπὸ πλέον τῶν τριῶν καὶ ἡμίσεως αἰώνων.

Τέλος, διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ἀληθοῦς θανατηφόρου πλήγματος κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς ἰσχύος, ἡ Τουρκία ἀπώλεσε πᾶν δικαίωμα ἐπὶ τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρουμανίας, διατηρήσασα μόνον δικαίωμα φόρου ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας, γενομένης ἡγεμονίας, ἠναγκάσθη νὰ συγκατατεθῇ εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ὡς ἐπαρχίας διοικητικῶς αὐτονόμου καὶ μετὰ χριστιανοῦ διοικητοῦ, καὶ ἀνεγνώρισεν εἰς τὴν Αὐστρο-Οὐγγαρίαν τὸ δικαίωμα τῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς καὶ τῆς διοικήσεως τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης, ὡς καὶ στρατιωτικῆς κατοχῆς τοῦ διαμερίσματος τοῦ Νόβι-Παζάρ. (1)

Ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου, ἥτις ἐκλήθη αμνημεῖον ἐγωϊσμοῦ, ἔργον

(1) Ἡ Αὐστροουγγαρία ἦν ἡ μὴ θελήσασα ν' ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τοῦ διαμερίσματος τοῦ Νόβι-Παζάρ. Ἐπεφυλάχθη ἐν τούτοις τὸ δικαίωμα τῆς κατασκευῆς ἐν αὐτῷ ἐμπορικῶν ὁδῶν. (Ἀρθ. 25 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου.)

προσωπικῶν ζηλοτυπιῶν καὶ ἀτομικῆς μνησικακίας, ([1]) παρήγαγεν ἐν Εὐρώπῃ νέαν πολιτικὴν κατάστασιν, πλήρη σοβαρῶν συνεπειῶν διὰ τὸ μέλλον. Ἐν ταύτῃ ζητητέον τὸν ἱστορικὸν λόγον τῶν γεγονότων, τῶν ἐξεταστέων πρὸς ἀκριβῆ κατανόησιν τῶν αἰτίων, ἐξ ὧν προῆλθεν ἐν ἔτει 1897 ἡ ἔκρηξις τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἐχθροπραξιῶν. Ἀνάγκη πρὸς τούτοις νὰ μνημονεύσωμεν τῶν ἀφορμῶν τῆς συνθήκης ταύτης καὶ νὰ σημειώσωμεν λεπτομερέστερον τὰς κυριωτέρας αὐτῆς διατάξεις.

Τῇ 3 Μαρτίου 1878 ὑπεγράφη, μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας ἐν Ἁγίῳ Στεφάνῳ συνθήκη εἰρήνης, ἧς οἱ κύριοι ὅροι εἰσὶν οἱ ἑξῆς·

α') Ἀπόλυτος ἀνεξαρτησία τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρουμανίας, ἐδαφικαὶ ἐπαυξήσεις διὰ τὸ Μαυροβούνιον καὶ τὴν Σερβίαν, ἐκχώρησις εἰς τὴν Ρωσσίαν τῆς Δοβρούτσης ἐκ μέρους τῆς Ρουμανίας, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς Βεσσαραβίας, καὶ πολεμικὴ ἀποζημίωσις εἰς τὴν αὐτὴν Ρουμανίαν.

β') Ἵδρυσις νέου χριστιανικοῦ κράτους μετ' ἰδίου στρατοῦ, τῆς ἡγεμονίας τῆς Βουλγαρίας, ἀπαρτιζομένου ἀπὸ τῆς κυρίως Βουλγαρίας, τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ μεγάλου μέρους τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἡγεμονία καθίσταται φόρου ὑποτελὴς πρὸς τὴν Τουρκίαν, ὁ λαὸς αὐτῆς θὰ ἐκλέγῃ τὸν ἡγεμόνα, ἡ δ' ἐκλογὴ αὐτοῦ θὰ ἐπικυροῦται ὑπὸ τῆς Πύλης, τῇ συγκαταθέσει τῶν μεγάλων δυνάμεων

γ') Αὐτόνομος διοίκησις διὰ τὴν Βοσνίαν καὶ τὴν Ἐρζεγοβίνην.

δ') Πλήρης ἐφαρμογὴ ἐν Κρήτῃ, ἐπεκτεινομένη καὶ ἐπὶ τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας, τοῦ Ὀργανικοῦ Κανονισμοῦ τοῦ 1868 ([2])

ε') Πολεμικὴ ἀποζημίωσις πρὸς τὴν Ρωσσίαν ἐξ 640 ἑκατομμυρίων, ὧν 440 ἀντιπροσωπευόμενα ὑπὸ τῶν νήσων τοῦ δέλτα τοῦ Δουνάβεως καὶ ὑπὸ τῶν ἐν Ἀσίᾳ ἐδαφικῶν ἐκτάσεων, τῶν ἐκχωρουμένων ὑπὸ τῆς Τουρκίας (Ἀρδαγάν, Κάρς, Βατούμ, Βαγιαζήτ, ἤτοι ἐν συνόλῳ 35650 τετρ. χιλιομ. ἐδάφους ἐν Ἀρμενίᾳ).

Μόλις οἱ ὅροι οὗτοι ἐγνώσθησαν, πρὸ τῆς κυρώσεως ἔτι τῆς συνθήκης ταύτης, ἡ Εὐρώπη συνεκινήθη καὶ ἥ τε Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία ἀμέσως διεμαρτυρήθησαν. Ἡ Ἀγγλία διεμαρτυρήθη, διότι δὲν ἤθελε τὸν διαμελισμὸν τῆς Τουρκίας, ἡ δὲ Αὐστρία, διότι ἤθελε τὸ ἀνῆκον αὐτῇ μέρος τῶν λαφύρων, ἀμφότεραι δὲ διότι δὲν ἐνέκριναν τὴν σύστασιν τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας, ἣν ἐθεώρουν ὡς αὔξησιν τῆς Ρωσσικῆς ἰσχύος ἐν τῷ Αἵμῳ. Ἵνα δὲ δοθῇ μείζων βαρύτης εἰς τὰς διαμαρτυρίας ταύτας, ἡ Αὐ-

---

([1]) Lavisse et Rambaud, Γενικὴ Ἱστορία, Τόμ. ΙΒ'. σελ. 477.

([2]) Εἶναι ἡ λεγομένη Συμφωνία τῆς Χαλέπας, περὶ ἧς γενήσεται λόγος κατωτέρω.

στρία συνεκέντρωσε στρατεύματα ἐν Δαλματίᾳ κατὰ μῆκος τοῦ Σαύα καὶ τοῦ Δουνάβεως, ἡ δὲ Ἀγγλία διέταξε τὸν στόλον αὐτῆς ν' ἀγκυροβολήσῃ ἐν ὄψει τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐὰν ἐπρόκειτο μόνον περὶ τῆς Ἀγγλίας, ἡ Ρωσσία, ἔστω καὶ ἐπὶ κινδύνῳ πολέμου μετ' αὐτῆς, ἤθελεν ἐπιμείνει εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐν Ἁγίῳ Στεφάνῳ συμφωνηθέντων ὅρων. Ἀλλ', ἰδίως μετὰ μακρὸν ἀγῶνα, οἷος ὁ ἄρτι περαιωθείς, καὶ δι' ὃν εἶχε καταβάλει πλείστας θυσίας εἰς ἄνδρας καὶ εἰς χρῆμα, ἐδίσταζε ν' ἀντιμετρηθῇ καὶ πρὸς τὴν Αὐστρίαν.

Ἀφοῦ δὲ καὶ ἡ Γερμανία, παρακληθεῖσα, ἠρνήθη νὰ τῇ παράσχῃ τὴν ὑπηρεσίαν, ἣν ἐν ἔτει 1870 τῇ εἶχε προσφέρει, ἤτοι νὰ συγκρατήσῃ τὴν Αὐστρίαν, τοὐλάχιστον μέχρις οὗ ἀπαλλαγῇ τῆς Ἀγγλίας, ἡ Ρωσσία ἐδέχθη τὴν πρότασιν συγκροτήσεως Συνεδρίου, γενομένην παρὰ τῆς Γερμανίας, ἥτις προσέφερεν ἑαυτὴν ὡς μεσίτριαν.

Τὸ Συνέδριον συνῆλθεν ἐν Βερολίνῳ τῇ 13ῃ Ἰουνίου μόνον, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ἀγγλία εἶχεν ἐπιτύχει ἀπὸ τὴν Ρωσσίαν τὴν θυσίαν τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν μέρους τῶν ἐν Ἀσίᾳ κατακτήσεων, ἀπὸ δὲ τῆς Τουρκίας τὸ δικαίωμα τῆς κατοχῆς τῆς νήσου Κύπρου, ἀπέναντι τῆς ὑποχρεώσεως, ἣν ἀνελάμβανε, νὰ ὑπερασπισθῇ αὐτὴν ἐν Ἀσίᾳ κατὰ πάσης προσβολῆς τῶν Ρώσσων, ἐκ δὲ τῆς Αὐστρίας πλήρη ἐλευθερίαν ἐν ταῖς διαπραγματεύσεσι ταύταις, ἀπέναντι τῆς ὑποχρεώσεως νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὴν ἐν τῷ Συνεδρίῳ ἐν ταῖς ἀξιώσεσιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης.

Τὰ μέλη τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, μετὰ μηνιαίαν ἐργασίαν, παρεδέχθησαν τὰς ἑξῆς ἀποφάσεις, οὐσιωδῶς ἀλλοίας τῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου·

α') Ἀπόλυτος ἀνεξαρτησία τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρουμανίας. Τὸ Μαυροβούνιον λαμβάνει τὸ Ἀντίβαρι μετὰ τῆς ἀκτῆς αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ποτὲ ἴδιον πολεμικὸν στόλον, οὐδὲ νὰ κατασκευάσῃ στρατηγικὰς ὁδούς, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς Αὐστρίας. Ἡ Σερβία λαμβάνει τὸ διαμέρισμα τῆς Νύσσης καὶ τοῦ Πιρότ. Ἡ Ρουμανία, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς Βεσσαραβίας, ἣν θέλει ἐκχωρήσει τῇ Ρωσσίᾳ, λαμβάνει τὴν Δοβρούτσαν καὶ τὰς νήσους τοῦ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως.

β') Ἡ κυρίως Βουλγαρία θέλει ἀποτελέσει ἡγεμονίαν φόρου ὑποτελῆ τῇ Τουρκίᾳ. Πρὸς νότον δὲ τοῦ Αἵμου ἱδρύεται διοικητικῶς αὐτόνομος ἐπαρχία, ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία, διοικουμένη ὑπὸ Διοικητοῦ χριστιανοῦ, ἐξαρτωμένου πάντοτε ἐκ τοῦ Σουλτάνου.

γ') Τὴν Βοσνίαν καὶ τὴν Ἑρζεγοβίνην θέλει καταλάβει στρατιωτικῶς καὶ διοικητικῶς ἡ Αὐστρο-Οὐγγαρία, ἥτις θέλει ὡσαύτως καταλάβει τὸ διαμέρισμα τοῦ Νόβι-Παζάρ.

δ') Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Τουρκία θέλουσι συνεννοηθῆ ἐπὶ τῆς διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων, τῆς ζητουμένης παρὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἐὰν ἡ ἀπ'

εὐθείας συμφωνία αὕτη δὲν καταστῇ δυνατή, αἱ δυνάμεις θέλουσιν ἐπιβάλει τὴν μεσιτείαν αὐτῶν.

ε) Ἡ Πύλη ἀναλαμβάνει τὴν ῥητὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἐγγυήσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἁπάντων τῶν ὑπηκόων λαῶν.

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀποφάσεων τούτων καὶ τῶν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἦν μεγίστη καὶ ἐξηγεῖ τὴν γενικὴν ἀπαγοήτευσιν τῶν βαλκανικῶν κρατῶν.

Τὸ Μαυροβούνιον καὶ ἡ Σερβία δὲν ἱκανοποιήθησαν, διότι ἡ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἐξησφάλιζεν αὐτοῖς μείζονας ἐδαφικὰς παραχωρήσεις, καὶ διότι ἐξῆλθον κεχωρισμένα ὑπὸ τῆς Αὐστρίας, καταλαμβανούσης τὸ διαμέρισμα τοῦ Νόβι-Παζάρ.

Ἡ Ρουμανία δυσηρεστήθη, διότι, διὰ τῆς διατηρηθείσης ἐκχωρήσεως εἰς τὴν Ρωσσίαν τῆς εὐφόρου Βεσσαραβίας εἰς ἀντάλλαγμα τῆς ἑλώδους Δοβρούτσης, ἐπλήρωνε λίαν δαπανηρῶς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς, καὶ δὲν τὴν ἱκανοποίει ἐπαρκῶς διὰ τὴν ἀπώλειαν ταύτην ἡ κατοχὴ τῶν νήσων τοῦ Δέλτα τοῦ Δουνάβεως.

Λίαν δυσηρεστημένη ὑπῆρξεν ἡ Βουλγαρία, ἥτις ἔβλεπεν ἐκλειπούσας τὰς ἐπὶ πολὺ διατραφείσας ἐλπίδας, τὴν ἵδρυσιν δηλαδὴ τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας, καὶ ἥτις μετὰ μεγίστης λύπης ἔβλεπε τὴν Μακεδονίαν ἐπαναπίπτουσαν ὑπὸ τὸν Ὀθωμανικὸν ζυγόν.

Καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ Ἑλλὰς ἔμεινε δυσηρεστημένη.

Ἤλπιζεν ὅπως ἐπὶ τῆς ἐπιζητουμένης διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων ἀποφασίσῃ τὸ συνέδριον. Ἐπὶ πλέον δὲ τῇ ἐφάνη ὕποπτος ἡ προχώρησις αὕτη τῆς Αὐστρίας ἐπὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἐν ᾗ διέβλεπε νέον καὶ ἰσχυρὸν ἀπαιτητὴν ἐν Μακεδονίᾳ.

Τί δ' ἔτι; Αὐτὴ ἡ Τουρκία, καίτοι ἐξελθοῦσα ἀρκούντως ὠφελημένη, σχετικῶς πρὸς τοὺς ὅρους τῆς ἐν Ἁγίῳ Στεφάνῳ συνθήκης, δὲν ηὐχαριστήθη. Ἤλπιζε πλείονα ἔτι.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ἀγγλία, αἵτινες οὐδὲν εἶχον, οὐδὲ διακινδυνεύσει, οὐδὲ θυσιάσει, ἐπέτυχον ἐν τῷ Συνεδρίῳ τοῦ Βερολίνου τὰς μεγίστας ὠφελείας, ἐκείνη μὲν τὴν κατοχὴν τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης, αὕτη δὲ τὴν κατοχὴν τῆς νήσου Κύπρου, ἥτις ἐξησφάλιζεν ἔτι μᾶλλον τὴν πρὸς τὰς Ἰνδίας ὁδόν·

Δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐνταῦθα πλήρης ἀνασκόπησις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος. Ἐν τούτοις, πρὸς κρείττονα ἐκτίμησιν τῆς ἐπιρροῆς, ἣν τὰ μεταγενέστερα τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου γεγονότα ἔσχον ἐπὶ τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας σχέσεων, πρὶν ἢ ἀσχοληθῶμεν μετὰ τῶν γεγονότων τούτων, εἶναι ἀναγκαία βραχεῖα ἐπισκόπησις τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν, ἐξ ὧν ἐμπνέεται ἡ δρᾶσις τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνά-

μεων, τῶν μᾶλλον ἐνδιαφερομένων εἰς τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα, ἤτοι τῆς Ῥωσσίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Αὐστρίας.

Διαρκὴς σκοπὸς τῆς Ῥωσσίας ὑπῆρξεν ἡ κάθοδος εἰς τὴν Μεσόγειον, καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἡ κατοχὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς μόνου μέσου ἐπιτεύξεως αὐτῆς. Ἡ ἐπίτευξις τοῦ σκοποῦ τούτου ἐνέπνευσε κυρίως τὴν συνθήκην τοῦ Οὐνκιάρ-Σκελεσῆ, τῆς 8 Ἰουλίου 1833, μεταξὺ Ῥωσσίας καὶ Τουρκίας, δι' ἧς ἡ τελευταία αὕτη, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς παρασχεθείσης συνδρομῆς κατὰ τοῦ Πασσᾶ τῆς Αἰγύπτου, ὅστις ἐν ἔτει 1833 εἶχεν ἐπιδράμει διὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπειλῶν τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ εἰς ἀντιστάθμισμα μελλούσης βοηθείας ἐν περιπτώσει ἀνάγκης, ὑπεχρεώθη νὰ κλείσῃ τὰ στενὰ τῶν Δαρδανελλίων εἰς τὰ πολεμικὰ πλοῖα ἁπάντων τῶν ἐθνῶν, ἐκτὸς τῶν Ῥωσσικῶν (1)

Ἀλλὰ μετά τινα ἔτη, διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 13 Ἰουλίου 1841 (2), ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ διάπλου τῶν στενῶν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰ Ῥωσσικὰ πολεμικὰ σκάφη. Βραδύτερον ἡ συνθήκη τῶν Παρισίων, 30 Μαρτίου 1856 (3), ἀπηγόρευσεν εἴς τε τὴν Ῥωσσίαν καὶ τὴν

---

(1) Ἄρθρ. 3. Ἡ Α. Μ. ὁ Αὐτοκράτωρ τῆς Ῥωσσίας ὑποχρεοῦται νὰ παράσχῃ τῇ Τουρκίᾳ ἐν περιπτώσει ἀνάγκης, πάντα τὰ στρατεύματα ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, ἅτινα ἤθελον εἶσθε ἀναγκαῖα. Ἡ Τουρκία ἀναλαμβάνει τὴν αὐτὴν ὑποχρέωσιν πρὸς τὴν Ῥωσσίαν.

Ἄρθρ. 5. Ἡ ὑποχρέωσις αὕτη θέλει διαρκέσει ἐπὶ 8 ἔτη.

Ἄρθρον πρόσθετον. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, ἀντὶ τῆς εἰς στρατεύματα συνδρομῆς, ἣν ὀφείλει νὰ παράσχῃ κατὰ τὸ Ἄρθρ. 3, περιορίζει πρὸς ὄφελος τῆς Ῥωσσίας τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς τοῦ νὰ κλείσῃ τὰ Στενὰ τῶν Δαρδανελλίων, ἤτοι τοῦ ἀ μὴ ἐπιτρέπῃ εἰς οἱονδήποτε ξένον πολεμικὸν σκάφος τὴν εἴσοδον ὑφ' οἱανδήποτε πρόφασιν (Οὐρούσωφ, Συνθῆκαι Εἰρήνης, σελ. 219)

(2) Ἡ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου, καλουμένη ὡσαύτως Συμφωνία περὶ τῶν Στενῶν, συνίσταται ἐκ τῶν ἀκολούθων δύο ἄρθρων.

Ἄρθρον 1. Ὁ Σουλτάνος δηλοῖ τὴν στερρὰν αὐτοῦ ἀπόφασιν τοῦ ν' ἀπαγορεύσῃ τὴν εἴσοδον εἰς τὸν Βόσπορον καὶ τὰ Δαρδανέλλια εἰς οἱονδήποτε ξένον πολεμικὸν σκάφος. Αἱ δυνάμεις ὑποχρεοῦνται νὰ σεβασθῶσι τὴν ἀπόφασιν ταύτην.

Ἄρθρον 2. Ὁ Σουλτάνος ἐπιφυλάσσεται ἐν τούτοις τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτρέψῃ τὸν διάπλουν εἰς πολεμικὰ πλοῖα ἐλαφρὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν ξένων πρεσβευτῶν (Οὐρούσωφ. Συνθῆκαι Εἰρήνης, σελ. 286).

(3) Ἰδοὺ τὰ κυριώτερα ἄρθρα τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων.

Ἄρθρ 7) Οἱ ἡγεμόνες τῶν Κρατῶν, τῶν ἀντιπροσωπευομένων εἰς τὸ Συνέδριον τῶν Παρισίων, κηρύττουσιν ὅτι ἡ Ὑψ. Πύλη γίνεται δεκτὴ ὅπως μετάσχῃ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς συμφωνίας. Ὑποχρεοῦνται πρὸς τούτοις νὰ σεβασθῶσι τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐδαφικὴν ἀκεραιότητα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, ἐγγυώμενοι ἀπὸ κοινοῦ τὴν τήρησιν τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης.

Ἄρθρ. 9.) Ἡ Α. Μ. ὁ Σουλτάνος, ἐν τῇ διηνεκεῖ αὐτοῦ μερίμνῃ διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ, ἐκδοὺς φιρμάνιον, ὅπερ, βελτιοῖ τὴν τύχην

Τουρκίαν τὴν διατήρησιν ἢ κατασκευὴν πολεμικῶν σκαφῶν ἐν τῇ Μαύρῃ Θαλάσσῃ, προσέτι δέ, ἐφ᾽ ᾧ εἰσήγαγε τὴν Τουρκίαν εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν συμφωνίαν καὶ ἠγγυήθη τὴν ἐδαφικὴν αὐτῆς ἀκεραιότητα, ἀνεγνώρισεν εἰς τὴν Ρωσσίαν τὸ δικαίωμα τῆς προστασίας τῶν ὁμοθρήσκων αὐτῆς ὑπηκόων τῆς Πύλης, ἀπαγορεύουσα αὐτῇ ν᾽ ἀναμιγνύηται εἰς τὰς ἐσωτερικὰς αὐτῶν ὑποθέσεις.

Τὸ ἔργον ἡμίσεως αἰῶνος ἀπώλετο διὰ τὴν Ρωσσίαν, ἥτις δὲν ἔσχε πλέον ἢ μίαν μόνην σκέψιν, νὰ σχίσῃ τὴν συνθήκην τῶν Παρισίων, τοὐλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς διατηρήσεως πολεμικοῦ στόλου ἐν τῇ Μαύρῃ Θαλάσσῃ. Ἐὰν κατώρθου νὰ ἐπιτύχῃ τούτου, τὸ ἐπίλοιπον θὰ ἠκολούθει ἀφ᾽ ἑαυτοῦ καὶ ὁ σταθερὸς αὐτῆς σκοπὸς θὰ ἐπε-

---

αὐτῶν, ἄνευ διακρίσεως θρησκείας καὶ φυλῆς, ἐπικυροῖ τὰς μεγαλοψύχους αὐτοῦ προθέσεις πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς αὐτοκρατορείας, καὶ ἵνα παράσχῃ νέον δεῖγμα τῶν αἰσθημάτων αὐτοῦ ἐν τούτῳ, ἀπεφάσισε ν᾽ ἀνακοινώσῃ εἰς τὰς συμβαλλομένας Δυνάμεις τὸ ῥηθὲν φιρμάνιον, ὁρμεμφύτως προελθὸν ἐκ τῆς κυριάρχου αὐτοῦ θελήσεως.

Αἱ συμβαλλόμεναι Δυνάμεις ἀναγνωρίζουσι τὴν ὑψηλὴν ἀξίαν τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης. Ἐννοεῖται δὲ καλῶς ὅτι αὐτὴ δὲν παρέχει, ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει, δικαίωμα εἰς τὰς Δυνάμεις ταύτας ν᾽ ἀναμιχθῶσιν, οὔτε ἀπὸ κοινοῦ, οὔτε μεμονωμένως, εἰς τὰς μεταξὺ τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου καὶ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ σχέσεις, οὐδ᾽ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τοῦ Κράτους του.

Ἄρθρ. 11.) Ἡ Μαύρη Θάλασσα ἐξουδετεροῦται. Τὰ ὕδατα καὶ οἱ λιμένες αὐτῆς μένουσιν ἀνοικτοὶ εἰς τὸ ἐμπορικὸν ναυτικὸν ἁπάντων τῶν ἐθνῶν, ἀλλ᾽ ἀφ᾽ ἑτέρου ῥητῶς καὶ αἰωνίως ἀπαγορεύεται εἰς τὰ πολεμικὰ πλοῖα, εἴτε τῶν παρακτίων Κρατῶν, εἴτε οἱασδήποτε ἄλλης δυνάμεως, ἐκτὸς τῶν ἐξαιρέσεων τῶν ἄρθρ. 14 καὶ 19 (τὰ ἄρθρα ταῦτα ἐπιτρέπουσι τὸν εἴσπλουν εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν ἐλαφρῶν σκαφῶν τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἀκτῶν, ὡς καὶ δύο ἀκταιωρῶν δι᾽ ἑκάστην τῶν συμβαλλομένων δυνάμεων).

Ἄρθρ. 13.) Τῆς Μαύρης Θαλάσσης οὔσης οὐδετέρας κατὰ τὸ ἄρθρ. 11, ἡ διατήρησις καὶ ἵδρυσις ναυστάθμων πολεμικῶν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν αὐτῆς οὐδένα ἔχει λόγον ὑπάρξεως. Συνεπῶς ἡ Α. Μ. ὁ Αὐτοκράτωρ τῆς Ρωσσίας καὶ ἡ Α. Μ. ὁ Σουλτάνος ὑποχρεοῦνται νὰ μὴ ἀνεγείρωσιν ἢ διατηρήσωσιν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς θαλάσσης ταύτης οἱονδήποτε πολεμικὸν ναύσταθμον.

Εἰς τὴν συνθήκην τῶν Παρισίων προσετέθη ἰδιαιτέρα συμφωνία μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας περὶ τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς δυνάμεως καὶ τῶν διαστάσεων τῶν πολεμικῶν πλοίων τῶν ἐπιτρεπομένων ἐπὶ τῆς Μαύρης Θαλάσσης. Τὰ κυριώτερα ταύτης ἄρθρα εἰσὶ τὰ ἑξῆς:

Ἄρθρ. 1.) Οἱ συμβαλλόμενοι ὑποχρεοῦνται ἀμοιβαίως νὰ μὴ τηρῶσιν ἐπὶ τῆς Μ. Θ. ἄλλα πολεμικὰ πλοῖα ἐκτὸς ἐκείνων, ὧν ὁ ἀριθμός, ἡ δύναμις καὶ αἱ διαστάσεις ἐμφαίνονται ἐν τῷ ἀκολούθῳ ἄρθρῳ.

Ἄρθρ. 2.) Τὰ συμβαλλόμενα μέρη ἐπιφυλάσσονται τὸ δικαίωμα νὰ διατηρῶσιν ἕκαστον ἐν τῇ θαλάσσῃ ταύτῃ ἀνὰ ἓξ ἀτμόπλοια μήκους 50 μέτρων ἐπὶ τῆς γραμμῆς φορτώσεως καὶ χωρητικότητος 600 τόνων κατὰ μέγιστον ὅρον, ὡς καὶ 4 ἐλαφρὰ ἀτμόπλοια ἢ ἱστιοφόρα, χωρητικότητος ἑκάστου οὐχὶ πλείονος τῶν 200 τόνων (Διπλ. Ἀρχ. 1873, III σ. 83—97).

τυγχάνετο ἴσως ἔτι. Καὶ ἐφ' ᾧ ἠσχολεῖτο εἰς μεταρρυθμίσεις πολιτικο-κοινωνικῆς τάξεως, ὧν σπουδαιοτέρα ἡ κατάργησις τῆς δουλείας, ἕνεκα τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς ἐπὶ τοῦ στρατιωτικοῦ πεδίου, ἡ Ρωσσία κατεσκόπευε τὰ γεγονότα, ἑτοίμη καὶ ἀποφασισμένη νὰ ὠφεληθῇ αὐτῶν.

Κατὰ τὰ ἔτη 1859 καὶ 1866 ἥκιστα συγκινεῖται ἐκ τῶν ἡττῶν τῆς Αὐστρίας, ἀλλὰ μᾶλλον χαίρεται, διότι πᾶσα ἐξασθένησις τῆς ἀγνώμονος θέλει διευκολύνει τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν σχεδίων της. Ἐν ἔτει 1870, ἐνῷ διὰ παρομοίους λόγους ἠρνήθη εἰς τὴν Γαλλίαν, μίαν τῶν κυρίων συμβαλλομένων τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων, οἱανδήποτε συνδρομήν, συντρέχει τῇ Πρωσσίᾳ, ἀπαγορεύουσα εἰς τὴν Αὐστρίαν νὰ ἐπέμβῃ ἐν τῷ ἀγῶνι, διότι ὑπολογίζει, ὅτι ἡ Πρωσσία θὰ τὴν συντρέξῃ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν σχεδίων της.

Πρὶν ἢ ἔτι ὑπογραφῇ ἡ μεταξὺ Γαλλίας καὶ Πρωσσίας συνθήκη, ἡ Ρωσσία εἶχε κατορθώσει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν σύγκλησιν ἐν Λονδίνῳ, τῇ 13 Μαρτίου 1871, συνδιασκέψεως, εἰς ἣν ἀντεπροσωπεύοντο αἱ αὐταὶ Δυνάμεις, αἱ συμμετασχοῦσαι τοῦ Συνεδρίου τῶν Παρισίων τῷ 1856, ὅπερ ἠκύρωσε τὰ ἄρθρα τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων, ἅτινα τόσον τὴν εἶχον ταπεινώσει. (¹).

Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρωσσίας ἠδύνατο ἤδη ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀνακοπεῖσαν πρόοδον αὐτῆς, καὶ ὄντως ἀνέλαβε ταύτην διὰ ζωηροτάτης διαδόσεως του πανσλαυϊσμοῦ ἐν ταῖς βαλκανικαῖς χώραις, καὶ ἀεὶ μείζονος ἀναμίξεως ἐν τοῖς πράγμασι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εὐκαιρίαι ἀναμίξεως δι' αὐτήν, ἥτις διεδραμάτιζε τὸ πρόσωπον τοῦ προστάτου τῶν ὑπηκόων τοῦ Σουλτάνου χριστιανικῶν λαῶν, δὲν ἠδύναντο νὰ λείπωσι, διδομένης τῆς κακοδιοικήσεως τῆς Πύλης καὶ τοῦ μίσους τῶν κυβερνωμένων πρὸς τοὺς

(¹) Τὰ κύρια ἄρθρα τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου εἰσὶ τὰ ἀκόλουθα.

Ἄρθρ. 1ον Τὰ ἄρθρα 11, 13 καὶ 14 τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων τῆς 30 Μαρτίου 1856, ὡς καὶ ἡ εἰδικὴ Συμφωνία, ἡ γενομένη μεταξὺ Ὑψ. Πύλης καὶ Ρωσσίας καὶ προσηρτημένη εἰς τὸ ῥηθὲν ἄρθ. 14, καταργοῦνται καὶ ἀντικαθίστανται ὑπὸ τοῦ ἀκολούθου ἄρθρου.

Ἄρθρον 2ον. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς διαπλεύσεως τῶν πορθμῶν τοῦ Βοσπόρου καὶ τῶν Δαρδανελλίων, οἵα ἐκανονίσθη διὰ τῆς εἰδικῆς Συμφωνίας τῆς 30 Μαρτίου 1856, διατηρεῖται ἐν ἰσχύϊ μετὰ τοῦ δικαιώματος τοῦ Σουλτάνου, ὅπως ἐπιτρέπῃ τὸν διάπλουν ἐν καιρῷ εἰρήνης εἰς πολεμικὰ πλοῖα δυνάμεων φίλων καὶ συμμάχων, ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ Ὑψ. Πύλη θεωρήσει τοῦτο ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν διατάξεων τῆς Συνθήκης τῶν Παρισίων τῆς 30 Μαρτίου 1856.

Εἰδικὴ Συμφωνία μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Τουρκίας.

Ἄρθρον 1. Ἡ εἰδικὴ Συμφωνία, ἡ γενομένη ἐν Παρισίοις τῇ 30 Μαρτίου 1856, σχετικῶς πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν δύναμιν τῶν πολεμικῶν σκαφῶν τῶν δύο συμβαλλομένων μερῶν ἐπὶ τῆς Μ. Θαλάσσης εἶναι καὶ μένει κατηργημένη. (Ἀρχ. Διπλ. 1873, III α, 310—4).

κυβερνῶνται, μίσους ἀεὶ βαθυτέρου, ἐνῷ συγχρόνως δι' ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἐκ τῶν προόδων τοῦ πολιτισμοῦ ηὔξανε παρὰ τοῖς ὑπηκόοις τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς ἀξίας. Ἤδη μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς τοῦ 1871, αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις ηὔξησαν ὑπερβολικῶς, εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ προκαλέσωσι κατ' Ἰούλιον τοῦ 1875, τὰς ἐπαναστάσεις τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης καὶ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1876 τὴν τῆς Βουλγαρίας.

Ἅμα δ' ὡς ἡ Τουρκία ἀπήντησεν εἰς τὰς ἐπαναστάσεις ταύτας διὰ τῆς δολοφονίας τῶν Προξένων τῆς Γαλλίας καὶ Γερμανίας ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 3 Μαΐου 1876, καὶ δι' ἀγρίων καταστολῶν, ἡ Σερβία καὶ τὸ Μαυροβούνιον, ὑποθαλπόμενα ὑπὸ τῆς Ρωσσίας, ἐκήρυξαν τὸν πόλεμον τῇ 1ῃ Ἰουλίου 1876. Ἡ Σερβία ἡττήθη καὶ ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ εἰρήνην, ἀλλ' οἱ ὅροι εἰσὶν ὑπερβολικῶς βαρεῖς, αἱ ἀπαιτήσεις τῶν Τούρκων εἰσὶν ὑπέρμετροι καὶ ἡ Ρωσσία ἐπεμβαίνει ὡς μεσάζουσα. Ἀλλὰ, μετὰ μακρὰν περίοδον διαπραγματεύσεων, καὶ παρὰ τὰς συστάσεις τῶν μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων παρὰ τῇ Πύλῃ, ἡ Ρωσσία, μὴ ἐπιτυγχάνουσα τοῦ προδιαγεγραμμένου σκοποῦ, κηρύσσει τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας ἐν ὀνόματι τῆς καταθλιβομένης χριστιανωσύνης, καὶ ἐλπίζει ὅτι τὴν φορὰν ταύτην οἱ στρατοὶ αὐτῆς θὰ ἐπιτύχωσι νὰ ἐμπήξωσι τὸν σταυρὸν ἐπὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας (1).

Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας σχετικῶς πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα, βασίζεται οὐσιωδῶς ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς κατοχῆς τῆς Μεσογείου, ἢ τοὐλάχιστον τῆς ἐν αὐτῇ ὑπεροχῆς αὐτῆς. Ἐὰν ἡ Ρωσσία ἐγκαθίστατο ἐν Κωνσταντινουπόλει, τάχιστα θ' ἀπέβαινε φοβερὸς δι' αὐτὴν ἀνταγωνιστής, ὡς ἐκ τούτου δ' ἡ Ἀγγλία ἐπιδιώκει τὴν διατήρησιν σώας τῆς Ὀθωμανικῆς ἐπικρατείας, καίτοι καταρρεούσης καὶ ἐν παραφωνίᾳ πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως. Προβλέπουσα δ' ὅτι, τάχιον ἢ βράδιον, ἐ-

(1) Οἱ πιστοὶ καὶ ἀγαπητοὶ ἡμῶν ὑπήκοοι γινώσκουσι τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον, τὸ παρ' ἡμῶν ἀείποτε ἐπιδειχθὲν διὰ τὰς τύχας τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, τοῦ καταθλιβομένου ὑπὸ τῆς Τουρκίας. Τῆς ἐπιθυμίας ἡμῶν πρὸς βελτίωσιν καὶ ἐξασφάλισιν τῆς τύχης αὐτοῦ συμμετέχει ἅπαν τὸ Ρωσσικὸν ἔθνος, ὅπερ σήμερον δείκνυται πρόθυμον νὰ καταβάλῃ νέας θυσίας πρὸς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῶν χριστιανῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἐδοκιμάσαμεν τὸ πᾶν ἵνα ἐπιτύχωμεν τὴν βελτίωσιν τῆς ὑπάρξεως τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς διὰ πολιτικῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἐκ συμφώνου μετὰ τῶν μεγάλων δυνάμεων.

Ἡ Πύλη ἐν τούτοις ἔμεινεν ἀμετάπειστος ἐν τῇ κατηγορηματικῇ αὐτῆς ἀρνήσει πάσης ἐγγυήσεως διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν Χριστιανῶν... Ἐξαντλήσαντες πάντα τὰ εἰρηνικὰ μέσα, εἴμεθα ἠναγκασμένοι, ὡς ἐκ τῆς πείσμονος ἀντιστάσεως τῆς Πύλης, νὰ προβῶμεν εἰς ἀποφασιστικωτέραν ἐνέργειαν.... Ἐπικαλούμενοι τὴν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῶν γενναίων ἡμῶν στρατευμάτων, διατάσσομεν αὐτὰ νὰ ὑπερβῶσι τὰ σύνορα τῆς Τουρκίας. (Ἐκ τοῦ διαγγέλματος τοῦ Τσάρου πρὸς τὸν λαόν. Ἀρχ. Διπλ. 1880—1, III σ. 329).

λεύσεται ἡ ἡμέρα τῆς διαλύσεως, παρασκευάζει τὸ ἔδαφος, διατηροῦσα ἀγρύπνως τὴν μεταξὺ τῶν σλαυϊκῶν καὶ τῶν ἑλληνολατινικῶν λαῶν τῆς Χερσονήσου διχόνοιαν, ὑποδαυλίζουσα ζηλοτυπίας καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν σλαυϊκῶν φυλῶν.

Οὕτω διπλῆ σειρὰ ἀντιθέσεων καταφαίνεται μεταξὺ Ῥωσσίας καὶ Ἀγγλίας. Ἡ Ῥωσσία ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκδιώξῃ τὸν Τοῦρκον ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα καταλάβῃ αὐτὴν ἡ ἰδία, ἡ δ' Ἀγγλία, ἵνα μὴ τοῦτο συμβῇ, ὑπερασπίζεται τὴν ἐξουσίαν τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἡ Ῥωσσία ἐπιζητεῖ τὴν ἕνωσιν τῶν σλαυϊκῶν ἐθνῶν τοῦ Αἵμου, ἵνα οὕτω αὐξήσῃ τὴν πανσλαυϊστικὴν αὐτῆς ἰσχύν, ἐνῷ ἡ Ἀγγλία τὸ πᾶν μηχανᾶται, ὅπως μὴ ἐπέλθῃ ἡ ἕνωσις αὕτη.

Τέλος ἡ πολιτικὴ τῆς Αὐστρίας σκοπεῖ πρὸ παντὸς τὴν ἀπόκτησιν μιᾶς διεξόδου πρὸς τὸ Αἰγαῖον, καὶ δεύτερον νὰ ἐξασφαλίσῃ ἑαυτῇ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐνδεχομένης βαλκανικῆς συμπολιτεία,, ἐν ᾗ περιπτώσει, μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, οἱ λαοὶ τῆς Χερσονήσου ἤθελον πραγματοποιήσει τὴν πολιτικὴν ταύτην σκέψιν.

Ἐκ τούτου ἕπεται ὅτι ἡ Αὐστρία εἶναι ἡ φυσικὴ ἀντίζηλος τῆς Ῥωσσίας εἰς ζητήματα κυριαρχίας, εἶναι δ' ἡ φυσικὴ ἀντίζηλος τῆς Ἀγγλίας εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν σλαυϊκῶν πληθυσμῶν τοῦ Αἵμου.

***

Ὀφείλεται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς ἄνω μνημονευομένας ἀντιζηλίας τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ἀλλ' ἐν μέρει, ὁμολογητέον, καὶ εἰς ἀντιζηλίας τῶν ἰδίων βαλκανικῶν λαῶν, ἐὰν τὸ ἀνατολικὸν πρόβλημα δὲν εὗρεν ἔτι κατάλληλον λύσιν.

Ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου τοῦ 1878 ἔδει νὰ ἔχῃ τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἢ τοὐλάχιστον νὰ παρασκευάσῃ δικαίαν λύσιν, ἐνῷ, μακρὰν τοῦ νὰ πράξῃ τοῦτο, παρήγαγε πολυάριθμα αἴτια συγκρούσεων διὰ τὸ μέλλον, ὡς εὐκρινέστατα γενήσεται κατάδηλον ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων, τῶν ἐπιδρασάντων ἐπὶ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων μέχρι τοῦ σημείου τοῦ νὰ ἐπιφέρωσι τὸν πόλεμον τοῦ 1897.

Ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων τούτων πλαισιοῦται εἰς τὰ τρία κύρια ζητήματα, τὸ ἀρμενικόν, τὸ μακεδονικὸν καὶ τὸ κρητικόν, ἅτινα εἰσὶν ὑποδιαιρέσεις — ἀλλ' οὐχὶ ἅπασαι — τοῦ γενικωτέρου, πολυπλόκου καὶ πολυσυνθέτου ἀνατολικοῦ ζητήματος.

Τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα δὲν ἀποβλέπει ἀπ' εὐθείας τὴν Ἑλλάδα, καίτοι, ἐὰν αὕτη ἤθελε νὰ οἰκειοποιηθῇ αὐτό, δὲν θὰ τῇ ἔλειπεν ἡ πρόφασις, ἤτοι ἡ προστασία τῶν ὁμοθρήσκων.

Ἐν τούτοις εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ποιήσωμεν περὶ τούτου λόγον, καθόσον, διδομένων τῶν σημείων ἐπαφῆς αὐτοῦ μετὰ τοῦ κρητικοῦ ζητή-

ματος, τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν ζωηροτάτην ἐπέμβασιν τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ ζητήματι, ἐπέμβασιν σκοποῦσαν ὅπως τοῦτο μὴ λήξῃ ἀθλίως ὡς ἐκεῖνο, ἤτοι ἄνευ οὐδεμιᾶς ἱκανοποιητικῆς λύσεως διὰ τοὺς καταδυναστευομένους.

«Οἱ Ἀρμένιοι ἀποτίουσιν ἐπὶ αἰῶνας τὸ ἔγκλημα ὅτι εἰσὶ χριστιανοὶ ἐν μέσῳ ἁρπάγων μωαμεθανῶν. Οἱ γείτονες αὐτῶν Κοῦρδοι ἁρπάζουσι κατ' ἔτος τὰς ἐσοδείας των, πυρπολοῦσι τὰς οἰκίας των, σφάζουσι τὰ τέκνα των, βιάζουσι τὰς γυναῖκας, καί, ἐὰν παραπονεθῶσι, τοὺς φονεύουσι. Αἱ μεγάλαι χριστιανικαὶ δυνάμεις ἠναγκάσθησαν πλειστάκις νὰ ἐπέμβωσιν, ἀπαιτήσασαι ἐπανειλημμένως παρὰ τοῦ Σουλτάνου τὴν ρητὴν ὑπόσχεσιν, καταχωρηθεῖσαν καὶ ἐν συνθήκαις, ὅτι ἡ Ἀρμενία θὰ διῳκεῖτο ἄλλεως. Ὁ Σουλτάνος ὑπισχνεῖτο πάντοτε πᾶν ὅτι ἐζητεῖτο παρ' αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδέποτε μετέβαλε σύστημα (¹).

Τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου εἶχεν ἀναγνωρίσει τὴν ἀνάγκην θεραπείας τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως τῆς Ἀρμενίας, καὶ τὸ ἄρθρον 61 τῆς συνθήκης εἶναι τῳόντι συντεταγμένον ὡς ἑξῆς. «Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑποχρεοῦται νὰ εἰσαγάγῃ ἐν Ἀρμενίᾳ τὸ ταχύτερον τὰς βελτιώσεις καὶ τὰς μεταρρυθμίσεις, ἃς αἱ ἐπιτόπιοι ἀνάγκαι ὑποδεικνύουσι καὶ ἐπιβάλλουσι, ὡς καὶ νὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἀσφάλειαν τῶν Ἀρμενίων κατὰ τῶν Κούρδων καὶ τῶν Κιρκασίων. Περιοδικῶς θέλει γνωρίζει εἰς τὰς δυνάμεις τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ληφθέντα μέτρα, ἐπιφυλασσομένων τῶν δυνάμεων νὰ ἐπιβλέπωσι τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν.»

Ἀλλὰ τὰ ἔτη παρήρχοντο καὶ οὐδεμία μεταρρύθμισις εἰσήγετο, ἡ δὲ κατάστασις τῶν Ἀρμενίων καθίστατο ἀεὶ χειρότερα, διότι οἱ Κοῦρδοι, βέβαιοι περὶ τῆς ἀτιμωρησίας, καὶ ἴσως ἐνθαρρυνόμενοι παρ' ἐκείνων, παρ' ὧν, τοὐναντίον, ἔδει νὰ χαλιναγωγῶνται, ἐδεικνύοντο πρὸς αὐτοὺς ἀεὶ ἁρπαγίστεροι καὶ ὠμότεροι.

Τότε οἱ τολμηρότεροι ἐκ τῶν Ἀρμενίων ἀπεφάσισαν νὰ ἐπικαλεσθῶσι τὴν προσοχὴν τῆς Εὐρώπης, ὠργανώθησαν εἰς Κομιτάτα, προὐκάλεσαν ἐρεθισμὸν εις ὅλην τὴν χώραν, ἔδωκαν αὐστηρά τινα μαθήματα εἰς τοὺς Κούρδους, ἐπανέστησαν ἐν ἔτει 1893 ἐν Καισαρίᾳ καὶ Μαρσιβὰν, καὶ ἐν ἔτει 1894 ἐν Βιδλίδι καὶ Σασούν. Ἡ Πύλη κατέπνιξεν ἐν τῷ αἵματι τας ἐπαναστάσεις ταύτας, ἰδίως δ' ἀγρία ὑπῆρξεν ἡ καταστολὴ ἐν ἔτει 1894, καθ' ἣν ἐσφάγησαν πλέον τῶν 5000 ἀνθρώπων καὶ κατεστράφησαν τὰ χωρία αὐτῶν.

Αἱ Εὐρωπαϊκαὶ δυνάμεις ἐπενέβησαν καὶ ἡ Ἀγγλία προέτεινε τὸν διορισμὸν ἀνακριτικῆς Ἐπιτροπῆς. Ἀλλ' ἡ Πύλη εἶχεν ἤδη διορίσει τοιαύτην «πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων τῶν διαπραχθεισῶν

(¹) Driault, Πολιτικὰ καὶ Κοινωνικὰ προβλήματα, σελ. 86.

ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ληστῶν,» ὥστε αἱ δυνάμεις ἠρκέσθησαν νὰ προσκολλήσωσιν εἰς αὐτὴν ἀντιπροσώπους των τινάς, καὶ, ἀκριβέστερον, ἕνα ῥῶσσον, ἕνα ἄγγλον καὶ ἕνα γάλλον. Αἱ ἐργασίαι προέβησαν βραδέως, ἐν τούτοις ἐπὶ τέλους ἡ ἐπιτροπὴ ἀπεφάνθη ὅτι αἱ σφαγαὶ εἶχον διαπραχθῆ ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, κατὰ διαταγὴν τῶν ἀρχηγῶν των, καὶ ὅτι ταύτας διηύθυνον πράκτορες τῶν Ἀνακτόρων, οἵτινες, ἐν τούτοις, δὲν ἦσαν οἱ ἀληθεῖς ὑπεύθυνοι.

Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐπαναλήψεως γεγονότων τόσων θλιβερῶν, τῇ 11 Μαΐου 1895 οἱ ἐν Κ/πόλει πρεσβευταὶ ἀνεκοίνωσαν εἰς τὴν Πύλην ὑπόμνημα, περιλαμβάνον τὰς μεταρρυθμίσεις, ἃς ἔκριναν ἀπαραιτήτους πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἡσυχίας τῶν Ἀρμενίων. Μετὰ ἕνα περίπου μῆνα (τῇ 3 Ἰουνίου) ἡ Πύλη ἀπήντησε δι' ἀντισχεδίου, ὅπερ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας, Καμπὸν, ἐδήλωσεν ὅτι δὲν δύναται νὰ δεχθῇ, οὐδ' ὡς βάσιν συζητήσεως. Αἱ δυνάμεις ἐπέμειναν, ὁρίσασαι προθεσμίαν ἀμετάτρεπτον διὰ τὴν ἀπάντησιν, κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ὁποίου τῇ 20 Ὀκτωβρίου 1895 ἐκοινοποιήθη Ἰραδὲς, περιέχων μεταρρυθμίσεις τινας, περὶ τῆς εἰλικρινείας τῶν ὁποίων ὁ Λόρδος Σαλισβουρὺ τάχιστα ἐξέφρασεν ἀμφιβολίας.

Ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῶν παραχωρήσεων οἱ Ὀθωμανοὶ κατελήφθησαν ὑπὸ μεγίστης ὀργῆς, πιστεύοντες, ἢ προσποιούμενοι ὅτι πιστεύουσιν, ὅτι ἔκτοτε οἱ Χριστιανοὶ θὰ ἐγένοντο οἱ κύριοι καὶ θὰ τοὺς κατέσφαζον πάντας, διότι, δι' αὐτοὺς, ἐλευθερία εἶναι τὸ δικαίωμα νὰ σφάζωσι. (¹)

Ὡσεὶ δ' ὁ Ἰραδὲς τῆς 20 Ὀκτωβρίου ἦν διαταγὴ πρὸς νέας σφαγὰς, αὗται ἤρξαντο ἀμέσως καὶ ἐξηκολούθησαν κατὰ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον. Περίπου 37 χιλιάδες Ἀρμενίων κατεσφάγησαν καὶ πλέον τῶν 40 χιλιάδων οἰκιῶν κατεστράφησαν, ὥστε τοὐλάχιστον 290 χιλιάδες ψυχῶν περιῆλθον εἰς τὴν ἐσχάτην ἀθλιότητα.

Τί δ' ἔπραξαν αἱ δυνάμεις πρὸ τοιαύτης τερατώδους ὠμότητος, αἱ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου ἀναλαβοῦσαι τὴν προστασίαν τῶν Ἀρμενίων; (²)

«. . . . . Ἐνεκλείσθησαν ἐν τῇ σιγῇ . . . . ἀνακηρύσσουσαι τὸ δίκαιον τῆς αὐτονομίας τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους. Ἐγίνοντο ἀνακρίσεις, διωρίσθησαν καὶ διεθνεῖς ἐπιτροπαί, ἐπίσημοι δια-

---

(¹) Driault. Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα σ. 255.

(²) Τὸ ἄρθρον 61 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου ἔχει ὡς ἑξῆς· Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑποχρεοῦται νὰ εἰσαγάγῃ ἄνευ ἑτέρας ἀναβολῆς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ταῖς οἰκουμέναις παρ' Ἀρμενίων, τὰς βελτιώσεις καὶ τὰς μεταρρυθμίσεις, τὰς ἀναγνωρισθείσας ὡς ἀναγκαίας, καὶ νὰ ἐγγυηθῇ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῶν κατὰ τῶν Κούρδων καὶ τῶν Κιρκασίων. Κατὰ καιροὺς θέλει γνωρίζει εἰς τὰς μεγάλας δυνάμεις τὰ ληφθέντα μέτρα, ὧν τὴν ἐφαρμογὴν σκοποῦσιν αὗται νὰ ἐπιβλέπωσι. (Ἀρχ. Διπλ. 1882—3 ΙΙ σ. 304).

κοινώσεις διεβιβάσθησαν πρὸς τὴν Πύλην . . . . ἀλλὰ τὰ πάντα περιωρίσθησαν εἰς ταῦτα.» Καίτοι δ' ἐξηκριβώθησαν αἱ εὐθύναι μετά τινος βεβαιότητος, «οἱ ἔνοχοι . . . . δὲν ἐτιμωρήθησαν, διότι ἐνταῦθα ἔγκειται μία ἀρχή, ἣν αἱ δυνάμεις σέβονται εὐλαβῶς, ἡ τῆς μὴ ἐπεμβάσεως ἐν τοῖς πράγμασι τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, αἱ δὲ σφαγαὶ εἰσὶν ἀντικείμενον τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως, καὶ κατ' ἀκολουθίαν διαφεύγουσι τὴν ἁρμοδιότητα τῶν δυνάμεων.» (1)

Οὕτω, μετὰ παρέλευσιν εἴκοσιν ἐτῶν, ἀφ' ὅτου ἐν Βερολίνῳ ἀνεγνώρισαν τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεων διὰ τοὺς Ἀρμενίους, ἐπέβαλον εἰς τὴν Πύλην νὰ εἰσαγάγῃ ταύτας καὶ ἀπήτησαν ἐπιμόνως νὰ πληροφορῶνται περιοδικῶς, ἵνα δύνανται νὰ ἐπιβλέπωσι τὴν ἐφαρμογήν, αἱ δυνάμεις οὐδὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ πράξωσιν ὑπὲρ τῶν δυστυχῶν Ἀρμενίων. Τίς οἶδε τί ἤθελον ὑποστῇ οὗτοι, ἐὰν αὗται δὲν τοὺς εἶχον λάβει ὑπὸ τὴν προστασίαν των.

Θὰ φανῇ ἄρα περίεργον, μετὰ τ' ἀνωτέρω, ὅτι ἐν τῷ Κρητικῷ ζητήματι ἡ Ἑλλὰς τόσον ἐπέμεινε παρὰ ταῖς δυνάμεσιν, ὅπως δοθῇ ἱκανοποιητική τις λύσις, μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ν' ἀποβάλῃ τὰς συμπαθείας των;

Ἐν Μακεδονίᾳ συνυπάρχουσιν αἱ διάφοροι φυλαὶ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, Τοῦρκοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ἕλληνες, Ρουμάνοι, Ἀλβανοί, ἅπαντες δ' ἔχουσιν ἐν αὐτῇ συμφέροντα, ἅπαντες ἀξιώσεις.

Οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Σέρβοι θεωροῦσι τὴν Μακεδονίαν ὡς ἀναγκαῖον παράγοντα τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν, διότι ἄνευ αὐτῆς δὲν δύνανται ν' ἀποκτήσωσι διέξοδον πρὸς τὴν θάλασσαν, ἥτις εἶναι ἡ ἐγγύησις τῆς πολιτικῆς αὐτῶν ἀνεξαρτησίας. Ἡ Ἑλλὰς θεωρεῖ αὐτὴν ὡς πρῶτον βῆμα πρὸς ἀπόκτησιν τῆς Κων)πόλεως. Οἱ ἕτεροι ἐλάσσονες ἀπαιτηταὶ θὰ ἠρκοῦντο μόνον εἰς τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ἀπαιτουμένου μέρους αὐτῆς διὰ τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν συμπλήρωσιν.

Εἰς πάντας, ἐννοεῖται, ἀνθίσταται ἡ Πύλη, ᾗ συμφέρει ἡ διατήρησις τῆς παρούσης καταστάσεως ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον, διότι πᾶσα παραχώρησις ἀποτελεῖ ἓν βῆμα πρὸς τὴν διάλυσιν.

Ἃς περιορίσωμεν, χάριν βραχυλογίας, τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀγώνων πρὸς κατοχὴν τῆς Μακεδονίας εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ δύο Κράτη, ἅτινα κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουσιν, ἤτοι τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν.

Τὰ ὑπὸ τῆς συνθήκης τῆς Κων]πόλεως (21 Ἰουλίου 1832) ὁρισθέντα τῇ Ἑλλάδι ὅρια ἦσαν στενὰ καὶ ἀπέκλειον δύο ἐπαρχίας λίαν ἐπιθυμητὰς εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἤτοι τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν.

(1) Driault, Τὰ προβλήματα κτλ. σελ. 87.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ μέχρι τοῦ πολέμου τοῦ 1877-78 τὰ συνοριακὰ ἐπεισόδεια ὑπῆρξαν ἀλλεπάλληλα, ὡς συνεχεῖς ὑπῆρξαν καὶ αἱ ἀπαιτήσεις τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀπόκτησιν ἐδαφικῶν αὐξήσεων, ἃς οὐδέποτε ἠδυνήθη νὰ ἐπιτύχῃ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ πολέμου τούτου ἠθέλησε καὶ ἡ Ἑλλὰς ν' ἀναλάβῃ τὴν κατὰ τῆς Τουρκίας ἐπίθεσιν. Αὕτη ὑπῆρξεν, εἶναι ἀληθές, ἐπίθεσις βραδεῖα καὶ ὀλίγον διαρκέσασα (2-8 Φεβρουαρίου 1878), ἀλλ' ἐχρησίμευσεν ὅπως προκαλέσῃ τὴν προσοχὴν τῆς Ῥωσσίας ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, ὥστε ἐν τῇ συνθήκῃ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου ἀναφέρεται ὀργανισμὸς ἀνάλογος πρὸς τὰ παραχωρηθέντα ἐν ἔτει 1868 εἰς τὴν Κρήτην, ὅστις ἔδει νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὰς δύο ἐκείνας ἐπαρχίας, μετὰ τὴν ὑπὸ εἰδικῶν ἐπιτροπῶν σύνταξιν, ἐν αἷς τὸ αὐτόχθον στοιχεῖον ἔδει ν' ἀντιπροσωπεύηται εὐρέως. Γνωστὸν ὅτι ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγ. Στεφάνου ἔμεινε γράμμα νεκρὸν καὶ ὅτι τὸ ἀνατολικὸν πρόβλημα συνεζητήθη βραδύτερον ἐν Βερολίνῳ κατ' Ἰούνιον καὶ Ἰούλιον τοῦ 1878. Ἡ συνεδρίασις τῆς 5 Ἰουλίου ἀφιερώθη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ Ἑλληνικὸν ζήτημα. Ὁ πρῶτος πληρεξούσιος τῆς Γαλλίας, Βάδδιγκτον, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ τῆς Ἰταλίας, ἐγένετο ὁ διερμηνεὺς τῶν πόθων καὶ ἀναγκῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ παρουσίασεν ἀπόφασιν, ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τῶν συνέδρων καὶ ἀναγραφεῖσαν ἐν τῷ Πρωτοκόλλῳ ΙΓ'. (¹)

- (¹) Ἀναδημοσιεύομεν, ληφθὲν ἐκ τῶν Διπλωματικῶν Ἀρχείων τῶν ἐτῶν 1882—83 (Τόμος ΙΙ, σ. 209—210), ἀπόσπασμα τοῦ λόγου τῆς Α. Ἐξ. τοῦ Βάδιγκτον.

.... ἡ Α. Ἐξ. ἐπιθυμεῖ πρὸ παντὸς νὰ παράσχῃ εἰς τοὺς ὀθωμανοὺς συναδέλφους τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις θ' ἀποφύγῃ πάσαις δυνάμεσι νὰ προφέρῃ λέξιν δυναμένην νὰ προσκρούσῃ εἰς τὴν εὐνόητον αὐτῶν εὐαισθησίαν. Θ' ἀποφύγῃ πᾶσαν ἀναδρομικὴν συζήτησιν περὶ τῶν αἰτίων τῶν παραγαγόντων τὰ δεινά, ἅτινα πρόκειται νὰ θεραπευθῶσι, τῆς μόνης αὐτοῦ ἐπιθυμίας οὔσης, ὡς εἶναι βεβαίως καὶ ἁπάντων τῶν Πληρεξουσίων, να θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ταραχώδη κατάστασιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ προλάβῃ ἐνδεχομένας δυσχερείας διὰ τῆς δημιουργίας καταστάσεως πραγμάτων σταθερᾶς καὶ ἔχων ἐπίσης ὑπ' ὄψει τὰ διάφορα συμφέροντα τὰ συνυπάρχοντα ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου. Κατὰ τὴν γνώμην του μεταξὺ τῶν τοιούτων συμφερόντων τὰ τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς παρουσιάζουσι μείζονα σπουδαιότητα, προσθέτει δ' ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ Τουρκία δὲν θὰ ἔχῃ ἱκανοποιήσῃ αὐτά, θὰ ἦ ἐκτεθειμένη ἐπὶ τῶν συνόρων αὐτῆς εἰς ταραχὰς ἀεὶ ἀνανεουμένας. Θεωρεῖ ὅτι παραχωρήσεις ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην θὰ ἦσαν ἐπωφελεῖς εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν κυβέρνησιν καὶ πέποιθεν ὅτι ἡ Πύλη δὲν θ' ἀρνηθῇ νὰ προβῇ εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων. Ἡ διακανόνισις τῶν τοιούτων δυσχερειῶν εἶναι διὰ τὴν Τουρκίαν ὅρος ἀσφαλείας καὶ ἐσωτερικῆς εὐπραγίας, διότι, ἐφ' ὅσον διαρκοῦσιν αἱ παροῦσαι ταραχαί, ἡ ἀνάπτυξις τῶν πόρων αὐτῆς θέλει ἀναχαιτισθῆ ....

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, σκοπὸς τοῦ Συνεδρίου δὲν εἶναι βεβαίως ἡ ἱκα-

Εἰς ταύτην ἀκριβῶς ἀναφέρεται τὸ ἄρθρον 24 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, ἔχον ὡς ἑξῆς·

«Ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ Ὑψηλὴ Πύλη καὶ ἡ Ἑλλὰς δὲν ἤθελον κατορθώσει νὰ συνεννοηθῶσιν ἐπὶ τῆς διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων, περὶ ἧς ποιεῖται μνείαν τὸ Πρωτόκολλον ΙΓ', ἡ Γερμανία, ἡ Αὐστρο-Οὐγγαρία, ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ῥωσσία ἐπιφυλάσσονται νὰ παράσχωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν εἰς τὰ δύο μέρη πρὸς διευκόλυνσιν τῶν διαπραγματεύσεων.» (¹)

Ἡ Ἑλλάς, ἐπαναλαμβάνομεν, θὰ προυτίμα ὅπως ἡ χάραξις τῶν νέων συνόρων ἐπιβληθῇ ἀμέσως ὑπὸ τῶν Δυνάμεων, πεπεισμένη ὅτι αἱ ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς Πύλης διαπραγματεύσεις αὐτῆς οὐδ' εὐχερεῖς, οὐδὲ ταχεῖαι θὰ ἦσαν. Ἐν τούτοις ἤρξατο ἀμέσως διαπραγματεύσεων μετὰ τῆς Πύλης, αἵτινες κατέληξαν εἰς τὴν ἀποστολὴν Πληρεξουσίων τῶν δύο μερῶν εἰς Πρέβεζαν κατὰ τὰς ἀρχὰς Φεβρουαρίου τοῦ 1879. Ἀλλά, συ-

---

νοποίησις τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων ὀργάνων τινων τῆς ἐν Ἑλλάδι κοινῆς
γνώμης, ἀλλ' ἡ Α. Ἐξ. φρονεῖ, ὅτι ἔσται ἔργον δικαιοσύνης συγχρόνως καὶ
καλῆς πολιτικῆς ἡ εἰς αὐτὴν προσάρτησις πληθυσμῶν, οἵτινες ἔσονται δι' αὐ-
τὴν μὲν μία δύναμις, διὰ δὲ τὴν Τουρκίαν εἶναι λόγος ἀδυναμίας. Καὶ ἐν τῇ
περιστάσει ταύτῃ ἡ Α. Ἐξ. ἀναφέρει τὴν γνώμην Ἡγεμόνος, πρὸς ὃν εἶχε
προσφερθῇ ἐν ἔτει 1830 τὸ Στέμμα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅστις εἶτα, κληθεὶς νὰ
βασιλεύσῃ ἐπὶ ἄλλης χώρας, ἀπέκτησε διὰ τῆς φρονήσεως αὐτοῦ μεγίστην ἐν
Εὐρώπῃ αὐθεντίαν (Σημ. ἡ Α. Ἐξ. ὑπαινίσσεται τὸν Πρίγκηπα Λεοπόλδον
τῆς Σαξωνίας-Κοβούργου, ὅστις ἐγένετο εἶτα Βασιλεὺς τῶν Βέλγων). Ὁ Ἡγε-
μὼν οὗτος ἐφρόνει ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ἠδύνατο νὰ ζῇ ὑπὸ τοὺς παραχωρηθέντας
αὐτῇ ἐδαφικοὺς ὅρους, ἰδίως ἄνευ τῶν κόλπων τῆς Ἄρτης καὶ τοῦ Βόλου μετὰ
τῶν παρακειμένων χωρῶν, καὶ ἡ πεῖρα ἀπέδειξε πράγματι τὸ ὀρθὸν τῆς ἐκτι-
μήσεως αὐτοῦ. Ἡ Ἑλλὰς δὲν δύναται νὰ εὐδαιμονῇ ἐντὸς τῶν παρόντων ὁρίων
της, ἡ κυβέρνησις αὐτῆς ἀδυνατεῖ νὰ παρακωλύσῃ τὰ ἐπεισόδια καὶ τὰς συρ-
ράξεις, τὰς ἐπερχομένας περιοδικῶς ἐπὶ τῶν συνόρων, καὶ οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι
τῆς χώρας δὲν ἐπιτρέπουσιν αὐτῇ νὰ ὑποστῇ τὰ βάρη τὰ ἐπιβαλλόμενα εἰς πε-
πολιτισμένα κράτη.

Ἡ Α. Ἐξ. φρονεῖ, ἐν τούτοις, ὅτι προάγει ν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὰ
συμφέροντα ἀμφοτέρων τῶν κρατῶν, προτείνων εἰς τὸ συνέδριον νὰ ὑποδείξῃ
γενικῷ τῷ τρόπῳ καὶ ἄνευ μειώσεως τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τῆς Πύ-
λης, τὰ παραχωρηθησόμενα τῇ Ἑλλάδι ὅρια . . . . . καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν
τοῦτον ὑποβάλλει τὴν ἑξῆς λύσιν. «Τὸ Συνέδριον προσκαλεῖ τὴν Ὑψηλὴν Πύ-
λην ὅπως συνεννοηθῇ μετὰ τῆς Ἑλλάδος πρὸς διαρρύθμισιν τῶν συνόρων ἐν
Θεσσαλίᾳ καὶ Ἠπείρῳ καὶ ὑποδεικνύει ὅτι ἡ διαρρύθμισις αὕτη ἠδύνατο ν' ἀ-
κολουθήσῃ τὰς κοιλάδας τοῦ Σαλαμβριᾶ (ἀρχαίου Πηνειοῦ) πρὸς τὸ Αἰγαῖον,
καὶ τοῦ Καλαμᾶ πρὸς τὸ Ἰόνιον Πέλαγος.

Τὸ Συνέδριον πέποιθεν ὅτι τὰ ἐνδιαφερόμενα μέρη θὰ δυνηθῶσι νὰ συμφωνήσωσιν. Ἐν τούτοις πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐπιτυχίας τῶν διαπραγματεύσεων, αἱ Δυνάμεις εἰσὶ πρόθυμοι νὰ προσφέρωσι τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν».

(¹) Διπλωματικὰ Ἀρχεῖα 1882-83 III σελ. 295.

νεπείᾳ τῆς ἀρνήσεως τῆς Πύλης νὰ παραχωρήσῃ τὰ Ἰωάννινα, οἱ Πληρεξούσιοι ἀπεχωρίσθησαν τῇ 19 Μαρτίου ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀποφάσεως. Τάχιστα δ' ἡ Ἑλλὰς ἐπεκαλέσθη τὰς Δυνάμεις, τὰς ὑπογραψάσας τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου.

Ἡ Γερμανία, ἡ Αὐστρία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσσία ἀπεφάνθησαν ὅτι ἔδει ν' ἀπαιτήσωσι τὴν πλήρη ἐκτέλεσιν τοῦ ΙΓ' Πρωτοκόλλου.

Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ἰταλία ὑπέδειξαν, ἀπ' ἐναντίας, ὅτι τὰ Ἰωάννινα ἔδει ν' ἀφεθῶσι τῇ Τουρκίᾳ, ἡ δ' Ἑλλὰς νὰ λάβῃ μείζονα ἀνταλλάγματα ἐν Θεσσαλίᾳ.

Ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ τοῦ αὐτοῦ ἔτους οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευταὶ τῶν Δυνάμεων συνῆλθον πρὸς ἐπίτευξιν τελικῆς λύσεως, ἀλλ' αἱ προσπάθειαι αὐτῶν εἰς οὐδὲν συνετέλεσαν, τούτου δ' ἕνεκα αἱ Δυνάμεις ἀπεφάσισαν νὰ πράξωσιν ἐκεῖνο, ὅπερ δὲν εἶχον πράξει ἐν ἔτει 1878, ἤτοι νὰ ὁρίσωσιν ἀκριβῶς τὰ νέα σύνορα καὶ νὰ προσπαθήσωσι νὰ ἐπιβάλωσιν αὐτὰ εἰς τὰ δύο μέρη. Οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῶν συνῆλθον ἐν Βερολίνῳ (16 Ἰουνίου—1 Ἰουλίου 1880) καὶ ὥρισαν γραμμήν, δι' ἧς παρεχωρεῖτο εἰς τὴν Ἑλλάδα σχεδὸν ἅπασα ἡ Ἤπειρος μετὰ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Μετσόβου καὶ σχεδὸν ἅπασα ἡ Θεσσαλία, συμπεριλαμβανομένης τῆς λεκάνης τοῦ Ξηριᾶ.

Ἡ Ἑλλὰς ἐδέχθη ἀμέσως, ἀλλ' ἡ Τουρκία ἠρνήθη. Ἀμφότεραι ἐπεστρατεύθησαν. Πρὸς πρόληψιν τοῦ πολέμου, τῇ 24 Μαΐου 1881 οἱ πρεσβευταὶ συνῆλθον ἐκ δευτέρου ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ προέτεινον ὅπως ἡ Πύλη παραχωρήσῃ τῇ Ἑλλάδι ἅπασαν τὴν Θεσσαλίαν, πλὴν τῆς ἄνω κοιλάδος τοῦ Ξηριᾶ, καὶ κρατήσῃ ἅπασαν τὴν Ἤπειρον, πλὴν τοῦ διαμερίσματος τῆς Ἄρτης. Τὴν φορὰν ταύτην ἡ Τουρκία ὑπῆρξεν ἡ ἀμέσως δεχθεῖσα καὶ ἡ Ἑλλὰς ἡ ἐγείρασα ἀντιρρήσεις. Ἀλλ' αἱ δυνάμεις, ἀπαυδήσασαι, ἠπείλησαν αὐτὴν δι' ἀπομονώσεως ἐν περιπτώσει πολέμου πρὸς τὴν Τουρκίαν καὶ τότε ἡ Ἑλλὰς ἐνέδωκε καὶ ἡ προταθεῖσα συνοριακὴ γραμμὴ ἐγένετο μετ' ὀλίγον δεκτή.

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς Ἑλλάδος ηὔξησεν οὕτω ὀλίγον τι πλέον τῶν 13 χιλιάδων τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, ὁ δὲ πληθυσμὸς αὐτῆς κατὰ περίπου 400 χιλιάδας ψυχῶν. Ἐν τούτοις αἱ ἀξιώσεις τῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν δὲν ἱκανοποιήθησαν, διότι οὗτοι ἐζήτουν τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν νῆσον Κρήτην.

Ἐπιφυλασσόμενοι νὰ ὁμιλήσωμεν βραδύτερον περὶ τῶν ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης ἀξιώσεων, λέγομεν ἀμέσως ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἤπειρον, αἱ ἀξιώσεις τῶν Ἑλλήνων πατριωτῶν ἐβασίζοντο ἐπὶ τοῦ Πρωτοκόλλου ΙΓ', ὅπερ ἐθεώρουν ὡς ἀναγνώρισιν τοῦ δικαιώματος αὐτῶν, ἐνῷ ἡ Πύλη ὑπεστήριξεν ὅτι τοῦτο οὐδὲν ἕτερον ἦν ἢ διατύπωσις μιᾶς ψηφοφορίας, καὶ ἐθεώρει ὡς ὁριστικῶς λελυμένον τὸ ζήτημα, ἀφοῦ ἡ Ἑλλὰς εἶχε δεχθῇ τὰς ἀποφάσεις τοῦ 1881.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Μακεδονίαν, αἱ Ἑλληνικαὶ ἀξιώσεις βασίζονται ἐπὶ ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ ἐπὶ ταυτότητος φυλετικῆς συγγενείας, γλώσσης καὶ θρησκείας. Δέον ἐν τούτοις νὰ προσθέσωμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι μεταξύ των σύμφωνοι ἐπὶ τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος· τινὲς τούτων ζητοῦσιν ἅπασαν τὴν παροῦσαν Μακεδονίαν, ἐνῷ ἕτεροι ἀρκοῦνται εἰς μέρος μόνον αὐτῆς.

Σημειωτέον, ὅτι ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Μακεδονίας ἔχουσι καὶ οἱ Βούλγαροι, βασιζόμενοι ἐπὶ ὁμοίων λόγων, ἐφ' ὧν καὶ οἱ Ἕλληνες, προσέτι δὲ καὶ οἱ Σέρβοι, οἵτινες δὲν ἐλησμόνησαν τὴν Μεγάλην Σερβίαν τοῦ Στεφάνου Δουσκιάνου.

Ὁ ἀνταγωνισμὸς οὗτος μεταξὺ Ἑλλήνων, Βουλγάρων καὶ Σέρβων εἶναι πρὸς ὄφελος τῆς Τουρκίας. Ἐν ὅσῳ οἱ ἀντίζηλοι εἰσὶ πολλοί, καὶ ἐπειδή, ὡς τὰ πάντα ὑποδεικνύουσιν, οὗτοι δὲν θὰ κατορθώσωσι νὰ συμφωνήσωσι μεταξύ των, ἡ Μακεδονία θὰ παραμείνῃ εἰς τὴν Πύλην. Ὁ μέγιστος κίνδυνος διὰ τὴν Τουρκίαν, ἔτι μᾶλλον ἢ ἐκ τῶν Κρατῶν τῶν ἀξιούντων τὴν προσάρτησιν τῆς ἐπαρχίας ταύτης, προέρχεται ἐξ αὐτῶν τῶν Μακεδόνων, οἵτινες .... «ἀνησυχοῦσιν ἤδη, ἀπαιτοῦντες τὴν αὐτονομίαν τῆς ἐπαρχίας αὐτῶν. Θ' ἀποκτήσωσιν αὐτὴν ἀναντιρρήτως ἡμέραν τινά. Οἱ Πρεσβευταὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἐργάζονται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐν Κωνσταντινουπόλει ..... Μακεδονία ἐλευθέρα ..... ἕνεκα καὶ γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, ἔσται ἀναγκαίως τὸ κέντρον τῆς μελλούσης συμπολιτείας τοῦ Αἵμου».(1)

Ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης οἱ Ἕλληνες βασίζουσι τὰς ἀξιώσεις αὐτῶν, πρὸ παντὸς ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων,(2) εἶτα δ' ἐπὶ τοῦ πόθου τῆς προσαρτήσεως, ἣν ὁ χριστιανικὸς οὗτος λαὸς ἀείποτε ἀναφανδὸν διετράνωσεν. Ἕτερος λόγος ἔγκειται, προφανῶς, ἐν τῇ μεγίστῃ σπουδαιότητι τῆς νήσου, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως. Ἡ Κρήτη, τῳόντι, κλείει πρὸς νότον τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος καὶ ἔσεται ὡς γέφυρα μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βορείας Ἀφρικῆς, εὑρίσκεται δ' ἐν τῷ κέντρῳ σχετικῶς πρὸς τὰ τρία μεγάλα τμήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, δεσπόζουσα τοῦ Πορθμοῦ τῶν Δαρδανελλίων (πλοῦς μιᾶς καὶ ἡμισείας ἡμέρας) καὶ τῆς Διώρυγος τοῦ Σουὲζ (ὀλίγον πλέον διημέρου πλοῦ).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ νῆσος Κρήτη ὑπήχθη ὁριστικῶς εἰς τὴν Τουρκικὴν ἐξουσίαν ἐν ἔτει 1669, μετὰ μακρὰν πρὸς τοὺς Βενετοὺς πάλην, οἵτινες κατεῖχον αὐτὴν ἀπὸ τοῦ 1204, καὶ πρὸς τοὺς κατοίκους, οἵτινες μετὰ μεγάλης δυσχερείας ἐκάμφθησαν ὑπὸ τὸν Ὀθωμανικὸν ζυγόν.

(1) Driault Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα, σελ. 292.

(2) Ἐπὶ 295 χιλιάδων κατοίκων πλέον τῶν 200 χιλ. εἰσὶν Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι.

Μετὰ παρέλευσιν αἰῶνος, τῷ 1770, ἐξερράγη μεγάλη ἐπανάστασις, ἣν οἱ Τοῦρκοι ἠδυνήθησαν νὰ καταστείλωσι μόνον μετὰ μεγίστης αἱματοχυσίας. Βραδύτερον, τῷ 1821, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ πολέμου τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ νῆσος ἐπανέστη ἐκ νέου. Ἡ πάλη ὑπῆρξε μακρὰ καὶ ἤδη ἐν ἔτει 1823 οἱ Τοῦρκοι παρ' ὀλίγον ν' ἀπεδιώκοντο τελείως, ὅταν εἰς βοήθειαν αὐτῶν ἔσπευσε μέγα αἰγυπτιακὸν σῶμα, ὅπερ, ἐντὸς τοῦ ἐπιόντος ἔτους, ὑπέταξεν ἐκ νέου τὴν νῆσον. Εἰς ἔνδειξιν εὐγνωμοσύνης ὁ Σουλτάνος παρεχώρησεν αὐτὴν εἰς τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου, ὅστις κατεῖχεν αὐτὴν μέχρι τοῦ 1841. Ταῦτα ὑπῆρξαν τὰ κάλλιστα ἔτη τῆς Κρήτης. Ὁ Ἀντιβασιλεὺς Μεχμὲτ Ἀλῆς εἰσήγαγε σπουδαίας μεταρρυθμίσεις. Ἀλλά, συνεπείᾳ τῆς Τουρκο-Αἰγυπτιακῆς ῥήξεως, ἡ νῆσος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Τουρκικὴν ἐξουσίαν, ἐπανέστη τὸ αὐτὸ ἔτος 1841, ἐπανέστη τῷ 1858 καὶ εἶτα πάλιν τῷ 1866-7. Πάντοτε ἡ Τουρκία κατέβαλε τὰς ἐπαναστάσεις μετὰ μεγάλης ὠμότητος, ἀλλ' αἱ σφαγαὶ τοῦ 1866-7 συνεκίνησαν τὴν Εὐρώπην καὶ αἱ Δυνάμεις ἠνάγκασαν τὸν Σουλτάνον νὰ παράσχῃ μεταρρυθμίσεις. Τοῦτο ἔπραξε διὰ τοῦ Φιρμανίου τῆς 1 Ἰανουαρίου 1868, ὅπερ παρεχώρει Ὀργανικὸν Κανονισμόν, ὅστις μέχρι τοῦ ἔτους 1897 ὑπῆρξεν ἡ βάσις τῶν ἀπαιτήσεων, οὐ μόνον τῶν νησιωτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν Δυνάμεων. Τοῦ Κανονισμοῦ τούτου ἰδοὺ αἱ κύριαι διατάξεις.

α) Ἡ διοίκησις τῆς νήσου ἀνατίθεται εἰς Γενικὸν Διοικητήν, βοηθούμενον ὑπὸ δύο Συμβούλων, ἐκλεγομένων μεταξὺ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Αὐτοκρατορίας, ὧν ὁ εἷς χριστιανός, ὁ δ' ἕτερος μωαμεθανός, πάντες δὲ διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου.

β) Ἡ νῆσος διαιρεῖται εἰς Σαντζάκια καὶ ταῦτα εἰς Ἐπαρχίας (Καζάδες), διοικούμενα, ἀναλόγως, ὑπὸ Διοικητῶν καὶ Ὑποδιοικητῶν, βοηθουμένων ὑφ' ἑνὸς Βοηθοῦ. Ἅπαντες οἱ ὑπάλληλοι οὗτοι ἐκλέγονται μεταξὺ τῶν ὑπηκόων τῆς Αὐτοκρατορίας, κατὰ τὸ ἥμισυ μεταξὺ τῶν μωαμεθανῶν καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν. Ἐὰν ὁ Διοικητὴς ἢ ὁ Ὑποδιοικητὴς ᾖ Μωαμεθανός, ὁ Βοηθὸς ἔσται χριστιανός, καὶ τ' ἀνάπαλιν.

γ) Παρὰ τῷ Γενικῷ Διοικητῇ, τοῖς Διοικηταῖς καὶ τοῖς Ὑποδιοικηταῖς, συνιστᾶται ἀνὰ ἓν Διοικητικὸν Συμβούλιον, περιλαμβάνον, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ τόπου, μέλη τινα ἐκλεγόμενα μεταξὺ τοῦ λαοῦ, κατὰ τὸ ἥμισυ μωαμεθανοὺς καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ χριστιανούς, ἢ πάντας μωαμεθανοὺς καὶ πάντας χριστιανούς, ἀναλόγως ἐὰν ὁ πληθυσμὸς ᾖ μικτός, ἢ ὅλως χριστιανικός, ἢ ὅλως μωαμεθανικός.

δ) Ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ Διοικητοῦ συνιστᾶται Γενικὸν Συμβούλιον, ἐκλεγόμενον ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἐν ᾧ ἕκαστος Καζᾶς ἀντιπροσωπεύεται διὰ δύο Πληρεξουσίων, μωαμεθανῶν ἢ χριστιανῶν, ἢ ὑφ' ἑνὸς μωαμεθανοῦ καὶ ἑνὸς χριστιανοῦ, ἀναλόγως ἐὰν ὁ Καζᾶς ᾖ ἀποκλειστικῶς μωαμεθα-

νικός, ἢ ἀποκλειστικῶς χριστιανικός, ἢ μικτός. Τὸ Συμβούλιον συνέρχεται ἅπαξ τοῦ ἔτους πρὸς μελέτην ζητημάτων σχετικῶν πρὸς ἔργα δημοσίου ἀνάγκης, τὴν γεωργίαν, τὴν βιομηχανίαν, τὸ ἐμπόριον, καὶ τὴν δημόσιον ἐκπαίδευσιν.

Ἀλλ' οὔτε ὁ κανονισμὸς οὗτος ἐπέφερε τὴν ἡσυχίαν ἐν Κρήτῃ. Ταχέως ἐπῆλθε ῥήξεις μεταξὺ Διοικητοῦ καὶ Συνελεύσεως καὶ ἕτεραι διχογνωμίαι ἀνεφάνησαν ἐντὸς αὐτῆς τῆς Συνελεύσεως μεταξὺ τοῦ κόμματος τῶν συντηρητικῶν, ἰδιοκτητῶν τοῦ ἐδάφους, σχεδὸν ἁπάντων μουσουλμανων, καὶ τοῦ, κατὰ πολὺ μείζονος, τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν, ἐμπνεομένων ὑπὸ φιλελευθέρων ἰδεῶν, ἑτοίμου πρὸς νέας ἐπαναστάσεις πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ καὶ προσάρτησιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διὰ τῶν ῥαδιουργιῶν τῆς Κυβερνήσεως ἡ συνέλευσις σπανιώτατα μόνον συνῆλθε καὶ τότε δὲ μετ' ἐλαχίστων ἀποτελεσμάτων, διότι, καὶ ἂν ποτε ἐλάμβανεν ἀπόφασίν τινα, ὅ,τε Διοικητὴς καὶ ἡ Πύλη σχεδὸν οὐδέποτε ἐλάμβανον ταύτην ὑπ' ὄψει. Τούτων οὕτως ἐχόντων, εὐκόλως ἐννοεῖται ὅτι ὁ ἐρεθισμὸς ἐν τῇ νήσῳ ὑπῆρξε διηνεκής, καὶ ἐξηγεῖται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Δυνάμεων κατὰ τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου. Τὸ ἄρθρον 23 τῆς Συνθήκης ταύτης λέγει, πράγματι, «ἡ Πύλη ὑποχρεοῦται νὰ ἐφαρμόσῃ ἀκριβῶς ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ τὸν Ὀργανικὸν Κανονισμὸν τοῦ 1868, ἐπιφέρουσα τὰς μεταρρυθμίσεις τὰς κριθείσας δικαίας.» (1)

Αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται ἀπεφασίσθησαν ἐν Χαλέπᾳ τῇ 30 Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, τῇ συμπράξει τῶν Εὐρωπαίων Προξένων. Αἱ κυρωθεῖσαι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ συμφωνίαι ἐπέφερον σημαντικὰς τροποποιήσεις εἰς τὸν κανονισμὸν τοῦ 1868. Αἱ κυριώτεραι τούτων εἰσὶν αἱ ἑξῆς.

α) Ὁ Πολιτικὸς Διοικητὴς θέλει διορίζεσθαι διὰ 5 ἔτη καὶ θὰ βοηθῆται μόνον ὑφ' ἑνὸς συμβούλου χριστιανοῦ τὴν θρησκείαν.

β) Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις θ' ἀπαρτίζηται ἐξ 80 μελῶν (49 χριστιανῶν καὶ 31 μωαμεθανῶν) καὶ θὰ συνεδριάζῃ δημοσίᾳ ἅπαξ τοῦ ἔτους ἐπὶ 40 ἡμέρας. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη θέλει κυροῖ τοὺς παρ' αὐτῆς ψηφιζομένους νόμους ἐφ' ὅσον οὗτοι δὲν μειοῦσι τὰ δικαιώματα τῆς κυβερνήσεως καὶ δὲν ἀντιφάσκουσι πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς νομοθεσίας τοῦ Κράτους.

γ) Τὸ ἥμισυ τῶν καθαρῶν ἐσόδων θὰ καταβάλληται εἰς τὰ ταμεῖα τοῦ Κράτους, τὸ δ' ἕτερον ἥμισυ θὰ χρησιμοποιῆται εἰς δημόσια ἔργα ἐν τῇ νήσῳ.

δ) Πάντες οἱ ὑπάλληλοι δέον νὰ ὦσι κάτοχοι τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, θὰ ἐκλέγωνται δέ, κατὰ προτίμησιν, μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς νήσου.

(1) Διπλ. Ἀρχεῖα 1882—83, II σ. 295.

'Αλλ' οὐδὲ διὰ τῶν μεταρρυθμίσεων τούτων ἐπετεύχθη ἡ ἐλπιζομένη ἡσυχία, διότι οἱ γενικοὶ διοικηταὶ παρεβίαζον τὰς ὑποχρεώσεις τὰς ἀναληφθείσας ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου, συνεπείᾳ δὲ τούτου προῆλθον νέαι ἐπαναστάσεις κατὰ τὰ ἔτη **1885, 1888** καὶ **1889**. Ἡ τελευταία αὕτη κατεστάλη ἄνευ μεγάλης αἱματοχυσίας ὑπὸ τοῦ Σιακὴρ Πασᾶ, ἀλλὰ προὐκάλεσεν ἐκ μέρους τοῦ Σουλτάνου τὴν ἀναστολὴν τινῶν ἐκ τῶν προνομίων, τῶν παραχωρηθέντων εἰς τοὺς Κρῆτας διὰ τῆς συμφωνίας τῆς Χαλέπας (Φιρμάνιον 26 Ὀκτωβρίου 1889).

Τὸ μέτρον τοῦτο, μακρὰν τοῦ νὰ ἐπιφέρῃ τὴν κατάπαυσιν τῶν ταραχῶν, ἐξηρέθισεν ἔτι μᾶλλον τὰ πνεύματα.

Ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ τοῦ ἔτους **1894** οἱ χριστιανοὶ Πληρεξούσιοι ἀπήτησαν παρὰ τοῦ Σουλτάνου τὴν ἐκτέλεσιν τῶν Συμφωνιῶν τῆς Χαλέπας καὶ τὸν διορισμὸν χριστιανοῦ διοικητοῦ. Πρὸ τῆς αὐξούσης δυσαρεσκείας καὶ τοῦ ἀληθῶς λίαν ἀνησυχαστικοῦ ἐρεθισμοῦ, ὁ Σουλτάνος, παρακινούμενος ὑπὸ τῶν Δυνάμεων, ἀπέστειλεν εἰς Κρήτην Διοικητὴν Χριστιανόν, τὸν Καραθεοδωρῆ Πασᾶν, τέως Ἡγεμόνα τῆς Σάμου.

Πλήρης ζήλου ὁ Καραθεοδωρῆς ἤρξατο σοβαρᾶς μελέτης μεταρρυθμίσεων πρὸς τὸ συμφέρον τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐημερίας τῆς νήσου, ἀλλ' ἤδη ἦλθεν ἡ σειρὰ τῶν μωαμεθανῶν, οἵτινες διεμαρτυρήθησαν, βεβαιοῦντες ὅτι μετὰ διοικητοῦ χριστιανοῦ καὶ χριστιανικῆς πλειοψηφίας ἐν τῇ Συνελεύσει, θὰ ἦσαν ἐντελῶς εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἀπίστων. Ἡ μωαμεθανικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Χανίων ὠργάνωσε τὴν ἀντίστασιν, ἐκήρυξε τὸν ἐμφύλιον πόλεμον καὶ ἀντεπολιτεύθη παντοιοτρόπως τὸν νέον διοικητήν. Συγχρόνως συνέστη ἡ λεγομένη Ἐπιτροπεία τῶν Μεταρρυθμίσεων, ἥτις κατ' ἐπίφασιν ἐσκόπει τὴν ἀπαίτησιν τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τῆς Συμφωνίας τῆς Χαλέπας, ἀλλὰ πράγματι σκοπὸν εἶχε τὴν διοργάνωσιν γενικῆς ἐπαναστάσεως. Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ **1895** ἤρξατο ὁ ἀγών, τὰ Τουρκικὰ στρατεύματα ἐξεδιώχθησαν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς νήσου καὶ περιωρίσθησαν εἰς ὀλίγα σημεῖα τῆς ἀκτῆς. Μὴ δυνηθεὶς νὰ καταστείλῃ τὰς ταραχάς, κατὰ Μάρτιον τοῦ **1896** ὁ Καραθεοδωρῆς Πασᾶς ἀντικατέστη εἰς τὴν Διοίκησιν ὑπὸ τοῦ Τουρχὰν Πασᾶ.

Ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν στρατιωτικῶν αὐτοῦ δυνάμεων, οὐδ' ὁ Τουρχὰν Πασᾶς κατώρθωσε ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν. Ἐξεγέρσεις, προκληθεῖσαι ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν, ἔλαβον χώραν ἐν Χανίοις, ἐν Ἡρακλείῳ, ἐν Ῥεθύμνῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Αἱ κυριώτεραι Δυνάμεις ἔπεμψαν πολεμικὰ πλοῖα εἰς τὰ ὕδατα τῆς νήσου, ἰδίως εἰς Χανία, ἔνθα τῇ **24** Μαΐου **1896** ἅπας ὁ πληθυσμὸς ἦν ἐν ὅπλοις καὶ ἐμάχετο ἐν ταῖς ὁδοῖς. Ἐκ τῶν παραθαλασσίων πόλεων ὁ ἀγὼν ἐπεξετάθη εἰς τὸ ἐνδότερον τῆς χώρας, ἔνθα οἱ χριστιανοὶ ὑπερεῖχον, ἐν ᾧ, τοὐναντίον, ἐν ταῖς πόλεσιν οἱ μωαμεθανοὶ εἶχον τὴν ὑπεροχήν.

Τὰ γεγονότα ταῦτα τοῦ 1896 ἔσχον ζωηροτάτην καὶ ὀδυνηροτάτην ἠχὼ ἐν Ἑλλάδι, οὕτως ὥστε, ἐνῷ ὁ Σουλτάνος ἔπεμπεν εἰς τὴν νῆσον τὰ τάγματα αὐτοῦ πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως, ἡ Ἑλλὰς ἔπεμπεν εἰς αὐτὴν καθ' ἑκατοντάδας τὰ τέκνα αὐτῆς εἰς βοήθειαν τῶν ἀδελφῶν αὐτῶν.

Ἡ κατάστασις ἦν σοβαρωτάτη καί, οὐ μόνον ἠδύνατο ν' ἀποβῇ λίαν ἐπικίνδυνος διὰ τὴν Τουρκίαν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι καὶ ἐν Μακεδονίᾳ παρετηρεῖτο ἐρεθισμὸς ἀρκούντως ζωηρός, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν γενικὴν εἰρήνην ἠδύνατο νὰ διακινδυνεύσῃ. (¹)

Αἱ ἐν τῇ νήσῳ ταραχαὶ οὐδὲν σημεῖον καταπαύσεως ἐδείκνυον, ὥστε αἱ μεγάλαι εὐρωπαϊκαὶ δυνάμεις προσεκάλεσαν τὴν Ὑψηλὴν Πύλην νὰ παραχωρήσῃ τὰς ὑπ' αὐτῶν ὑποδεικνυομένας μεταρρυθμίσεις, ἃς ὁ ἐπιτετραμμένος τῆς Γαλλίας ἐχαρακτήρισεν ὡς λίαν ἐπαρκεῖς πρὸς διοικητικὴν βελτίωσιν τῆς νήσου καὶ πρὸς δικαίαν ἱκανοποίησιν τῶν Κρητῶν (²).

Αἱ κυριώτεραι τῶν μεταρρυθμίσεων τούτων ἦσαν αἱ ἑξῆς.

α) Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς ἔσται χριστιανός, διοριζόμενος ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου τῇ συγκαταθέσει τῶν Δυνάμεων ἐπὶ μίαν πενταετίαν.

β) Τὰ δύο τρίτα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων τῆς νήσου ἔσονται χριστιανοί, τὸ δ' ἕτερον τρίτον μωαμεθανοί.

γ) Αἱ ἐκλογαὶ τῶν πληρεξουσίων εἰς τὴν συνέλευσιν γενήσονται κατὰ διετίαν, ἡ δὲ σύγκλησις τῆς συνελεύσεως μόνον ἅπαξ κατὰ διετίαν μετὰ διαρκείας 40 ἕως 80 ἡμερῶν.

Ἡ συνέλευσις θὰ ψηφίζῃ διετῆ ἰσολογισμόν, θὰ ἐλέγχῃ τοὺς λογα-

---

(¹) Ἡ κατάστασις αὕτη χαρακτηρίζεται ἄριστα ἐν ἐπιστολῇ τῆς 7 Ἰουνίου τοῦ ἐν Κων/πόλει Πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν αὐτοῦ. Ἡ Α. Ἐξ. ὁ κ. Καμβὼν ἀναφέρει ἐν αὐτῇ ὅσα ἐδήλωσε πρὸς τὴν Α. Α. Μ. τὸν Σουλτάνον ἐν παρασχεθείσῃ αὐτῷ ἀκροάσει....... «τῷ εἶπον καθαρώτατα ὅτι τὰ παρόντα γεγονότα ἐν Κρήτῃ ὠφείλοντο εἰς τὴν ἀπρονοησίαν καὶ ἀβελτηρίαν τῆς Πύλης.......καὶ ὅτι τὴν στιγμὴν ταύτην ἅπασα ἡ νῆσος καίεται, ὅτι ἡ Πύλη δύναται νὰ πολλαπλασιάσῃ κατὰ θέλησιν τὰς ἀποστολὰς στρατευμάτων καὶ τὰ κατασταλτικὰ μέτρα, ἀλλὰ μεθ' ὅλα ταῦτα οἱ ἐπαναστάται θὰ εὕρισκον πάντοτε καταφύγιον εἰς τὰ μᾶλλον δυσπρόσιτα μέρη τῆς νήσου, ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἡ κοινὴ γνώμη, ὑπερεξερεθισμένη, ἐνεθάρρυνε τοὺς ἐπαναστάτας, καὶ μεθ' ὅλην τὴν καλὴν αὐτῆς θέλησιν, ἡ κυβέρνησις τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως Γεωργίου ἔσται ἀνίσχυρος νὰ καταστείλῃ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος. Ἐὰν δ' αἱ ταραχαὶ ἐξακολουθήσωσιν ἐν Κρήτῃ, ὁ ἐρεθισμὸς θ' αὐξήσῃ ἔτι μᾶλλον ἐν Ἑλλάδι καὶ θὰ ἴδωμεν αὐτὸν ἐκτεινόμενον εἰς Μακεδονίαν.

Ὅθεν ἐκ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος ἠδύναντο νὰ προέλθωσι τοιαῦται περιπλοκαί, ὥστε αἱ Δυνάμεις ν' ἀναγκασθῶσι νὰ ἐπέμβωσι. (Διπλ. Ἀρχεῖα Ἰουλίου Αὐγούστου 1897 σ. 208).

(²) Ἀρχεῖα διπλ. Ὀκτωμ-Νοεμ. 1897 σ. 42.

ριασμούς, θὰ συζητῇ καὶ ψηφίζῃ κατὰ πλειοψηφίαν τῶν παρόντων μελῶν τοὺς Νόμους, οὓς ἤθελε προτείνει ὁ Διοικητὴς ἢ τὰ μέλη αὐτῆς.

Ἐπὶ τῶν νόμων τῶν ψηφισθέντων ὑπὸ τῆς συνελεύσεως, ἐξαιρέσει τῶν σκοπούντων μεταβολὰς εἰς τὸν συντακτικὸν ὀργανισμὸν τῆς νήσου, οἵτινες δέον νὰ ὑποβάλλωνται εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν κύρωσιν, ὁ διοικητὴς ἔξει τὸ δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας ἐντὸς δύο μηνῶν. Ἐὰν δὲν κάμῃ χρῆσιν αὐτῆς ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος, οἱ νόμοι θεωρηθήσονται ὡς κεκυρωμένοι.

δ) Ἐπαναφέρεται ἐν ἰσχύϊ ἡ διάταξις τοῦ Φιρμανίου τοῦ 1887, καθ' ἃς παραχωρεῖται τῇ νήσῳ τὸ ἥμισυ τῶν ἀποδόσεων τῶν τελωνείων αὐτῆς, ὁ δὲ φόρος εἰσαγωγῆς καπνοῦ περιέρχεται ἅπας εἰς ὄφελος τῆς νήσου.

ε) Ἐπιτροπὴ εὐρωπαίων ἀξιωματικῶν θέλει προβῆ εἰς ἀναδιοργανισμὸν τῆς χωροφυλακῆς.

ς) Ἐπιτροπὴ ξένων νομομαθῶν θὰ μελετήσῃ τὰς εἰσακτέας μεταρρυθμίσεις εἰς τὴν δικαιοσύνην. (1)

Εἶχε συμφωνηθῆ μεταξὺ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τῶν Πρεσβευτῶν ὅτι οὗτοι θὰ ὑπέβαλον, διὰ τῶν Προξένων τῶν ἑδρευόντων ἐν Χανίοις, τὸ κείμενον τῶν παραχωρήσεων τούτων εἰς τοὺς χριστιανοὺς πληρεξουσίους τῆς νήσου, ἵνα δηλώσωσιν οὗτοι ὡρισμένως ἐὰν εὑρίσκωσιν αὐτὰς ἱκανοποιητικάς, μετὰ τοῦτο δὲ μόνον ἡ Α. Μ. ὁ Σουλτάνος ἤθελε προβῆ εἰς τὴν ἐπίσημον κοινοποίησίν των,

Οἱ χριστιανοὶ πληρεξούσιοι ἱκανοποιήθησαν πληρέστατα ἐξ αὐτῶν καὶ διεκήρυξαν εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων δυνάμεων τὴν μεγίστην αὐτῶν εὐγνωμοσύνην καὶ διὰ διακηρύξεως τῆς 22 Αὐγούστου προσεκάλεσαν τοὺς χριστιανοὺς νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα καὶ νὰ θεωρῶσι τοὺς μωαμεθανοὺς ἐν τῷ μέλλοντι ὡς ἀδελφούς. (2)

Τῇ 11 Σεπτεμβρίου ὁ Βέροβιτς Πασᾶ ἀνήγγειλεν εἰς τοὺς νησιώτας

---

(1) Διπλ. ἀρχεῖα Ὀκτ. Νοεμ. 1897 σελ. 41.

(2) «Συνεπείᾳ φιλικῆς συνεννοήσεως μεταξὺ τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἱ παρ' ἡμῶν προβληθεῖσαι αἰτήσεις ἐγένοντο κατὰ τὸ πλεῖστον δεκταί......., δηλώσαντες δ' ὅτι ἀποδεχόμεθα τὸν νέον Ὀργανισμόν, ὀφείλομεν νὰ παράσχωμεν τὴν ἡμετέραν συνδρομὴν εἰς τὴν ἐξουσίαν πρὸς ἐφαρμογὴν αὐτοῦ.

Πᾶς δ' ὅστις, παρὰ τὴν πάνδημον θέλησιν, ἤθελε τολμήσει νὰ ἐξακολουθήσῃ διαταράττων τὴν τάξιν ἢ κακοποιῶν οἱονδήποτε, ἰδίᾳ δὲ τοὺς μωαμεθανούς, οὓς ἀπὸ τοῦδε δέον νὰ θεωρῶμεν ὡς ἀδελφούς, θεωρηθήσεται ὡς ἐχθρὸς τῆς πατρίδος. Τέκνα τῆς αὐτῆς πατρίδος.......μουσουλμάνοι καὶ χριστιανοί, πάντες ἔχοντες νὰ ὠφεληθῶμεν ἐκ τῆς εὐημερίας τῆς νήσου, ἂς παύσωμεν τὰς κατ' ἀλλήλων καταστροφὰς καὶ σφαγάς........Ἡ εἰρηνικὴ ἐργασία ἔστω ἐν τῷ μέλλοντι ἡ μόνη ἡμῶν φροντίς». (Ἀρχ. Διπλ. Ὀκτωβ. Νοεμβ. 1897 σελ. 50).

τὸν διορισμὸν αὐτοῦ ὡς γενικοῦ διοικητοῦ καὶ τὰς ὁριστικῶς παραχωρηθείσας μεταρρυθμίσεις.

Ἡ γαλήνη ἐφαίνετο ἐπανελθοῦσα πληρέστατα εἰς τὴν ὡραίαν ἀλλ' ἀτυχῆ νῆσον, πράγματι ὅμως ἦν φαινομενικὴ μόνον ἡ ἠρεμία, διότι αἱ παραχωρήσεις τοῦ μονάρχου πρὸς τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον τῆς νήσου ἠρέθισαν τοὺς μωαμεθανούς.

Δὲν εἶχον παρέλθει ἔτι δύο ἑβδομάδες ὅτε ὁ Πρόξενος τῆς Γαλλίας ἔγραφε πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν αὐτοῦ «ἡ κατάστασις ἀντὶ νὰ βελτιωθῇ, μοὶ φαίνεται μᾶλλον ἀνησυχαστική, καὶ τοῦτο ἐξ ὑπαιτιότητος τῶν μουσουλμάνων, οἵτινες ἀρνοῦνται νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰ χωρία αὐτῶν................ δὲν ἐξηγεῖται δ' ἡ συστηματικὴ αὐτῶν ἀντίστασις πρὸς ἔξοδον ἐκ τῶν πόλεων ἢ μόνον διὰ συνθήματος προερχομένου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως..............Ἐφ' ὅσον ἔχομεν ἐν ταῖς πόλεσι συμπύκνωσιν 80 χιλιάδων μουσουλμάνων, δέον νὰ φοβώμεθα πάντοτε ταραχάς,........ οἱ συνάδελφοί μου καὶ ἐγὼ ἀρχόμεθα πάλιν ἀνησυχοῦντες καὶ οἱ φόβοι ἡμῶν δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπὸ σοβαρὰν ἔποψιν ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων ἡμῶν»........... (1) Βραδύτερον δέ, τῇ 20 Νοεμβρίου, ὁ αὐτὸς πρόξενος ἔγραφεν, «ὁ ἐρεθισμός, ὁ παραχθεὶς ἐκ τῆς τελευταίας ἐξεγέρσεως, μόλις ἤρξατο καταπαύων, ὅτε προκηρύξεις ἐκάλουν εἰς τὰ ὅπλα τὸν μωαμεθανικὸν πληθυσμὸν καὶ προσεκάλουν αὐτὸν εἰς σφαγὴν τῶν χριστιανῶν............. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἦν περίφοβος, ἐν τούτοις παρῆλθον δύο ἡμέραι ἄνευ ἀπευκταίου καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη ἤρξατο ν' ἀναγεννᾶται, ὥστε νὰ ἐλπίζῃ τις ὅτι ἡ ταχεῖα ἀναδιοργάνωσις τῆς χωροφυλακῆς θὰ παρεῖχεν εἰς τὸν Βαλῆν τὰ μέσα τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς τάξεως........» (2)

Ἀλλά, καίτοι κατὰ τοὺς ὑπολοίπους μῆνας τοῦ ἔτους, παρὰ τὴν ἐπιμονὴν καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν Εὐρωπαίων Προξένων, ἡ χωροφυλακὴ δὲν ἀναδιωργανώθη, ἐν τούτοις σοβαραὶ ταραχαὶ δὲν ἐπῆλθον ἐν τῇ νήσῳ, καίτοι ἐξηκολούθησαν ἡ δυσαρέσκεια καὶ μέγας ἐρεθισμὸς παρὰ τοῖς Μωαμεθανοῖς.

Ἀλλὰ κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1897 ὁ ἐρεθισμὸς οὗτος ἤρξατο ἐκδηλούμενος εἰς διάφορα σημεῖα κατὰ τρόπον καταφανῆ καὶ κατὰ Φεβρουάριον ἐξερράγη μετὰ βιαιότητος ἡ μεγίστη ἐπανάστασις ἐξ ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε.

Ἵνα παράσχωμεν ὅσον οἷόν τε ἀκριβῆ ἰδέαν αὐτῆς, θεωροῦμεν χρήσιμον ν' ἀναφέρωμεν ἀποσπάσματά τινα τηλεγραφημάτων, ἀποσταλέν-

(1) Διπλ. ἀρχεῖα Ὀκτ. Νοεμ. 1897 σελ. 54. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει τὴν ἡμερομηνίαν τῆς 26 Σεπτεμβρίου.

(2) Διπλ. ἀρχεῖα Ὀκτωβρ. Νοεμβρ. σελ. 74.

των κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, ὑπὸ τοῦ ἐν Χανίοις Γενικοῦ αὐτῆς Προξένου, αὐτόπτου μάρτυρος τοῦ μείζονος μέρους τῶν ὀδυνηρῶν ἐκείνων γεγονότων (¹).

4 Ἰανουαρίου. Οἱ Μωαμεθανοὶ προσέβαλον χθὲς τὸ ἑσπέρας χριστιανούς τινας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σούδας, οἱ Χριστιανοὶ ἠμύνθησαν καὶ ἐτραυμάτισαν δύο Μωαμεθανούς. Τὸ ἑσπέρας οἱ Μωαμεθανοὶ προσέβαλον τοὺς Χριστιανοὺς εἰς διάφορα χωρία . . . . . ὁ διοικητὴς διατρέχει αὐτοπροσώπως τὰ πλησιόχωρα μέρη, ἵνα καθησυχάσῃ τὸν ἐρεθισμόν, ὅστις εἶναι μέγας.

5 Ἰανουαρίου. Τὰ περίχωρα τῶν Χανίων ἀπεκλείσθησαν κατὰ τὴν νύκτα ταύτην ὑπὸ 2000 περίπου ἐνόπλων Χριστιανῶν προσδραμόντων ἐκ τῶν γειτνιαζουσῶν ἐπαρχιῶν, οἵτινες ἐπίστευον, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως εἶχον σφαγῆ. Οἱ πρόξενοι μετεχειρίσθησαν ἅπασαν τὴν ἐπιρροὴν αὐτῶν, ὅπως ἐπιτύχωσι τὴν ἀποχώρησίν των.

7 Ἰανουαρίου. Ἡ νῆσος εὑρίσκεται εἰς τὴν διάκρισιν τῆς τύχης, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ γεγονότα τῶν τελευταίων τούτων ἡμερῶν. Ὁ Βαλῆς οὐδὲν κέκτηται μέσον, ἵνα προλάβῃ τὴν σύρραξιν μεταξὺ τῶν δύω στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ, σύρραξιν, ἥτις ἠδύνατο ταχέως νὰ καταστῇ γενικὴ ἐπανάστασις.

15 Ἰανουαρίου. Ἡ χώρα εὑρίσκεται ἤδη ἐν καταστάσει ἀπεριγράπτου ἐξεγέρσεως, οἱ πανικοὶ διαδέχονται ἀλλήλους, ἄνευ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σοβαροῦ προκαλοῦντος λόγου. Οἱ Μωαμεθανοὶ εἰσέρχονται πάλιν εἰς τὰς πόλεις καὶ ἡ στάσις αὐτῶν προσεπικυροῖ ἔτι μᾶλλον τὴν σκέψιν, ὅτι οὗτοι ὑπήκουσαν εἰς σύνθημα ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

26 Ἰανουαρίου. Ἡ κατάστασις ἐν Ἡρακλείῳ εἶναι λίαν κρίσιμος, συνεπείᾳ πολλῶν φόνων γενομένων μεταξὺ μωαμεθανῶν καὶ χριστιανῶν.

28 Ἰανουαρίου. Χθὲς ἑπτὰ χριστιανοὶ ἐφονεύθησαν ἐν Ἡρακλείῳ, εἷς Μωαμεθανὸς ἐφονεύθη ἐπίσης καὶ δύω ἐπληγώθησαν. Ἡ κατάστασις εἶναι κινδυνωδεστάτη. Δι' ἀγνώστους λόγους ὁ Μωαμεθανικὸς πληθυσμὸς μεταναστεύει ἀθρόως πρὸς τὰς πόλεις. . .

1 Φεβρουαρίου . . . Ἐν Ρεθύμνῳ οἱ Χριστιανοὶ καὶ οἱ Μωαμεθανοὶ ἀποκλείουσι καθ' ὑπαμοιβὴν τὰ χωρία. Τὴν παρελθοῦσαν νύκτα ὁμάδες Μωαμεθανῶν προσέβαλον καὶ ἐνέπρησαν Χριστιανικὸν χωρίον παρὰ τὰ Χανία. Τὴν στιγμὴν ταύτην ἕνια χριστιανικὰ χωρία καίονται καὶ οἱ πυροβολισμοὶ ἤρξαντο ἤδη ἐν Χανίοις καὶ φθάνουσι μέχρι Χαλέπας πέριξ τῶν ἡμετέρων προξενείων. Οἱ πρόξενοι τηλεγραφοῦσι πρὸς τοὺς διοικητὰς τῶν πολεμικῶν πλοίων, τῶν εὑρισκομένων ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Σούδας, ἵνα ἔλθωσιν ἀμέσως εἰς Χανία. . .

(¹) **Διπλ. ἀρχ. Ὀκτωβρ. Νοεμ. 1897 σελ. 93-171.**

2 Φεβρουαρίου. Χθὲς ἡ πάλη διήρκεσε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, λέγεται δ' ὅτι τὰ θύματα εἰσὶ πολυάριθμα. . . . Οἱ χριστιανοί, προσδραμόντες ἀθρόως ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀπέκλεισαν τὰ Χανία . . . Κατέχω ἀποδείξεις ὅτι ἡ σύγχρονος αὕτη ἐξέγερσις τῶν μωαμεθανῶν ἐν Ἡρακλείῳ, Ρεθύμνῳ καὶ Χανίοις εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ὁδηγιῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως πρὸς πρόκλησιν ταραχῶν, ἵνα παρακωλυθῇ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων.

3 Φεβρουαρίου. Μέγας ἐρεθισμὸς ἐν τῇ πόλει, προκληθεὶς ἐκ τῆς ἀγγελίας ὅτι σῶμα χιλιάδων τινῶν χριστιανῶν, προερχόμενον ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς νήσου, βαδίζει κατὰ τῶν Χανίων, ἵνα ἐκδικηθῇ διὰ τὰς πυρκαϊὰς καὶ τοὺς φόνους τοὺς γενομένους εἰς τὰ περίχωρα.

Φοβούμεθα ὅτι τὰ στρατεύματα εἰσὶν ἀνεπαρκῆ πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως καὶ ὅτι οἱ μωαμεθανοὶ τῆς πόλεως θὰ προβῶσιν εἰς σφαγὰς ἁπάντων τῶν χριστιανῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Εὐρωπαίων.

3 Φεβρουαρίου. Ἡ πάλη διήρκεσε δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἐν τοῖς περιχώροις τῶν Χανίων.

5 Φεβρουαρίου. Ἠναγκάσθην νὰ ἐγκαταλείψω χθὲς τὸ ἑσπέρας τὴν Χαλέπαν καὶ κατῆλθον εἰς Χανία . . . μέρος τῆς πόλεως καίεται . . .

5 Φεβρουαρίου . . . ἀποσπάσματα πεζοναυτῶν ἁπάντων τῶν ἐθνῶν ἀπεβιβάσθησαν ἐν Χανίοις πρὸς καταστολὴν τῆς πυρκαϊᾶς. Ἀφοῦ ἐπυροβόλουν ἐφ' ὅλην τὴν ἡμέραν κατὰ τῶν χριστιανῶν τῆς πόλεως καὶ ἀφοῦ ἐβάδισαν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐγχωρίων μωαμεθανῶν κατὰ τῶν χριστιανῶν τῶν περιχώρων τῆς πόλεως, οἱ τοῦρκοι στρατιῶται, πρὸ τοῦ ἐπείγοντος κινδύνου, ἑνοῦνται ἤδη μεθ' ἡμῶν πρὸς ἀποτροπὴν αὐτοῦ. Ἐν Ρεθύμνῳ ἡ κατάστασις τῶν χριστιανῶν εἶναι κινδυνωδεστάτη.

Φρονῶ ὅτι πᾶσαι αἱ τρομεραὶ αὗται σκηναὶ εἰσὶ τὸ ἀποτέλεσμα συνεννοήσεως μεταξὺ τῆς Ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν μωαμεθανῶν τῆς Κρήτης, πρὸς παρακώλυσιν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἐπιβληθεισῶν μεταρρυθμίσεων.

5 Φεβρουαρίου. Τὸ μέγιστον μέρος τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ κατέφυγεν ἐπὶ τῶν ξένων πολεμικῶν πλοίων . . . . . τὸ ἥμισυ τῆς Χριστιανικῆς συνοικίας ἐκάη.

6 Φεβρουαρίου. Ἡ πυρκαϊὰ ἐλαττοῦται, οἱ μωαμεθανοὶ δῃοῦσι τὴν πόλιν καὶ προσβάλουσι τὴν Χαλέπαν, κατεχομένην ὑπὸ Μαυροβουνίων. (¹)

7 Φεβρουαρίου. Ἡ δῄωσις καὶ ἡ πυρκαϊὰ ἐπανελήφθησαν σήμερον τὸ πρωΐ, οἱ Τοῦρκοι ἀνησυχοῦσι διὰ τὴν ἄφιξιν δύω ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων.

(¹) Ἦσαν 80 ἄνδρες, ἐλθόντες πρὸς κατάταξιν ἐν τῇ νέᾳ Κρητικῇ χωροφυλακῇ.

8 Φεβρουαρίου. Ἡ πυρκαϊὰ ἐν Χανίοις ἔπαυσε, τὰ δύω τρίτα τῆς χριστιανικῆς συνοικίας κατεστράφησαν. Ἡ ἐν τοῖς περιχώροις μάχη ἐξακολουθεῖ. Οἱ ἐπαναστάται, κατέχοντες τὰ ὑψώματα τῆς Χαλέπας, ὕψωσαν τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν καὶ ἀνεκήρυξαν τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα προσάρτησιν.

9 Φεβρουαρίου. Ἐκ Ρεθύμνου μοὶ τηλεγραφεῖ ὁ προξενικὸς πράκτωρ ὅτι οἱ μωαμεθανοὶ ἀπειλοῦσι νὰ πυρπολήσωσι τὴν πόλιν. Ἐν Ἡρακλείῳ οἱ χριστιανοί, περίφοβοι ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν μωαμεθανῶν διαρπαγῆς τῆς ἀποθήκης τῶν στρατιωτικῶν ὅπλων, ζητοῦσι βοήθειαν καὶ θέλουσι νὰ ἐπιβιβασθῶσι διὰ τὴν Ἑλλάδα.

10 Φεβρουαρίου. Οἱ ὀθωμανοὶ εἰσὶ κύριοι τῶν τριῶν μεγάλων πόλεων, ἀλλ' ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς νήσου ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἔλαβε τὰ ὅπλα καὶ κηρύσσει τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα προσάρτησιν.

14 Φεβρουαρίου. Ἀγγέλλεται ἡ ἀποβίβασις μεγάλου ἀριθμοῦ ἐθελοντῶν καὶ πυρομαχικῶν, προερχομένων ἐξ Ἑλλάδος. . . . . Κατὰ τὴν νύκτα πυροβολισμοὶ ἀντηλλάγησαν μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῆς Χαλέπας. Σήμερον τὸ πρωΐ ἔλαβε χώραν ἐπ' αὐτῶν σοβαρὰ μάχη.

15 Φεβρουαρίου. Τὴν νύκτα ταύτην ἠκούσθη ὁ κρότος τοῦ πυροβολικοῦ πρὸς τὸ μέρος τῆς Κισσάμου. Ὑποτίθεται ὅτι ἀπεβιβάσθησαν ἑλληνικὰ στρατεύματα. Ἐνώπιον τοιαύτης καταστάσεως οἱ ναύαρχοι ἀπεφάσισαν νὰ καταλάβωσι στρατιωτικῶς τὰ Χανιά. Ὁ Διοικητὴς ἐγκατέλειψε χθὲς τὴν νῆσον.

Οὕτως, ὡς βλέπει τις, ἐν ὀλιγωτέρῳ τῶν 15 ἡμερῶν ἡ ἐπανάστασις ἐξετάθη εἰς ἅπασαν τὴν νῆσον καὶ ἡ ἀναρχία κατέστη γενική. Ἐξαιρέσει σημείων τινων παρὰ τὰς ἀκτάς, κατεχομένων ἔτι ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἡ Κρήτη ἦν εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν ἐπαναστατῶν, οἵτινες, ἀναπετάσαντες τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, ἀνεκήρυξαν τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα προσάρτησιν. Ἀνίσχυρος ἵνα ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν, ὁ Μπέροβιτς Πασᾶς ἐγκατέλειψε τὴν νῆσον τῇ 14 Φεβρουαρίου.

Τὴν ἐπιοῦσαν ἀπεβιβάσθη ἀπόσπασμα τακτικοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ συνταγματάρχου Βάσσου, ὅστις ἐκήρυξεν ὅτι «ἐλάμβανε κατοχὴν τῆς νήσου ἐπ' ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων».

Παραβαλλομένη πρὸς τὰς προηγουμένας, ἡ ἐπανάστασις αὕτη τοῦ 1897 ἔσχεν ἰδιαιτάτην σοβαρότητα, εἴτε διὰ τὴν ταχίστην αὐτῆς ἐπέκτασιν, εἴτε, πλέον ἔτι, διότι ὑπῆρξεν ὁ σπινθὴρ ὁ προκαλέσας τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, καὶ διότι ἠπείλησε νὰ διαταράξῃ βαθέως ἅπασαν τὴν Εὐρώπην. Ἵνα καλῶς ἐκτιμήσῃ τις τὴν σημασίαν αὐτῆς, θὰ ρίψωμεν ἓν βλέμμα ἰδιαιτέρως ἐπὶ τῆς στάσεως τῆς Τουρκίας, τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Περὶ τῆς διαγωγῆς τῆς Τουρκίας δὲν ἔχει τις πολλὰ νὰ εἴπῃ.

Ἐν τοῖς «περὶ τῶν ὑποθέσεων τῆς Κρήτης» (¹) διπλωματικοῖς ἐγγράφοις συναντᾶται πλειστάκις ἐκφραζομένη παρὰ τῶν προξένων καὶ τῶν πρεσβευτῶν ἡ γνώμη, ὅτι αἱ κατ' Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον τοῦ 1897 ταραχαί, ἐὰν δὲν διετάχθησαν, τοὐλάχιστον ἐνεθαρρύνθησαν ὑπὸ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἥτις ἐπεζήτει ν' ἀποδείξῃ εἰς τὴν Εὐρώπην τὸ ἄκαιρον τῶν μεταρρυθμίσεων, ἃς αὕτη ἤθελε νὰ παραχωρηθῶσιν εἰς τὴν νῆσον, καὶ νὰ νομιμοποιήσῃ ἐπέμβασιν δραστηρίαν καὶ ἀποκλειστικὴν τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ.

Ἐὰν πράγματι τοῦτο ἐσκόπει ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, δέον νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι τὴν φορὰν ταύτην αἱ προσπάθειαι αὐτῆς ὑπῆρξαν μάταιαι.

Αἱ τουρκικαὶ δυνάμεις ἐν Κρήτῃ, οὐχὶ πλείονες τῶν ἑπτακισχιλίων ἀνδρῶν, ἕνεκα τῶν διαστάσεων, ἃς αἴφνης ἔλαβε τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα, εὑρέθησαν τάχιστα περιωρισμέναι εἰς ὀλίγα σημεῖα τῆς ἀκτῆς, ὧν κυριώτερα τὰ ἑξῆς· τὰ Χανιά, τὸ φρούριον Ἰζεδὶν ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Σούδας, ἡ Κίσσαμος, ἡ Ρέθυμνος, τὸ Ἡράκλειον, ἡ Ἱεράπετρα, ἡ Σητεία καὶ ἡ Σπιναλόγγα. Ἀπῃτοῦντο σπουδαῖαι ἐνισχύσεις, ἵνα ἐπιτρέψωσι τὴν ἐκ τῶν σημείων τούτων ἔξοδον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου καὶ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως, καὶ ἡ Τουρκία εὐχαρίστως θὰ προέβαινεν εἰς τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν. Ἀλλ' αἱ μεγάλαι Δυνάμεις ἀπηγόρευσαν τὴν ἀποστολὴν στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον, καὶ, μὴ τολμῶσα νὰ παραβῇ τὰς ἀπειλὰς αὐτῶν, ἠναγκάσθη νὰ τηρήσῃ στάσιν ὅλως παθητικήν, καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ εἰς αὐτὰς τὰς Δυνάμεις τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων αὐτῆς, ὡς καὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐξουσίας της.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν στάσιν τῆς Ἑλλάδος, ὁμολογητέον ὅτι ἐν ἔτει 1896 ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχεν ὑποστηρίξει, τοὐλάχιστον φανερά, τοὺς Κρῆτας ἐπαναστάτας. Βοήθειαι εἰς ἄνδρας, ὅπλα καὶ χρήματα δὲν ἔλειψαν αὐτοῖς ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων ἀδελφῶν, ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις τοῦ Βασιλέως ἀπέσχε. Ὅτε βραδύτερον, τῇ ἐπεμβάσει τῶν Δυνάμεων, ἡ γαλήνη ἐφάνη ἐπανελθοῦσα ἐν τῇ νήσῳ, αὕτη ἔλαβε στρατιωτικά τινα μέτρα, ἵνα εὑρεθῇ κάλλιον παρεσκευασμένη ἐν περιπτώσει ἀπροόπτων γεγονότων, ἤτοι ἐνίσχυσε τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατεύματα, διέταξε τὸν ἐν Θήβαις σχηματισμὸν διαρκοῦς στρατοπέδου, καὶ προανήγγειλε διὰ τὴν προσεχῆ ἄνοιξιν τὴν σύγκλησιν χιλιάδων τινων ἐφέδρων.

Τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τοῦ Ἰανουαρίου καὶ Φεβρουαρίου τοῦ 1897 ἔσχον ἐν Ἑλλάδι βαθυτάτην καὶ γενικὴν ἀπήχησιν.

Ἡ κοινὴ γνώμη ἐζήτει τὴν προσάρτησιν τῆς νήσου καὶ τὸν πρὸς τὴν Τουρκίαν πόλεμον.

(¹) **Διπλ. Ἀρχεῖα, 6' ἑξαμηνία τοῦ 1897.**

Ὁ ὑπερερεθισμὸς ἔφθασεν εἰς τὸ ὕψιστον αὐτοῦ σημεῖον κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς 5 Φεβρουαρίου, ἐπὶ τῇ ἀφίξει τηλεγραφήματος τοῦ ἐν **Χανίοις** Γενικοῦ Προξένου τῆς Ἑλλάδος, ὅστις ἀνήγγειλεν ὅτι....... «ἀφεύκτως ἅπαντες οἱ χριστιανοὶ τῆς πόλεως θὰ ἐσφάζοντο».

Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις, ἐν τούτοις, δὲν ἐφαίνετο διατεθειμένη ν' ἀκολουθήσῃ τὴν κοινὴν γνώμην, διευθυνομένην ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρ ας. Πράγματι, ἐνῷ ἐπανελάμβανεν εἰς τοὺς κυβερνήτας τῶν πολεμικῶν σκαφῶν, τῶν εὑρισκομένων ἐν τοῖς κρητικοῖς ὕδασι πρὸς προστασίαν τῶν ὁμοεθνῶν, τὴν διαταγὴν «νὰ ἐνεργήσωσιν ἐκ συμφώνου μετὰ τῶν συναδέλφων των τῶν λοιπῶν δυνάμεων», ἐκήρυττεν εἰς τὴν Βουλήν, τῇ 6ῃ Φεβρουαρίου, ὅτι... ....«αἱ μεγάλαι δυνάμεις κατέβαλον πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ἐφαρμογὴν ἐν Κρήτῃ τῶν μεταρρυθμίσεων, καί, κατ' ἀκολουθίαν, δὲν ἠδύνατο νὰ γείνῃ λόγος περ ἐπεμβάσεως τῆς Ἑλλάδος».

Ἀλλ' αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐκ τῆς νήσου εἰδήσεις δὲν ἦσαν τοιαῦται, ὥστε νὰ καθησυχάσωσι τὰ πνεύματα.

Ἐν Ἀθήναις ἰδίως ὁ ἐρεθισμὸς ἐλάμβανε διαστάσεις ἀνησυχαστικάς Αἱ κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπαναστατῶν διαδηλώσεις ἦσαν συνεχεῖς καὶ τόσον βίαιαι, ὥστε ν' ἀνησυχήσωσι σοβαρῶς τὴν κυβέρνησιν. Ἐκ φόβου ἐπαναστάσεω, αὕτη ἀπεφάσισε ν' ἀκολουθήσῃ τὴν κοινὴν γνώμην καὶ νὰ ἐπέμβῃ ἀπ' εὐθείας ὑπὲρ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀδελφῶν, ὡς ἐκ τούτου τῇ 10 Φεβρουαρίου ἀπῆρεν ἐκ Πειραιῶς ἐν μέσῳ τῶν ζητωκραυγῶν τοῦ φρενήρους πλήθους, μία μοῖρα τορπιλλοβόλων ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Πρίγκηπος Γεωργίου μετὰ τῆς ἐντολῆς «νὰ ἐμποδίσῃ, ἔστω καὶ διὰ τῆς βίας, τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἀποβίβασιν τουρκικῶν στρατευμάτων» τρεῖς δ' ἡμέρας βραδύτερον ἀνεχώρησε, ζωηρῶς ἀνευφημούμενον, σῶμα τακτικοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Συνταγμ. Βάσσου, ἵνα «λάβῃ κατοχὴν τῆς νήσου ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος.» Συγχρόνως δύω κλάσεις ἐφέδρων ἐκαλοῦντο ὑπὸ τὰ ὅπλα...

Οὕτω ἐνεργοῦσα ἡ Ἑλλάς, ἐνεκαινίαζε δρᾶσιν προφανῶς ἐχθρικὴν πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἥτις τάχιστα διεμαρτυρήθη, δηλοῦσα πρὸς τὰς Δυνάμεις, ὅτι «ἐὰν δὲν ἐπενέβαινον ταχέως, ἵνα θέσωσι τέρμα εἰς τὴν προκλητικὴν ταύτην στάσιν, θὰ ἔπραττε τοῦτο ἡ ἰδία.»

Πρὸς ἀποτροπὴν συρράξεως ἐν Μακεδονίᾳ αἱ Δυνάμεις ἐκοινοποίσαν ταχέως πρὸς τὴν Ἑλλάδα δριμυτάτην πρόσκλησιν, ὅπως ἀνακαλέσῃ εἰς τὰ ἴδια τὰ στρατεύματα καὶ τὰ πολεμικὰ αὐτῆς πλοῖα. Ἐμπιστευομένη εἰς τὰς συμπαθείας, ἃς εἰς ἄλλην ἐποχὴν τῇ εἶχον ἐπιδείξει, ἡ Ἑλλὰς ἀντέστη εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην. Ἀποτυχοῦσαι ἐν τούτῳ, αἱ Δυνάμεις διεβίβασαν τῇ 2 Μαρτίου Διακοίνωσιν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, δι' ἧς ἀνεκοίνουν αὐτῇ, ὅτι, εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, ἡ Κρήτη ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἠδύνατο νὰ προσαρτηθῇ τῇ Ἑλλάδι, καὶ ὅτι εἶχον ἀποφασίσῃ νὰ παραχωρήσωσιν αὐτῇ αὐτόνομον πολίτευμα ὑπὸ τὴν

ὑψηλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου.» Κατ' ἀκολουθίαν τὴν προσεκάλουν «ν' ἀνακαλέσῃ τὰ στρατεύματα καὶ τὰ πλοῖα αὐτῆς ἀπὸ τῆς νήσου ἐντὸς ἓξ ἡμερῶν», εἰδοποιοῦσαι, ὅτι, ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως αἱ Δυνάμεις δὲν θὰ ὀπισθοδρόμουν πρὸ οὐδενὸς μέσου ἐξαναγκασμοῦ». (¹)

Ἡ Ἑλλὰς ἐννόησεν ὅτι εἶχεν ἀπατηθῇ ὑπολογίζουσα ἐπὶ τῶν συμπαθειῶν τῶν Δυνάμεων, ἀλλ' ἐθεώρησεν ὅτι εἶχε προχωρήσει τόσον, ὥστε νὰ μὴ τῇ ἦ δυνατὸν νὰ ὀπισθοχωρήσῃ πλέον, καὶ διετήρησε τὴν προτέραν στάσιν. «Διεκινδύνευε ὀλιγώτερον, γράφει ὁ Driault, ἀνθισταμένη εἰς τὰς Δυνάμεις ἢ εἰς τὴν κοινὴν γνώμην.» Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπήντησε προβάλλουσα ἀμφιβολίας περὶ τῆς πρακτικῆς χρησιμότητος τοῦ πολιτεύματος, δι' οὗ ἐζήτουν νὰ προικοδοτήσωσι τὴν νῆσον, βεβαιοῦσα ὅτι μόνον διὰ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα προσαρτήσεως ἠδύνατο αὕτη νὰ εὐημερήσῃ καὶ δηλοῦσα ὅτι, ἐάν, ἕνεκα τῆς ἐν τοῖς Κρητικοῖς ὕδασι παρουσίας τῶν διεθνῶν στόλων, ἅτινα, ἐμπόδιζον τὴν ἀποβίβασιν τουρκικῶν στρατευμάτων, ἀπεφάσιζε ν' ἀνακαλέσῃ μέρος τῶν πλοίων, δὲν ἠδύνατο ἀπολύτως νὰ συγκατατεθῇ εἰς τὴν ἀνάκλησιν τῶν στρατευ-

(¹) Ἰδοὺ τὰ κυριώτερα χωρία τῆς κοινῆς Διακοινώσεως, τῆς ἐγχειρισθείσης τῷ Ὑπουργῷ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Διπλωματικοῦ Σώματος Κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεώς μου φέρω εἰς γνῶσιν τῆς Υ. Ἐξ. ὅτι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις συνεννοήθησαν πρὸς λῆψιν γραμμῆς ἐνεργείας, ἵνα τεθῇ τέρμα εἰς τὴν σοβαρὰν παροῦσαν κατάστασιν, ἥτις παρατεινομένη ἠδύνατο νὰ διακινδυνεύσῃ σπουδαίως τὴν εἰρήνην τῆς Εὐρώπης.

Κατ' ἀκολουθίαν αἱ Κυβερνήσεις τῆς Γερμανίας, Αὐστροουγγαρίας, Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ἰταλίας καὶ Ῥωσσίας συνεφώνησαν ἐπὶ τῶν ἑξῆς·

1ον Ἡ Κρήτη ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ εἶναι δυνατὸν ὑπὸ τὰς ἐνεστώσας περιστάσεις νὰ προσαρτηθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

2ον Ἕνεκα τῶν ὑπὸ τῆς Τουρκίας ἐπιφερομένων βραδυτήτων εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν μετ' αὐτῆς συμφωνηθεισῶν μεταρρυθμίσεων, αἱ Δυνάμεις εἰσὶν ἀποφασισμέναι, σὺν τῇ διατηρήσει τῆς ἀκεραιότητος τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, νὰ παραχωρήσωσι τῇ Κρήτῃ αὐτόνομον πολίτευμα, τελείως πραγματικόν, προωρισμένον νὰ ἐξασφαλίσῃ κυβέρνησιν ἀνεξάρτητον ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου. Κατὰ τὴν γνώμην τῶν Δυνάμεων δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ πραγματοποίησις τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν τούτων, ἄνευ τῆς προηγουμένης ἀνακλήσεως τῶν Ἑλληνικῶν στρατευμάτων καὶ πλοίων. τῶν εὑρισκομένων νῦν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν ὑδάτων τῆς νήσου. Αἱ Δυνάμεις ἀναμένουσιν ἐκ τῆς φρονήσεως τῆς Αὐτοῦ Ἑλληνικῆς Μεγαλειότητος τὴν ἀνάκλησιν τῶν ῥηθεισῶν δυνάμεων καὶ πλοίων.... αἱ ὁδηγίαι μου μοὶ ἐπιτάσσουσι νὰ γνωρίσω τῇ Ὑμ. Ἐξ. ὅτι, ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως, αἱ Δυνάμεις εἰσὶν ἀνεκκλήτως ἀποφασισμέναι πρὸ οὐδενὸς μέσου ἐξαναγκασμοῦ νὰ ὀπισθοδρομήσωσιν ἐάν, μετὰ πάροδον ἓξ ἡμερῶν ἀπὸ σήμερον, δὲν ἔχῃ ἐκτελεσθῇ ἡ ἀνάκλησις τῶν πλοίων καὶ στρατευμάτων ἀπὸ τῆς Κρήτης. (Ἀρχ. Διπλ. Δεκεμβρ. 1897 σελ 216).

μάτων αὐτῆς, ἵνα μὴ ἐγκαταλείψῃ τοὺς ἀδελφοὺς εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ τουρκικοῦ φανατισμοῦ. (¹)

Πράγματι μέρος τῶν Ἑλληνικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ἀνεκλήθη, ἀλλὰ τὰ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Βάσσον στρατεύματα ἔμενον ἐν Κρήτῃ.

Περὶ τῆς ἐνεργείας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ῥητέον ὅτι ἡ κυρία αὐτῶν μέριμνα ἔδει νὰ ᾖ ἡ τοῦ ἐντοπισμοῦ τοῦ ἀγῶνος, ὅπως μὴ τυχὸν διαταραχθῇ ἡ γενικὴ εἰρήνη ἐν Εὐρώπῃ.

Πρὸς τούτοις, καίτοι ὤφειλον νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψει τὸ φυσικὸν δικαίωμα τῆς Κρήτης, χριστιανικῆς καὶ ἑλληνικῆς κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς, τοῦ νὰ ἐπαναστατήσῃ κατὰ τῆς τουρκικῆς κακοδιοικήσεως, ὡς καὶ τὸ ἐθνικὸν δικαίωμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ νὰ συνδράμῃ τοὺς ὁμοθρήσκους αὐτῆς, ἔδει ὡσαύτως νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψει καὶ τὸ πολιτικὸν δικαίωμα τῆς Τουρκίας τοῦ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν εἰς

(¹) Ἰδοὺ τὰ κύρια χωρία τῆς ἀπαντήσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Διακοίνωσιν ταύτην

.... «Φρονοῦμεν ὅτι τὸ νέον αὐτόνομον πολίτευμα, ὃ αἱ Μ. Δυνάμεις ἀπεφάσισαν νὰ παραδεχθῶσι διὰ τὴν Κρήτην, δὲν θὰ δυνηθῇ, ἀτυχῶς, ν' ἀνταποκριθῇ πρὸς τὰς εὐγενεῖς προθέσεις, αἵτινες τὸ ἐνέπνευσαν, καὶ θὰ λάβῃ τὴν τύχην τῶν διαφόρων διοικητικῶν συστημάτων, ἅτινα ἀπεφασίσθησαν καὶ ἐδοκιμάσθησαν ἀνεπιτυχῶς ἐν Κρήτῃ.

Δὲν ἐπαναστατῇ τὸ πρῶτον ἤδη ἡ νῆσος.

Ἐσχάτως πλέον ἢ ἑξάκις τὰ ἀποτρόπαια τῆς ἀναρχίας συνετάραξαν καὶ διεκινδύνευσαν τὴν ὕπαρξίν της. Ἐὰν λοιπὸν τὸ νέον πολίτευμα, δι' οὗ πρόκειται νὰ προικοδοτηθῇ ἡ νῆσος, δὲν εἶναι τοιοῦτο, ὥστε ν' ἀποκαταστήσῃ ὁριστικῶς τὴν τάξιν, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις οὐδεμίαν ἔχει ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς λήξεως τῆς παρούσης ἐπαναστατικῆς καταστάσεως. Ἡ ἀναρχία θὰ ἐξακολουθήσῃ δῃοῦσα τὴν νῆσον, ὁ σίδηρος καὶ τὸ πῦρ ἐν χερσὶ τυφλοῦ φανατισμοῦ δὲν θὰ παύσωσι τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ἐξολοθρεύσεως ἑνὸς λαοῦ, ὅστις, ὁμολογουμένως, δὲν εἶναι ἄξιος τοιαύτης τύχης.

Πρὸ τοιούτου ἐνδεχομένου ἡ εὐθύνη ἡμῶν θὰ ἦν μεγίστη, ἐὰν δὲν παρεκαλοῦμεν θερμῶς τὰς Δυνάμεις νὰ μὴ ἐπιμείνωσιν ἐπὶ τοῦ προτεινομένου συστήματος αὐτονομίας, ἀλλὰ νὰ δώσωσιν εἰς τὴν Κρήτην ἐκεῖνο, ὅπερ ἤδη εἶχεν αὕτη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν, τῶν ἀποτελουσῶν τὸ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, καὶ νὰ ἑνώσωσι αὐτὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν ἀνῆκεν αὕτη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Προεδρείας τοῦ Καποδιστρίου.

Ἐάν, ἕνεκα τῆς παρουσίας ἐν τοῖς κρητικοῖς ὕδασι τῶν ἡνωμένων στόλων καὶ ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι οὗτοι δὲν ἤθελον ἐπιτρέψει τὴν ἐπὶ τῆς νήσου ἀποβίβασιν τουρκικῶν στρατευμάτων, δὲν θεωροῦμεν ἀπαραίτητον τὴν παρουσίαν ἁπάντων ἡμῶν τῶν πολεμικῶν πλοίων, τὸ αἴσθημα τῆς φιλανθρωπίας, ὡς καὶ αὐτὸ τὸ συμφέρον τῆς ὁριστικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως, μᾶς συμβουλεύουσι τὴν διατήρησιν τῶν στρατευμάτων ἡμῶν. Πρὸ παντὸς τὸ καθῆκον μᾶς ἐπιβάλλει νὰ μὴ ἐγκαταλείψωμεν τὸν κρητικὸν λαὸν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ὀθωμανικοῦ φανατισμοῦ καὶ τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων, ἅτινα πάντοτε ἀποδεδειγμένως συμμετέσχον τῶν ἐπιθέσεων τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν (Διπλ. Ἀρχ. 98 σ. 25).

μίαν τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῆς καὶ ν' ἀπαιτήσῃ παρὰ τῆς Ἑλλάδος, τῆς παριδούσης αὐτόν, τὸν σεβασμὸν τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Ὁ συμβιβασμὸς ἀπαιτήσεων τόσῳ ἐναντίων, οὐ μόνον ἦν δυσχερής, ἀλλ' ἀδύνατος ἐντελῶς, διὸ δὲν ἠδύνατό τις νὰ ἐλπίσῃ ὁριστικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος.

Πράγματι δύω μόνον ριζικαὶ λύσεις ὑπῆρχον· εἴτε νὰ προκαλέσωσι δημοψήφισμα τῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ νὰ ἱκανοποιήσωσι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψήφου των, εἴτε νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τὴν Τουρκίαν ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν διαταραχθεῖσαν τάξιν, ὡς κάλλιον ἐθεώρει.

Ἀλλὰ παραδεχόμενοι τὴν πρώτην λύσιν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς λαϊκῆς ψηφοφορίας, θὰ προσέκοπτον κατὰ τῆς ἀρχῆς, πολλάκις ἐπισήμως ἀναγνωρισθείσης ὑπὸ τῶν Δυνάμεων, τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, καὶ θὰ ἐδίδετο ἱκανοποίησις εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀκριβῶς ὅτε ἐπεζητεῖτο νὰ τιμωρηθῇ αὕτη διὰ τὴν πρόδηλον καταπάτησιν τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἐὰν πάλιν ἐγένετο δεκτὴ ἡ δευτέρα λύσις, ἐκτὸς τοῦ ὅτι αἱ Δυνάμεις δὲν θὰ εὕρισκον τρόπον νὰ δώσωσιν αὐστηρὸν μάθημα εἰς τὴν Τουρκίαν, ἥτις εἶχεν ἀνάγκην τούτου, διότι διὰ τῶν προμεμελετημένων ἀναβολῶν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν μεταρρυθμίσεων, ἐγένετο ἡ ἀφορμὴ τῶν τόσῳ σοβαρῶν ταραχῶν, αὗται θὰ ἐξετίθεντο εἰς τὴν βαρεῖαν εὐθύνην τῆς θυσίας εἰς τὴν ὠμότητα τῶν Τούρκων, τὴν ἀπεριόριστον, τοῦ Κρητικοῦ ἐκείνου λαοῦ, πρὸς ὃν εἶχον ἐπιδείξει τόσον ἐνδιαφέρον, καὶ ὃν εἶχον λάβει ὑπὸ τὴν προστασίαν των διὰ τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου τοῦ 1878.

Οὐδ' ἡ πρώτη, οὐδ' ἡ δευτέρα τῶν ἄνω λύσεων ἦν, λοιπόν, δυνατὴ καὶ ἀναγκαίως αἱ Δυνάμεις ἔδει νὰ δεχθῶσι τρίτην, ἥτις δὲν δύναται νὰ ᾖ ἢ μέση τις. Πράγματι, διέταξαν τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς νήσου πρὸς παρακώλυσιν πάσης ἐπεμβάσεως τῆς Τουρκίας, ὡς καὶ τῆς Ἑλλάδος, κατέλαβον τὴν νῆσον διὰ διεθνῶν στρατευμάτων πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως, ἀπεφάσισαν τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἤδη διαταχθεισῶν μεταρρυθμίσεων καὶ τὴν σύνταξιν τῆς νήσου εἰς αὐτόνομον ἐπαρχίαν ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου.

Δὲν θ' ἀσχοληθῶμεν περαιτέρω περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ συμβάντων, γνωστῶν ἄλλως τε τοῖς πᾶσι, ὅπως μὴ ἐξέλθωμεν τῶν τεταγμένων ὁρίων. Τὰ ῥηθέντα ἐπαρκοῦσι πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν ἀμέσων ἀφορμῶν τοῦ πολέμου, ὅστις ἐντὸς ὀλίγων ἑβδομάδων, ἐπρόκειτο νὰ ἐκραγῇ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Ἀφ' ὅτου τὰ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Βάσσον στρατεύματα εἶχον ἀποβιβασθῆ ἐν Κρήτῃ ἡ Τουρκία εἶχε προβῆ εἰς μερικὴν ἐπιστράτευσιν καὶ ἀρχίσει τὴν συγκέντρωσιν ἐν Μακεδονίᾳ. Τὸ αὐτὸ εἶχε πράξει καὶ ἡ Ἑλλάς, ἰδίως μετὰ τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς νήσου.

Αἱ νουθεσίαι τῶν Δυνάμεων ἐπέτυχον νὰ ἐπιβραδύνωσιν ἐπί τινας

ἑβδομάδας τὴν ἔναρξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀποτρέψωσιν αὐτάς.

Ὁ Σουλτάνος ἀπέστεργε τὸν πόλεμον, καὶ ἴσως δὲν ἐπεθύμει αὐτὸν οὐδ' ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἐνῷ ὁ πρῶτος δὲν ὤφειλε νὰ συμβουλευθῇ ἢ ἑαυτόν, ὁ δεύτερος δὲν ἠδύνατο νὰ παρίδῃ τὴν κοινὴν γνώμην. Καὶ ἡ κοινὴ γνώμη ἤγετο ἐν Ἑλλάδι, τὸ ἐπαναλαμβάνομεν, παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας, μεγίστου καὶ ἰσχυροῦ συνεταιρισμοῦ, ἥτις ἐπεζήτει τὸν πόλεμον πάσῃ θυσίᾳ πρὸς θρίαμβον τῆς «Μεγάλης Ἰδέας», τοῦ Πανελληνισμοῦ. Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία ἦν, οὕτως εἰπεῖν, κράτος ἐν κράτει, ἐπεβάλλετο καὶ παρέσυρε καὶ Κυβέρνησιν καὶ Βασιλέα.

Οὕτως, αἱ πολεμικαὶ παρασκευαὶ ἐξηκολούθουν ἐν Ἑλλάδι καί, φυσικῶς, ἐξηκολούθουν καὶ ἐν Τουρκίᾳ. Ἀμφότερα τὰ κράτη συνεκέντρωταν τὰ στρατεύματά των παρὰ τὰ σύνορα, μετὰ τῆς λεπτομερείας ταύτης, ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπιστράτευσιν καὶ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, ἐξηκολούθει καὶ ὁ διοργανισμὸς καὶ ἡ συγκέντρωσις παρὰ τα σύνορα ἐκ μέρους τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας τοῦ ἰδίου αὐτῆς στρατοῦ.

Καὶ ὑπῆρξαν ἀκριβῶς οἱ ἐθελονταὶ τῆς Ἐθνικῆς, οἵτινες τὸ πρῶτον, τῇ 9 Ἀπριλίου, παρεβίασαν τὸ ὀθωμανικὸν ἔδαφος, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ἐξεγέρσεως τῆς Μακεδονίας.

Ἀλλ' ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, ἕνεκα δὲ τῶν συνήθων δικαιολογήσεων τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἤρξαντο εἰσέτι αἱ ἐχθρότητες. Ἀλλ' ἡ παραβίασις ἐπανελήφθη μετ' ὀλίγας ἡμέρας, τῇ 16 παρ' ἐθελοντῶν καὶ παρὰ τακτικοῦ ἔτι ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Τὴν ἐπιοῦσαν 17 Ἀπριλίου ὁ Σουλτάνος ἐκήρυξε τὸν πόλεμον.

Β'. ΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ

Τουρκία

Μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1877-78 ὁ τουρκικὸς στρατὸς εἶχε μείνει τελείως ἀνοργάνωτος. Πρὸς μελέτην τοῦ ἀναδιοργανισμοῦ αὐτοῦ εἶχε συσταθῆ κατὰ Μάϊον τοῦ 1880 «Εἰδικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιτροπὴ» ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν προεδρείαν τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν (¹) Ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ ἐργασίαι τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης προέβαινον λίαν βραδέως καὶ δὲν ἐνεπνέοντο ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἰδεῶν, ἐν ἔτει 1882 ὁ Σουλτάνος, μέγας θαυμαστὴς τοῦ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Γερμανίας, ἀπεφάσισε νὰ ζητήσῃ παρὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Γουλιέλμου Α'. τὴν συνδρομὴν γερμανῶν τινων ἀξιωματικῶν.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀφίχθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ἀντισυνταγματάρχης Καΐλερ, τοῦ θου τῶν Οὐσσάρων, καὶ οἱ λοχαγοὶ Καμπχαΐφνερ, τοῦ Πεζικοῦ, Χόβε, τῶν Δραγώνων, καὶ Ρίστοβ, τοῦ Πεδινοῦ Πυροβολικοῦ.

Ὁμοῦ μετὰ τοῦ πρώην Γενικοῦ Ἐπιμελητοῦ τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ, Συμβούλου Σχίλγεν, ὅστις ἤδη ἀπὸ ἔτους εὑρίσκετο ἐν Τουρκίᾳ, ἤρξαντο μετὰ σπουδῆς μελετῶν πρὸς καταρτισμὸν πλήρους σχεδίου στρατιωτικῶν μεταρρυθμίσεων, ὅπερ συνετελέσθη τὸ ἐπιὸν ἔτος ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν Βαρώνου Φὸν δὲρ Γκόλτς, διαδεχθέντος τὸν Καΐλερ.

Ἀκριβῶς δ' εἰς τὸν Φὸν δὲρ Γκόλτς, διορισθέντα αἴφνης ὑπαρχηγὸν τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου καὶ μετ' ὀλίγον ἀνυψωθέντα εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ πασσᾶ καὶ εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ στρατηγοῦ, ἡ Τουρκία ὀφείλει, ἐκτὸς τελείου ἀναδιοργανισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν σχολῶν καὶ πλουσίας συλλογῆς κανονισμῶν, τοὺς κυριωτέρους στρατιωτικοὺς νόμους, ὀργανισμοῦ καὶ στρατολογίας, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων αἱ κατὰ ξηρὰν δυνάμεις αὐτῆς παρίστανται συντεταγμέναι συμφώνως πρὸς τὰς νεωτέρας ἀρχάς, μεγάλως ἁπλοποιημένας, ὥστε νὰ ὦσιν ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τοὺς εἰδικοὺς ἐσωτερικοὺς πολιτικοὺς ὅρους τοῦ κράτους.

Ὀργανισμός. Γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων εἶναι ὁ Σουλτάνος, ὅστις ἐνασκεῖ τὴν διοίκησιν διὰ μέσου τῶν κάτωθι ὀργάνων·

Τοῦ Στρατιωτικοῦ Γραφείου, ἐνεργοῦντος τὰ τῆς κατανομῆς τῶν

(¹) Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἦν ὁ Στρατάρχης Γαζῆ Ὀσμὰν πασσᾶς, ὁ ἥρως τῆς Πλεύνας.

στρατευμάτων καὶ τὰ ἔγγραφα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν δύναμιν καὶ τὸ καταστατικόν, τοὺς προβιβασμοὺς κτλ.

Τῆς Ἀνωτέρας Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἐπιθεωρήσεως, ἐπιφορτισμένης πᾶν τὸ ἀποβλέπον τὴν πρόοδον καὶ τελειοποίησιν τοῦ στρατεύματος.

Τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἐνεργοῦντος τὰ τῆς στρατολογίας, τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῆς διαχειρίσεως.

Τοῦ Ἀρχηγείου τοῦ Πυροβολικοῦ, ἐπιβλέποντος τὴν κατασκευὴν τοῦ ὑλικοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀνέγερσιν καὶ συντήρησιν τῶν ὀχυρωμάτων.

Τὸ ἔδαφος τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐξαιρέσει τῆς Τριπόλεως, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Παλαιστίνης, κατεχομένων ὑπ' ἀνεξαρτήτων Μεραρχιῶν, διηρέθη εἰς ἑπτὰ μεγάλας στρατιωτικὰς περιφερείας, καλουμένας «Ὀρδοῦ» (περιφερείας Σώματος Στρατοῦ) αἵτινες ὑποδιαιροῦνται ἑκάστη εἰς τέσσαρας περιφερείας μεραρχίας, εἰς 8 ταξιαρχίας, εἰς 16 συντάγματος, εἰς 64 τάγματος καὶ εἰς 256 λόχου (1).

Αἱ σπουδαιότεραι περιφέρειαι εἰσὶν αἱ ταξιαρχίας καὶ τάγματος, ἡ μὲν πρώτη, διότι ἐν αὐτῇ ἑδρεύει τὸ κύριον στρατολογικὸν γραφεῖον, ἡ δὲ δευτέρα, διότι ἐν αὐτῇ ἑδρεύει τὸ δευτερεῦον στρατολογικὸν γραφεῖον καὶ πρὸ παντός, διότι ἐπ' αὐτῆς ἑδράζεται ἡ ἐπιστράτευσις τῶν ἐν ἀδείᾳ δυνάμεων.

Κανονικῶς ἕκαστον Ὀρδοῦ συνίσταται ἐκ

Δύο μεραρχιῶν πεζικοῦ, ἑκάστης ἐκ 4 συνταγμάτων τῶν 4 ταγμάτων,

Ἐπὶ πλέον, 1 τάγμα κυνηγῶν, ἤτοι ἐν ὅλῳ 34 τάγματα,

Μιᾶς μεραρχίας ἱππικοῦ ἐξ 6 συνταγμάτων τῶν 5 ἰλῶν ἐν ὅλῳ 30 ἶλαι

Μιᾶς μεραρχίας πυροβολικοῦ ἐξ 6 συνταγμάτων τῶν 5 πυροβολαρχιῶν ἑκάστου καὶ μιᾶς μοίρας ἐκ 3 ἐφίππων πυροβολαρχιῶν, ἐν ὅλῳ 33 πυροβολαρχίαι.

Ἑνὸς τάγματος μηχανικοῦ καὶ ἑνὸς λόχου τηλεγραφητῶν, ἤτοι 5 λόχοι μηχανικοῦ,

Ἑνὸς τάγματος πυροβολικοῦ, ἤτοι 3 λόχοι μεταγωγικοῦ.

Ἐν τούτοις, μεταξὺ τῶν διαφόρων Ὀρδοῦ, ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ τῶν ἀσιατικῶν, ὑφίστανται ἐπαισθηταὶ διαφοραί. Εἰς τὸ I^{ον} λείπουσι τάγματά τινα πεζικοῦ· τὸ III^{ον} περιλαμβάνον τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν τουρκικὴν Θεσσαλίαν, ἥτοι περιφέρειαν ἐν ᾗ πολλάκις ἐκρήγνυνται ταραχαί, ἔχει τέσσαρας μεραρχίας πεζικοῦ καὶ μείζονας μονάδας ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ· τὸ IV^{ον} ἔχει τρεῖς μεραρχίας πεζικοῦ· ἐν τῷ VI^{ῳ} ὑπάρχει αἰσθητὴ ἔλλειψις πυροβο-

(1) Ἕδραι τῶν Ὀρδοῦ εἰσὶ Κων)πολις, Ἀνδριανούπολις, Θεσσαλονίκη, (Μοναστήριον μέχρι τοῦ 1895), Ἰρζιγγιάν, Δαμασκός, Βαγδάτι καὶ Σαμᾶ τῆς Ἀραβίας.

λικοῦ, ἐν τῷ VIIῳ τέλος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἔχει ἐλάχιστον πυροβολικόν, λείπει τελείως τὸ ἱππικόν.

Ἐν περιπτώσει πολέμου, ἕκαστον Ὀρδοῦ ἐπιστρατεύει τὰ ἑδρεύοντα ἐν αὐτῷ στρατεύματα νιζάμ, ὡς καὶ δύω σώματα στρατοῦ ρεδὶφ καὶ ἓν μουσταφίζ, ἐξαιρέσει ἐν τούτοις τοῦ VI Ὀρδοῦ, ὅπερ ἐπιστρατεύει μόνον ἓν σῶμα στρατοῦ ρεδὶφ καὶ μίαν μεραρχίαν μουσταφίζ, καὶ τοῦ VII δι' ὃ μέχρι τοῦ 1897, δὲν εἶχον προβλεφθῆ σχηματισμοὶ οὐδὲ ρεδίφ, οὐδὲ μουσταφίζ

Σπουδαῖον στοιχεῖον δυνάμεως διὰ τὸν τουρκικὸν στρατὸν εἶναι τὸ ἄτακτον ἱππικόν, τὸ καλούμενον Χαμιδιέ. Στρατολογεῖται μεταξὺ τῶν Κούρδων καὶ τῶν Ἀράβων, οἵτινες ὡς γνωστόν, εἰσὶν εἰθισμένοι ἀπὸ τρυφερᾶς ἡλικίας εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἵππου και τῶν ὅπλων, ἀλλ' ἐξοικειοῦνται δυσκόλως μετὰ βίου περιωρισμένου, οἷος εἶναι ὁ τοῦ στρατῶνος. Ἵνα μὴ ὑποβάλλωσιν αὐτούς, ἐν καιρῷ εἰρήνης εἰς κοινὰς ὑποχρεώσεις, καί, ἀφ' ἑτέρου, ἵνα μὴ ἀπολεσθῶσι στοιχεῖα τόσον πολύτιμα ὑπὸ στρατιωτικὴν ἔποψιν, διὰ διατάγματος τοῦ 1891 ἐκανονίσθη ὅτι θ' ἀνήκωσιν εἰς τὸν στρατὸν ἐπὶ 23 ἔτη, ὑποχρεούμενοι εἰς βραχείας μόνον περιόδους ὑπηρεσίας ἐντὸς τῶν τόπων τῆς γεννετῆς των, ἤτοι ἑνὸς μηνὸς ἐν ἑκάστῳ τῶν τριῶν πρώτων ἐτῶν, ἀρχομένων ἀπὸ τοῦ 17ου τῆς ἡλικίας των, καὶ ἑνὸς μηνὸς ἀνὰ τριετίαν κατὰ τ' ἀκόλουθα δώδεκα ἔτη. Οἱ Χαμιδιὲ ὀφείλουσι νὰ παρουσιάζωνται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν μετὰ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἵππου καὶ εἰσὶν ὑπόχρεοι νὰ συντηρῶσιν ἑαυτοὺς καὶ τὸν ἵππον των καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἐκπαιδεύσεως· εἰς ἀντάλλαγμα ἀπαλλάσσονται σχεδὸν ἁπάντων τῶν φόρων.

Ὁ ἀκόλουθος πίναξ δεικνύει τὰ ὑφιστάμενα ἐν Τουρκίᾳ ὀργανικὰ στελέχη ὀλίγον πρὸ τοῦ μετὰ τῆς Ἑλλάδος πολέμου, ὡς καὶ τὰς ἑνώσεις αὐτῶν εἰς Ὀρδοῦ καὶ ἀνεξαρτήτους μεραρχίας, ἐξαιρέσει τῆς ἐν Κρήτῃ

Ὀρδοῦ ἢ Ἀνεξ. Μεραρ.	Πεζικὸν Νιζὰμ Πεζικὸν γραμμῆς Συντ.	Πεζικὸν Νιζὰμ Πεζικὸν γραμμῆς Τάγμ.	Πεζικὸν Κυνηγοί	Πεζικὸν Ρεδίφ Τάγματα	Πεζικὸν Μουστ. Τάγματα	Ἱππικὸν Νιζὰμ Συντ.	Ἱππικὸν Νιζὰμ Ἶλαι	Ἱππικὸν Χαμιδιὲ Συντ.	Ἱππικὸν Χαμιδιὲ Ἶλαι	Πυροβολικὸν Νιζὰμ Πεδινὰ (Πυροβολαρχίαι)	Ἔφιπποι (Πυροβολαρχίαι)	Ὀρειναὶ (Πυροβολαρχίαι)	Ὀβιδ. Πεδ. (Πυροβολαρχίαι)	Μεταγωγ. Πυροβολ. (Λόχοι)	Ὀχυρωμ. (Λόχοι)	Μηχαν. Νιζὰμ Σκαπανεῖς πεδίου (Λόχοι)	Τηλεγρ. (Λόχοι)	Σκαπανεῖς Ὀχυρωμ. (Λόχοι)
I	7	29¼ [1])	2	64	32	7 [2])	35	—	—	36 [3]	3	—	—	3	79 [3])	4	1	17 [4])
II	8	32	2	64	32	6	30	—	—	30	3	6	—	3	—	4	1	—
III	16	64	4	64	32	6	30	-	—	3[illegible]	3	6	6	3	..	4	1	—
IV	12	48	3	64	32	6	30	56	232	30	3	6	6	3	—	4	1	—
V	2	32	2	64	32	6	30	—	—	30 [5])	3	10 [6])	—	3	—	1	—	—
VI	8	30	2	32	16	6	30	—	—	6	3	8	—	—	—	1	—	—
VII	8	32	2	—	—	—	—	—	.	3	—	4	—	—	—	1	—	—
Μεραρ. τοῦ Χετζὰς	4	16	1	—	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—		—
Μεραρ. Τριπόλεως	4	16	1	—	—	2	10	—	—	4	—	2	—	—	—	—	.	—
	75	299¼	19	352	176	39	197	56	232	169	18	44	12	15	79	19	4	17
Νιζὰμ		314 [7])					197			243						23		
Ρεδίφ				352					232									
Μουσταφὶζ					176													
σύνολον...		842 [7]) Τάγματα					429 Ἶλαι			243 Πυροβολαρχίαι						23 Λόχοι Μηχαν. πεδίου		

Παρατηρήσεις

[1]) Συμπεριλαμβανομένων 4 λόχων ζουάβων, φρουρᾶς τοῦ Σουλτάνου, καὶ 4 ½ ταγμ. πυροσβεστῶν τῆς πρωτευούσης.

[2]) Ἓν σύνταγμα εἶναι ἀπὸ πολλοῦ ἀπεσπασμένον εἰς τὸ III Ὀρδού.

[3]) Δώδεκα ἀποτελοῦσι τὴν Ἐφεδρείαν τοῦ Πυροβολικοῦ, ἐξαρτωμένην ἀμέσως ἐκ τοῦ Γεν. Ἀρχηγ. τοῦ Πυροβολικοῦ.

[4]) Ἐξαρτωμένη ἀμέσως ἐκ τοῦ Γεν. Ἀρχ. τοῦ Πυροβολικοῦ.

[5]) 12 εἰσὶν ἀπὸ πολλοῦ ἀπεσπαμένα εἰς τὸ III Ὀρδού.

[6]) Τέσσαρα ἀπεσπασμένα ἐν Κρήτῃ.

[7]) Μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν πυροσβεστῶν

Ὁπλισμός. Ἐν ἔτει 1887 ἡ Τουρκία ἀπεφάσισε νὰ χορηγήσῃ εἰς τὸ Πεζικὸν ἐπαναληπτικὰ ὅπλα καὶ ἐξελέξατο τὰ Μάουζερ, διαμετρήματος 9. 5 μετὰ ἀποθήκης κατὰ μῆκος τῆς κάννης. Ἀλλὰ μετὰ τὴν παραλαβὴν 220 000 ἐκ τῶν ὅπλων τούτων (τῷ 1890), ἐπροτίμησεν ὅπλον μικροτέρου διαμετρήματος καὶ παρήγγειλε 280000 Μάουζερ διαμετρήματος 7. 65, μετὰ γεμιστοῦ.

Καθ' ὅσον τὸ κατασκευάζον αὐτὰ ὁπλοποιεῖον παρέδιδε τὰ νέα ὅπλα, ἡ στρατιωτικὴ διοίκησις, ἀντὶ νὰ διανείμῃ αὐτὰ εἰς τὸ στράτευμα, τὰ ἀπέθετεν εἰς τὰς ἐν Μάτκα στρατιωτικὰς ἀποθήκας. Ὅθεν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1897, τὸ τότε ὑπὸ τὰ ὅπλα Πεζικὸν, καὶ αἱ ἀποθῆκαι τῶν ταγμάτων τῶν Ρεδὶφ, ἦσαν ἔτι ἐφοδιασμένα διὰ τοῦ ὅπλου Peabody-Martini, διαμετρήματος 11, 7, δι' οὗ 20 ἔτη πρότερον εἶχον κάμει τὴν κατὰ τῶν Ρώσσων ἐκστρατείαν καὶ μεθ' οὗ ἤρξαντο καὶ ἤδη τῆς ἐκστρατείας (¹). Ἕκαστος ὁπλοφόρος διέθετε 230 φυσίγγια, ὧν 100 ἐν τῇ φυσιγγιοθήκῃ καὶ 130 μετὰ τῆς ἐφοδιοπομπῆς τάγματος.

Τὸ τουρκικὸν ἱππικὸν ἦν ὡπλισμένον διὰ σπάθης, ἀραβίδος Peabody-Martini μετὰ 60 φυσιγγίων, καὶ πιστολίου.

Τὸ πυροβολικὸν εἶχε πυροβόλα Κρούπ, διαμετρήματος καὶ πυρομαχικῶν τῶν κάτωθι δηλουμένων.

	Διαμέτρημα	Πυρομαχικὰ — μετὰ τῶν πυρβολαρχ.	Πυρομαχικὰ — μετὰ τῆς ἐφοδιοπομπῆς πυρομαχ.
		Ὀβίδες κατὰ πυροβόλον	
Πεδιναὶ πυρβολαρχίαι	χιλιοστ. 87	135	121
Ἔφιπποι »	» 75	153	135
Ὀρειναὶ »	» 69	153	32
Ὀβιδοβόλων »	» 120	130	120

Στρατολογία. Ὁ ἐν ἰσχύϊ νόμος εἶναι ὁ τοῦ 1886, ἐλαφρῶς τροποποιηθεὶς ἐν ἔτει 1888.

Καθιεροῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀτομικῆς ὑποχρεώσεως εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν διὰ τοὺς μωαμεθανοὺς ὑπηκόους, ἐξαιρέσει τῶν κατοίκων τῆς

(¹) Τέσσαρα Συντάγματα Νιζὰμ τοῦ ΙΙ Ὀρδοῦ, ἐπιστρατευθέντα περὶ τὰ τέλη Απριλίου καὶ εἶτα ἀποσταλέντα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν ἐπιχειρήσεων, ὡπλίσθησαν δι' ὅπλων Μάουζερ τῶν 9, 5.

Τὰ πυρομαχικὰ ὡρίσθησαν εἰς 320 φυσίγγια, ὧν 260 φερόμενα ὑπὸ τοῦ στρατιώτου καὶ τὰ λοιπὰ μεταφερόμενα ὑπὸ τῶν σκευαγωγῶν.

Δύο τῶν ταγμάτων τούτων συμμετέσχον τῆς μάχης τοῦ Δομοκοῦ.

πρωτευούσης καὶ τῶν περιχώρων αὐτῆς (Σκούταρι, Πέραν, Ἐγιοὺπ), τῶν πόλεων Δζέδδας, Μέκκας, καὶ Μεδίνας, τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους, καὶ ἐν μέρει τῆς βορείου Ἀλβανίας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Σκουτάρεως. Οἱ ἀλλόθρησκοι ὑπήκοοι καταβάλλουσι στρατιωτικὸν φόρον.

Ἡ ὁλικὴ διάρκεια τῆς ὑποχρεώσεως εἰς στρατιωτικὴν θητεῖαν εἶναι εἴκοσι ἐτῶν, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 21ου τῆς ἡλικίας. Σχετικῶς δὲ πρὸς τὰς ἡλικίας καὶ τὸν βαθμὸν ἐκπαιδεύσεως, ἡ ὁλικὴ ὑποχρέωσις ὑποδιαιρεῖται ὡς ἑξῆς· αἱ ἓξ νεώτεραι κλάσεις ἀποτελοῦσι τὸ νιζὰμ καὶ τὴν ἐφεδρείαν (ἰκτιάδ) αὐτοῦ, αἱ κατόπιν ὀκτὼ τὸ ρεδίφ καὶ αἱ τελευταῖαι ἓξ τὸ μουσταφίζ.

Οἱ ἐγγεγραμμένοι κατανέμονται εἰς δύο κατηγορίας, ὧν ἡ πρώτη περιλαμβάνει τοὺς ἐξαιρουμένους ἕνεκα προσωρινῆς ἀνικανότητος καὶ τοὺς ἀπαλλασσομένους διὰ διαφόρους λόγους (οἰκογενειακούς, ἐπαγγελματικούς, διαμονῆς κλπ.), ἡ δὲ δευτέρα πάντας, τοὺς μηδένα ἔχοντας λόγους ἐξαιρέσεως καὶ ἀπαλλαγῆς

Οἱ τελευταῖοι οὗτοι, ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῆς κληρώσεως αὐτῶν, ὑποδιαιροῦνται εἰς δύο μερίδας, καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ἀνήκουσιν οἱ ἄνδρες οἱ ἀπαιτούμενοι πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐν εἰρήνῃ δυνάμεως τῶν σωμάτων μετὰ τὴν ἄφεσιν τῆς προηγουμένης κλάσεως, εἰς δὲ τὴν δευτέραν οἱ περιττεύοντες.

Οἱ ἐγγεγραμμένοι τῆς πρώτης μερίδος ὀφείλουσι, κατὰ τὸν νόμον, νὰ ὑπηρετήσωσιν ὑπὸ τὰ ὅπλα τρία ἔτη, ἀλλ' ἐν τῇ πράξει μένουσι τρία καὶ ἥμισυ ἔτη ἢ καὶ τέσσαρα. Οἱ τῆς δευτέρας μερίδος ὀφείλουσι νὰ ὑπηρετήσωσιν ἐπὶ περίοδον 6 ἕως 9 μηνῶν, δύνανται δὲ νὰ κληθῶσιν ὅπως πληρώσωσι τὰ κενὰ, τὰ τυχὸν ἐπερχόμενα εἰς τὰ ἐνεργὰ σώματα.

Οἱ ἀπαλλασσόμενοι, τέλος, συμμετέχουσι τῶν στρατιωτιτῶν ἀσκήσεων κατὰ πᾶσαν Παρασκευὴν[1] ἐπὶ 8 διαδοχικοὺς μῆνας.

Ὁ νόμος οὗτος ἐπιβαρύνει περίπου 13 ἑκατ. μωαμεθανῶν μόνον, διότι 2 ἢ 3 ἑκατ. ἐξαιροῦνται τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως κατὰ τὰς διατάξεις αὐτοῦ τοῦ νόμου ἢ κατ' ἔθιμον.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτησίως ἐγγεγραμμένων ἀνέρχεται εἰς 120 χιλ. περίπου, ὧν 25 χιλιάδες, ἢ δὲν παρουσιάζονται, ἢ εἰσὶν ἀνίκανοι, καὶ 30 χιλιάδες ἀπαλλάσσονται ἐν καιρῷ εἰρήνης. Ἐκ τῶν ἀπομενόντων 65 χιλιάδων περίπου, οἱ 45 ὡς 50 χιλ, κατατάσσονται εἰς τὴν πρώτην μερίδα καὶ 15 ὡς 20 χιλ. εἰς τὴν δευτέραν.

Ἡ δύναμις τοῦ στρατοῦ ἐν καιρῷ εἰρήνης, συμπεριλαμβανομένων τῶν μονίμων στοιχείων, ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων, ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν ἀνακατατασσομένων, ταλαντεύεται μεταξὺ 200 καὶ 210 χιλιάδων ἀνδρῶν.

---

[1] Ἑβδομαδιαία ἑορτὴ τῶν μωαμεθανῶν.

Στελέχη. Ἡ ἱεραρχία τῶν ἀξιωματικῶν διαφέρει τῆς παρ' ἡμῖν μόνον ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς ἐπὶ πλέον βαθμοῦ εἰς τοὺς ἀνωτέρους ἀξιωματικούς, ἤτοι τοῦ τοῦ ὑποταγματάρχου. Ὁ βαθμὸς οὗτος χρονολογεῖται, ἀφ' ὅτου τὸ τάγμα τοῦ πεζικοῦ συνίστατο ἐξ ὀκτὼ λόχων καὶ ὑποδιῃρεῖτο εἰς ἡμιτάγματα, μετ' ἰδίου ἕκαστον διοικητοῦ, ἔχοντος ἀκριβῶς τὸν βαθμὸν ὑποταγματάρχου.

Ὁ βαθμὸς σήμερον φέρεται, εἴτε ὑπὸ διοικητῶν ταγμάτων, εἴτε ὑπὸ ἐπιτελῶν συντάγματος.

Οἱ ἀξιωματικοὶ στρατολογοῦνται, εἴτε ἐξ ὑπαξιωματικῶν, ἐχόντων πλέον τῆς ἑξαετοῦς ὑπηρεσίαν, εἴτε ἐκ μαθητῶν τῶν στρατιωτικῶν σχολῶν, ἤτοι, οἱ μὲν τοῦ πεζικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ, ἐκ τῆς στρατιωτικῆς σχολῆς, οἱ δὲ τοῦ πυροβολικοῦ καὶ μηχανικοῦ ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ πυροβολικοῦ. Ἐκτὸς τῶν σχολῶν τούτων ὑπάρχει πρὸς καταρτισμὸν ἀξιωματικῶν τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν, ἡ σχολὴ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Φὸν Δὲρ Γκόλτς, εἰς ἣν κατατάσσονται οἱ ἄριστοι μαθηταὶ τῶν ἑτέρων δύο σχολῶν.

Ἡ προαγωγὴ τῶν ἀξιωματικῶν τελεῖται κατόπιν ἐξετάσεων, εἰς ὅλους τοὺς βαθμούς, διὰ τοὺς προερχομένους ἀπὸ ὑπαξιωματικῶν, ἄνευ δ' ἐξετάσεων καὶ κατ' ἀρχαιότητα μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ταγματάρχου, ἀποκλειστικῶς δὲ κατ' ἐκλογὴν διὰ τοὺς ἀνωτέρους τοῦ ταγματάρχου βαθμούς, διὰ τοὺς προερχομένους ἐκ τῶν σχολείων.

Ἐν τῇ πράξει, ἐν τούτοις, οἱ κανόνες οὗτοι ὑφίστανται πολλὰς ἐξαιρέσεις, τόσον ὥστε δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι μόνον ἡ εὔνοια κανονίζει τὴν προαγωγήν.

Περὶ δὲ τῶν ὑπαξιωματικῶν περιοριζόμεθα εἰς τὴν ὑπόδειξιν ὅτι οὗτοι προέρχονται ἐκ τῶν στρατιωτῶν ἢ τῶν δεκανέων, τῶν διανυσάντων διετῆ τοὐλάχιστον ὑπηρεσίαν, οἵτινες φοιτῶσιν ἐν τῷ ἑαυτῶν συντάγματι εἰς εἰδικὸν σχολεῖον στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ τέλος ὅτι τὸ σῶμα εἶναι καταπεπτωκὸς καὶ ἀπολαύει μικροῦ γοήτρου καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς ὑποδεεστέροις.

Ἐπιστράτευσις. Αἱ διατάξεις αἱ κανονίζουσαι τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ, μελετηθεῖσαι καὶ ἐφαρμοσθεῖσαι ὑπὸ τοῦ βαρώνου Φὸν Δὲρ Γκόλτς, ἀφορῶσιν ἀποκλειστικῶς τὸ πεζικὸν τοῦ ρεδὶφ, ὡς ἀποτελοῦν τὸν ὄγκον τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἐν ἐκστρατείᾳ, τοῦ πεζικοῦ τοῦ νιζὰμ ὄντος σχεδὸν ἅπαντος μὴ διαθεσίμου διὰ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις.

Τὸ πεζικὸν τοῦ νιζὰμ, πράγματι, εἶναι μᾶλλον ὅπλον ἐπιβοηθητικὸν τῆς χωροφυλακῆς, ἥτις, καίτοι πολυάριθμος, εἶναι ἀνεπαρκὴς πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως καὶ ἡσυχίας. Ἐξαιρέσει τῶν συνταγμάτων τῶν ἑδρευόντων εἰς τινας τῶν κυριωτέρων πόλεων τοῦ κράτους, οἷον τῆς Κ)πόλεως, Ἀδριανουπόλεως καὶ Ἐρζεροὺμ, τὰ λοιπὰ σώματα εἰσὶ κατατετμημένα εἰς τάγματα, εἰς λόχους καὶ ἐνίοτε εἰς διμοιρίας, διαρκῶς ἐν κινήσει, εἴτε

πρὸς καταστολὴν ταραχῶν, εἴτε πρὸς ἐπίβλεψιν τῶν συνόρων, εἴτε πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν εἰσπρακτόρων τῶν φόρων. Ὑπάρχουσι λόχοι κατατετμημένοι ἀπὸ ἐτῶν εἰς τοὺς ἐπὶ τῶν συνόρων στρατιωτικοὺς σταθμούς. Θὰ ἦν ἐπικίνδυνος, ἀνεξαρτήτως τῆς δυσχερείας αὐτῆς, ἡ συγκέντρωσις καὶ ἀποστολὴ εἰς τὸν πόλεμον τοιούτων στρατευμάτων. Φρονοῦσι δ' ὅτι, ἀκριβῶς ὅταν πρόκηται νὰ ἐπιστρατευθῇ ὁ στρατός, εἶναι πλέον παρά ποτε αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη νὰ μένῃ ἡ ἔνοπλος δύναμις εἰς τὰς συνήθεις αὐτῆς φρουράς, εἰς ἃ μέρη ἔχει ἀποσπασθῇ πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως, ἵνα διατηρήσῃ τὸ γόητρον τῆς ἐξουσίας τῆς κυβερνήσεως καὶ προστατεύσῃ τοὺς Μουσουλμάνους, ἰδίως εἰς ἐκεῖνα τὰ διαμερίσματα, ἐν οἷς οὗτοι μειοψηφοῦσι σχετικῶς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἢ τοὺς Σλαύους, οἵτινες ἤθελον ἀναμφιβόλως προσβάλει αὐτοὺς ἐὰν ἀνεχώρουν οἱ στρατιῶται.

Ἕτερος λόγος συντρέχων εἰς ἀκινητοποίησιν τοῦ πεζικοῦ τοῦ νιζὰμ ζητητέος εἰς τὸ σφαλερὸν σύστημα τῆς φρουρήσεως, ἰδίως κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν, πολυαρίθμων φρουρίων οὐδεμιᾶς στρατιωτικῆς σημασίας, καὶ εἰς τὴν μὴ ἐγκατάλειψιν αὐτῶν, ἐν καιρῷ πολέμου τοὐλάχιστον, ἐκ φόβου μὴ ἀπολεσθῇ ἡ ἐπ' αὐτῶν ἐξουσία τῆς κυβερνήσεως.

Διὰ τοὺς ἀναφερθέντας λόγους τὸ πλεῖστον τοῦ ὀθωμανικοῦ πεζικοῦ ἀνήκει ἐν καιρῷ πολέμου πάντοτε εἰς τὸ ρεδίφ. Ἀλλὰ δὲν εἶναι, ἐν τούτοις, τούτου ἕνεκα ὀλιγώτερον ἀξιόμαχος ὁ στρατὸς τῶν ἐπιχειρήσεων.

Οἱ Τοῦρκοι στρατηγοί, οἱ συμμετασχόντες τῶν τελευταίων πολέμων, ὁμοφώνως βεβαιοῦσιν ὅτι τὸ πεζικὸν ρεδὶφ εἶναι προτιμότερον τοῦ νιζάμ. Οἱ ἀκόλουθοι ὅροι, ὄντως, ἐξασφαλίζουσι τὴν στρατιωτικὴν ἀξίαν τοῦ πρώτου.

α) Οἱ ἄνδρες ἄγουσιν ἡλικίαν μεταξὺ 26 καὶ 34 ἐτῶν, ἐπειδὴ δὲ οἱ Τοῦρκοι χωρικοὶ ἀκολουθοῦν σύστημα βίου λιτὸν καὶ ὑγιεινόν, περὶ τὸ 26 ἔτος ἔχουσιν ἤδη ἀποκτήσει πλήρη φυσικὴν ἀνάπτυξιν, ἣν διατηροῦσιν ἀνέπαφον μέχρι τοῦ 34, ὡς ἐκ τούτου δ' εἶναι προτιμότεροι τῶν νεανιῶν τοῦ νιζάμ, οἵτινες δὲν εἶναι ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένοι.

β) Λαμβανομένου ὑπ' ὄψει τοῦ πνεύματος τῆς ὑποταγῆς καὶ ἀφοσιώσεως τοῦ μωαμεθανοῦ πρὸς τοὺς ἀνωτέρους του, τοὺς ἐπιβαλλομένους αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Πατισάχ, ὁ ρεδὶφ εἶναι πολὺ πειθαρχικώτερος καὶ μᾶλλον εὐάγωγος ἢ ὁ νιζάμ. Δὲν δύναταί τις ν' ἀντείπῃ ὅτι ἀπώλεσε τὴν ἕξιν τῆς ἐνόπλου ἀσκήσεως, εἴτε διότι κατὰ τὸν νόμον ἀνὰ διετίαν τὰ τάγματα συναθροίζονται πρὸς ἀσκήσεις διαρκείας ἑνὸς μηνός, εἴτε διότι αἱ διαρκεῖς ταραχαί, αἱ ταράσσουσαι τὸ κράτος, τοῖς παρέχουσιν, ἴσως συνεχέστερον τοῦ δέοντος, εὐκαιρίαν ν' ἀναλάβωσι πάλιν ὑπηρεσίαν.

γ) Τὰ στελέχη τοῦ ρεδὶφ ὑφίστανται μονίμως. Ἕκαστον ἀρχηγεῖον μεραρχίας, ταξιαρχίας καὶ συντάγματος ἔχει προσκεκολλημένους τὸν διοικητὴν καὶ ἕνα ἢ δύο κατωτέρους ἀξιωματικούς, ἕκαστον τάγμα ἔχει τὸν

διοικητήν, τὸν ὑπασπιστήν, ἕνα κατώτερον ἀξιωματικὸν ἐπιτελῆ καὶ ἕνα ἕτερον, διαχειριστὴν τῆς ἀποθήκης ἐπιστρατεύσεως, ἕνα ὑπαξιωματικὸν τῆς ἀποθήκης καὶ ἕνα ὁπλοποιόν, ἕκαστος λόχος ἔχει τὸν διοικητήν, δύο κατωτέρους ἀξιωματικοὺς καὶ ἕνα ὑπαξιωματικόν.

δ') Τὰ συντάγματα τοῦ ρεδίφ, διαφέροντα κατὰ τοῦτο τῶν τοῦ νιζάμ, κέκτηνται στρατιωτικὰς παραδόσεις. Εἰσὶ γνωστὰ εἰς ἅπαντα τὸν στρατὸν τὰ ὀνόματα τῶν συνταγμάτων ἐκείνων, ἅτινα διεκρίθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους πολέμους. παρ. χάριν τὰ ἀλβανικὰ συντάγματα, τὰ τῆς Σμύρνης, τοῦ Ἀϊδινίου, τοῦ Ἰκονίου, τοῦ Καραμὰν καὶ τῆς Τραπεζοῦντος (1).

Οἱ Τοῦρκοι συνταγματάρχαι θεωροῦσι τιμητικὸν νὰ διορισθῶσι διοικηταὶ ἑνὸς τῶν συνταγμάτων τούτων, πλέον ἢ ἐὰν διωρίζοντο εἰς τὴν διοίκησιν ἑνὸς συντάγματος νιζάμ.

Τὸ ρεδὶφ ἀποτελεῖ, λοιπόν, διὰ τοὺς ρηθέντας λόγους, ἄριστον πεζικόν, ἐπειδὴ δ' ὁ ἐνεργὸς στρατὸς διαθέτει τὰς ἀναγκαίας μονάδας ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ διὰ τὰς μεραρχίας τοῦ ρεδίφ, δύναταί τις νὰ βεβαιώσῃ ὅτι οὕτω ὠργανωμένος ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς ἐκστρατείας, κατ' οὐδὲν μειοῦται τῆς ἀξίας, ἣν θὰ εἶχεν ἐάν, ὡς ἐν τοῖς κυριωτέροις στρατοῖς τῆς Εὐρώπης, τὸ ἐν ἐνεργῷ ὑπηρεσίᾳ πεζικὸν ἀπετέλει τὸν πυρῆνα τοῦ ἀνακαλουμένου ἐξ ἀορίστου ἀδείας. Δεδομένων δὲ τῶν ἐσωτερικῶν περιστάσεων τοῦ κράτους, τὸ σύστημα τῆς Τουρκίας ἐξασφαλίζει πρὸς τούτοις τὴν ταχίστην σύγκλησιν καὶ χρησιμοποίησιν τῶν δυνάμεων.

Ἡ ἐπιστράτευσις τοῦ πεζικοῦ, ὡς ἐρρήθη, εἶναι ἡ σπουδαιοτέρα, διότι ἐν τοῖς ἄλλοις ὅπλοις δὲν πρόκειται ἢ περὶ ἐνισχύσεως αὐτῶν μέχρις ἐμπολέμου δυνάμεως διὰ τῶν καλουμένων ὑπὸ τὰ ὅπλα ἰκτιάδ, καί, ἐν ἀνάγκῃ, διὰ μόνης τῆς μεταθέσεως ἀνδρῶν ἐκ τῶν μὴ ἐπιστρατευομένων μονάδων εἰς τὰς κινητοποιουμένας.

Ἡ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ παρουσία τῶν στελεχῶν τοῦ ρεδὶφ μεγάλως διευκολύνει τὰς ἐργασίας τῆς ἐπιστρατεύσεως, ὁμοῦ δὲ μετὰ τῆς καταλλήλου ὑποδιαιρέσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν λοιπῶν διατάξεων, ὧν σπουδαιοτάτη ἡ τηλεγραφικὴ σύνδεσις τῆς πρωτευούσης μετὰ τοῦ μείζονος μέρους τῶν ἑδρῶν ταγμάτων, ἐξασφαλίζει τὸν πλήρη σχηματισμὸν ἐντὸς τῆς ἑβδόμης ἡμέρας ἀπὸ τῆς συγκλήσεως εἰς τὰ ὅπλα, ἁπάντων σχεδὸν τῶν ταγμάτων τοῦ ρεδίφ.

Τὸ σύστημα τῆς συγκλήσεως εἶναι ἁπλούστατον.

Ἅμα τῇ κοινοποιήσει τῆς διαταγῆς ἐπιστρατεύσεως, οἱ προεξάρχαν-

(1) Τὰ συντάγματα τοῦ ρεδὶφ ὀνομάζονται ἀπὸ τῆς πρωτευούσης τῆς σχετικῆς περιφερείας.

-τες τῶν χωρίων, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν δημογερόντων(¹), συναθροίζουσι τοὺς συγκαλουμένους ἄνδρας, κρατοῦσι σημείωσιν τῶν ἀπόντων καί, μετὰ προσευχήν, τοὺς ὁδηγοῦσιν εἰς τὴν ἕδραν τοῦ λόχου.

Ἐνταῦθα ἐνεργεῖται ἐξέλεγξις διὰ τῶν ἐλέγχων τοῦ λόχου, οἵτινες εἰσὶν ἀκριβεῖς συνήθως, διότι κατὰ μῆνα ὁ λοχαγὸς διατρέχει τὸ ἔδαφος τῆς δικαιοδοσίας του πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν ἀνδρῶν τοῦ ρεδὶφ, βεβαίωσιν τῆς διαρκοῦς ἱκανότητος αὐτῶν πρὸς ὑπηρεσίαν καὶ διόρθωσιν ἐν ἀνάγκῃ τῶν ἐγγραφῶν.

Συναθροισθέντων τῶν συγκεκλημένων ἁπάντων τῶν χωρίων, ὁ λοχαγὸς ὁδηγεῖ αὐτοὺς εἰς τὴν ἕδραν τοῦ τάγματοος,, ἔνθα, μετὰ νέαν ἐξέλεγξιν ἐνδύονται, ὁπλίζονται καὶ ἐφοδιάζονται. Θρησκευτικὴ ἑορτὴ καθιεροῖ τὸν σχηματισμὸν τοῦ τάγματος, ὅταν, μετὰ τὴν ἄφιξιν ἁπάντων τῶν λόχων εἶναι τοῦτο ἕτοιμον πρὸς ἀναχώρησιν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ διοίκησις τοῦ τάγματος ἔχει μεριμνήσει περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν μεταγωγικῶν δι' ἐπιτάξεως.

Κατ' ἀναλογίαν ἐκτελεῖται καὶ ἡ σύγκλησις τοῦ ἰκτιάδ, οὗ οἱ ἄνδρες, δεόντως συγκαλούμενοι ὑπὸ τὰς σημαίας, προσέρχονται ἀφ' ἑαυτῶν εἰς τὰ σώματά των ἐν ταῖς ἕδραις ἢ τοῖς τόποις συγκεντρώσεως αὐτῶν.

Δαπανῶσα πολὺ ὀλιγώτερον παντὸς ἄλλου εὐρωπαϊκοῦ Κράτους, ἡ Τουρκία ἐπιστρατεύει οὕτω, μετ' ἐπαρκοῦς ταχύτητος, τὰς δυνάμεις τοῦ ἀπεράντου Κράτους της.

Πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἔργου τούτου συντρέχει ἡ ἀγαθὴ θέλησις τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, ὡς καὶ αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, καθόσον ὁ πιστὸς ὑπακούει προθύμως εἰς τὴν διαταγὴν τοῦ Καλίφου, καὶ σπάνιαι εἰσὶν αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς τὸ κῦρος τοῦ ἰμάμη, τοῦ προεξάρχοντος τοῦ χωρίου καὶ τῶν δημογερόντων, δὲν ἐπαρκεῖ πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ἀποτελέσματος τῆς συγκλήσεως.

Κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσιν ἔτη, ἤτοι μετὰ τὸν κατὰ τῆς Ρωσσίας πόλεμον, ἡ Τουρκία εὑρέθη πλέον ἢ ἅπαξ ἐν τῇ ἀνάγκῃ νὰ προβῇ εἰς ἐπιστρατεύσεις, εἴτε πρὸς ἀντιμετώπισιν ἐξωτερικῶν κινδύνων, εἴτε πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως ἔν τινι τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῆς.

Ἐν ἔτει **1880**, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος συρράξεως διὰ τὴν διαρρύθμισιν τῶν συνόρων, ἡ Τουρκία ἐπεστράτευσεν **184** τάγματα τοῦ ρεδὶφ. Ἐν ἔτει **1885**, ὅτε, συνεπείᾳ τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης ἑνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας μετὰ τῆς Βουλγαρίας, ἡ Βουλγαρία, ἡ Σερβία καὶ βραδύτερον καὶ ἡ Ἑλλάς, ἐπεστράτευσαν τὰς ἑαυτῶν δυνάμεις, ἡ Τουρκία, ἐπὶ πλέον τῶν συν-

(¹) Ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ δημοτικοὺς συμβούλους. Ἔχουσι καθήκοντα διοικητικὰ καὶ δικαστικά.

ήθων φρουρῶν, συνεκέντρωσεν ἐν Εὐρώπῃ περίπου 500 χιλιάδας ἀνδρῶν. Ἐν ἔτει 1895, διὰ λόγους ἐσωτερικῆς τάξεως, ἐκάλεσεν εἰς τὰ ὅπλα μέρος τοῦ ἰκτιάδ καὶ 167 τάγματα ρεδίφ. Ἐν ἔτει 1896, τέλος, ἕνεκα τῶν ἐν Ἀρμενίᾳ, ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Μακεδονίᾳ γεγονότων, προέβη εἰς πολυαρίθμους μερικὰς συγκλήσεις τοῦ ρεδίφ.

Ἐν ἁπάσαις σχεδὸν ταῖς ἐπιστρατεύσεσι ταύταις αἱ μέγισται δυσχέρειαι προέκυψαν ἐκ τοῦ ἱματισμοῦ, τῆς ἐξαρτήσεως καὶ τοῦ ὁπλισμοῦ τῶν συγκαλουμένων καὶ τῆς μεταφορᾶς αὐτῶν πρὸς τοὺς τόπους τῆς συναθροίσεως.

Αἱ δυσχέρειαι αὗται δὲν παρωράθησαν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐλήφθησαν μέτρα πρὸς ἄρσιν αὐτῶν. Πράγματι συνεπληρώθησαν αἱ χορηγίαι ἱματισμοῦ, ὅπλων, πυρομαχικῶν καὶ ὑλικοῦ ἐξαρτήσεως, ἐβελτιώθη τὸ δίκτυον τῶν ὁδῶν, ἐπεξετάθη τὸ σιδηροδρομικὸν τοιοῦτο διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν γραμμῶν Ἐσκισὲν-Ἰκονίου καὶ Δεδεαγὰτς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς συμπληρώσεως τῶν τῆς Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου, καὶ ἐλήφθησαν μέτρα πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς διατροφῆς κατά τε τὴν μετάβασιν, καὶ εἰς τοὺς τόπους τῆς συγκεντρώσεως.

Ἡ ἐπιστράτευσις τοῦ 1897 συνήθροισεν ὑπὸ τὰ ὅπλα, διαδοχικῶς, οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν 260 ταγμάτων τοῦ ρεδίφ καὶ μέγα μέρος τοῦ ἰκτιάδ, δύναμιν σημαντικὴν καὶ κατὰ πολὺ ἀνωτέραν τῶν ἀναγκῶν ἑνὸς πολέμου κατὰ τῆς Ἑλλάδος· ἀπαραιτήτου ἐν τούτοις, διότι ἡ Τουρκία ἔδει νὰ φροντίσῃ συγχρόνως διὰ τὴν φύλαξιν τῶν συνόρων της πρὸς τὸ Μαυροβούνιον, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν, καὶ νὰ τηρήσῃ ἰσχυρῶς κατειλημμένας ἐπαρχίας τινας (Ἀλβανίαν, Βόρειον Μακεδονίαν καὶ Ἀρμενίαν), ὧν οἱ διοικηταὶ ἀνέφερον τὸν αὔξοντα ἐρεθισμόν.

Ἡ ἐπιστράτευσις ἐξετάθη εἰς τὰ τρία πρῶτα Ὀρδοὺ καὶ εἰς τὴν Μεραρχίαν τῆς Τραπεζοῦντος τοῦ τετάρτου. Ἐν τῷ ὁρισμῷ τῶν ὑπὸ τὰ ὅπλα καλουμένων μονάδων ἑκάστου Ὀρδοῦ, ἐλήφθη κυρίως ὑπ' ὄψει ἡ ταχύτης τῆς συγκεντρώσεως καὶ μεταφορᾶς αὐτῶν, ὡς και ἡ μὴ καταπόνησις τῶν ἤδη ἐπιστρατευθεισῶν ἐντὸς τῶν δύω προηγουμένων ἐτῶν.

Γνωστὸν ὅτι, ἅμα πληροφορηθεῖσα τὴν ἀποβίβασιν ἑλληνικῶν στρατευμάτων ἐν Κρήτῃ, ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ προβῇ εἰς ἐπιστράτευσιν. Ἡ πρώτη διαταγὴ τῆς συγκλήσεως ὑπὸ τὰ ὅπλα ἐξεδόθη τῇ 15 Φεβρουαρίου.

Πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῆς

α) Ἀνεβιβάσθησαν εἰς τὴν ἐμπόλεμον δύναμιν αὐτῶν τὰ συντάγματα πεζικοῦ τοῦ III Ὀρδοῦ, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῶν ἑδρευόντων ἐν τοῖς πλησιεστέροις τόποις πρὸς τὰ ἑλληνικὰ σύνορα (μεραρχίαι 6η καὶ 17η) καὶ σχεδὸν ἅπαντα τὰ συντάγματα τοῦ ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ τοῦ αὐτοῦ Ὀρδοῦ.

β) Ἐκλήθησαν ὑπὸ τὰς σημαίας αἱ ἀκόλουθοι μονάδες τοῦ ρεδίφ,

τοῦ I Ὀρδοῦ, αἱ μεραρχίαι Προύσσης, Κασταμονῆς, Ἀγγύρας, καὶ ἡ ταξιαρχία Ἰσγιὰδ τῆς μεραρχίας Καισαρείας.

τοῦ IIου Ὀρδοῦ, ἡ ταξιαρχία Ἀτταλείας (μεραρχίας Ἰκονίου).

Τοῦ IIIου Ὀρδοῦ, αἱ μεραρχίαι Μοναστηρίου, Σκοπείων, καὶ μέρος τῆς ταξιαρχίας Θεσσαλονίκης (τῆς ὁμωνύμου μεραρχίας).

τοῦ IV Ὀρδοῦ, ἡ μεραρχία Τραπεζοῦντος.

Ἡ πρώτη αὕτη ἐπιστράτευσις παρέσχεν εἰς τὸν στρατὸν ἐπιχειρήσεων, ἐκτὸς ταγμάτων τινῶν τοῦ νιζὰμ, 116 τάγματα ρεδὶφ, περὶ τὰς τριάκοντα ἴλας καὶ πλείονας τούτων πυρβολαρχίας, εἰς τρόπον ὥστε εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἡ Τουρκία ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ διὰ τὸν κατὰ τῆς Ἑλλάδος πόλεμον περίπου 125 χιλιάδων ἀνδρῶν.

Δευτέρα διαταγὴ ἐπιστρατεύσεως, δημοσιευθεῖσα τῇ 18 Μαρτίου, ἐκάλεσεν ὑπὸ τὰ ὅπλα πρὸς τὸν σκοπὸν ἐκπαιδεύσεως διὰ τοῦ νέου ὅπλου Μάουζερ, τὸ ρεδὶφ τοῦ IIου Ὀρδοῦ, ἤτοι 56 τάγματα, τῶν τῆς ταξιαρχίας Ἀτταλείας ὄντων ἤδη ὑπὸ τὰ ὅπλα.

Ἐκ τούτων, τὰ δεκαὲξ τῆς μεραρχίας Ἀφιοὺμ—Καραχισὰρ ἐστάλησαν εἰς τὸ πεδίον τῶν ἐπιχειρήσεων, τὰ δὲ λοιπὰ ἀπελύθησαν.

Τέλος, διὰ τρίτης διαταγῆς, κοινοποιηθείσης περὶ τὰ τέλη τοῦ Ἀπριλίου, ἐπεστρατεύθησαν 88 τάγματα, ἢ ἀκριβέστερον, ἐνισχύθησαν μέχρις ἐμπολέμου δυνάμεως 4 συντάγματα νιζὰμ τοῦ IIου Ὀρδοῦ καὶ ἐκλήθησαν ὑπὸ τὰς σημαίας πρὸς τὸν σκοπὸν ἐκπαιδεύσεως διὰ τοῦ νέου ὅπλου 9 ταξιαρχίαι ρεδὶφ (μία τοῦ Iου, πέντε τοῦ IIου καὶ τρεῖς τοῦ IIIου Ὀρδοῦ). Τὰ συντάγματα νιζὰμ κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαΐου μετεφέρθησαν ἐπὶ τοῦ θεάτρου τῶν ἐπιχειρήσεων (1) καὶ ἀντεκατεστάθησαν ἐν ταῖς φρουραῖς αὐτῶν διὰ δύω ταξιαρχιῶν ρεδὶφ τοῦ II Ὀρδοῦ. Αἱ ἐπίλοιποι ἑπτὰ ταξιαρχίαι ρεδὶφ ἐχρησιμοποιήθησαν βραδύτερον ἐν Θεσσαλίᾳ πρὸς κατάληψιν τῆς χώρας.

Καὶ ἐπὶ τῇ περιστάσει τῶν ἐπιστρατεύσεων τούτων οἱ ρεδὶφ ἀντεπεκρίθησαν καλῶς εἰς τὴν σύγκλησιν (2). Ἐκεῖ ὅπου, ὡς εἴς τινα διαμερίσματα τῆς βορείου Ἀλβανίας καὶ τοῦ IV Ὀρδοῦ, οἱ φυγόστρατοι ἦσαν πολυάριθμοι, κατετάγησαν, ἀντ᾽ αὐτῶν, ἄνδρες τοῦ μουσταφίζ.

Ἡ πραγματικὴ δύναμις τῶν ταγμάτων ἐποίκιλλε μεταξὺ ἐλαχίστης ἐξ 600 ἀνδρῶν καὶ μεγίστης ἐκ 1200, ὑπῆρξε δὲ κατὰ μέσον ὅρον ἐξ 750. Καὶ τὰ μεταγωγικὰ ἔτι παρουσίασαν ἐπαισθητὰς διαφοράς, ἕκαστον

(1) Δύω συμμετέσχον τῆς μάχης τοῦ Δομοκοῦ.

(2) Ἐπετράπη ἡ ἀντικατάστασις, ἐν Τραπεζοῦντι, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης διαταγῆς ἐπιστρατεύσεως. Εἷς ἀντικαταστάτης ἐπληρώθη μέχρις 100 λιρῶν τουρκικῶν (2,300 λίρας Ἰταλίας), βραδύτερον εὑρίσκοντο ἀντικαταστάται καὶ διὰ 40 λίρας μόνον.

τάγμα ἔδει νὰ ἔχῃ 207 ὑποζύγια, ἀλλ' οὐδὲν ἔφθασεν εἰς τὸν ὡρισμένον ἀριθμόν.

Τὸ τάγμα τὸ δυνηθὲν νὰ λάβῃ τὸν μέγιστον ἀριθμὸν ἔφθασεν εἰς 195, ἀλλ' ὑπῆρχον τάγματα τῆς 14ης μεραρχίας (Τραπεζοῦντος), ἅτινα δὲν κατώρθωσαν νὰ λάβωσιν οὐδὲ ἕν.

Εἰς τοὺς τόπους τῆς συγκεντρώσεως ἐν τούτοις, ἡ στρατιωτικὴ διαχείρισις, ἥτις εἶχε διατάξῃ τὴν ἐκτέλεσιν μεγάλων ἐπιτάξεων ἐν Μακεδονίᾳ, διένειμε κτήνη εἰς τὰ τάγματα, τὰ στερούμενα τοιούτων, καὶ ἐφρόντισε, διὰ καταλλήλων μεταθέσεων, πρὸς ἐξίσωσιν αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε ἕκαστον τάγμα νὰ ἔχῃ περίπου 150.

Χάριν εἰς τὴν προθυμίαν τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ρεδὶφ καὶ τὴν μέριμναν τῆς ἐξουσίας, τὰ τάγματα ἦσαν ἕτοιμα πρὸς ἐκκίνησιν κατὰ τὴν ἑβδόμην ἡμέραν, ἐκτὸς ὀλίγων τινων, ὧν οἱ συγκληθέντες ἔδει νὰ διατρέξωσι δύω καὶ τριῶν ἡμερῶν πορείαν, ἵνα παρουσιασθῶσιν εἰς τὴν ἕδραν τοῦ λόχου των, καὶ ἅτινα, κατ' ἀκολουθίαν, δὲν ἦσαν ἕτοιμα ἢ τὴν δεκάτην ἡμέραν.

Μεταφοραί. Ὡς λεχθήσεται περαιτέρω, ἡ Τουρκία εἶχε σχεδιάσει τὸν σχηματισμὸν δύω στρατειῶν διὰ τὰς ἐνδεχομένας κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπιχειρήσεις, ἤτοι, μίαν κυρίαν στρατειάν, τῆς Θεσσαλίας, καὶ μίαν δευτερεύουσαν, τῆς Ἠπείρου. Εἰς τὸν σχηματισμὸν αὐτῶν συμμετέσχον, ὡς ἐρρήθη, τὰ σώματα νιζάμ, τὰ ἑδρεύοντα ἐν Νοτίῳ Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Ἠπείρῳ, ἕτερά τινα ἐκ φρουρῶν τῆς βορείου Μακεδονίας καὶ τοῦ II Ὀρδοῦ καὶ τὰ τάγματα ρεδὶφ τὰ κληθέντα ὑπὸ τὰ ὅπλα τῇ 15 Φεβρουαρίου. Ἐν τῇ μεσημβρινῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ Ἠπείρῳ ὑπῆρχον 19 ταγματα, 8 ἶλαι καὶ 9 πυρβολαρχίαι. Τμήματα τούτων, ταχέως ἐνισχυθέντα δι' 9 ταγμάτων ἐκ τῆς βορείου Μακεδονίας, διενεμήθησαν κατὰ μῆκος τῶν συνόρων, ὡς προκάλυμμα. Ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν, ἐν μέρει διὰ τῶν συνήθων ὁδῶν, ἐν μέρει χρησιμοποιοῦντα τὰς σιδηροδρομικὰς γραμμὰς Μιτροβίτσης—Θεσσαλονίκης καὶ Θεσσαλονίκης—Μοναστηρίου, ἐξετέλεσαν τὴν συγκέντρωσιν αὐτῶν τὰ λοιπὰ τμήματα νιζὰμ τοῦ III ὀρδοῦ, ἀποτελούμενα σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐξ ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ, τὰ προωρισμένα διὰ τὸν στρατόν, τὰ 40 τάγματα ρεδὶφ τὰ ἐπιστρατευθέντα ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἀλβανίᾳ, τὰ τμήματα τοῦ ἰκτιαδ, ἅτινα ἔδει νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῶν σωμάτων των, καὶ τέλος τὰ τάγματα ρεδὶφ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ μεταφορὰ τῶν ἀσιατικῶν ταγμάτων ὑπῆρξε τὸ δυσχερέστερον ἔργον ἁπάσης τῆς συγκεντρώσεως

Τὸ ἁπλούστερον, ταχύτερον καὶ οἰκονομικώτερον μέσον ἤθελεν εἶσθαι νὰ πεμφθῶσιν οἱ ἄνδρες οὗτοι, εἴτε διὰ συνήθων ὁδῶν, εἴτε σιδηροδρομικῶς, εἰς τοὺς λιμένας τῆς Μαύρης Θαλάσσης, τῆς Προποντίδος ἢ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἐκεῖθεν δὲ νὰ μεταφερθῶσιν ἐπιθαλασσίως εἰς Θεσσα-

λονίκην, δθεν ἤθελον ἐξακολουθήσει τὴν πορείαν των σιδηροδρομικῶς μέχρι Μοναστηρίου, καὶ εἶτα, διὰ τῶν συνήθων μὲν ὁδῶν, ἐὰν ἦσαν προωρισμένοι διὰ τὸν στρατὸν τῆς Ἠπείρου, εἴτε μέχρι τῶν σταθμῶν τῆς Βερροίας (Καραφέρια) ἢ τοῦ Σόροβιτς, καὶ εἶτα διὰ συνήθων ὁδῶν, ἢ καὶ ἐντελῶς διὰ συνήθων ὁδῶν, ἐὰν τοὐναντίον ἦσαν προωρισμένοι διὰ τὸν στρατὸν τῆς Θεσσαλίας. Ἐκτὸς ἐὰν ἡ Τουρκία, μὴ ἔχουσα πολεμικὸν στόλον πρὸς προστασίαν τῶν εἰς Θεσσαλονίκην μεταφορῶν, ὤφειλε νὰ προτιμήσῃ τὸ ἤδη ἀναφερθὲν ἕτερον μέσον, ὅπερ ἐξησφάλιζε τελείως τὴν ἐκτέλεσιν τῶν μεταφορῶν, ἀλλ' εἶχε τὸ μειονέκτημα ὅτι ἦν μᾶλλον περίπλοκον καὶ ἀπῄτει πλείονα χρόνον.

Αἱ μεταφοραὶ διῆλθον, οὕτω, διὰ τῶν ἀκολούθων φάσεων.

α) μετάβασις τῶν ταγμάτων διὰ συνήθων ὁδῶν ἢ σιδηροδρομικῶς μέχρι τῶν πλησιεστέρων λιμένων τῆς Μαύρης Θαλάσσης ἢ τοῦ Μαρμαρᾶ.

β) μεταφορὰ διὰ θαλάσσης εἰς Ραιδεστόν.

γ) μετάβασις διὰ συνήθων ὁδῶν ἐκ Ραιδεστοῦ εἰς Μουρατλῆ (23 χιλ.), σιδηροδρομικὸν σταθμὸν τῆς γραμμῆς Κωνσταντινουπόλεως-Ἀδριανουπόλεως.

δ) μεταφορὰ διὰ σιδηροδρόμου μέχρι Θεσσαλονίκης, ἐκεῖθεν εἰς Μοναστήριον διὰ τὰ τάγματα τὰ προωρισμένα διὰ τὸν στρατὸν τῆς Ἠπείρου, καὶ εἰς Βέροιαν ἢ Σορόβιτς διὰ τὰ προωρισμένα διὰ τὸν στρατὸν τῆς Θεσσαλίας [1].

ε) μετάβασις διὰ συνήθων ὁδῶν ἐκ τῶν ἄνω ῥηθέντων σιδηροδρομικῶν σταθμῶν εἰς Ἰωάννινα ἢ Ἐλασσόνα, κέντρων συγκεντρώσεως.

Αἱ μεταφοραὶ τῶν στρατευμάτων ἐπὶ τῆς μόνης διαθεσίμου γραμμῆς τῆς Ἀνατολῆς (Ἰσμίτ, Πόρτο—Ἄγγυρα καὶ ἡ διακλάδωσις αὐτοῦ Ἐσκισεχὲρ-Ἰκόνιον) ἤρξατο τῇ 21 Φεβρουαρίου διὰ τὰ τάγματα τὰ ἑδρεύοντα ἐν πόλεσι, κειμέναις ἐπὶ τῆς γραμμῆς ταύτης, καὶ ἐξηκολούθησαν κατόπιν διὰ τῶν μᾶλλον γειτνιαζόντων [2].

Τὰ τάγματα, τὰ μὴ δυνηθέντα νὰ χρησιμοποιήσωσιν, οὐδὲ μερικῶς, τὴν γραμμὴν ταύτην, μετέβησαν διὰ τῶν συνήθων ὁδῶν εἰς τὸν πλησιέστερον λιμένα, ἀφοῦ τινα διέτρεξαν πρὸς τοῦτο μέχρι δώδεκα ἡμερῶν πορείαν.—Οἱ λιμένες, εἰς οὓς συνεκεντρώθησαν τὰ στρατεύματα,

---

(1) Ὀλίγα τάγματα ἐκ Θεσσαλονίκης μετέβησαν εἰς Ἐλασσόνα ἀπ' εὐθείας διὰ συνήθων ὁδῶν.

(2) Ἡ γραμμὴ εἶναι συνήθους πλάτους μετὰ μεγίστων κλίσεων 25 %₀. Διακοπείσης τῆς συνήθους ὑπηρεσίας (κατὰ πληροφορίας περιερχομένας ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Salis-Seevis σελ. 41) μετεφέρθησαν ἀπὸ 21 Φεβρουαρίου μέχρι τέλους Μαΐου 91130 ἄνδρες, 18412 κτήνη καὶ 139 σιδηροδρομικαὶ ἅμαξαι πλήρεις ὑλικοῦ πολέμου.

ὑπῆρξαν, ἡ Τραπεζοῦς, τὸ Ὀρδοῦ, ἡ Σαμψοῦς, τὸ Ἰνέβολι (Ἰνέπολις) ἐπὶ τῆς Μαύρης Θαλάσσης, τὸ Ἰσμὶτ (Νικομήδεια), ἡ Μουδανιὰ καὶ ἡ Πάνορμος ἐπὶ τῆς Προποντίδος.

Ὁ πλοῦς μέχρι Ραιδεστοῦ ἐξετελέσθη διὰ 30 ἀτμοπλοίων τῆς ἑταιρίας Μαχσουσὲ καὶ ἑτέρων ὀλίγων ξένων ἑταιριῶν. Διήρκεσε 32 ὥρας, κατὰ μέγιστον ὅρον, διὰ τὰς ἐκ Τραπεζοῦντος ἐκκινήσεις καὶ 4 ὥρας, κατ' ἐλάχιστον, διὰ τὰς ἐκ Πανόρμου, 8 δὲ καὶ 10 ὥρας διὰ τὰς ἐξ Ἰσμίτ. Αἱ πρῶται μεταφοραὶ ἔφθασαν εἰς Ραιδεστὸν τῇ 24 Φεβρουαρίου καὶ μέχρι τῆς 15 Μαρτίου ἀπεβιβάζοντο ἐν Ραιδεστῷ τρία τάγματα καθ' ἑκάστην, ἤτοι περίπου 2,300 ἄνδρες, 400 κτήνη καὶ σχετικὸν ὑλικόν. Ἐν συνόλῳ μετεφέρθησαν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας 90 χιλ. ἀνδρῶν καὶ 18 χιλ κτήνη, καὶ τὸ ὑλικόν, περὶ οὗ ἐλλείπουσιν εἰδήσεις.

Ἀπὸ Ραιδεστοῦ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ πορείας τὰ στρατεύματα ἔφθασαν εἰς Μουρατλῆ. Κατὰ τὴν μελέτην τοῦ Φὸν δὲρ Γκόλτς, ὁ σιδηροδρομικὸς σταθμός, ἐξ οὗ ἔδει νὰ ἤρχιζον αἱ μεταφοραί, ὤφειλε νὰ ᾖ ὁ τῆς Τσιορλοῦ, ὃν ἀρίστη φυσικὴ ὁδὸς 35 χιλιομ. συνδέει μετὰ τῆς Ραιδεστοῦ, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, εἶχεν ἐφοδιασθῆ δι' ἀναβαθμοῦ φορτώσεως ἐπαρκοῦς δι' ἓν τάγμα καὶ διὰ 5 βοηθητικῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν μήκους 500 μέτρων ἑκάστης. Ἀλλὰ κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμήν, τὸ τουρκικὸν ἐπιτελεῖον, ἕνεκα τῆς μικροτέρας ἀποστάσεως τοῦ Μουρατλῆ (23 χιλ. μόνον, ἀλλὰ διὰ δυσβάτου ἡμιονικῆς ὁδοῦ), καίτοι τὰ δρομολόγια εἶχον μελετηθῆ ἀπὸ Τσιουρλοῦ, ἐπροτίμησε ν' ἀρχίσωσιν αἱ μεταφοραὶ ἀπὸ Μουρατλῆ, ἔνθα, συνεπῶς, διετάχθησαν νὰ προχωρήσωσιν αἱ κεναὶ ἁμαξοστοιχίαι, αἱ σχηματισθεῖσαι ἐν Τσιορλοῦ.

Ἀπὸ Μουρατλῆ μέχρι τῶν σταθμῶν ἀφίξεως ἐν Μακεδονίᾳ ἐγένετο χρῆσις γραμμῶν τριῶν ἑταιριῶν, ἤτοι μέχρι Φερετζίκ, διὰ Κουλελιβουργάς, τῆς «Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ὀθωμανικῶν Σιδηροδρόμων, ἀπὸ Φερετζὶκ εἰς Θεσσαλονίκην» τῆς «Ἑταιρίας τῶν Ἑνωτικῶν Σιδηροδρόμων, πέραν δὲ τῆς Θεσσαλονίκης τῆς «Ἑταιρίας, Θεσσαλονίκης Μοναστηρίου». Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἡ ἔλλειψις κεντρικῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς, μετὰ τῶν καταλλήλων ὑπαλλήλων ἐπὶ τῶν διαφόρων γραμμῶν, ὑπῆρξεν ὁ κύριος λόγος τῶν ἀναφανεισῶν πάλιν ἐλλείψεων, αἵτινες ἠδύναντο εὐχερῶς νὰ προληφθῶσι, γνωστῆς οὔσης τῆς διαφόρου ἀξίας ἑκάστης τῶν γραμμῶν τούτων.

Τὰς μεταφορὰς ἐπιστρατεύσεως διευθύνει ἐν Τουρκίᾳ τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Δημοσίων Ἔργων, βοηθούμενον ὑπὸ ἐπιτροπῆς, ἐν ᾗ ὁ στρατὸς ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς μόνου μέλους. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη εἰδοποίησε τὰς ἑταιρίας περὶ τῶν ἐκτελεσθησομένων σημαντικῶν μεταφορῶν μόνον τῇ 24 Φεβρουαρίου, ὅτε ἤδη τὰ πρῶτα τάγματα ἀπεβιβάζοντο ἐν Ραιδεστῷ.

Ἡ ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν σιδηροδρόμων, διαθέτουσα πολυάριθμον

προσωπικὸν καὶ ἄφθονον ὑλικόν, ἔλαβεν ἅπαντα τ' ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς ἐξασφάλισιν μέχρι τῆς ἐπιούσης, τῆς κινήσεως ὀκτὼ ζευγῶν ἁμαξοστοιχιῶν, ἐξ 100 ἀξόνων ἑκάστης, καθ' ἡμέραν, ἄνευ διακοπῆς τῆς συνήθους ὑπηρεσίας (1).

Ἡ ἑταιρία Θεσσαλονίκης Μοναστηρίου διέκοψε τὴν συνήθη ὑπηρεσίαν μόνον ἐπί τινας ἡμέρας, ἠδυνήθη δὲ νὰ μεταφέρῃ, καὶ μετέφερε πράγματι, ἅπαντα τὰ στρατεύματα τ' ἀφικόμενα εἰς Θεσσαλονίκη (2). Ἀλλ' ἡ ἑταιρία τῶν Ἑνωτικῶν σιδηροδρόμων, ἐλλείψει προσωπικοῦ, ἕνεκα τῆς μικρᾶς δυνάμεως τῶν μηχανῶν της καί, ἐν μέρει, ἕνεκα τῆς καταστάσεως τῆς γραμμῆς, ἥτις ἐπέβαλεν, εἴς τινα σημεῖα, τὴν κατάτμησιν τῶν ἁμαξοστοιχιῶν, καίτοι εἶχε τὸ ἀναγκαῖον ὑλικὸν πρὸς ἐκκίνησιν ἓξ ζευγῶν ἁμαξοστοιχιῶν καθ' ἡμέραν ἐξ 100 ἀξόνων ἑκάστης, δὲν κατώρθωσε νὰ θέσῃ εἰς κυκλοφορίαν πλέον τῶν τεσσάρων, ἐκ τεσσαράκοντα περίπου ἀξόνων ἑκάστης, ἀντιστοιχούσης εἰς περίπου δύο μόνον ἁμαξοστοιχίας ἐκ τῶν ἀφικνουμένων ἐκ Μουρατλῆ (3).

---

(1) Αἱ γραμμαὶ Κ)πόλεως-Κούλελι-Βουργὰς - Ἀδριανουπόλεως καὶ Κούλελι-Βουργὰς - Φερετζὶκ - Δεδεαγὰτς εἰσὶ κανονικοῦ πλάτους μετ' ἐπιστρώσεως μετρίας καὶ μείζονος κλίσεως 17 ‰. Κατ' εἰδήσεις ἀναφερομένας ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ λοχαγοῦ Σάλις-Σέεβις μεταξὺ τῆς 25 Φεβρουαρίου καὶ τῆς 25 Μαΐου διέτρεξαν, ἀπὸ Μουρατλῆ εἰς Φερετζίκ, 132 στρατιωτικαὶ ἁμαξοστοιχίαι (5779 ἅμαξαι) μεταφέρουσαι 116,637 ἄνδρας, 23,370 κτήνη, καὶ 239 φορτηγοὺς πυρομαχικῶν καὶ ἀποσκευῶν.

Ἀπὸ τῆς 26 Μαΐου ἕως τὴν 15 Ἰουνίου μετεφέρθησαν ἕτεροι 14843 ἄνδρες 3419 κτήνη, 32 φορτηγοὺς πυρομαχικῶν ἐν συνόλῳ 131,480 ἄνδρες 26789 κτήνη καὶ 251 φορτηγοὶ ὑλικοῦ (Σάλις-Σέεβις, Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος, σελ. 41).

(2) Ἡ γραμμὴ Θεσσαλονίκης Μοναστηρίου εἶναι συνήθους πλάτους, καλῶς κατεσκευασμένη, μετὰ μειζόνων κλίσεων 25 ‰. Δι' αὐτῆς ἐγένοντο μεταφοραὶ ἁμαξοστοιχιῶν τῶν 100 ἀξόνων μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ Βερροίας καὶ τῶν 50 ἀξόνων ἀπὸ Βερροίας εἰς Σόροβιτς, καὶ τῶν 30 μόνων ἀπὸ Σόροβιτς εἰς Μοναστήριον.

Μέτρα ἐλήφθησαν ὥστε νὰ δύνανται νὰ κυκλοφορῶσι 11 ζεύγη ἁμαξοστοιχιῶν καθ' ἡμέραν μέχρι Βερροίας, καὶ 6 ζεύγη ἀπὸ Βερροίας εἰς Μοναστήριον. Δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε ἀναγκαῖαι πᾶσαι, ἕνεκα τοῦ ἀκανονίστου τῶν ἀφίξεων ἐν Θεσσαλονίκῃ. Μέχρι 12 Ἰουνίου, κατ' εἰδήσεις τοῦ Σάλις-Σέεβις, σελ. 43, ἀνεχώρησαν ἐν συνόλῳ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 9400 ἅμαξαι μετὰ στρατευμάτων καὶ ὑλικοῦ.

(3) Ἡ ἑνωτικὴ γραμμὴ εἶναι συνήθους πλάτους μετὰ κλίσεων, εἰς 4 σημεῖα, 25 ‰ καὶ μετὰ στενῶν καμπυλῶν ἐν τῇ γραμμῇ ἑνώσεως Φερετζὶκ—Βοδενά. Ἐπρόκειτο νὰ παραδοθῇ μόνον κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1897, ἀλλ', ἐπὶ τῇ προβλέψει τοῦ πολέμου, διετάχθη ἡ ἐπιτάχυνσις τῶν ἔργων, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ ταχύτερον. Ἡ ἐκμετάλλευσις ἤρξατο τῇ 1 Ἰουλίου 1896. Ἡ ἑταιρία τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἐκέκτητο 29 μηχανὰς καὶ 84 ἁμάξας. Μετέφερε, πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ πολέμου, ἀπὸ τῆς 25 Φεβρουαρίου μέχρι τέλους Ἰουνίου, κατὰ πληροφορίας τῆς «Στρατ. Ἐπιθεωρ. τῆς Ἀλλοδαπῆς» τοῦ 1897, 157451 ἄνδρας, 34384 κτήνη καὶ 9716 τόνους ὑλικοῦ πολέμου.

Τοῦτο ὑπῆρξεν αἰτία, φυσικῷ τῷ λόγῳ, ἐπιβραδύνσεων ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ καὶ συσσωρεύσεων ἐν Ῥαιδεστῷ. Ἡ δευτέρα ἁμαξοστοιχία τῆς 25 Φεβρουαρίου (πρώτης ἡμέρας τῆς κινήσεως) ἀφίκετο ἐν Φερετζὶκ κατὰ μίαν ὥραν βραδύτερον, μετὰ τρεῖς δ' ἡμέρας ἡ ἐπιβράδυνσις (σχετικῶς πρὸς τὸ δρομολόγιον) ἦν 26 ὡρῶν, τῇ δὲ 14 Μαρτίου πολλῶν ἡμερῶν.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν εὑρίσκοντο ἐν Ῥαιδεστῷ, ἀναμένοντες εὐκαιρίαν ἐπιβιβάσεως, οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν 11 χιλιαδ. ἀνδρῶν.

Δυσανασχετοῦσα ἐπὶ τῇ βραδύτητι τῶν μεταφορῶν, ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀπήτησε παρὰ τῆς ἑνωτικῆς ἑταιρίας τὴν κυκλοφορίαν μείζονος ἀριθμοῦ ἁμαξοστοιχιῶν, ἀπειλοῦσα ἄλλως νὰ προβῇ εἰς τὴν κατάσχεσιν τοῦ ὑλικοῦ της. Αὕτη ἐδανείσθη τότε προσωπικὸν καὶ μηχανὰς μεγάλης ἰσχύος καὶ ἀπὸ τῆς 16 Μαρτίου ἠδυνήθη νὰ ἐκκινῇ καθ' ἑκάστην πρὸς Θεσσαλονίκην οὐχὶ ὀλιγωτέρας τῶν 125 ἁμαξῶν. Ἀλλὰ μετὰ δύω ἡμέρας, ἕνεκα τῆς ἐκτροχιάσεως κενῆς τινος ἁμαξοστοιχίας, ἠναγκάσθη ν' ἀναστείλῃ τὴν ὑπηρεσίαν Τὰ ὀλίγα τάγματα, ἅτινα ἔμενον ἔτι ἐν Ῥαιδεστῷ (5 μόνον), μετεβιβάσθησαν εἰς Θεσσαλονίκην διὰ θαλάσσης, καὶ οὕτω ἡ σιδηροδρομικὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ἔπαυσε πρὸς στιγμήν.

Αὕτη ἤρξατο ἐκ νέου τῇ 15 Ἀπριλίου διὰ τὰ τάγματα ρεδὶφ τῆς μεραρχίας Ἀφιοὺν—Καραχισὰρ καὶ διήρκεσεν ἐπὶ 5 ἢ 6 ἡμέρας, μεθ' ὃ ἀνεστάλη μέχρι τῆς 26, καθ' ἣν ἡμέραν ἤρξατο ἡ μεταφορὰ τῶν στρατευμάτων τῆς τρίτης ἐπιστρατεύσεως, ἥτις ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ Ἰουνίου.

Ἐν τούτοις αἱ ἐπελθοῦσαι δυσχέρειαι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Μαρτίου κατέστησαν ἐπαισθητὴν τὴν ἀνάγκην τῆς ὀργανώσεως τῆς ὑπηρεσίας. Αἱ στρατιωτικαὶ μεταφοραὶ ἐξηρτήθησαν ἐκ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ὅπερ συνέστησε Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν, ἀπαρτιζομένην ἐξ ἑνὸς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ τοῦ Ἐπιτελείου, ἑνὸς μηχανικοῦ, ἀντιπροσώπου τοῦ Ὑπουργεῦ τῶν Δημοσίων ἔργων, ἑνὸς μηχανικοῦ τῆς «Ἑταιρίας τῶν ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων» καὶ ἑνὸς τῆς Θεσσαλονίκης Μοναστηρίου, καὶ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς «Ἑταιρίας τῆς ἑνωτικῆς γραμμῆς» καὶ ἐτοποθέτησε κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς καταλλήλους ἀντιπροσώπους, ἐξαρτωμένους ἐξ αὐτῆς, ἵνα μεριμνῶσι διὰ τὴν τακτικὴν καὶ κανονικὴν ἐκτέλεσιν τῶν μεταφορῶν.

Ἀπὸ Μουρατλὴ εἰς Θεσσαλονίκην εἰσὶ 661 χιλιόμετρα Λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς κανονικῆς ταχύτητος τῶν στρατιωτικῶν ἁμαξοστοιχιῶν (25 χιλ καθ' ὥραν, συμπεριλαμβανομένων τῶν στάσεων), ἔδει νὰ ἐκτελῆται τὸ ταξείδιον ἐντὸς περίπου 27 ὡρῶν. Ἀλλ' εἰδικαὶ περιστάσεις, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν δυσχέρειαν τῆς ἑνωτικῆς γραμμῆς, ἀπῄτουν πράγματι μείζονα χρόνον, ἤτοι περίπου 33 ὥρας. Ἐν τῇ πράξει, ἐν τούτοις, ἐχρειάζοντο οὐχὶ ἔλασσον τῶν τεσσάρων ἡμερῶν, οὕτως ὥστε τὰ τάγματα δὲν ἔφθασαν ἐν Ἐλασσόνι καὶ Ἰωαννίνοις ἢ μετὰ 10 καὶ 16 ἡμέρας,

ἀναλόγως, ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως ἐκ Μουρατλῆ. Καίτοι ἡ πορεία τῶν στρατευμάτων, ἰδίως διὰ τὰ ἀσιατικὰ τάγματα, ἦν μακρὰ καὶ κοπιαστική, ἐν τούτοις ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἡ πειθαρχία τῶν στρατευμάτων ὑπῆρξε παραδειγματική. Ὁ Ταγματάρχης Φάλκεν Φὸν Σόννενβουργ ἐξεφράζετο οὕτω ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, γράφων ἐκ Θεσσαλονίκης τῇ 4 Ἀπριλίου περὶ τῶν κινήσεων τῆς συγκεντρώσεως...... «Ἐνταῦθα τὰ πάντα εἰσὶ γαλήνη, νομιμοφροσύνη καὶ φρόνησις, καὶ πλέον τούτου, τάξις καὶ ὑπακοή». .... (1)

Διάφοροι προβλέψεις. Ὁ πόλεμος εὗρε τὴν Τουρκίαν ἐν στιγμῇ σοβαροτάτης οἰκονομικῆς κρίσεως. Τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ συναλλαγὴ ἦσαν κατεστραμμένα, ἡ ἀνάγκη χρημάτων ἐγένετο αἰσθητὴ ἐπειγόντως, ἐφαίνετο δ' ὡς εἰ τὸ Κράτος εἶχεν ἀπολέσει τὴν πίστιν του, ὅτι εἶχεν ἐξαντλήσει πᾶν μέσον, ὥστε δὲν θὰ ἦν πλέον εἰς κατάστασιν νὰ διεξαγάγῃ πόλεμον. Καὶ τὰ πράγματα φυσικῶς ἔβαινον κακῶς, ἀλλ' ἐν τῇ Ἀνατολῇ γνωρίζουσι πῶς νὰ προσαρμόζωνται εἰς τὰς περιστάσεις καὶ ὁ τρόπος δι' οὗ ἡ Τουρκία ἠδυνήθη νὰ ἐξέλθῃ τῆς δυσχερείας ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς παράδειγμα εἰς οἱονδήποτε Κράτος.» (2)

Ἐν τοῖς δημοσίοις ταμείοις, ἔν τε τῇ πρωτευούσῃ καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἐλάχιστα μόνον χρηματικὰ ποσὰ εὑρίσκοντο.

Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν δὲν ἐκέκτητο εἰμὴ τ' ἀναγκαῖα ποσὰ διὰ τὰς τρεχούσας δαπάνας. Ἐγένετο λόγος περὶ πολεμικοῦ θησαυροῦ 160 χιλ. λιρῶν τουρκικῶν κατά τινας, 460 χιλ. κατ' ἄλλους, ἀλλ' ὁ Φὸν δὲρ Γκόλτς, εἰς θέσιν νὰ ᾖ καλῶς πληροφορημένος, βεβαιοῖ ὅτι τοιοῦτο δὲν ὑπῆρχε. Ἦτο ἐπείγουσα ἡ ἀνάγκη νὰ προμηθευθῶσι χρήματα, καὶ ἐπειδὴ, οὐδ' ἡ Ὀθωμανικὴ Τράπεζα (3) οὐδὲ τὰ πιστωτικὰ καταστήματα ἐδέχοντο νὰ δανείσωσιν, ἡ κυβέρνησις ὤφειλε νὰ ἐξεύρῃ τρόπον ὅπως προμηθευθῇ τοιαῦτα.

Ὑπῆρχε ποσόν τι ἐν τῷ ταμείῳ τῶν συντάξεων καὶ τοῖς ἀγροτικοῖς ταμείοις. Τοῦτο ἦν χρῆμα ἰδιωτικὸν μᾶλλον ἢ δημόσιον, καθ' ὅσον τὸ τοῦ ταμείου τῶν συντάξεων ἀντεπροσώπευε κρατήσεις γενομένας ἐπὶ τοῦ μισθοῦ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, τὸ δὲ τῶν ἀγροτικῶν ταμείων, καίτοι τὰ ἱδρύματα ταῦτα εἰσὶ δημόσια, εἶχε σχηματισθῇ διὰ πληρωμῶν τῶν γαιοκτημόνων. Ἡ κυβέρνησις οἰκειοποιήθη τὰ ποσὰ ταῦτα σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου, λέγουσα ὅτι λαμβάνει ταῦτα ὡς δάνειον, καὶ πάντες εὗρον τοῦτο φυσικώτατον, ἀφοῦ τὸ ἔθνος εἶχεν ἀνάγκην χρημάτων καὶ οὐδαμοῦ εὕρισκε νὰ δανεισθῇ.

(1) Ἀπὸ τὰς «Νέας Εἰδήσεις τοῦ Μονάχου» τῆς 13 Ἀπριλίου 1897.

(2) Φὸν Δὲρ Γκόλτς, ὁ Θεσσαλ. πόλεμος καὶ ὁ Τουρκ. στρατὸς σελ. 4.

(3) Διαρκούσης τῆς ἐπιστρατείας, ἕνεκα τῆς καλῆς τροπῆς τῶν γεγονότων, ἡ Ὀθωμανικὴ Τράπεζα συγκατετέθη νὰ προβῇ εἰς δάνειον.

Ἀπαρχὴ ἐγένετο διὰ τοῦ λεγομένου ἐθελουσίου ἐθνικοῦ δανείου, ὅπερ ἐν τούτοις διὰ μόνων τῶν ἐθελουσίων καταβολῶν ἐπέφερε μικροὺς καρπούς. Ἡ Κυβέρνησις ἐσκέφθη ν' αὐξήσῃ αὐτὸ διὰ κρατήσεως ἐπὶ τῶν ὀφειλομένων μισθοδοσιῶν εἰς τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ τὸ στράτευμα διὰ τὸν μῆνα τῶν ἑορτῶν τοῦ Ραμαζὰν καὶ ἡ πρᾶξις αὕτη δὲν ἐφάνη ἄδικος, οὐδὲ παρεξενεύθη τις δι' αὐτήν.

Ἕτερα μικρὰ ποσὰ ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ταμείου τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, ἐκ τοῦ τῶν δόσεων ἐξ ἐθνικῶν κτημάτων καὶ ἐκ τοῦ τοῦ φόρου τῆς γεφύρας τοῦ Γαλατᾶ.

Τέλος ὁ Σουλτάνος ἐδάνεισεν ἐξ ἰδίων του ἑκατοστύας τινας χιλιάδων λιρῶν.

Τὰ οὕτω συναθροισθέντα ποσὰ ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς ἓν ἑκατομμύριον λιρῶν τουρκικῶν κατ' ἀνώτατον ὅρον, ἴσον πρὸς 23 ἑκατομμύρια ἰταλικῶν λιρῶν, ποσὸν προφανῶς ἐλάχιστον πρὸς ἐπιστράτευσιν ἐπὶ μεγάλης κλίμακος καὶ πρὸς διεξαγωγὴν πολέμου. Ἐν τούτοις ἐπήρκεσεν εἰς τ' ἀναπόφευκτα ἔξοδα, ἤτοι διὰ προκαταβολὰς εἰς τοὺς προμηθευτὰς τῶν τροφίμων ἐπὶ τῶν σημείων συγκεντρώσεως, ναύλους τῶν ὀλίγων ξένων ἀτμοπλοίων, τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τὰς μεταφοράς, ὁδοιπορικὰς ἀποζημιώσεις τῶν μεμονωμένως ὁδοιπορούντων κλπ.

Διὰ τὰς μεταφοράς, τὰς ἐνεργηθείσας, εἴτε ὑπὸ τῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἑταιρείας Μαχσουσέ, εἴτε ὑπὸ τῶν σιδηροδρόμων, οὐδεμία ἦν ἀνάγκη νὰ πληρωθῇ τι. Συνηθίζεται, ὡς ἀντιστάθμισμα τῶν παρασχεθεισῶν ὑπηρεσιῶν, νὰ χορηγῶνται παραχωρήσεις, ἃς αἱ ἑταιρεῖαι δὲν παραλείπουσι νὰ ζητήσωσι, γνωρίζουσαι καλῶς ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ μόνον μέσον ἀποζημιώσεως διὰ γενομένας δαπάνας. Διὰ τὴν διατροφὴν τῶν ἐπιστρατευθέντων στρατευμάτων μέχρι τῶν σημείων συγκεντρώσεως, ἡ κεντρικὴ Κυβέρνησις δὲν ἐμερίμνα, διατάξασα ὅπως προβλέψωσι περὶ τούτου τὰ βιλαέτια, ἐν οἷς ἐγένετο ἡ ἐπιστράτευσις, ἢ δι' ὧν διήρχοντο τὰ στρατεύματα.

Πρὸς τοῦτο οἱ Διοικηταὶ τῶν Βιλαετίων ἐξουσιοδοτήθησαν νὰ εἰσπράξωσι προκαταβολικῶς τοὺς φόρους(¹). Ὑπελογίσθη ὅτι ἡ ὑποχρέωσις αὕτη ἐπεβάρυνε τὰ βιλαέτια διὰ δαπάνης 300 χιλιάδων λιρῶν τουρκικῶν, ἐξ ὧν αἱ 135 χιλιάδες λίραι (περίπου 3 ἑκατομμύρια τῶν Ἰταλικῶν λιρῶν) ἐκ μέρους τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης.

(¹) Οἱ Διοικηταὶ ἠδυνήθησαν ν' ἀνταποκριθῶσι μετ' ἐπαρκοῦς ταχύτητος εἰς τὰς αἰτήσεις τῶν στρατιωτικῶν διοικητῶν. Ὁ Διοικητὴς τῆς Τραπεζοῦντος μόνον, ἀπήντησε μεγάλας δυσχερείας, διότι ἡ χώρα ἦν πενεστάτη ἐκ τῶν στάσεων καὶ σφαγῶν.

Ὅτε βραδύτερον παρέστη ἀνάγκη ἀγορᾶς κτηνῶν(1) καὶ ὑλικοῦ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν μετεχειρίσθη τὰ ὀλίγα ποσά, ἅτινα ἔμενον ἔτι διὰ τοὺς μισθοὺς τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν, ἀναβάλλον καὶ τούτους καὶ ἐκείνους εἰς ἐποχὴν ἀόριστον.

Καὶ ἄλλας προβλέψεις, ἐκτὸς τῶν οἰκονομικῶν, ἐδέησε νὰ λάβῃ ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας, ἃς ἠναγκάσθη ν' αὐτοσχεδιάσῃ.

Τίνι τρόπῳ ἐγένετο ἡ τροφοδοσία τῶν στρατευμάτων μέχρι τῶν τόπων τῆς συγκεντρώσεως ἐρρέθη ἤδη ἀνωτέρω. Ἐνταῦθα προσθέτομεν ὅτι διάφοροι μωαμεθανικοὶ συνεταιρισμοὶ προσῆλθον ἐπίκουροι πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῶν Βλήδων, διανέμοντες τροφὰς εἰς πλείστους σταθμοὺς ἀναμονῆς ἢ πορείας,

Αἱ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ ἐφρόντισαν ἐπίσης περὶ συστάσεως μεγάλης ἀποθήκης ἐν Ῥαιδεστῷ, ἐξ ἧς οἱ ἄνδρες ἐλάμβανον, ἐκτὸς τροφῶν τινων διὰ τὴν ὁδοιπορίαν, καὶ 4 μερίδας διπυρίτου, ὄρυζαν καὶ καφφὲν διὰ τὸν τόπον τῆς συγκεντρώσεως, ἕτεραι ἀποθῆκαι συνέστησαν ἐν τῇ πλησιεστέρᾳ τῷ τόπῳ συγκεντρώσεως ζώνῃ, ἤτοι ἐν Μοναστηρίῳ διὰ τὰ ἐν Ἠπείρῳ στρατεύματα, καὶ ἐν Βερροίᾳ καὶ Σόροβιτς διὰ τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ. Εἰς τὰς τελευταίας ταύτας ἀποθήκας τὸ κύριον σῶμα τοῦ στρατοῦ ἀπέστελλε τὰ μεταγωγικά, ἵνα προμηθευθῶσι τροφάς, ὡς καὶ διάφορα εἴδη, ἰδίως πυροβολικοῦ, μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς καταλήψεως τῆς Λαρίσσης(2). Μετ' αὐτὴν συνέστη ἀποθήκη μᾶλλον προκεχωρημένη ἐν Ἐλασσόνι, μετὰ δὲ τὴν πρόοδον τῶν ἐπιχειρήσεων, συνέστησαν καὶ ἕτεραι διαδοχικῶς ἐν Λαρίσσῃ, Φαρσάλοις καὶ Δομοκῷ, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐφωδιάζετο ὑπὸ τῆς ἀμέσως ὄπισθεν αὐτῆς δι' ἐντοπίων ἀμαξίων ἢ ὑποζυγίων, ἐπιτασσομένων ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἰδιοκτήτου αὐτῶν(3).

Καίτοι ἡ στρατιωτικὴ ἐπιμελητεία εἶχε διατάξει τὴν παρασκευὴν ἱκανῆς ποσότητος διπυρίτου καὶ ἐμπιστευθῆ εἰς καταλλήλους προμηθευτὰς τὴν χορηγείαν τῶν κυριωτέρων ἐφοδίων, ἡ ὑπηρεσία τῆς τροφοδοτήσεως διεξήγετο κακῶς καὶ πλέον ἢ ἅπαξ ἐγένετο ἀφορμὴ σοβαρᾶς ἀνησυχίας διὰ τὸ ἀρχηγεῖον. Ἐάν, οὐχ ἧττον, ἐπληρώθησαν ὁπωσδήποτε αἱ ἀνάγκαι, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἄκραν ὀλιγάρκειαν τοῦ Ὀθωμανοῦ στρατιώτου,

---

(1) Φαίνεται ὅτι ἠγοράσθησαν 3000 ἵπποι ἐκ Ῥωσσίας καὶ 1600 ἐξ Οὐγγαρίας.

(2) Τοὐλάχιστον τὸ ἥμισυ τῶν μεταγωγικῶν ἦν διαρκῶς καθ' ὁδὸν μεταξὺ τῶν στρατευμάτων καὶ τῆς πλησιεστέρας ἀποθήκης.

(3) Ὑπελογίσθη ὅτι διὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸν τῆς ἀποθήκης τῆς Ἐλασσόνος ἀπὸ τῶν σιδηροδρομικῶν σταθμῶν Βερροίας καὶ Σόροβιτς ἐχρειάσθησαν 2000 ἐγχώρια ἀμάξια καὶ 18000 ὑποζύγια. Ἡ πορεία μεταβάσεως καὶ ἐπιστροφῆς ἀπῄτει 9 ἡμέρας, συμπεριλαμβανομένης μιᾶς ἡμέρας παύσεως.

ὅστις, καίτοι δικαιούμενος εἰς διπυρίτην, ὄρυζαν, ἅλας καὶ ἀμνοῦ κρέας, ἠρκέσθη εἰς μόνον τὸν διπυρίτην, βεβρεγμένον ἐν ὕδατι, ὁσάκις, καὶ τοῦτο συνέβη πολλάκις, ἔλειπον ἡ ὄρυζα καὶ τὸ κρέας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν, ἐλήφθη πρόνοια διὰ τῆς συστάσεως, δι' ἐντοπίων μέσων, θεραπευτηρίων ἐν Ἰωαννίνοις, Λαμψίστη καὶ Ἐλασσόνι, ἐκτὸς τῶν μεγάλων νοσοκομείων Μοναστηρίου, Θεσσαλονίκης Δαρδανελλίων καὶ Κωνσταντινουπόλεως (¹). Μετὰ τῶν στρατευμάτων ἔδει νὰ ὑπάρχωσι, συμφώνως πρὸς τοὺς πίνακας τοῦ ἐμπολέμου σχηματισμοῦ, χειρουργεῖα, ἐξυπηρετούμενα ὑπὸ στρατιωτῶν νοσοκόμων, ἀλλὰ πράγματι τὰ στρατεύματα δὲν ἦσαν ἐφωδιασμένα διὰ τοιούτων καὶ ὑπῆρξεν εὐτύχημα, ὅτι φιλανθρωπικαὶ ἑταιρίαι ὀθωμανικαὶ καὶ ξέναι ἔπεμψαν τὰ ἑαυτῶν χειρουργεῖα, ἅτινα ἀπέδωκαν πολυτίμους ὑπηρεσίας καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν πεδίων τῶν μαχῶν.

Ἡ παρὰ τοῖς σώμασι ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία ἐτελέσθη ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν ἰατρῶν τῶν σωμάτων τοῦ νιζάμ, διανεμομένων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον μεταξὺ τῶν μεραρχιῶν. Ἔπραξαν ὅ,τι τοῖς ἦτο δυνατόν, ὅπως μὴ λείψωσιν αἱ πρῶται βοήθειαι ἀπὸ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ πληγωμένους.

Διὰ τὴν ἀναχορηγίαν τῶν πυρομαχικῶν τὰ μεταγωγικὰ τῶν σωμάτων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τοῦ πυροβολικοῦ, μετέβαινον πρὸς ἐφοδιασμόν, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὰς ἀποθήκας, ἀκριβῶς ὡς διὰ τὰ τρόφιμα. Καὶ ἡ ὑπηρεσία αὕτη εἶχε πολλὰς ἐλλείψεις, ἕνεκα τῆς δυσχερείας μεταφορῶν γενομένων εἰς τόσον μεγάλας ἀποστάσεις καὶ διὰ δυσβάτων ὁδῶν.

Ἡ τηλεγραφικὴ ὑπηρεσία, τόσον σπουδαία διὰ τουρκικὸν στρατὸν ἐν ἐκστρατείᾳ, τοῦ Στρατάρχου ὀφείλοντος διαρκῶς νὰ συγκοινωνῇ μετὰ τοῦ Γιλδὶζ-Κιόσκ, κατ' ἀρχὰς διεξήγετο μᾶλλον ἀτάκτως. ²) Κατὰ τὴν πρὸς τὴν Λάρισσαν πορείαν τοῦ στρατοῦ ἡ τηλεγραφικὴ γραμμὴ ἐκστρατείας δὲν ἠδυνήθη πάντοτε ν' ἀκολουθήσῃ τὴν γενικὴν πρὸς τὰ πρόσω κίνησιν, ὥστε ὁ γενικὸς διοικητὴς ἠναγκάσθη πλέον ἢ ἅπαξ νὰ ἐγκαταστήσῃ τὸ γενικὸν ἀρχηγεῖον λίαν μακρὰν τῶν στρατευμάτων, ἵνα μὴ ἀπωλέσῃ τὴν τηλεγραφικὴν συγκοινωνίαν μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πέραν τῆς Λαρίσσης ἐχρησιμοποιήθησαν αἱ ὑπάρχουσαι γραμμαί, διακοπεῖσαι μερικῶς μόνον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

Πρὸς κατάλυσιν τῶν ἐξ Ἀσίας προερχομένων στρατευμάτων ἀνηγέρθησαν ἐν Ῥαιδεστῷ ὑπόστεγα καὶ παραπήγματα. Τοιαῦτα δ' ἀνηγέρθησαν καὶ εἰς τοὺς τόπους τῆς συγκεντρώσεως ἀποκλειστικῶς διὰ τὰ ἀρχηγεῖα καὶ τὰς εἰδικὰς ὑπηρεσίας, τῶν στρατευμάτων καταυλιζομένων

(¹) Ἐν καταστήμασι τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ Σουλτάνου, περὶ τὸ Γιλδὶζ-Κιόσκ, ὅπου οὗτος κατοικεῖ.

²] Τὸ τηλεγρ. σύρμα ἠγοράσθη ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ κατὰ Μάρτιον.

ὑπὸ σκηνὰς (σκηναὶ κυκλικαὶ διὰ 10 ἄνδρας, μεταφερόμεναι ὑπὸ τῶν μεταγωγικῶν).

Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν προέβλεψε πρὸς τούτοις, διὰ καταλλήλου κατανομῆς στρατευμάτων, πρὸς προστασίαν τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Δεδεαγὰτς-Θεσσαλονίκης [1]) καὶ τῆς ἀκτῆς τῆς μεσημβρινῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτης, ὡς καὶ διὰ τ' ἀκόλουθα ἔργα ἀμύνης καὶ συγκοινωνίας.

α) Ἀνέγερσις καὶ ἐξοπλισμὸς πυροβολείων ἐν Πρεβέζῃ καὶ Ἄρτῃ.

β) Ἐξοπλισμὸς πυροβολείων ἐν Θεσσαλονίκῃ.

γ) Διάταξις πρὸς ἄμυναν τῶν ὀχυρωμάτων τῶν Δαρδανελλίων.

δ) Ἐπισκευὴ τῶν ὁδῶν, ἰδίως τῶν ἀγουσῶν ἀπὸ Βερροίας καὶ Σόροβιτς εἰς Ἐλασσόνα.

Ἐθελονταί. «Ὑπὸ τὴν ἐπίκλησιν, Σώματα ἐθελοντῶν, λέγει ὁ Βαρῶνος Φόνδερ Γκόλτς [2]), δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθῶσιν ὁμάδες ὀλίγων τυχοδιωκτῶν ἢ φαντασιοπλήκτων νέων, ἀλλὰ σώματα ὠργανωμένα καὶ καλῶς παρεσκευασμένα». Πράγματι, δύω τουρκικὰ διαμερίσματα, ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ Ἤπειρος, εἰσὶ φυτώριον πολεμιστῶν, συνήθως ὠργανωμένων εἰς «Σημαίας», δυνάμεως 400 ἕως 6 0 ἀνδρῶν, εἶδος χωρικῆς ἐθνοφυλακῆς, μετ' ἰδίων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν.

Ἤδη τῷ 1886 40χιλ. ἀλβανοὶ εἶχον ζητήσει νὰ συμμετάσχωσι τοῦ πολέμου, νῦν δέ, τῷ 1897, οἱ ἀλβανοὶ προσήνεγκον ἐκ νέου τὰς ὑπηρεσίας των. Ὁ Σουλτάνος δὲν ἦτο λίαν διατεθειμένος νὰ δεχθῇ τὴν προσφοράν, καλῶς γινώσκων ὅτι οἱ ἀλβανοὶ εἰσὶ στρατιῶται ἀπειθάρχητοι, ἀλλά, μαθὼν ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι ἐξηκολούθουν σχηματιζόμενα σώματα ἐθελοντῶν καὶ φοβούμενος μὴ ἡ ἄρνησις προκαλέσῃ ἐξέγερσιν, ἐδέχθη 11 χιλ. ἐξ αὐτῶν. Οὗτοι ἀπετέλεσαν 14 τάγματα καὶ διενεμήθησαν εἰς τοὺς δύω στρατούς.

Ἅμα τῇ ἀφίξει εἰς τοὺς τόπους τῆς συγκεντρώσεως, οἱ ἀλβανοὶ προυξένησαν ταραχὰς πάσης φύσεως καὶ διαρκούσης ἔτι τῆς ἐκστρατείας παρέσχον εἰς τοὺς διοικητὰς πλειόνας ἀνησυχίας ἢ συνδρομήν.

Ὁ στόλος. Ὁ τουρκικὸς στόλος ἦν τῷ 1897 ἐν τοιαύτῃ καταστάσει παραμελήσεως, ὥστε δὲν δύναταί τις νὰ φαντασθῇ χείρονα. Ὁ Ρῶσσος Ἀντιστράτηγος Ζέζεμαν ἔγραφε τὰ ἑξῆς περὶ αὐτοῦ κατὰ Μάϊον τοῦ 1897. «Πρὸ δύω ἐτῶν, εὑρισκόμενος ἐν Κ]πόλει, ἔσχον εὐκαιρίαν νὰ ἴδω τὰ τουρκικὰ πολεμικὰ σκάφη καὶ ν' ἀκούσω τὴν περὶ αὐτῶν κρίσιν ἁρμοδίων προσώπων. Εἶδον ἕνδεκα θωρηκτά, ὧν οὐδὲν ἦν εἰς μάχιμον κατάστασιν, καὶ ἐλέχθη δὲ ὅτι οὐδέποτε ταῦτα ἐξήρχοντο εἰς πλοῦν.

---

[1]) Ἡ στρατιωτικὴ ἐπίβλεψις ἤρξατο μόνον τῇ 16 Μαρτίου.

[2]) Ὡς ἄνω σελ. 22.

Δέον νὰ θεωρῆται ὡς βέβαιον ὅτι ὁ τουρκικὸς στόλος δὲν εἶναι ἱκανός, οὐδὲ νὰ πολεμήσῃ, οὐδὲ νὰ ἐκτελέσῃ πλοῦν.

Τοῦτο δ' ἀποδείχθη πληρέστατα ὅτε ἡ Τουρκία ἠθέλησε ν' ἀντιπροσωπευθῇ κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς Διώρυγος τοῦ Κίελ. Μηνῶν ἐργασία καὶ μέγισται δαπάναι θ' ἀπητοῦντο ὅπως θωρηκτόν τι τεθῇ εἰς κατάστασιν ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἐκτέλεσιν πλοῦ.»

Ὅτε τὰ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Συνταγματάρχου Βάσσου Ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀπεβιβάσθησαν ἐν Κρήτῃ, ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἀπέκρυψε τὴν περιφρόνησιν αὐτοῦ διὰ τὴν ἀδράνειαν τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Ὁ Σουλτάνος διέταξε τότε ὅπως μετὰ πάσης ταχύτητος ἐκτελεσθῶσιν αἱ ἀπαραίτητοι ἐπισκευαὶ τῶν πλοίων καὶ ἐσχημάτισεν ἐξ αὐτῶν τρεῖς μοίρας.

Ἡ πρώτη μοῖρα ἐξῆλθε τῇ 20 Μαρτίου τοῦ Χρυσοῦ Κέρατος, ἐν μέσῳ τῶν ἐπευφημιῶν τοῦ πλήθους, καὶ ἔπλευσεν εἰς Δαρδανέλλια, ἔνθα πρὸ δύο ἡμερῶν εἶχε φθάσει καὶ μία συμμορία τορπιλλοβόλων. Διὰ τὴν 21 Ἀπριλίου εἶχε προαγγελθῇ ὁ ἔκπλους τῆς δευτέρας μοίρας, ἀλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν αὕτη ἐκινήθη πράγματι ποτέ. Ἡ τρίτη, ἡ ἔφεδρος, εἶναι βέβαιον ὅτι παρέμεινεν ἐν τῷ Χρυσῷ Κέρατι.

Ἐξαιρέσει βραχείας ἐπισκέψεως εἰς τὸν γειτνιάζοντα κόλπον τῶν Βεσικίων ἐκ μέρους πλοίων τινων, ἅτινα ἐξετέλεσαν ἐκεῖσε πυρά τινα, ὁ τουρκικὸς στόλος δὲν ἐξῆλθε τῶν Δαρδανελλίων καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας.

ΕΛΛΑΣ

Ὅτε, συνεπείᾳ τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῆς ἐπακολούθου προσαρτήσεως εἰς τὴν Βουλγαρίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας (Σεπτέμβριος 1885), ἡ Σερβία, ἡ Τουρκία καὶ ἡ Βουλγαρία ἐπεστράτευσαν τοὺς στρατοὺς αὐτῶν, ἡ Ἑλλάς, ἐλπίζουσα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐπέκτασιν τῶν συνόρων αὐτῆς πρὸς τὴν Μακεδονίαν, ἐν περιπτώσει συγκρούσεως μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ Τουρκίας, ἐπεστράτευσεν ἐπίσης τὸν στρατὸν αὐτῆς, καὶ συνεκέντρωσε 73 χιλιάδας ἀνδρῶν εἰς Λάρισσαν, Τρίκκαλα καὶ Ἄρτα.

Ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἐγένοντο καταφανεῖς σπουδαῖαι ἐλλείψεις τοῦ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ. Περίπου 30 ο|ο τῶν ἐφέδρων δὲν προσῆλθον εἰς τὰς τάξεις των, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀξιωματικῶν ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὴς διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ στρατοῦ, ἕνεκα ἐλλείψεως κτηνῶν τὰ συντάγματα τοῦ Ἱππικοῦ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιστρατεύσωσιν ἢ τρεῖς μόνον ἴλας ἕκαστον, τὰ δὲ τοῦ πυροβολικοῦ ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσιν ὄπισθεν αὐτῶν ὁλοκλήρους πυρβολαρχίας, αἱ ὑπηρεσίαι, αὐτοσχεδιασθεῖσαι, ἐνήργουν κακῶς κτλ.

Ἡ Ἑλλὰς ἀνεγνώρισε τὴν ἀνάγκην τῆς τροποποιήσεως τοῦ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος προέβη εἰς τὴν αὔξησιν τῶν στελεχῶν καὶ ἐνεκαινίασε τὴν μελέτην νέου στρατολογικοῦ νόμου.

Δυστυχῶς ἡ κακὴ κατάστασις τῶν οἰκονομικῶν δὲν τῇ ἐπέτρεψε τὴν πραγματοποίησιν ἁπασῶν τῶν ἀναγκαίων μεταρρυθμίσεων, ὥστε μέγα μέρος τῶς παρατηρηθεισῶν ἐλλείψεων ἐπανελήφθησαν κατὰ τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ 1897.

Ὀργανισμός. Ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων εἶναι ὁ Βασιλεύς.

Ἐν εἰρήνῃ τὴν ἀνωτάτην διοίκησιν τοῦ στρατοῦ ἔχει, ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως, ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, ὅστις διατάσσει πᾶν τὸ ἀφορῶν τήν τε διαχείρισιν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν.

Ἐν ἔτει 1891 εἶχεν ἱδρυθῆ ἡ θέσις Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τοῦ Στρατοῦ, ἐπιφορτισμένου τὴν ἐξάσκησιν ἀτομικῆς ἐπιβλέψεως, ὑπό τε τεχνικὴν καὶ ὑπὸ διοικητικὴν ἔποψιν, ἐπὶ πάντων τῶν σωμάτων, καταστημάτων καὶ γραφείων. Ἡ πεῖρα, ἐν τούτοις, ἀπέδειξε τὰς μεγίστας δυσχερείας, ἃς ἀπήντα ἓν μόνον ἄτομον ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν καθηκόντων τούτων, ὥστε ἐν ἔτει 1892 τὸ ἀξίωμα τοῦτο κατηργήθη καὶ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ μετεβιβάσθησαν εἰς τοὺς Ἀρχηγούς.

Τὸ ἔδαφος τοῦ Βασιλείου διηρέθη εἰς τρεῖς μεγάλας Στρατιωτικὰς

Περιφερείας, ὀνομαζόμεναι Ἀρχηγεῖα. Αἱ ἀποτελοῦσαι αὐτὰ ὀργανικαὶ μονάδες ἐμφαίνονται ἐν τῷ κάτωθι πίνακι·

Ἀρχηγεῖα	Πεζικὸν – Γραμμῆς – Συντάγμ.	Πεζικὸν – Γραμμῆς – Τάγματ.	Πεζικὸν – Γραμμῆς – Λόχοι	Πεζικὸν – Εὔζωνοι – Τάγματ.	Πεζικὸν – Εὔζωνοι – Λόχοι	Ἱππικὸν – Σύνταγμ.	Ἱππικὸν – Ἶλαι	Πυροβολικὸν – Συντάγμ.	Πυροβολικὸν – Πυροβολαρ. ἐξ 6 πυροβ. – Πεδιναί	Πυροβολικὸν – Πυροβολαρ. ἐξ 6 πυροβ. – Ὀρειναί	Πυροβολικὸν – Λόχοι Φρουριακ.	Μηχανικὸν – Σκαπανεῖς – Συντάγ.	Μηχανικὸν – Σκαπανεῖς – Τάγμ.	Μηχανικὸν – Σκαπανεῖς – Λόχοι	Μηχανικὸν – Λόχοι – Τηλεγραφ.	Μηχανικὸν – Λόχοι – Πυροσβεστ.	Παρατηρήσεις
Λάρισσα (I)	3	9	36	4	16	1	4	1	4	3							¹) Τὸ 3ον Τάγμα τῶν Συνταγμάτων Πεζικοῦ ἔχει μόνον στελέχη.
Μεσολόγγιον (II)	3	9	36	2	8	1	4	1	3	3							²) Δύο ἐκ τῶν ὀκτὼ ταγμάτων εὐζώνων ἔχουσι μόνον στελέχη.
Ἀθῆναι (III)	4	12	48	2	8	1	4	1	4	3	4	1	2	9	1	1	
	10	30 (¹)	120	8 (²)	32	3	12	3	11	9	4	1	2	9	1	1	

Ἐν καιρῷ πολέμου ἕκαστον Ἀρχηγεῖον μεταβάλλεται εἰς Σῶμα Στρατοῦ, διὰ συμπληρώσεως τῶν μονάδων, αἵτινες ἐν εἰρήνῃ ἔχουσι μόνον στελέχη, καὶ δι' ἐνισχύσεως διὰ μονάδων νέας συστάσεως, ὧν ὁ ἀριθμὸς δὲν ἔχει ὁρισθῇ. Τὰ στελέχη διὰ τοὺς νέους τούτους σχηματισμοὺς ληφθήσονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ σωμάτων, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐφέδρων τοιούτων ὄντος περιωρισμένου.

Ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ διαθέτῃ δι' ἐπιχειρήσεις ἐκστρατείας καὶ τὸν στρατὸν τῆς ἐθνοφρουρᾶς, ἐπιτρεπομένου τούτου ὑπὸ τοῦ νόμου, ἀλλ' οὐδεμία ὑφίσταται διάταξις διὰ τὴν ἐνδεχομένην αὐτοῦ ἐπιστράτευσιν, ἥτις, ἄλλως τε, εἶνε ἀδύνατος ἐλλείψει στελεχῶν, ὅπλων, ἐφοδίων κλπ. Ἡ ἐθνοφρουρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ δὲν δύναται, κατ' ἀκολουθίαν, νὰ θεωρηθῇ ἢ ὡς «μία ἐφεδρεία ἀνδρῶν».

Ὁπλισμός. Ἀπὸ τοῦ 1880 τὸ ἑλληνικὸν πεζικὸν τυγχάνει ὡπλισμένον διὰ τοῦ ὅπλου Γκρᾶ μετὰ ξιφολόγχης. Ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία κέκτηται 120 χιλιάδας τοιούτων ὅπλων, προσέτι δὲ 50 χιλιάδας Σασεπὼ καὶ 10 χιλιάδας ἄλλα ὅπλα διαφόρων τύπων.

Ἡ χορηγία τῶν πυρομαχικῶν εἶχεν ὁρισθῇ εἰς 243 φυσίγγια, ὧν 78 φερόμενα ὑπὸ τοῦ στρατιώτου, 15 ὑπὸ τῆς φορτηγοῦ ἁμάξης τάγματος καὶ 150 ὑπὸ τοῦ μεταγωγικοῦ οὐλαμοῦ πολεμεφοδίων.

Τὸ ἱππικὸν φέρει σπάθην καὶ ἀραβίδα Γκρᾶ, οἱ δὲ ὑπαξιωματικοί, ἀντὶ ἀραβίδος, φέρουσι περίστροφον. Ἡ χορηγία πυρομαχικῶν τῆς ἀραβίδος συνίσταται εἰς 96 φυσίγγια, ἡ δὲ τοῦ περιστρόφου εἰς 16.

Τὸ πυροβολικὸν ἔχει κανόνια Κρούπ, τῆς κάτωθι διαμέτρου καὶ χορηγίας.

	Διάμετρος	Χορηγία πυρομαχικῶν		
		Μετὰ τῶν πυροβολαρχιῶν		Μετὰ τῶν μεταγωγικῶν οὐλαμῶν
		Βλήματα κατὰ πυροβόλον		
Πυροβολαρχίαι Πεδιναί	χιλιοσ. 75 καὶ 87	92 βολιδοφόροι 34 ἐγκαιροφλέκται 9 βολιδοθῆκαι	135	156
Πυροβολαρχίαι Ὀρειναί	χιλιοσ. 75	90 βολιδοφόροι 44 ἐγκαιροφλέκται 2 βολιδοθῆκαι	136	156

Ὁ στρατὸς κέκτηται ἐν συνόλῳ 191 πυροβόλα πεδινὰ καὶ ὀρεινὰ καὶ 36 βαρέα.

Στρατολογία. Ὁ ἐν ἰσχύϊ στρατολογικὸς νόμος ἐφηρμόσθη κατὰ Μάϊον τοῦ 1887.

Ἰδοὺ αἱ κυριώτεραι αὐτοῦ διατάξεις.

Στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ὑποχρεωτικὴ διὰ πάντας τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ 21ου μέχρι τοῦ 50ου ἔτους τῆς ἡλικίας, ἤτοι ἐπὶ 30 ἔτη, ἐξ ὧν δύο ἐν τῷ ἐνεργῷ στρατῷ, δέκα ἐν τῇ ἐφεδρείᾳ, ὀκτὼ ἐν τῇ ἐθνοφρουρᾷ καὶ δέκα ἐν τῇ ἐφεδρείᾳ τῆς ἐθνοφρουρᾶς.

Οἱ ἐγγεγραμμένοι διαιροῦνται εἰς τρεῖς σειράς, ὧν μία περιλαμβάνει τοὺς ἀπαλλασσομένους ἐν καιρῷ εἰρήνης δι' οἰκογενειακοὺς λόγους (οἵτινες εἰσὶν οἱ μόνοι δεκτοὶ λόγοι ἀπαλλαγῆς), ἡ δευτέρα περιλαμβάνει τοὺς ἀνικάνους, οἵτινες ἢ ἐξαιροῦνται ὁριστικῶς πάσης στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως ἢ καταλογίζονται εἰς τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας, καὶ ἡ τελευταία περιλαμβάνει τοὺς καταταχτέους. Οὗτοι, ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ κληρώσεως αὐτῶν, ὑποδιαιροῦνται εἰς δύο τάξεις, καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην καταλογίζονται οἱ πράγματι καταταχτέοι πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐτησίως ὁριζομένης κλάσεως, εἰς δὲ τὴν δευτέραν οἱ διαθέσιμοι. Οἱ ἀπαλλασσόμενοι καὶ οἱ περισσεύοντες μεταβαίνουσιν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν ἐφεδρείαν τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, ἐν ᾗ παραμένουσιν ἐπὶ δώδεκα ἔτη.

Οἱ ἔφεδροι τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ δύνανται νὰ κληθῶσιν ὑπὸ τὰ ὅπλα δὶς ἐν ὅλῳ, ἐπὶ οὐχὶ πλέον τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἑκάστοτε.

Ἡ πολιτικοδιοικητικὴ διαίρεσις τοῦ κράτους χρησιμεύει ὡς βάσις, ὡς καὶ παρ' ἡμῖν, εἰς τὴν στρατολογίαν. Ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἑκάστου νομοῦ (16 ἐν ὅλῳ τῷ βασιλείῳ) ὑπάρχει ἀνὰ ἓν στρατολογικὸν γραφεῖον.

Δὲν θέλομεν ἀσχοληθῆ περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς στρατολογίας, αἵτινες ὁμοιάζουσι κατὰ πολὺ τὰς καθ' ἡμᾶς, καὶ ἀντὶ τούτου θέλομεν μελετήσει, ὡς ἐπράξαμεν διὰ τὴν Τουρκίαν, τ' ἀποτελέσματα τοῦ νόμου.

Ἐπὶ πληθυσμοῦ 2,200,000 κατοίκων ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγεγραμμένων ἀνέρχεται κατ' ἔτος εἰς 22 ἕως 23 χιλιάδας. Ἐκ τούτων περὶ τὰς 8500 ἀπαλλάσσονται, 1300 καταλογίζονται εἰς τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας, καὶ ἐκ τῶν ἐπιλοίπων 12 ὡς 13 χιλιάδων, οὐχὶ πλέον τῶν 7500 κατατάσσονται. Ἡ ἐν εἰρήνῃ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ ἀνέρχεται, ~~οὕτω, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἀξιωματικῶν~~ καὶ ὑπαξιωματικῶν, περίπου εἰς 19 χιλιάδες ἀνδρῶν, [1]) ἤτοι 2000 ἀξιωματικοί, 4000 ὑπαξιωματικοί, 2000 ὑπηρέται, 2000 προσκεκολλημένοι εἰς βοηθητικὰς

(1) Τοιαύτη ὑπῆρξε κατὰ τὸ ἔτος 1895, καὶ ἐφεξῆς.

υπηρεσίας καὶ 9000 στρατιῶται, ὧν 4000 ἀνήκουσιν εἰς τὸ σῶμα τῆς Χωροφυλακῆς. [1])

Στελέχη. Ἡ ἱεραρχία τῶν ἀξιωματικῶν εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν, μετὰ μόνης τῆς διαφορᾶς ὅτι δὲν ὑπερβαίνει τὸν βαθμὸν τοῦ ἀντιστρατήγου.

Οἱ ἀξιωματικοὶ στρατολογοῦνται, κανονικῶς, ἐκ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τῶν Εὐελπίδων καὶ ἐκ τῶν ὑπαξιωματικῶν τῶν φοιτούντων εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Ὑπαξιωματικῶν. Ἐξαιρετικῶς μόνον προβιβάζονται εἰς ἀξιωματικοὺς οἱ ἀνθυπασπισταί.

Ἡ προαγωγὴ τῶν ἀξιωματικῶν τελεῖται ἐν μέρει κατ' ἀρχαιότητα καὶ ἐν μέρει κατ' ἐκλογήν, μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ταγματάρχου, μόνον δὲ κατ' ἐκλογὴν εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμούς.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς ὑπαξιωματικούς, λίαν πολυαρίθμους σχετικῶς πρὸς τὴν ὅλην δύναμιν (4000 ὑπαξιωματικοὶ ἐπὶ περίπου 13 χιλιάδων ἀνδρῶν), ὑπάρχουσι τρεῖς κατηγορίαι αὐτῶν.

α) Οἱ ὑπηρετοῦντες ἐπὶ δύο μόνον ἔτη, οἵτινες προβιβάζονται εἰς λοχίας μετὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου ἔτους. Οὗτοι ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς ἡμετέρους δεκανεῖς.

β) Οἱ ἀνακατταταγέντες. Οὗτοι εἰσὶν ὀλιγάριθμοι, διότι, γενικῶς μόνον οἱ ἐπιδιώκοντες τὴν εἴσοδον αὐτῶν εἰς τὴν Σχολὴν τῶν Ὑπαξιωματικῶν ἀνακατατάσσονται.

γ) Οἱ κατατασσόμενοι ὡς λοχίαι ἐπὶ μίαν τριετίαν νέοι ἔχοντες βαθμόν τινα ἐκπαιδεύσεως καὶ οἵτινες, ἀναλαμβάνοντες τριετῆ ὑποχρέωσιν, κατατάσσονται μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ λοχίου.

Ὡς καταδήλως ἐξάγεται, ἡ τάξις τῶν ὑπαξιωματικῶν εἶναι μὲν πολυάριθμος, ἀλλ' ἐλλείπει αὐτῇ ἡ πεῖρα τῆς ὑπηρεσίας. Ἄριστοι ὑπαξιωματικοὶ εἰσὶν οἱ ἀνθυπασπισταὶ (ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τοὺς παρ' ἡμῖν Μαρεσσάλους), οἵτινες δὲν ἀποκτῶσι τὸν βαθμὸν τοῦτον ἢ μετὰ 12ετῆ ὑπηρεσίαν, καὶ ὧν τινες, ὡς ἤδη ἐρρήθη, ἀποκτῶσι καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀξιωματικοῦ.

Ἡ ἐπιστράτευσις τοῦ 1897 ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα σειρᾶς μέτρων ληφθέντων κατὰ τὴν περίοδον τῆς μᾶλλον τεταμένης πολιτικῆς καταστάσεως, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Φεβρουαρίου, ἐνῷ ἤδη τὰ ἑλληνικὰ τορ-

(1) Τὸ σῶμα τῆς Χωροφυλακῆς σχηματίζεται ὡς ἑξῆς· οἱ ἀξιωματικοὶ (περίπου 150) καὶ οἱ ὑπαξιωματικοὶ (περίπου 700) τοῦ Πεζικοῦ καὶ τοῦ Ἱππικοῦ ἀποσπῶνται ἐκ περιτροπῆς εἰς αὐτὴν δι' ὑπηρεσίαν, ἐπὶ περίοδον 4 ἢ 5 ἐτῶν. Οἱ ἄνδρες ἐκλέγονται ἐκ τῶν αὐτῶν ὅπλων μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν τῶν συμπληρωσάντων τὸ πρῶτον ἔτος τῆς θητείας αὐτῶν.

(Ὁ συγγραφεὺς παρεννόησε προφανῶς τὴν εἰς τὴν ἀστυνομίαν ἀπόσπασιν ἀξιωματικῶν τῶν μαχίμων ὅπλων. Σ. Μ.).

πιλλικά, ὑπό τάς διαταγάς τοῦ Πρίγκηπος Γεωργίου, ἔφθανον εἰς τά ὕδατα τῆς Κρήτης.

Φοβουμένη μή οἱ Τοῦρκοι εἰσβάλωσιν εἰς τήν Θεσσαλίαν, ἡ Ἑλλάς ἔπεμψε, κατά τήν ἐποχήν ἐκείνην, πρός τά σύνορα τά σώματα τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ ἐπί ποδός εἰρήνης, καί, συγχρόνως (τῇ 13 Φεβρουαρίου), ἐκάλεσεν εἰς τά ὅπλα, ὑπό τήν πρόφασιν ἐκπαιδεύσεως, τάς δύω νεωτέρας κλάσεις τῆς ἐφεδρείας. Διαδοχικῶς δέ συνεκάλεσεν ἑτέρας δύω κλάσεις τῇ 27 Φεβρουαρίου, τέσσαρας τῇ 14 Μαρτίου καί τάς τελευταίας δύω, τῶν μᾶλλον ἡλικιωμένων, μεταξύ τῆς 18 καί 20 Μαρτίου.

Ἐν τούτοις, μή ἐπιτρεπομένου ὑπό τοῦ νόμου νά τηρηθῶιν οἱ ἔφεδροι ὑπό τά ὅπλα ἐν καιρῷ εἰρήνης πλέον τῶν 40 ἡμερῶν, τῇ 13 Μαρτίου διετάχθη ἡ ἐπιστράτευσις τοῦ στρατοῦ.

Αἱ δέκα κλάσεις τῶν ἐφέδρων, αἵτινες κατά τούς στρατολογικούς καταλόγους, ἔδει ν' ἀντιπροσωπεύωσ ν ἐν συνόλῳ περίπου 200 χιλιάδας ἀνδρῶν, παρέσχον μόνον περίπου 85 χιλιάδας, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι ἀριθμῶν.

Ἀριθμός Ἐφέδρων	κατά τούς καταλόγους	παρουσιασθέντων
Κλάσεις 1873 καί 1872 κληθεῖσαι εἰς τά ὅπλα τῇ 18 Φεβρουαρίου	44000	12100
Κλάσεις 1871 καί 1870 κληθεῖσαι εἰς τά ὅπλα τῇ 27 Φεβρουαρίου	44800	9900
Κλάσεις 1869, 1868, 1867 καί 1866 κληθεῖσαι εἰς τά ὅπλα τῇ 4 Μαρτίου	82800	38900
Κλάσεις 1865 καί 1864 κληθεῖσαι εἰς τά ὅπλα τῇ 18 καί 21 Μαρτίου	38800	24300
	210000	85200

Ἡ μεγάλη διαφορά προέρχεται, κατά μέγα μέρος, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι πολλοί νέοι διά λόγους ἐμπορίου, διαμένουσιν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἤ ταξειδεύουσιν, ἀλλά κυρίως ἐκ τοῦ ὅτι ἐν τοῖς ἐλέγχοις συμπεριλαμβάνονται καί τά ὀνόματα μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπηλλαγμένων τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας καί ἐν καιρῷ πολέμου ἔτι (¹).

Ὁπωσδήποτε αἱ 85 χιλιάδες ἐφέδρων ἤρκουν, οὐ μόνον διά νά φέρωσιν ἐπί ποδός πολέμου τάς μονάδας τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, συμπεριλαμβανομένων καί ἐκείνων οἵτινες ἐν εἰρήνῃ ἔχουσι στελέχη μόνον, ἀλλά καί διά τόν σχηματισμόν νέων. Ἤρκεσαν πράγματι 37 χιλιάδες ἐφε-

(¹) Μία διάταξις τοῦ νόμου ἀπήλλασε πάσης ὑποχρεώσεως ὑπηρεσίας ἐν καιρῷ πολέμου τούς ἐφέδρους ἐκείνους, μέχρι 50 ο/ο τῆς ὅλης σχετικῆς κλάσεως, οἵτινες θά ἐπλήρωνον ἐφ' ἅπαξ ὡρισμένον ποσόν.

δροι διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐν εἰρήνῃ μονάδων, (¹) ἐπειδὴ δὲ αἱ τρεῖς πρῶται συγκλήσεις εἶχον δώσει ἐν συνόλῳ 62 χιλιάδας ἀνδρῶν, ἐὰν πάντες οὗτοι κατετάσσοντο ἐν αὐταῖς, αἱ μονάδες θὰ ἐγένοντο βαρύτα- ται καὶ δυσδιοίκητοι. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτων ἀκριβῶς, περὶ τὰ τέλη Μαρτίου καὶ τὰς ἀρχὰς Ἀπριλίου, ἐσχηματίσθησαν αἱ ἑξῆς μονάδες, 15 τάγματα πεζικοῦ, 2 τάγματα εὐζώνων, 5 πυρβολαρχίαι ὀρειναί, ἶλαι τινες ἄνιπποι, 1 τάγμα μηχανικοῦ καὶ τμήματά τινα χωροφυ- λακῆς.

Μετὰ τῶν νέων σχηματισμῶν, καὶ λαμβανομένων ὑπ' ὄψει καὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀπεσπασμένων στρατευμάτων (2 τάγματα πεζικοῦ καὶ 1 ὀρεινὴ πυρβολαρχία), ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ πρὸς πόλεμον τὰς ἑξῆς μονάδας, ἀντιπροσωπευούσας περίπου 80 χιλ. ἀνδρῶν.

43 τάγματα πεζικοῦ, ἤτοι 7 αὐθύπαρκτα καὶ 36 ἡνωμένα ἀνὰ 3 εἰς συντάγματα.

10 τάγματα εὐζώνων.

24 πυρβολαρχίας.

15 ἴλας (ὧν 10 ἔφιπποι καὶ 5 ἄνιπποι).

5 τάγματα μηχανικοῦ καὶ 1 λόχον τηλεγραφητῶν.

Συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῆς ἐπιστρατεύσεως, οἱ ἔφεδροι τοῦ Πεζικοῦ ἔδει νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰ συντάγματα τὰ ἑδρεύοντα ἐν τῇ περιφερείᾳ στρατολογίας αὐτῶν.

Ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ σώματα εἶχον ἀναχωρήσει διὰ τὰ σύνορα χωρὶς ν' ἀφίσωσι προσωπικὸν πρὸς συνοδείαν τῶν ἐφέδρων, οὗτοι ἀπεστάλησαν πρὸς τὰ κέντρα συγκεντρώσεως καὶ ἐκεῖθεν διενεμήθησαν μεταξὺ τῶν συνταγμάτων, χωρὶς νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει αἱ διατάξεις ἐκεῖναι. Συνέβη

(¹) Ἰδοὺ ὁ λεπτομερὴς ὑπολογισμὸς τῶν ἀπαιτουμένων ἐφέδρων πρὸς μετάβασιν ἐπὶ ποδὸς πολέμου τῶν ἐν ἐνεργείᾳ σωμάτων.

Πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν στρατευμάτων τῶν πεμφθέντων εἰς Κρήτην, ἄνδρες	3000
700 ἄνδρες δι' ἕκαστον τῶν 20 ταγμάτων τοῦ Πεζικοῦ ἐν ἐνεργείᾳ, ἄνδρες	14000
1000 ἄνδρες δι' ἕκαστον τῶν 10 ταγμάτων τοῦ Πεζικοῦ ἐχόντων μόνον στελέχη, ἄνδρες	10000
700 ἄνδρες δι' ἕκαστον τῶν 6 ταγμάτων Εὐζώνων ἐν ἐνεργείᾳ, ἄνδρες	4200
1000 ἄνδρες δι' ἕκαστον τῶν 2 ταγμάτων Εὐζώνων ἐχόντων μόνον στελέχη, ἄνδρες	2000
100 ἄνδρες δι' ἕκαστον τῶν 12 ἰλῶν ἱππικοῦ	1200
100 ἄνδρες δι' ἕκαστον τῶν 20 πυρβολαρχιῶν	2000
1000 ἄνδρες διὰ τὴν μονάδα μηχανικοῦ	1000
	37000

(Revue Militaire de l'Etranger 1897)

οὕτω, ὅτι τὸ μέγιστον μέρος τῶν διοικητῶν τῶν διαφόρων μονάδων, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, δὲν ἐγνώριζεν ἀκριβῶς οὔτε κἂν τὸ ὄνομα τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτὰς ἀνδρῶν. Οἱ ἔφεδροι, ἀφ' ἑτέρου, τῶν ὅπλων τοῦ ἱππικοῦ, τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τοῦ μηχανικοῦ συνεκεντρώθησαν πάντες εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅθεν, καταλλήλως διανεμόμενοι, ἀπεστάλησαν πρὸς τὰς μονάδας, ἃς ἐπρόκειτο νὰ συμπληρώσωσι.

Μόνον οἱ 20 χιλ. ἄνδρες, οἱ συγκληθέντες εἰς τὰ ὅπλα ἐντὸς τοῦ Φεβρουαρίου, ἠδυνήθησαν νὰ ἐνδυθῶσι καὶ νὰ ἐφοδιασθῶσι κατὰ τρόπον πλήρη. Οἱ λοιποὶ δὲν ἔλαβον ἢ ἓν λινὸν ἀμπέχονον καὶ ἓν κλινοσκέπασμα. Περὶ τὰ μέσα Μαρτίου, εἶν' ἀληθές, τὸ Ὑπουργεῖον παρήγγειλεν ἐν Γαλλίᾳ νὰ ἑτοιμασθῶσιν εἴδη ἱματισμοῦ καὶ ἐξαρτύσεως, ἀλλὰ ταῦτα ἀφίχθησαν μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου.

Ἡ ἔλλειψις κτηνῶν ἦν ἀπό τινος ἤδη ἐπαισθητή. Τὰ συντάγματα τοῦ Ἱππικοῦ δὲν εἶχον ἢ μόλις τὸ ἥμισυ τῆς ἐν εἰρήνῃ δυνάμεως αὐτῶν, τὰ δὲ τοῦ πυροβολικοῦ μόνον τὰ δύω τρίτα. Εἰδικαὶ ἐπιτροπαὶ εἶχον ἀποσταλῆ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ἰανουαρίου εἰς Ἰταλίαν καὶ εἰς Αὐστροουγγαρίαν πρὸς ἀγορὰν 900 ἵππων καὶ 300 ἡμιόνων.

Τὰ κτήνη ταῦτα παρεδόθησαν εἰς τὸν στρατὸν ἐν τοῖς τόποις συγκεντρώσεως, περὶ τὰ τέλη Μαρτίου καὶ τὸ πρῶτον δεκαπενθήμερον τοῦ Ἀπριλίου. Μετὰ τούτων, καὶ τῶν δι' ἐπιτάξεως ληφθέντων, τα ἔφιππα ὅπλα ἠδυνήθησαν νὰ διαθέτωσι περίπου 4000 κτήνη, δι' ὧν ἐπληρώθησαν αἱ ἀνάγκαι τοῦ πυροβολικοῦ, ἀλλ' οὐχὶ ἐντελῶς αἱ τοῦ ἱππικοῦ, ὅπερ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιστρατεύσῃ οὐδὲ τὰς ἐν καιρῷ εἰρήνης ὑφισταμένας ἴλας.

Μεταφοραί. Ἡ Ἄρτα, τὰ Τρίκκαλα καὶ ἡ Λάρισσα ὑπῆρξαν τὰ σχετικὰ κέντρα συγκεντρώσεως τῶν σωμάτων, τῶν ἐξαρτωμένων ἐκ τῶν Ἀρχηγείων Μεσολογγίου, Λαρίσσης καὶ Ἀθηνῶν, ὅτε, κατὰ Φεβρουάριον, ἀπεφασίσθη ἡ μεταφορὰ τοῦ στρατοῦ εἰς τὰ σύνορα ἐπὶ ποδὸς εἰρήνης.

Ἡ μεταφορὰ τῶν σωμάτων, κατὰ πρῶτον, καὶ βραδύτερον ἡ τῶν ἐφέδρων τῶν κατευθυνομένων εἰς Ἄρταν, ἐγένετο, εἴτε διὰ θαλάσσης μέχρι Καρβασαρᾶ (κόλπος Ἄρτης) καὶ ἐκεῖθεν διὰ συνήθους ὁδοῦ, εἴτε διὰ σιδηροδρόμου ἀπὸ Μεσολογγίου εἰς Ἀγρίνιον (καὶ διὰ τοὺς προερχομένους ἐκ Πελοποννήσου) καὶ ἐκεῖθεν διὰ συνήθους ὁδοῦ.

Ἡ συγκέντρωσις εἰς Τρίκκαλα τῶν σωμάτων καὶ ἐφέδρων τοῦ Ἀρχηγείου Λαρίσσης ἐγένετο ἐν μέρει διὰ συνήθους ὁδοῦ καὶ ἐν μέρει διὰ σιδηροδρόμου.

Ἡ μεταφορὰ τέλος τῶν σωμάτων καὶ ἐφέδρων τοῦ Ἀρχηγείου Ἀθηνῶν ἐγένετο διὰ θαλάσσης ἀπὸ Πειραιῶς εἰς Βόλον καὶ ἐκεῖθεν σιδηροδρομικῶς ἀπὸ Βόλου εἰς Λάρισσαν.

Οἱ ἔφεδροι τῆς Πελοποννήσου μετεβιβάσθησαν εἰς Ἀθήνας διὰ τοῦ σιδηροδρόμου μέσον Τριπόλεως.

Ἡ Κυβέρνησις εἶχε προΐδει τὸν ἐνδεχόμενον ἀποκλεισμὸν τοῦ Πειραιῶς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὰ στρατεύματα ἐπρόκειτο νὰ πορευθῶσι διὰ τῶν συνήθων ὁδῶν μέχρις Ὠρωποῦ καὶ ἐκεῖθεν νὰ μεταβιβασθῶσιν εἰς Βόλον διὰ τῶν πορθμῶν τοῦ Εὐρίπου καὶ τῆς Ἀταλάντης. Πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν μεταφορῶν τούτων ἀπεκλείσθη διὰ τορπιλλῶν ἡ εἴσοδος τοῦ κόλπου τοῦ Βόλου, ὡς καὶ ἡ τοῦ πορθμοῦ τοῦ Εὐρίπου.

Ἥ τε ἑταιρία τῶν Σιδηροδρόμων καὶ αἱ διάφοροι ἀτμοπλοϊκαὶ ἑταιρίαι κατέβαλον πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ταχίστην καὶ μετὰ τάξεως ἐπίτευξιν τῶν απαιτουμένων παρ' αὐτῶν μεταφορῶν. [1])

Ἐφόδια διάφορα. Καὶ ἡ ἐπιστράτευσις τοῦ 1897 εὗρε τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν ἀπαρασκευον ὅσον ἀφορᾷ τὰς βοηθητικὰς ὑπηρεσίας.

Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν στρατιωτικῶν προέβλεψε τὰ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἐφοδιασμοῦ διὰ τῆς ἐγκαθιδρύσεως ἀποθηκῶν ἐν Βόλῳ καὶ ἐν Ἄρτῃ καὶ τῆς συστάσεως προσωρινῶν ἐπιμελητειῶν παρὰ ταῖς Μεραρχίαις, λαβὸν τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ὁπλίτας ἐκ τῶν μαχίμων σωμάτων. Ἡ λειτουργία τῆς ὑπηρεσίας ταύτης ὑπῆρξεν ἐλλιπής. Τὸ προσκεκολλημένον αὐτῇ προσωπικόν, ἐλλείψει πείρας, δὲν ἐγίνωσκε νὰ ἐκμεταλλευθῇ τοὺς διαφόρους πόρους τῆς χώρας, οὐδὲ νὰ ὀργανώσῃ τὰς μεταφοράς. «Διὰ τὴν παρασκευὴν καὶ μεταφορὰν τοῦ ἄρτου, μόνης τροφῆς χορηγηθείσης εἰς τὰ στρατεύματα μετά τινος κανονικότητος, ἡ ἐπιμελητεία ἠναγκάσθη νὰ προσφύγῃ εἰς ἐργολάβον» [2]).

Ὅτε δ' ὁ στρατὸς τῆς Θεσσαλίας ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ ἀπὸ Φαρσάλων εἰς Δομοκὸν καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ οὕτω τὴν προτέραν αὐτοῦ βάσιν ἐφοδιασμοῦ, τὸν Βόλον, ἀπήντησε μεγίστας δυσχερείας πρὸς ἀνασύστασιν ἑτέρας καὶ προπάντων πρὸς ὀργανισμὸν τῆς νέας γραμμῆς ἐπικοινωνιῶν.

Εἶνε γενικῶς ἀνεγνωρισμένον ὅτι ἡ ἐλαττωματικὴ λειτουργία τῆς σπουδαιοτάτης ταύτης ὑπηρεσίας τὰ μέγιστα ἐπέδρασε ἐπὶ τῶν ἥττων, ἃς ὑπέστησαν οἱ Ἕλληνες.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία ἦν αὐτοσχέδιος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιστρατεύσεως συνεστήθησαν γενικαὶ ὑγειονομικαὶ διευθύνσεις παρὰ τοῖς Ἀρχηγείοις Στρατοῦ καὶ κατενεμήθησαν παρὰ ταῖς μεραρχίαις οἱ διάθεσιμο ὑγειονομικοὶ ἀξιωματικοί, ἐπαρκεῖς διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν σωμάτων. Ἔλειπον, ἐν τούτοις, τελείως τὰ μέσα μεταφορᾶς, καὶ ἦν ἀνεπαρκὴς ὁ ἀριθμὸς τῶν νοσοκόμων καὶ νοσοφόρων.

---

[1]) Αἱ ἐνταῦθα ἀναφερόμεναι σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ ἔχουσι πλάτος 1 μέτρου, καὶ κλίσεις σχεδὸν μέχρι 30 ‰. Αἱ ἀποδόσεις αὐτῶν εἶναι μικραί

([2]) Operationen der griechischen Armee in théssalieu 1897.— Περίληψις τῆς ἐκθέσεως τῆς Α. Β. Υ. τοῦ Διαδόχου σελ. 29.

Εὐτυχῶς συνέδραμον ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ οἱ ἐπίκουροι σύνδεσμοι. Αἱ κυρίαι τῶν Ἀθηνῶν, ἔχουσαι ἐπὶ κεφαλῆς τὴν σύζυγον τοῦ Διαδόχου, Πριγκήπισσαν Σοφίαν, ἵδρυσαν νοσοκομεῖον ἐν Βόλῳ. Ὁ ἀγγλικὸς ἐρυθρὸς σταυρὸς ἵδρυσε νοσοκομεῖον ἐν Λαρίσσῃ. Ἕτερον ἵδρυσεν ἐν Ἁγίᾳ Μαρίνῃ ὁ γερμανικὸς ἐρυθρὸς σταυρός. Ἓν νοσοκομεῖον ἱδρύθη ἐν Χαλκίδι ὑπὸ ἀγγλίδων κυριῶν. Ἕτερα νοσοκομεῖα ἱδρύθησαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἐν Κερκύρᾳ, Ζακύνθῳ, Κεφαλληνίᾳ καὶ Ἀθήναις.

Διὰ τὰς μεταφορὰς οὐδὲν ὑπῆρχεν ἐκ τῶν προτέρων ἕτοιμον. Διαρκούσης τῆς περιόδου τῆς ἐπιστρατεύσεως, ὁ ὑποστράτηγος Μακρῆς εἶχε προσπαθήσει νὰ συστήσῃ μεταγωγικὰς φάλαγγας δι' ὑποζυγίων κτηνῶν ἐξ ἐπιτάξεως καὶ ὁδηγῶν πολιτῶν, οἵτινες ἐξετέλουν τὴν ὑπηρεσίαν καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς γραμμαῖς τῶν στρατευμάτων. Ἀλλ' ἅμα τῇ πρώτῃ ἥττῃ, οὔτε ὁδηγοὶ καὶ τὰ κτήνη ἐτράπησαν εἰς φυγήν, ὥστε αἱ ἐπιμελητεῖαι ἠναγκάσθησαν εἶτα νὰ συστήσωσιν ἄλλας φάλαγγας καὶ νὰ τὰς φρουρῶσιν.

Ἡ ἔλλειψις στρατιωτικοῦ μεταγωγικοῦ σώματος ἐγένετο ἐπαισθητή, οὐ μόνον ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τῶν τροφῶν καὶ τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τῶν πυρομαχικῶν, ἥτις ἀπήντα μεγίστας δυσχερείας.

Αἱ λοιπαὶ δευτερεύουσαι ὑπηρεσίαι, προκειμένης δράσεως τοῦ στρατοῦ ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, δὲν ἀπῄτουν εἰδικὰ μέτρα.

Τὸ Ὑπουργεῖον, τέλος, προέβη εἰς ἔργα ἀμύνης καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν ὁδῶν, ἤτοι

εἰς τὴν ἀνέγερσιν ἀμυντικῶν σταθμῶν (Blockhaüser) καὶ τὴν ὀχύρωσιν διαφόρων στρατιωτικῶν σταθμῶν τῶν συνόρων, καὶ ἰδίως κατὰ τὰς διαβάσεις τῆς Μελούνας, τοῦ Ρεβενίου καὶ τοῦ Ζυγοῦ,

εἰς τὴν κατασκευὴν μεγάλου πυροβολείου παρὰ τὴν Ἄρταν,

εἰς τὴν κατασκευὴν προγεφυρώματος ἐν Λαρίσσῃ, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Σαλαμβριᾶ, ἀπαρτιζομένου ἐκ 5 περιβόλων ἡνωμένων διὰ ὀρυγμάτων.

εἰς τὴν κατασκευὴν λεμβοζεύκτων γεφυρῶν ἐπὶ τοῦ Σαλαμβριᾶ παρὰ τὴν Γούνιτσαν καὶ παρὰ τὸν Μπαμπᾶν.

εἰς τὴν ἐπισκευήν, ὥστε νὰ ᾖ βατὴ διὰ πεδινὸν πυροβολικόν, τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Τυρνάβου εἰς αὐχένα Μελούνας, ὡς καὶ τῶν ἀγουσῶν εἰς Ρεβένιον.

Ἐθελονταί. Διὰ νόμου τῆς 17 Μαρτίου ἐπετράπη ἡ σύστασις σωμάτων ἐθελοντῶν. Ταῦτα ἐσχηματίσθησαν ἐξ Ἑλλήνων καὶ ἀλλοδαπῶν.

Τὰ ἐθνικὰ σώματα ἐθελοντῶν ὑπῆρξαν,

α) τὸ στρατολογηθὲν, ὁπλισθὲν, ἐφοδιασθὲν καὶ συντηρηθὲν ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας, τὸ σημαντικώτερον ἀριθμητικῶς καὶ κάλλιον ὀργανωθέν. Ἠρίθμει περίπου 3000 ἄνδρας, σχεδὸν ἁπάντων ἀπαλλ. γέντων

τῆς ὑπηρεσίας τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, μετὰ στελεχῶν ἐξ ὑπαξιωματικῶν καὶ ἀξιωματικῶν, οἵτινες εἶχον ἤδη ὑπηρετήσει ἐν τῷ τακτικῷ στρατῷ. Καὶ δι' αὐτὰς τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τὸ «Σῶμα τῆς Ἐθνικῆς» ἐλάμβανε διαταγὰς ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῆς εταιρίας ταύτης. Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ ἀρξάμενον τῆς ἐκστρατείας.

β) Ἡ Ἠπειρωτικὴ φάλαγξ, ἀπαρτιζομένη ἐξ ἠπειρωτῶν ἐγκατεστημένων ἐν Ἀθήναις, δυνάμεως περίπου 2000 ἀνδρῶν, ἥτις περὶ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἡνώθη μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τοῦ ἐνεργοῦντος ἐν Ἠπείρῳ.

γ) Σώματα τινὰ ἀτάκτων, ἀβεβαίου ἀριθμοῦ καὶ δυνάμεως, σχηματισθέντα μᾶλλον πρὸς τὸν σκοπὸν λείας ἢ πρὸς πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων, καὶ ἅτινα ἡ στρατιωτικὴ ἐξουσία ἠναγκάσθη εἶτα ν' ἀφοπλίσῃ.

Τὰ ξένα ἐθελοντικὰ σώματα ὑπῆρξαν,

α) τὸ Γαριβαλδινὸν Σῶμα· ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Ρισιώτη Γαριβάλδη, δυνάμεως 900 ἀνδρῶν (400 Ἑλλήνων, 390 Ἰταλῶν καὶ τὸ ἐπίλοιπον γάλλων, ἄγγλων, δανῶν κτλ.) ἐνεδύθη, ὡπλίσθη καὶ συνετηρήθη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡνώθη μετὰ τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ πρὸ τῆς μάχης τοῦ Δομοκοῦ.

β) τὸ ὑπό τινος Bertet διοικούμενον σῶμα, δυνάμεως 300 ἀνδρῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἰταλῶν

γ) τὸ μικρὸν ἰταλικὸν σῶμα (100 ἀνδρῶν), τὸ διοικούμενον ὑπὸ τοῦ Κιπριάνη, ὅπερ ἐνήργει, ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐθελοντῶν τῆς Ἐθνικῆς ἐν τῇ ἄνω κοιλάδι τοῦ Σαλαμβριᾶ.

δ) ἡ Φιλελληνικὴ Λεγεὼν, δυνάμεως 150 ἀνδρῶν (ὧν 42 ἰταλοί), ἀντιπροσωπευόντων 16 διαφόρους ἐθνότητας, διοικουμένη ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ πυροβολικοῦ Περικλέους Βαρατάση, ἡρωϊκῶς πεσόντος ἐν Δομοκῷ.

Ὁ Στόλος. Ἡ Ἑλλὰς ἀφιέρωσεν ἀείποτε τὰς μείζονας φροντίδας εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν αὐτῆς, εἴτε ἕνεκα τῶν ναυτικῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, εἴτε χάριν προστασίας, χρείας τυχούσης, τοῦ σημαντικοῦ αὐτῆς ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ.

Ἐν ἔτει 1897 τὸ ἑλληνικὸν ναυτικὸν συνίστατο ἐκ·

5 θωρηκτῶν πλοίων, ἤτοι 3 θωρηκτῶν πυργωτῶν καὶ 2 θωρακοβαρίδων 3 καταδρομικῶν, 1 ἀγγελιοφόρου τορπιλλικοῦ, 3 μεταφορικῶν, 12 κανονιοφόρων, 31 τορπιλλοφόρων, ὧν 12 ἀνοικτῆς θαλάσσης, μετὰ συνόλου, ἐξαιρουμένων τῶν τορπιλλικῶν, ἐκ περίπου 220 πυροβόλων, καὶ δυνάμεως, ἐπι ποδὸς εἰρήνης, περίπου 200 ἀξιωματικῶν καὶ σχεδὸν 3000 ἀνδρῶν.

Ὁ στρατὸς τῆς θαλάσσης ἐπεστρατεύθη ἐν μέρει διὰ Β. Διατάγματος τῆς 9 Φεβρουαρίου, ἐντελῶς δὲ διὰ νέου Διατάγματος τῆς 16 Ἰδίου. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐκλήθησαν εἰς τὰ ὅπλα οἱ ἐργάται, θαλάσ-

σης τῶν κλάσεων τοῦ 1872 καὶ 1873 καὶ ἤρξατο ἡ κατάταξις ἐθελοντῶν.

Κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Μαρτίου ὁ ἑλληνικὸς στόλος διῃρέθη εἰς 4 μοίρας, τὴν ἀνατολικήν, ἥτις ἐνήργει παρὰ τὰς Βορείους Σποράδας, τὴν δυτικήν, ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἄρτης καὶ παρὰ τὴν νῆσον Ἁγ. Μαύραν (Λευκάδα), τὴν μεσημβρινήν, ἐν τοῖς ὕδασι τῆς Κρήτης, καὶ τέλος τὴν μικρὸν μοίραν τῶν τορπιλλοφόρων τοῦ Πρίγκηπος Γεωργίου, πλέουσαν παρὰ τὴν Κρήτην.

Ἀφοῦ ἡ Ἑλλάς, συνεπείᾳ τῆς διθείσης εἰς τὰς δυνάμεις ὑποσχέσεως, ἀπέσυρεν ἀπὸ τῶν Κρητικῶν ὑδάτων μέρος τῶν πλοίων αὐτῆς, δὲν ἀπέμειναν ἢ δύω μόνον μοῖραι, ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτική, ἡ μὲν πρώτη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Μοιράρχου Ἀρχηγοῦ Σαχτούρη, ἡ δὲ δευτέρα ὑπὸ τὰς τοῦ Πλοιάρχου Κριεζῆ

Γνωστῆς οὔσης τῆς ἀδυναμίας τοῦ τουρκικοῦ στόλου, μέγιστον ἠδύνατο νὰ ᾖ τὸ πεδίον δράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ, ὄντος ἀπολύτου κυρίου τῆς θαλάσσης. Ἠδύνατο νὰ μεταβῇ πρὸς βομβαρδισμὸν τῶν κυριωτέρων τουρκικῶν λιμένων Θεσσαλονίκης, Δεδεαγάτς, Σμύρνης κλπ. καὶ νὰ καταλάβῃ τινάς, τοὐλάχιστον, τῶν πολυαρίθμων τουρκικῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους, νὰ προσπαθήσῃ νὰ καταστρέψῃ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Θεσσαλονίκην καὶ νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τῆς Πρεβέζης καὶ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἄρτης.

Ἀλλ' ἐν τῇ πράξει ἡ δρᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου περιωρίσθη, τῆς μὲν ἀνατολικῆς μοίρας εἰ τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ Πλαταμῶνος καὶ τῆς Κατερίνης, καὶ εἰς μίαν ἀποβίβασιν παρὰ τὴν Καβάλλαν πρὸς ἀπόπειραν καταστροφῆς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης, τῆς δὲ δυτικῆς εἰς τὸν βομβαρδισμὸν τοῦ λιμενίσκου τῶν Ἁγ. Σαράντα καὶ τῆς Πρεβέζης, παρὰ τῇ ὁποίᾳ ἐγένοντο μικραί τινες ἀποβάσεις, πᾶσαι δὲ αἱ ἐπιχειρήσεις αὗται ἀπέδωκαν ἀποτελέσματα περίπου μηδαμινά.

Κατὰ τὸν κ. Ράλλην, Πρόεδρον τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργὸν ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν, ἡ μικρὰ τοῦ στόλου δρᾶσις ἀποδοτέα εἰς πολιτικοὺς λόγους καὶ εἰς τὸν ἀτελῆ ὀργανισμὸν τοῦ στρατοῦ. Ὁ Ὑπουργὸς ἐξεφράσθη ὡς ἑξῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, «. . . . . . Θὰ ἠδυνάμεθα, εἶν' ἀληθές, νὰ ἐξεγείρωμεν τινὰς τῶν νήσων, τῶν εὑρισκομένων ἔτι ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν· αὗται δὲν ἀνέμενον ἢ τὴν ἄφιξιν τῶν πλοίων ἡμῶν ἵνα ἐπαναστατήσωσιν, ἀλλὰ δὲν ἠθέλησα νὰ ζημιώσω τὰ συμφέροντα τῶν ὁμοεθνῶν μας, τῶν οἰκούντων αὐτάς, ἐκθέτων αὐτοὺς εἰς ἀντεκδικήσεις τοῦ ἐχθροῦ, εἰς σφαγάς, εἰς δῃώσεις.

Ἠδυνάμεθα ὡσαύτως νὰ καταστρέψωμεν τὰς σιδηροδρομικὰς γραμμὰς Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης Βερροίας καὶ νὰ δυσχεραίνωμεν οὕτω τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Τοῦτο

ἦν τὸ σχέδιόν μου, ἀλλὰ πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ ἔδει νὰ διαθέτωμεν ἐξ Συντάγματα καὶ ποῦ νὰ εὕρωμεν αὐτά; . . . .(¹)

Βέβαιον εἶναι ὁπωσδήποτε, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στόλος κατ' οὐδὲν συνετέλεσε πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ στρατοῦ, οὐδὲ παρέσχεν εἰς τὴν χώραν οὐδεμίαν τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς τὸ ἔθνος ἤλπιζε παρ' αὐτοῦ.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς συνοπτικῆς ταύτης ἐπισκοπήσεως τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν ἐμπολέμων, ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ποιὸν τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τοῦ στρατεύματος.

Οἱ ἕλληνες ἀξιωματικοί, προερχόμενοι σχεδὸν πάντες ἐκ στρατιωτικῶν σχολείων, εἰσὶ κάτοχοι καλῆς γενικῆς καὶ τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀπολαύουσιν ἐπίσης σχετικῆς εὐμαρείας, ἔχοντες ἐπαρκῆ μισθὸν καὶ τὴν βεβαιότητα τῆς βελτιώσεως τῆς θέσεως αὐτῶν διὰ τῆς προαγωγῆς κανονιζομένης ὑπὸ νόμου. Ἀφ' ἑτέρου ἔχουσι τὴν ἕξιν ν' ἀφιερῶνται ὑπερμέτρως εἰς τὴν πολιτικήν, ὅπερ σπουδαίως βλάπτει τὴν πειθαρχίαν.

Οἱ ὀθωμανοὶ ἀξιωματικοὶ εἰσὶν ὅλως διάφοροι. Προέρχονται σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν, 85 %, ἐκ τῶν τάξεων τοῦ στρατεύματος, οἱ δ', κατὰ μέγα μέρος, εἰσὶν ἀγράμματοι· λαμβάνουσιν, ἰδίως ἐν τοῖς κατωτέροις βαθμοῖς, ἀθλίους μισθούς, λίαν ἀτάκτως πληρωνομένους, δὲν ἔχουσι δὲ σοβαρὰς ἐγγυήσεις προαγωγῆς. Μόλον τοῦτο δὲν παραπονοῦνται διὰ τὴν τύχην των, εἰσὶ πειθαρχικώτατοι καὶ λίαν πρόθυμοι· εἰσί, προσέτι, κάτοχοι ποιᾶς τινος πείρας τοῦ πολέμου, ἀποκτηθείσης ἐν ταῖς κατὰ τῶν Ῥώσσων ἐκστρατείαις καὶ ταῖς ἐπανειλημμέναις ἐπαναστάσεσι.

Ὁ Ἕλλην στρατιώτης εἶναι νοήμων καὶ ἰσχυρᾶς κράσεως καὶ ὀλιγαρκής, ἀλλ' εἶναι ὀλίγον πειθαρχικὸς καὶ ὀλίγον γεγυμνασμένος, ἕνεκα τῆς βραχείας αὐτοῦ θητείας, ὡς καὶ ἐκ φύσεως, μὴ ἀνεχόμενος τὰς στερήσεις. Ἕνεκα τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν κατατασσομένων ἀνδρῶν, σχετικῶς πρὸς τὴν ὅλην ἐτησίαν κλάσιν, καὶ τῶν ἐλλείψεων πάσης ἐκγυμνάσεως τῶν λοιπῶν, τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἐφέδρων, οἵτινες, ἐν περιπτώσει πολέμου, ἤθελον προσέλθει ὑπὸ τὰς σημαίας, στερεῖται, πράγματι, τελείως καὶ ἐκπαιδεύσεως καὶ πειθαρχίας.

Ὁ τοῦρκος στρατιώτης δὲν εἶναι λίαν νοήμων, ἀλλ' εἶναι ἐπίσης ἰσχυρᾶς κράσεως καὶ ὀλιγαρκὴς ὡς ὁ Ἕλλην, πολὺ δὲ τούτου μᾶλλον πειθαρχικὸς καὶ γεγυμνασμένος, ὡς ἐκ τῆς μακρᾶς αὐτοῦ θητείας. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευσις παρέχεται εἰς ἐπαρκῆ βαθμὸν καὶ εἰς τοὺς μὴ κατατασσομένους, οἱ στρατεύσιμοι ἐν καιρῷ πολέμου εἰσὶ πάντες γεγυμνασμένοι καὶ πειθαρχικώτατοι. Ὁ ὀθωμανὸς στρατιώτης εἶναι προσέτι κάτοχος ἑνὸς πλεονεκτήματος ὅλως ἰδιαιτέρου,

(¹) Revue des deux Mondes, Ὀκτώβριος 1897.

σπουδαίου παράγοντος πρὸς νίκην, ἤτοι τῆς περιφρονήσεως τοῦ κινδύνου.

Οἱ πρότερον ἐκτεθέντες ὅροι τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, καὶ τὰ ἀμέσως ἀνωτέρω λεχθέντα περὶ τοῦ στρατιωτικοῦ πνεύματος, τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς πειθαρχίας, καὶ τέλος ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις, ἔσχον μεγίστην καὶ δυσμενεστάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐκστρατείας.

Ἡ πολιτικὴ πρωτοβουλία, ἣν ἀνέλαβεν ἡ Ἑλλάς, ἐπέβαλεν αὐτῇ τὴν ἐπίθεσιν, ἀλλ' αἱ ἐλλείψεις τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος καὶ ἡ κακὴ κατάστασις τῶν οἰκονομικῶν, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ σημειωθεῖσα ἔλλειψις στελεχῶν, ὅπλων, ἐνδυμασίας καὶ ὑλικοῦ πάσης φύσεως, ἐμπόδισαν αὐτὴν τοῦ νὰ προβῇ εἰς ἐπιστράτευσιν εἰς μεγάλην κλίμακα, δι' ἣν ἐν τούτοις δὲν ἔλλειπον αὐτῇ οἱ ἄνδρες. (¹)

Ὄντως, ἐντὸς διμήνου διαστήματος, δὲν ἠδυνήθη νὰ συγκεντρώσῃ παρὰ τὰ σύνορα πλέον τῶν 80 χιλιάδων ἀνδρῶν περίπου (55 χιλ. τυφέκια, 970 ἱππεῖς, 144 πυροβόλα, 3—5 χιλιάδας ἀτάκτων), δύναμιν προφανῶς ἀνεπαρκῆ πρὸς διεξαγωγὴν πολέμου ἐπιθετικοῦ, ἐν ᾧ ἡ Τουρκία εἶχε συναθροίσει 120 χιλιάδας καὶ πλέον (94600 τυφέκια, 1660 ἱππεῖς, 234 πυροβόλα, 11 χιλιάδας ἐθελοντῶν)

Ἐν μιᾷ μόνῃ περιπτώσει θὰ ἠδύνατο ἡ Ἑλλὰς ν' ἀναλάβῃ τὴν ἐπίθεσιν μετὰ τῶν διαθεσίμων δυνάμεων αὐτῆς, ἐὰν δηλαδή, μετὰ ταχυτέραν ἐπιστράτευσιν, εἶχεν, ἐν ἀρχαῖς Μαρτίου, αἰφνιδίως εἰσελάσει εἰς Μακεδονίαν καὶ συγχρόνως ἐνεργήσει διὰ τοῦ στόλου κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Θράκης. (²)

Δὲν εἶναι βεβαίως εὔκολον νὰ κάμῃ τις προβλέψεις· ἐὰν ἐν τούτοις σκεφθῇ τις ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Τουρκία δὲν εἶχεν ἐν Μακεδονίᾳ ἢ ὀλίγα μόνον τάγματα καὶ ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ἦν ἔτι ἀνυπεράσπιστος ἀπὸ τῆς θαλάσσης (³), ἐπιτρέπεται νὰ παραδεχθῇ τις ὅτι τὰ τάγματα ταῦτα εὐκόλως θὰ ἐνικῶντο, ὅτι πιθανώτατα ἡ Μακεδονία θὰ ἐξηγείρετο, ὅτι ἡ συγκέντρωσις τῶν Τούρκων θὰ ἐδυσχεραίνετο μεγάλως καὶ ὅτι, τέλος, μόνον ἡ ἐπέμβασις τῶν στόλων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων θὰ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν Θεσσαλονίκην ἀπὸ τοῦ βομβαρδισμοῦ. Ταῦτα

(¹) Ἐκτὸς 15 χιλ. ἐφέδρων, τοὐλάχιστον, οἵτινες ἔδει νὰ ὦσι διαθέσιμοι, πρὸς τοῖς 85000 παρουσιασθεῖσι, ὑπῆρχεν ἔτι ὅλος ὁ στρατὸς τῆς ἐθνοφρουρᾶς, ὅστις, κατὰ νόμον, δύναται νὰ ὑποχρεωθῇ νὰ συμμετάσχῃ τῆς ἐκστρατείας.

(²) Ἡ στρατιωτικὴ ἐπίβλεψις τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης—Δεδεαγὰτς ἤρξατο ἀπὸ τῆς 26 Μαρτίου μόνον.

(³) Τὰ πρὸς τὴν θάλασσαν ὀχυρωτικὰ ἔργα (μέγα πυροβολεῖον ἐν Καρᾶ-Μπουρνοῦ, ὡπλισμένον δι' 27 πυροβόλων, καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου δι' 90 τορπιλλῶν, διατεθειμένων ἐπὶ 4 γραμμῶν) δὲν ἤρξατο ἢ κατ' Ἀπρίλιον. Ἴδε Salis-Seevis, ὁ τουρκοελληνικὸς πόλεμος. σελ. 37 (

πάντα ἠδύναντο νὰ πείσωσι τὸν Σουλτάνον, ἀποστέργοντα τὸν πόλεμον, νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ τῇ παράσχῃ τὰς ἐπιθυμητὰς ἱκανοποιήσεις.

Ἀλλ᾽ ἡ Ἑλλὰς δὲν ἠσπάσθη τοιοῦτό τι σχέδιον, ἐλπίζουσα ἴσως ν᾽ ἀποφύγῃ τὸν πόλεμον καὶ ν᾽ ἀποκτήσῃ τὸ ποθούμενον, ὡς ἐν ἔτει **1881**, διὰ μόνης τῆς ἀπειλῆς, ὅτι ἦτο ἑτοίμη νὰ πράξῃ τοῦτο. Καὶ ὅτε πλέον ἐπείσθη περὶ τοῦ ἀναποφεύκτου τοῦ πολέμου ἦτο πλέον λίαν ἀργά, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἐπίθεσιν μετά τινος ἐλπίδος ἐπιτυχίας. Κατ᾽ ἀκολουθίαν, «μετὰ τὸν μέγαν θόρυβον, ὅστις ἀντήχησεν ἐν ὅλῃ τῇ Εὐρώπῃ» (¹) ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἠναγκάσθη ν᾽ ἀναλάβῃ τὴν ἄμυναν.

Ἐφ᾽ ὅσον ἠδυνήθη νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ τῆς πρώτης γραμμῆς ἀμύνης, ἐπὶ τῶν συνόρων, παρ᾽ ὅλας τὰς ἐλλείψεις καὶ στερήσεις, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐπολέμησε καλῶς, ἀλλ᾽ ὅταν οἱ Τοῦρκοι, ὑπέρτεροι αὐτοῦ, τὸν ἀπεδίωξαν ἐκεῖθεν, ὡς ἐκ τῆς κακῆς καταστάσεως τοῦ στρατιωτικοῦ πνεύματος τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν πεποίθησιν διεδέχθησαν ἡ ἀτολμία καὶ ἡ ἀποθάρρυνσις καὶ τάχιστα οὗτος ἀπέβαλε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἠδύνατο ν᾽ ἀντιστῇ εἰς τὸν ἰσχυρότερον καὶ δεξιώτερον αὐτοῦ ἀντίπαλον.

Τὴν ἀπώλειαν τοῦ ἠθικοῦ, ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ αὔξουσαν, θὰ ἠδύνατο ν᾽ ἀναχαιτίσῃ ἡ πειθαρχία, ἀλλ᾽ ἡ ἀρετὴ αὕτη εἶχε πολὺ ἐκπέσει, ὡς ἀπέδειξαν ἐπανειλημμένα παραδείγματα ἀντιπειθαρχικά, καὶ ἐκ μέρους ἀνωτέρων ἔτι ἀξιωματικῶν καὶ στρατηγῶν (²).

Ἡ διοίκησις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, μὴ δυναμένη, οὐδὲ ν᾽ ἀναχαιτίσῃ τὸν εἰσβολέα δι᾽ ἀνωτέρας στρατηγικῆς τέχνης, διότι δὲν ἐπέτρεπε τοῦτο ἡ ἐλλειπὴς πρὸς τοὺς στρατιωτικοὺς ἑλιγμοὺς ἱκανότης οὐδὲ νὰ θέσῃ φραγμὸν εἰς τὴν αὔξουσαν ἀπώλειαν τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ, ἔθεσεν εἰς ἐνέργειαν πᾶν μέσον πρὸς σωτηρίαν, ἂν οὐχὶ τῆς χώρας, τοὐλάχιστον τῆς τιμῆς τῶν ὅπλων. Αἱ ὡραῖαι ἄμυναι τοῦ Βελεστίνου, καὶ ἡ ἀντίστασις τῆς 17ης Μαΐου ἐν Δομοκῷ μετὰ πολλῆς δυσκολίας ἐπέτυχον τούτου.

(¹) Φὸν Δὲρ Γκὸλτς, ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος σελ. 27.

(²) Ἐν τῇ Περιλήψει τῆς ἐπισήμου Ἑλληνικῆς Ἐκθέσεως περὶ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἐκστρατείας ἀναφέρονται πολλάκις στρατηγοὶ καὶ ἀνώτεροι ἀξιωματικοί, οἵτινες δὲν ἐξετέλεσαν ληφθείσας διαταγάς, παρ. χάριν ἀναφέρεται τοῦτο δὶς ἐν σελ. 37.

Γ΄. ΤΟ ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ [1]

Τὸ θέατρον τῶν ἐπιχειρήσεων περιορίζεται πρὸς βορρᾶν ὑπὸ τῶν ποταμῶν Βιστρίτζης ('Αλιάκμονος) καὶ Βογιούσης ('Αῴου), πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ὑπὸ τῆς θαλάσσης καὶ πρὸς νότον ὑπὸ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς ἀπολητγούσης εἰς ἀκρωτήρια ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἄρτης ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ Βόλου ἀφ' ἑτέρου.

Διασχίζεται ὑπὸ τῆς Πίνδου—ἀπὸ Β.Β.Δ. πρὸς Ν.Ν.Α.—ὄρους τιτανώδους, ἰσχυρῶς ἐρρυτιδωμένου, ὑψηλοῦ καὶ ὀγκώδους, διαπερωμένου ὑπ' ὀλίγων καὶ δυσβάτων ἡμιονικῶν ὁδῶν [2], ὅπερ, ἐν τούτοις, εἶναι κώλυμα διαχωρίζον εἰς δύο τὴν χώραν καὶ σχηματίζον δύο ἀβάκια ὅλως διάφορα ἀλλήλων.

Τὸ δυτικὸν ἢ τὸ τῆς Ἠπείρου, ἀνήκει εἰς τὴν δειναρικὴν ζώνην. Εἶναι χώρα κεκαλυμμένη ὑπὸ ἐρρυτιδωμένων τιτανωδῶν ὑψωμάτων καί, συνεπῶς, δύσβατος. Αἱ στεναὶ αὐτῆς κοιλάδες εἰσὶν ἀρκούντως γόνιμοι, τινὲς δέ, ὡς αἱ τῆς Ἄρτης καὶ τοῦ Ἀσπροποτάμου, καὶ μετρίως πλούσιαι καὶ πολυάνθρωποι. Ἡ μόνη ἐπίπεδος ἔκτασις εἶναι τὸ δέλτα τοῦ Ἀράχθου, σχηματισθὲν εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁμωνύμου κόλπου, πρoφυλαγμένον ἀπὸ τῆς θαλασσίας ἐνεργείας.

Ἕνεκα τῆς διατάξεως τῶν ὑψωμάτων, αἱ κρείττονες ὁδοὶ διευθύνονται σχεδὸν πᾶσαι πρὸς νότον. Ἡ σπουδαιοτέρα δ' εἶναι ἡ φυσικὴ ὁδός, ἡ ἄγουσα ἀπὸ Ἄρτης εἰς Ἰωάννινα καί, διὰ διακλαδώσεων αὐτῆς, πρὸς Μοναστήριον καὶ τὴν Ἀδριατικὴν ἀκτήν.

Τὸ ἀβάκιον τοῦτο, ὡς ἐκ τῆς διαμορφώσεως αὐτοῦ, δὲν εἶναι κατάλληλον πρὸς κίνησιν μεγάλων ὄγκων στρατοῦ. Ἐν ἔτει 1897 οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τοῦρκοι διέθεσαν ἐν αὐτῷ τὸ ἔλασσον μέρος τοῦ στρατοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων, χρησιμοποιήσαντες τὸ μεῖζον μέρος εἰς τὸ Θεσσαλομακεδονικὸν ἀβάκιον, ἐν τῷ ὁποίῳ, ὄντως, ἐκρίθη ἡ τύχη τοῦ πολέμου.

Τούτου ἕνεκα θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερῶς περὶ τούτου μόνον, περιοριζόμενοι εἰς τὴν θεσσαλικὴν περιφέρειαν, ἐν ᾗ καὶ μόνῃ ἐξελίχθησαν αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις.

Ἡ Θεσσαλία, εἴτε ὡς συνορεύουσα μετὰ τῆς Τουρκίας, εἴτε ὡς εὑρισκομένη εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῆς Μακεδονίας, κέκτηται διὰ τὴν

---

(1) Ἴδε σχέδιον ἀριθ. 1.

(2) Εἰσὶν αἱ ἀκόλουθοι, ἀπὸ Κονίτσης εἰς τὴν Διάβασιν Φούρκας (1590 μ.) καὶ εἰς Λαμψίσταν, λίαν δύσβατος· ἀπὸ Μετσόβου εἰς Διάβασιν Προσήλιον (1433 μ.) καὶ Γρεβενά, βατὴ ἐν θέρει· ἀπὸ Μετσόβου εἰς Διάβασιν Ζυγοῦ (1551 μ.) καὶ Καλαμπάκαν, μόνον κατὰ τὸ θέρος βατή. Ἀπὸ Ἄρτης εἰς Τρίκαλα, λίαν μακρὰ καὶ δύσβατος [illegible]

Ἑλλάδα μεγίστην στρατιωτικὴν ἀξίαν. Ἐν εἴδει παμμεγίστου πεδίου ἀσκήσεων εἶναι κατάλληλος διὰ τὴν ἐν αὐτῇ συγκέντρωσιν καὶ τὰς κινήσεις τῶν δυνάμεων αὐτῆς, αἵτινες, θὰ ἠδύνατο νὰ εἰσβάλωσιν ἐξ αὐτῆς, ταχύτερον τῶν οἱουδήποτε ἄλλου τῶν κρατῶν τοῦ Αἵμου, εἰς τὴν ποθουμένην μακεδονικὴν χώραν.

Εἶναι πεδιὰς σχήματος σχεδὸν τετραγωνικοῦ, πλάτους περίπου 100 χιλιομέτρων.

Περικλείουσιν αὐτὴν ὁ Ὄλυμπος πρὸς βορρᾶν, ἡ Πίνδος πρὸς δυσμάς, ἡ Ὄθρυς πρὸς νότον, ἡ Ὄσσα καὶ τὸ Πήλιον πρὸς ἀνατολάς, διαιροῦσι δ' αὐτὴν εἰς δύω ἄνισα μέρη (ἄνω καὶ κάτω Θεσσαλίαν) οἱ λόφοι τοῦ Κάραδαγ (Κυνὸς Κεφαλαί), ἔχοντες διεύθυνσιν ἀπὸ νοτιοανατολὰς εἰς βορειοδυσμάς. Αἱ λεκάναι τῆς Λαρίσσης, τῶν Τρικκάλων καὶ τοῦ Ἀλμυροῦ παριστῶσι πεδία καταβυθίσεως ἀρχαίων καὶ ποικίλων ἐδαφῶν, ὧν μέρη, ἀπομείναντα προέχοντα, ἀποτελοῦσιν ἀκριβῶς τὰ προλεχθέντα ὄρη, τὰ περιβάλλοντα αὐτήν, καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ μνημονευθέντα, ἅτινα ὑψοῦνται εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Μία ζώνη ὀρέων κρυσταλλωδῶν ἐκ πρωτογενῶν πετρωμάτων, ἀντιπροσωπευομένη σήμερον κυρίως ὑπὸ τοῦ Ὀλύμπου, ἐπεκτείνετο ἄλλοτε ἔν τε Μακεδονίᾳ καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀποτελοῦσα τρία συγκεντρικὰ τόξα, ἔχοντα τὸ κύρτωμα ἐστραμμένον πρὸς νότον, ἔξωθεν τῶν ὁποίων ἐπεκάθησαν ἐδάφη μεταγενέστερα, τῆς κρητιδικῆς περιόδου.

Τὸ ἐνδότερον τόξον, ὁ καθ' αὐτὸ κόμβος τῆς ζώνης, ἐκτείνει τὰς πρὸς τὴν μεσημβρινὴν Μακεδονίαν προεξοχάς του διὰ τοῦ ὄγκου τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ κεντρικὸν τόξον ἀποτελεῖ μέρος τῆς Χαλκιδικῆς Χερσονήσου διὰ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ ἄκρας, διὰ δὲ τῆς δυτικῆς ἀναφαίνεται ἐν Θεσσαλίᾳ πρὸς νότον τοῦ Ὀλύμπου, μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ ποταμοῦ Ξηριᾶ (Τιταρησίου). [1]) Τὸ ἐξώτερον τόξον, τέλος, ἀπαντᾶται πρὸς ἀνατολὰς εἰς τὰς νήσους Θάσον καὶ Σαμοθράκην, καὶ πρὸς δυσμὰς κατέχει τὸ μεῖζον μέρος τῆς Θεσσαλίας, πρὸς νότον καὶ δυσμὰς τῆς δυτικῆς ἄκρας τοῦ προηγουμένου τόξου. Τούτου μέρος ἀποτελοῦσι τὰ ὄρη Χάσια, Ὄσσα καὶ Πήλιον.

Ἐκ τῶν ἐδαφῶν τῆς κρητιδικῆς περιόδου ἀπομένουσιν ἐπίσης μόνον λείψανα, καὶ ἀκριβῶς τὸ ὄρος Κόζακας πρὸς δυσμὰς καὶ τὸ τοῦ Κασιδιάρη πρὸς ἀνατολάς.

Τὸ κεντρικὸν μέρος τῆς κρυσταλλώδους ζώνης, ἤτοι ὁ Ὄλυμπος, ἀποτελοῦν κόμβον μεγάλης σκληρότητος, ἐπέδρασε σημαντικῶς ἐπὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν μεταγενεστέρων διακλαδώσεων, ἐξαναγκάζον αὐτὰς νὰ

(¹) Ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἄκραν ταύτην τ' ἀκόλουθα συνοριακὰ ὄρη, Πνάκια, (Μεταμόρφωσις) Ἀνάληψις, Γοδομάν, Παπαλείβαδον, Λοσφάκι.

προσαρμοσθῶσι πρὸς αὐτό, ἐνῷ τοῦτο ὑπέστη ἐπίσης ἰσχυρὰς ἐξ αὐτῶν ἀντιδράσεις, καθισταμένας προφανεῖς ἐκ πολυαρίθμων ἀκτινοειδῶν πτυχῶν. Ἐκ τούτου προῆλθε γενικὴ ἐξάρθρωσις διακλαδώσεων, τοιαύτη ὥστε οἱ ὄγκοι τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Ὄσσης κα τοῦ Πηλίου παρίστανται ὡς στοιχεῖα τῆς αὐτῆς πρὸ. μεσημβρίαν ἀλύσεως, ἐνῷ, τοὐναντίον, ὡς ἡ φορὰ τῶν ἐδαφῶν ἀποδεικνύει, οὗτοι δὲν εἶναι ἡ μεμονωμέναι προεξοχαὶ τῶν διακλαδώσεω , ἔχουσαι διεύθυνσιν σχεδὸν κάθετον πρὸς τὸ σημερινὸν ὅρος.

Ὁ Ὄλυμπος (2985 μ.)εἶναι ὁ μᾶλλον ἐκτεταμένος καὶ ὑψηλότερος τῶν κρυσταλλωδῶν ὄγκων, τῶν ἀπομεινάντων ἄνωθεν τοῦ ἐδάφους, καὶ εἶναι τὸ μέγιστον κώλυμα παρὰ τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα.

Ἡ πρὸς νότον τοῦ Ὀλύμπου ἀκτή, ἤτοι ἡ σχηματιζομένη ὑπὸ τῶν πρὸς δυσμὰς ἐξοχῶν τοῦ μέσου κρυσταλλώδους τόξου, καλύπτεται ὑφ' ὑψωμάτων, ἐξικνουμένων μέχρις ὕψους 1000 καὶ 1500 μ., καὶ διευθυνομένων ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς. Ἡ μεσημβρινὴ αὐτῶν κλίσις, ταὐτιζομένη μετὰ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς πτυχῆς, εἶναι λίαν ἀπότομος, ἐνῷ ἡ βορεινή, τοὐναντίον, ὁμαλὴ καὶ ἐκτεταμένη, αἱ δὲ ῥάχεις αὐτῶν εἶναι εὐρεῖαι, ἐπίπεδοι, ἄδενδροι καὶ εὐχερῶς βαταί.

Ὀλίγαι καὶ φαραγγοειδεῖς εἰσὶν αἱ διαβάσεις αὐτῶν. Ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τούτων ἐξελίχθησαν αἱ πρῶται μάχαι τοῦ 1897.

Τὰ Χάσια ὑψοῦνται εἰς 1000 ἕως 1500 μ.,ἔχουσι σχῆμα καμπύλον καὶ διασχίζονται δι' ὀλίγων καὶ δυσβάτων ἡμιονικῶν ὁδῶν. Κατὰ τὸ ὄρος Μήτριτζα (1341 μ) κάμπτονται αἴφνης νοτιοανατολικῶς, φέροντα τὸ ὄνομα Ὄρος Ὀξυά.

Κατὰ μῆκος τῶν Χασίων, τῆς Ὀξυᾶς καὶ τῶν πρὸς νότον τοῦ Ὀλύμπου ὑψωμάτων, ὧν ἄνω ἐμνημονεύσαμεν, διέρχεται ἡ γραμμὴ τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας συνόρων. Ἅπαντα τὰ ὄρη ταῦτα, ἐν τούτοις, δὲν ἀπαρτίζουσιν ἐπαρκῆ μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν φραγμόν.

Ἡ Ὄσσα (1953 μ.) καὶ τὸ Πήλιον (1618 μ.)εἰσὶν ὄρη συμπαγῆ, ὁριζόμενα πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ὑπὸ γιγαντιαίων πτυχῶν, καταπιπτουσῶν πρὸς τὴν πεδιάδα δι' ἀποτόμου κλίσεως, καὶ ἀποτελοῦσι φραγμὸν σχεδὸν ἀνυπέρβλητον μεταξὺ τῆς θεσσαλικῆς λεκάνης καὶ τοῦ Αἰγαίου. Ἐκ τούτου προέρχεται ἡ μεγίστη σπουδαιότης τῶν στενῶν τοῦ Βελεστίνου, μόνης διεξόδου τῆς Θεσσαλίας πρὸς τὴν θάλασσαν, ἥτις, ἕνεκα τοῦ δυσβάτου τῆς μεσημβρινῆς πτυχῆς τῆς χώρας (Ὄρους Ὄθρυος), ἀποτελεῖ τὴν ὁδὸν εὐχερεστέρας συγκοινωνίας μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Κόζακας (1800 μ.) εἶναι ὄρος τραχύ, ἔχον διεύθυνσιν παράλληλον πρὸς τὴν ἄλυσιν τῆς Πίνδου. Συντρέχει, δ' οὕτω, εἰς ἐπαύξησιν τῆς διαχωρίσεως μεταξὺ τῶν δύω ἀβακίων τοῦ θεάτρου τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ὁ Κασσιδιάρης δὲν ὑπερβαίνει τὰ 1150 μ.,ἔχει σχῆμα σφαιροειδὲς

καὶ διασχίζεται ὑπὸ πολυαρίθμων ἡμιονικῶν ὁδῶν, ὧν τινες ἀρκούντως εὔβατοι. Δὲν ἀποτελεῖ κώλυμα μεγάλης σημασίας.

Ἡ Ὄθρυς εἶναι ὄρος ἀρκούντως ὑψηλὸν (1694 μ), ἀποτελούμενον ἐκ κρητιδικοῦ συμπαγοῦς ὄγκου μετὰ φλεβῶν ὀφείτου λίθου. Παρίστησι σχηματισμοὺς ἀποτόμους καὶ τραχεῖς καὶ ὀλίγας διαβάσεις, βαθύτατα περικλεισμένας, ἃς διασχίζουσι δύσβατοι ἀτραποὶ καὶ μία μόνη ἁμαξιτὴ ὁδός, ἡ ἀπὸ Δομοκοῦ καὶ διὰ τοῦ διασέλλου τῆς Φούρκας εἰς Λαμίαν ἄγουσα. Ἀποτελεῖ ἐν συνόλῳ σπουδαῖον κώλυμα, ἰσχυρῶς στηριζόμενον ἐπὶ τῆς Πίνδου πρὸς δυσμὰς καὶ ἐπὶ τῆς θαλάσσης πρὸς ἀνατολάς.

Ἡ Πίνδος, ἕνεκα τῆς ποικίλου φύσεως τῶν ἐδαφῶν, παρουσιάζει διάφορα σχήματα. Πρὸς ἀνατολὰς μίαν διάστρωσιν ἠωκαινικοῦ ἐδάφους, ἰσχυρῶς συμπεπιεσμένου, χαρακτηριζομένην διὰ μεγάλης διαρθρώσεως, ἥτις, ὁμοῦ μετὰ τοῦ μετρίου ὕψους καὶ τοὺς ὁμαλοὺς σχηματισμοὺς τοῦ ἐδάφους, καθιστᾷ αὐτὴν εὐκόλως διαβατήν. Προσκειμένη πρὸς τὴν διάστρωσιν ταύτην καὶ πρὸς δυσμὰς αὐτῆς, ἡ ἀληθὴς κεντρικὴ ζώνη τῆς Πίνδου διατηρεῖ, τοὐναντίον, ἀνεπάφους τὰς γραμμὰς διακλαδώσεως, παρουσιάζει ὁμογένειον ἐδάφους (τιτανωδοπυριτικὴν) καὶ ὁμοιόμορφον διάπλασιν. Ἐκτείνεται ἐκ τῆς Διαβάσεως τοῦ Ζυγοῦ μέχρι τοῦ Ἀκρωτηρίου Ματαπᾶ (Ταίναρον), μετὰ διευθύνσεως βορειοδυτικῆς (ἀπὸ Σκίρωνος) πρὸς νοτιοανατολὰς (Εὖρον), ἀκολουθοῦσα γραμμὴν ἐλαφρῶς ἑλικοειδῆ καὶ ἔχουσα πλάτος περίπου ὁμοιόμορφον (κατα μέγιστον ὅρον 40 χιλ.) Ἐκ τῆς ἐντάσεως τῆς διαθλάσεως προέκυψαν πτυχαὶ ὑψηλόταται (ὧν τινὲς ὑπερβαίνουσι τὰ 2000 μ.) καὶ ὀλίγον τι ἐστραμμέναι πρὸς δυσμάς. Εἰς τὸ ὕψος τοῦ διασέλλου τοῦ Ζυγοῦ ἡ Πίνδος λήγει ἀποτόμως, πιθανῶς κατὰ μῆκος μιᾶς ὀφρύος διαθλάσεως. Εἶναι ἐν συνόλῳ, ὡς ἤδη ἐρρήθη, ὄρος ὑψηλόν, διαπλάσεως τραχείας καὶ δυσβάτου, μετὰ σπανιωτάτων διόδων.

Ἡ πεδιὰς τῶν Τρικκάλων κατείχετό ποτε ὑπὸ τῆς θαλάσσης καὶ βραδύτερον κατέστη λίμνη.

Ἡ λεκάνη τῆς Λαρίσσης, ἣν μεταγενεστέρα καταβύθισις ἀπεχώρισε τῆς τῶν Τρικκάλων, χωρίζεται ἀπ᾽ αὐτῆς διὰ χθαμαλῆς ὀρεινῆς πτυχῆς, οὕτως ἀπεψιλωμένης ὥστε ν᾽ ἀφίνῃ καταφανεῖς τοὺς ἀρχαιοτέρους κρυσταλλώδεις βράχους, οἵτινες ἀποτελοῦσι τοὺς ἤδη μνημονευθέντας λόφους τοῦ Κάραδαγ, ἤτοι ὑψώματα ὁμαλῶν μορφῶν καὶ εὐχερῶς βατά. Ὁ Σαλαμβριᾶς, (Πηνειὸς) διανοίγων δίοδον διὰ μέσου αὐτῶν, παρέσυρε τὰ ὕδατα, ἅτινα κατέκλυζον τὴν λεκάνην τῶν Τρικκάλων, καί, ἐκχεόμενος ἐν τῷ Αἰγαίῳ διὰ τῆς φάραγγος τῶν Τεμπῶν, ἐξεκένωσεν αὐτὰ ἐν αὐτῷ, ὁμοῦ μετὰ τῶν καλυπτόντων τὴν λεκάνην τῆς Λαρίσσης.

Ἰσχυρότερον προσκεχωμένη ἡ λεκάνη τῶν Τρικκάλων ἔχει σχῆμα μεγίστου κωνοειδοῦς, καὶ διαρρέεται ὑπὸ πολυαρίθμων ρείθρων, διευθυνομένων

κατὰ τὰς γενετείρας, τὰς ὁριζούσας καὶ τὴν γενικὴν κατεύθυνσιν τῶν συγκοινωνιῶν, συγκλινουσῶν πρὸς τὸ Ζάρκον.

Τοὐναντίον ἡ λεκάνη τῆς Λαρίσσης ἔχει πυθμένα ἐπίπεδον, μετὰ παρατεταμένην δὲ ξηρασίαν, ὅτε ἡ καλλιέργεια εἶναι περιωρισμένη, αὕτη παριστᾷ μίαν μεγίστην ἔκτασιν γυμνοῦ ἐδάφους. Τὸ βαθύτερον αὐτῆς μέρος ἀποτελεῖ ζώνην βαλτώδη, τὴν Μαυρολίμνην, ἥτις, κατὰ τὰς ἐποχὰς τῶν πλημμυρῶν τοῦ Σαλαμβριᾶ, μεταμορφοῦται εἰς ἀπέραντον ἕλος.

Πρὸς βορρᾶν τοῦ στομίου τοῦ Σαλαμβριᾶ ἡ ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου παρουσιάζει προσχώσεις, στηριζομένας ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου καὶ κατερχομένας μέχρι τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Πρὸς νότον, τοὐναντίον, οἱ πρόποδες τῆς Ὄσσης καὶ τοῦ Πηλίου πλαισιοῦνται ὑπὸ ἀκτῆς στενοτάτης, στερουμένης σημασίας ὑπὸ στρατιωτικὴν ἔποψιν.

Ἡ σχετικὴ καταβύθισις μεταξὺ τῶν ὀρέων Χασίων καὶ Ὀλύμπου, ὡς καὶ ἡ παραλιακὴ ζώνη πρὸς βορρᾶν τῶν στομίων τοῦ Σαλαμβριᾶ, παρέχουσιν ἀρίστους ὅρους ἀναπτύξεως τῶν ὁδῶν, αἵτινες ἐξερχόμεναι τῶν ὀρέων ἢ διερχόμεναι τὴν φάραγγα τῶν Τεμπῶν, συγκλίνουσι πρὸς τὴν Λάρισσαν, κέντρον τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος.

Ἡ λεκάνη τοῦ Ἁλμυροῦ φαίνεται ὀφειλομένη εἰς μεταγενεστέραν καταβύθισιν, πράγματι δὲ δὲν εὑρίσκονται ἐν αὐτῇ ἀρχαῖαι προσχώσεις, κατέχεται δ᾽ ἔτι, κατὰ μέγα μέρος, ὑπὸ τῆς θαλάσσης.

Ἕνεκα τοῦ ὀρεινοῦ φράκτου, τοῦ χωρίζοντος αὐτὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ἡ Θεσσαλία ἔχει ἠπειρωτικὸν κλίμα.

Μέση ἐτησία θερμοκρασία			16°
»	μηνὸς Ἰανουαρίου		5°
»	»	Ἰουλίου	27°
Ἐτησία κύμανσις			22°

Ὁ χειμὼν εἶναι δριμύς. Ἐπὶ ἐννέα μῆνας τοῦ ἔτους ἡ χιὼν καλύπτει τὰς κορυφὰς τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Ὄσσης καὶ τοῦ Πηλίου, καὶ ἐπί τινας μῆνας ὁλόκληρον τὴν πεδιάδα. Τὸν χειμῶνα, ἰδίως κατὰ τὸν Δεκέμβριον, βρέχει ὡσαύτως πολύ. Τὸ θέρος εἶναι θερμότατον καὶ αὐχμηρόν. Ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου βρέχει ὀλίγον ἢ οὐδόλως. Ἡ ἄνοιξις καὶ τὸ φθινόπωρον εἰσὶ τερπνότατα καὶ δροσίζονται ὑπὸ εὐεργετικῶν καὶ ἡσύχων βροχῶν.

Τὸ ποσὸν τῶν καταπτώσεων ὕδατος, ποικίλλον κατὰ τόπους ἀπὸ 50 μέχρι 75 χιλιοστ. κατ᾽ ἔτος, εἶναι μᾶλλον μέτριον. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν ὑψηλὸν ὀρεινὸν φράκτην, τὸν πανταχόθεν περιβάλλοντα τὴν χώραν καὶ συγκρατοῦντα μέγα μέρος τῆς ὑγρασίας, ἣν συνεπιφέρουσιν οἱ ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἄνεμοι.

Οἱ ἄνεμοι πνέουσι πολλάκις σφοδρότατα ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου. Ὁ βορρᾶς, πνέων ἐπὶ τριήμερον, ἐπιφέρει πολλὰς βλάβας εἰς τὰς φυτείας καὶ διακόπτει ἐνίοτε τὴν συγκοινωνίαν. Ἐν συνόλῳ

τὸ κλίμα τῆς Θεσσαλίας εἶναι ὑγιεινόν, καίτοι δὲν λείπει καί τις ζώνη ἐλειογενῶν πυρετῶν, ὡς ἡ πέριξ τῆν Μαυρολίμνης καὶ τῆς λίμνης Κάρλας (Βοιβηΐδος).

Ὁ μόνος σημαντικὸς ποταμὸς τῆς Θεσσαλίας εἶναι ὁ Πηνειὸς ἢ Σαλαμβριᾶς, οὗ τὸ μῆκος ἐκτείνεται ἐπὶ 171 χιλιομ., ἡ δὲ λεκάνη ἔχει ἔκτασιν 11429 χιλιομ. τετ.

Τὰς πηγὰς αὐτοῦ ἔχει κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν κλιτύων τῆς Πίνδου παρὰ τὴν διάβασιν τοῦ Ζυγοῦ, ῥέει ἐγκεκλεισμένος μεταξὺ τῶν ὀρέων Κόζακα καὶ Χασίων μέχρι τῆς Καλαμπάκας (Σταγῶν), πέραν τῆς ὁποίας ἡ κοιλὰς αὐτοῦ εὐρύνεται κατὰ τὴν λεκάνην τῶν Τρικκάλων, μέχρι 18 χιλ. περίπου. Ἐντεῦθα δέχεται τὸ μεῖζον μέρος τῶν παραποταμίων αὐτοῦ, κατερχομένων ἀπὸ τῆς Πίνδου καὶ τῆς Ὄθρυος. Διελθὼν τοὺς λόφους τοῦ Καροδὰγ, ὁ Σαλαμβριᾶς εἰσέρχεται, παρὰ τὴν Γούνιτσαν, εἰς τὴν λεκάνην τῆς Λαρίσσης, διαγράφει ἐν αὐτῇ μέγα τόξον, ἔχων τὸ κύρτωμα ἐστραμμένον πρὸς νότον, διαβρέχει τὴν Λάρισσαν καὶ δέχεται τὰ ὕδατα τοῦ Ξηριᾶ. Προσκρούων, παρὰ τὸν Μπαμπᾶν, κατὰ τῶν κρυσταλλωδῶν βράχων τοῦ δευτέρου τόξου, ὁ Σαλαμβριᾶς ἀναγκάζεται ν' ἀποστραφῇ αἰφνιδίως πρὸς ἀνατολὰς καὶ διὰ τῆς φάραγγος τῶν Τεμπῶν ἐκχύνεται εἰς τὸ Αἰγαῖον.

Ἐν τῇ ἄνω Θεσσαλίᾳ, μέχρι πλησίον τῶν Τρικκάλων, ὁ Σαλαμβριᾶς εἶναι εὐχερῶς διαβατός, ἰδίως κατὰ τὸ θέρος.

Μετὰ τὰ Τρίκκαλα, τοῦ ὄγκου τῶν ὑδάτων αὐξάνοντος σπουδαίως διὰ τῆς εἰσροῆς τῶν πολυαρίθμων παραποταμίων του, ὁ Σαλαμβριᾶς δὲν εἶναι διαβατὸς ἢ μόνον ἐν προκεχωρημένῳ θέρει.

Ἐν τῇ κάτω Θεσσαλίᾳ, δηλαδὴ μετὰ τὴν Γούνιτσαν, οὐδέποτε εἶνε βατὸς καί, εἴτε ἕνεκα τῆς διευθύνσεως τοῦ ρεύματος, εἴτε ἕνεκα τῆς ἑλώδους ζώνης τῆς πλαισιούσης τὴν ἀριστερὰν ὄχθην, ἀποτελεῖ, ὑπὸ στρατιωτικὴν ἔποψιν, σπουδαῖον στοιχεῖον ἀμύνης, ἰδίως πρὸς βορρᾶν.

Οἱ παραποτάμιοι τοῦ Σαλαμβριᾶ εἰσὶ σχεδὸν πάντες χείμαρροι, ἀποτελοῦντες σπουδαῖον κώλυμα κατὰ τὴν περίοδον τῶν βροχῶν, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἐπίλοιπον ἔτος εἰσὶν εὐχερῶς βατοί.

Ἡ διεύθυνσις τοῦ ροῦ των εἶναι γενικῶς τοιαύτη, ὥστε ὀλίγον ἢ οὐδόλως νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ ἐπιχειρήσεων, ἐχουσῶν ὡς κατευθυντηρίαν τὴν ἁμαξιτὴν ὁδὸν Τυρνάβου-Λαρίσσης-Φαρσάλων. Ἐκ τῶν μειζόνων παραποτάμων, σπουδαῖος, καὶ διότι σημειοῖ ὁδὸν εὐχεροῦς συγκοινωνίας μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας, εἶναι ὁ Ξηριᾶς (Τιταρήσιος), ὅστις, πηγάζων εἰς τὰ Καμβούνια ὄρη καὶ εἰσρέων εις τὴν Θεσσαλικὴν λεκάνην διὰ τοῦ στενοῦ (Μπουγάζι) τοῦ Τυρνάβου, διαρρέει αὐτὴν μετὰ διευθύνσεως ἀπὸ νοτιοδυτικῆς (Λιβὸς) εἰς βορειοανατολικὴν (Μέση) καὶ χύνεται ἐν τῷ Σαλομβριᾷ, ὀλίγον κατωτέρω τοῦ χωρίου Σατόμπασι.

Ἡ μόνη ὁπωσοῦν σπουδαία λίμνη εἶναι ἡ τῆς Κάρλας (Βοιβηΐς),

ἥτις, μετὰ τῆς γειτνιαζούσης Μαυρολίμνης, ἀποτελεῖ μεγίστην τελματώδη καὶ ἀνθυγιεινὴ ζώνην, περιορίζουσαν, πρὸς ἀνατολὰς τῆς ἀπὸ Λαρίσσης εἰς Βόλον ὁδοῦ, τὸ κατάλληλον εἰς ἑλιγμοὺς καὶ εἰς διαμονὴν τῶν στρατευμάτων ἔδαφος.

Αἱ πηγαὶ εἰσὶ σπάνιαι ἐν Θεσσαλίᾳ, καὶ ὀλίγα εἰσὶ τὰ φρέατα, ἅτινα ἐν θέρει διατηροῦσιν ἐλάχιστον ποσὸν ὕδατος, τοῦθ' ὅπερ περιορίζει σπουδαίως τὸ κατοικήσιμον τῆς χώρας.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλίας κατανέμεται ὡς ἑξῆς ἐν ταῖς δυσὶν αὐτῆς ὑποδιαιρέσεσι (νομοῖς)

Λάρισσα	κατ. 181542	ἔκτασις εἰς χιλιομ.	6380	κατ. κατὰ χιλιομ.	28
Τρίκκαλα	» 176773	»	5590	»	31
	358315		11970	μέσος ὅρος	30

Τὰ ὁπωσοῦν σπουδαῖα κατῳκημένα κέντρα εἰσὶν ὀλίγα. Τὰ κυριώτερα εἰσὶν, ἡ **Λάρισσα** (15500 κατ), τὰ Τρίκκαλα (15000 κατ), τὰ Φάρσαλα (6000 κατ.) καὶ ὁ Βόλος (16000 κατ.). Ἐκ τούτων ἡ Λάρισσα καὶ ὁ Βόλος μόνον εἰσὶ πόλεις ἐν τῇ συγχρόνῳ σημασίᾳ τῆς λέξεως, τὰ δὲ λοιπὰ, χωρία, μετὰ μικρῶν οἰκιῶν, μονορόφων καὶ κακῶς ἐκτισμένων.

Ἕπεται ὅτι ἡ χωρητικότης αὐτῶν πρὸς ἐπισταθμίαν εἶναι λίαν περιωρισμένη, ὅπερ μειονέκτημα ἐν τούτοις, εἶναι οὐχὶ σπουδαῖον, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι ἐν ὥρᾳ θέρους δύναταί τις νὰ καταυλισθῇ σχεδὸν ἁπανταχοῦ.

Ὡς ἐλέχθη, αἱ σχετικαὶ θέσεις τῶν ὀρέων, τῆς πεδιάδος καὶ τῆς παραλίου ζώνης ὥρισαν, κατὰ γενικὸν κανόνα, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὁδῶν, αἵτινες περιορίζονται κυρίως εἰς τὰς δύο ἀκολούθους.

Θεσσαλονίκη-Πλαταμὼν-Λάρισσα.

Μοναστήριον-Κοζάνη-Ἐλασσὼν-Ζάρκος-Λάρισσα.

Ἡ πρώτη τούτων εἶναι φυσικὴ ὁδὸς μέχρι Κατερίνης καὶ ἡμιονικὴ ἐκεῖθεν μέχρι τῆς εἰσόδου εἰς τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν καὶ ἀρίστη ἁμαξιτὴ κατὰ τὸ ἐπίλοιπον. Μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βιστρίτζης (Ἁλιάκμονος) διατρέχει ἀκτὴν ἑλώδη, καθισταμένην ἀδιάβατον μετὰ παρατεταμένας βροχὰς, ὅτε ἀναγκάζεταί τις ν' ἀκολουθήσῃ ἑτέραν βορειοτέραν, ἤτοι τὴν διερχομένην διὰ Βεῤῥοίας καὶ βαίνουσαν δεξιὰ τῆς Βιστρίτζης.

Ἡ δευτέρα ὁδὸς εἶναι κακὴ φυσικὴ ὁδὸς μέχρι Σερβίων καὶ ἡμιονικὴ ἀπὸ Σερβίων εἰς Ζάρκον, ἁμαξιτὴ δὲ ἀπὸ Ζάρκου εἰς Λάρισσαν. Ἐπίκουρος αὐτῆς, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, εἶναι ἡ ἄγουσα ἀπὸ Ἐλασσῶνος πολὺ ταχύτερον εἰς Λάρισσαν διὰ τοῦ διασέλλου τῆς Μελούνας. Αὕτη εἶναι ἡμιονικὴ ἐπὶ τουρκικοῦ ἐδάφους, ἁμαξιτὴ ἀπὸ τοῦ διασέλλου μέχρι

Λιγαριᾶς καὶ καλὴ φυσικὴ ὁδὸς ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι Λαρίσσης.

Ἀπὸ τῆς Λαρίσσης, σημείου συγκεντρώσεως τῶν ρηθεισῶν ὁδῶν, δύναταί τις νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὰς Ἀθήνας, εἴτε διὰ τῆς ἀρίστης φυσικῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης πρὸς τὸν λιμένα τοῦ Βόλου, καὶ ἐκεῖθεν διὰ θαλάσσης εἴτε διὰ τῆς διερχομένης διὰ Φαρσάλων, Δομοκοῦ, Λαμίας, καὶ Θηβῶνἀρίστης ἁμαξοτῆς ὁδοῦ, ἐκτὸς τοῦ τμήματος ἀπὸ Δομοκοῦ εἰς Λαμίαν. καθ' ὃ εἶναι φυσική.

Χρησιμεύουσιν ὡς συνδετ.καὶ τῶν ρηθεισῶν ὁδῶν αἱ ἀκόλουθοι·

ἡ φυσικὴ ὁδὸς Θεσσαλονίκης-Βοδενῶν-Μοναστηρίου,

ἡ ἡμιονικὴ Βερροίας-Κοζάνης,

ἡ ἡμιονικὴ Λεπτοκαρυᾶς-Διασέλλου Καρυᾶς-Ἐλασσῶνος,

ἡ ἁμαξιτὴ Λαρίσσης Ζάρκου,συνεχιζομένη κατὰ μῆκος τοῦ Σαλαμβριᾶ (Πηνειου) μέχρι Καλαμπάκας,

ἡ φυσικὴ Βελεστίνοι-Φαρσάλων, συνεχιζομένη διὰ Σοφάδων καὶ Τρικκάλων μέχρι Καλαμπάκας,

ἡ ἡμιονικὴ Βελεστίνου-Ἀλμυροῦ-Σούρπης καὶ ἐκεῖθεν δι' ἀτραπῶν ἑνουμένων ἐν Στυλίδι, πέραν δὲ ταύτης διὰ φυσικῆς ὁδοῦ εἰς Λαμίαν.

αἱ δύο σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ Βόλου-Λαρίσσης (60 χιλ.) καὶ Βόλου-Καλαμπάκας (160 χιλ.) εἰσὶν ἁπλῆς τροχιᾶς καὶ στενοῦ πλάτους (1 μ.). Τὸ ὑλικὸν αὐτῶν δὲν ἐπιτρέπει ἐντεταμένην καὶ διηνεκῆ κίνησιν, ἐξ οὗ ἡ στρατιωτικὴ αὐτῶν σημασία μειοῦται (¹).

Ἡ λεκάνη τῆς Θεσσαλίας εἶναι εὐφορωτάτη, παράγουσα ἀφθόνους δημητριακοὺς καρποὺς καὶ πλουσία εἰς βοσκησίμους ῾αίας, ἐφ' ὧν συντηροῦνται πολυάριθμα ποίμνια. Εἶναι διαδεδομένηἐν αὐτῇ ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακος καὶ τοῦ καπνοῦ, ἐνῷ ἡ τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς μωρέας περιορίζεται σχεδὸν μόνον εἰς τὰ περίχωρα τῆς Λαρίσσης. Ἐν τούτοις ἡ ξηρασία τοῦ θέρους παρακωλύει τὴν δενδροκομίαν, οὕτως ὥστε ἐν τῇ πεδιάδι τα δένδρα εἰσὶ σπανιώτατα. Τὰ δάση περιορίζονται εἰς τὰς κλιτύας τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Ὄσσης καὶ τοῦ Πηλίου. Ἐπὶ τοῦ Κασσιδιάρη καὶ ἐπὶ μέρους τῆς Ὄθρυος φύονται μόνον θάμνοι.

Ἡ θέα εἶναι, κατ' ἀκολουθίαν, λίαν ἐκτεταμένη καὶ ἡ διοίκησις τῶν στρατευμάτων καθίσταται εὐχερής.

Τὰ γεωργικὰ προϊόντα,ἅτινα ἠδύναντο νὰ ὦσι κατὰ πολὺ ἀφθονώτερα, ἐὰν ἐφηρμόζετο ἐντεταμένη καὶ λογικὴ καλλιέργεια, ὑπερτεροῦσι σχεδὸν πάντοτε τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀραιοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἐξάγονται κατὰ

(¹) Εὑρίσκεται ὑπὸ κατασκευὴν σιδηροδρομικὴ γραμμὴ κανονικοῦ πλάτους ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Θήβας, Λαμίαν,τὴν δυτικὴν ὄχθην τῆς λίμνης Ξυνιάδος,Τσιόμπα καὶ Λάρισσαν, ὅθεν, διὰ τῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς θέλει ἐν τῷ μέλλοντι συνεχισθῇ εἰς Θεσσαλονίκην.

τὸ ἐπίλοιπον, ἅμα τῇ ἐσοδείᾳ. Κατ' ἀκολουθίαν, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑπολογίσῃ ἐπὶ τῆς γεωργικῆς παρακαταθήκης τῆς χώρας διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ πολέμου, μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐσοδείας καὶ ὀλίγον μετ' αὐτήν.

Ἐλλείπουσιν αἱ βιομηχανίαι, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰς ἀσημάντους τῆς μελισσοκομίας καὶ τῆς οἰνοποιΐας εἰς τὰ περίχωρα τῆς Λαρίσσης.

Τὸ ἐμπόριον περιορίζεται εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ἐξαγωγὴν δημητριακῶν καὶ τὴν εἰσαγωγὴν ὑφασμάτων καὶ ἀποικιακῶν.

Ἐκ τῶν προηγουμένων καταφαίνεται ὅτι ἡ θεσσαλικὴ χώρα παρουσιάζει τρεῖς γραμμὰς ἐμποδίων, ἤτοι τὰ ὑψώματα τῶν συνόρων, τὸν Σαλαμβριᾶν ἢ Πηνειόν, καὶ τὸ ὄρος Ὄθρυν, καὶ δύω πεδιάδας εὐδάτους, ἤτοι τὰς λεκάνας τῶν Τρικκάλων καὶ τῆς Λαρίσσης.

Τὰ ὑψώματα τῶν συνόρων, οὐχὶ μεγάλου πλάτους οὐδ' ὕψους, καὶ εὐχερῶς βατά, δὲν εἶναι, ὑπὸ τακτικὴν ἔποψιν, ἐμπόδιον μεγάλης σημασίας. Ἀφ' ἑτέρου ταῦτα παρουσιάζουσι δυσχερείας τινας εἰς τὰς κινήσεις τῶν στρατευμάτων, ἕνεκα τῆς ἀπουσίας βατῶν ὁδῶν. Τὸ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Ξηριᾶ τμῆμα, τὸ ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν λεκάνην τῆς Λαρίσσης, εἶναι ὁμαλώτερον τοῦ ἑτέρου, τοῦ περικλείοντος πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς βορρᾶν τὴν τῶν Τρικκάλων. Τῷόντι, ἐνῷ τὸ τελευταῖον τοῦτο τμῆμα δὲν διασχίζεται ἢ ὑπ σπανίων καὶ οὐχὶ πάντοτε βατῶν ἡμιονικῶν ὁδῶν, ἐν τῷ ἑτέρῳ εὑρίσκονται αἱ ἄρισται πρὸς τὴν Μακεδονίαν συγκοινωνίαι καὶ ἰδίως ἡ διὰ τοῦ διασέλλου Νεζεροῦ ὁδός, ἡ διὰ τῆς διαβάσεως Μελούνας, καὶ ἡ παρακολουθοῦσα τὸν Ξηριᾶν, ἐξ ὧν αἱ δύω τελευταῖαι δι' οὐ μακρᾶς ἐργασίας ἠδύναντο νὰ καταστῶσι κατάλληλοι πρὸς διάβασιν καὶ πεδινοῦ πυροβολικοῦ

Ὁ Σαλαμβριᾶς, κάτωθεν τῆς Γουνίτσης, ἤτοι κατὰ τὸ τμῆμα, ὅπερ ἐπὶ 40 περίπου χιλιόμετρα διαρρέει τὴν κάτω Θεσσαλίαν, δὲν εἶναι πορεύσιμος, συνοδευόμενος ἀριστερόθεν ὑπὸ ἑλώδους ζώνης καὶ ζευγνύμενος διὰ μονίμων γεφυρῶν μόνον ἐν Λαρίσσῃ καὶ Δερελῇ (Βερνέζι). Πρὸς ὑπέρβασιν αὐτοῦ ἀρκοῦσιν ἐν τούτοις τ' ἀκολουθοῦντα τὰς μεγάλας μονάδας συνήθη μέσα. Τ' ἀνεγερθέντα πρὸ τῆς Λαρίσσης ὀχυρωτικὰ ἔργα αὐξάνουσι τὴν ἀμυντικὴν ἀξίαν τῆς γραμμῆς καὶ ἐπιτρέπουσιν ἑλιγμοὺς ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὀχθῶν

Τὸ ὄρος Ὄθρυς, ἕνεκα τοῦ ὕψους του, τοῦ ἀποτόμου τῶν κλιτύων αὐτοῦ, καὶ διότι δὲν διασχίζεται ἢ δι' ὀλίγων καὶ κακίστων ὁδῶν, ὧν μία μόνη ἁμαξιτή, ἀποτελεῖ, ὑπὸ ἔποψιν τακτικὴν καὶ κινήσεως στρατευμάτων, ἐμπόδιον ἐπαισθητῶς μεῖζον τοῦ τῶν ὑψωμάτων τῶν συνόρων.

Τελος, ἐκ τῶν δύω λεκανῶν, Τρικκάλων καὶ Λαρίσσης, ἡ τελευταία αὕτη εἶναι ἡ σπουδαιοτέρα διά τε τὴν δι' αὐτῆς διέλευσιν τῶν βραχυτέρων ἀπὸ Μακεδονίας εἰς αὐτὴν τὴν καρδίαν τῆς Ἑλλάδος ὁδῶν, καὶ διότι εἶναι πλουσιωτέρα καὶ πυκνότερον κατῳκημένη. Ἡ Λάρισσα,

εὑρισκομένη ἐν εὐχερεῖ ἐπικοινωνίᾳ, καὶ δι' ὁδῶν καὶ σιδηροδρομικῶς, μετὰ τῆς θαλάσσης, εἶναι, ὡς ἐκ τούτου, πρώτιστος ἐδαφικὸς ἀντικειμενικὸς σκοπός.

Ἐκ τούτου ἕπεται ἡ μείζων σημασία, ἣν κέκτηται τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῶν μεθοριακῶν ὑψωμάτων, τὸ εὑρισκόμενον πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Ξηριᾶ, ὡς καὶ διὰ τὰς διασχιζούσας αὐτὸ ὁδοὺς καὶ κυρίως τὴν διὰ τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας, τῆς ἀποτελούσης τὴν βραχυτέραν μεταξὺ Λαρίσσης καὶ Ἐλασσῶνος συγκοινωνίαν, σημεῖον προκεχωρημένον τῆς Μακεδονίας, πρὸς ὅ δύνανται νὰ συγκλίνωσιν στρατεύματα καὶ ἄλλα πολεμικὰ μέσα.

Δ΄. ΣΧΕΔΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ

Ἡ πολιτικὴ ἀνάγκη καὶ ἡ ὑπεροχὴ τῶν δυνάμεων ὤθησαν τοὺς Τούρκους πρὸς τὴν ἐπίθεσιν, ἥτις, ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἀβακίῳ ηὐνοεῖτο διὰ τῆς ἀφθονίας συγκεντρωτικῶν γραμμῶν εἰσβολῆς, ἐνῷ κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτὴ δὲν ἦν εὐχερής, εἴτε ἕνεκα τῶν ἐδαφικῶν δυσχερειῶν, εἴτε διὰ τὴν ἔλλειψιν σπουδαίων ἀντικειμενικῶν σκοπῶν.

Εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀφ' ἑτέρου, ἐπεβάλλετο ἡ ἄμυνα ἐν τῷ κυρίῳ ἀβακίῳ, πρὸ παντὸς ἕνεκα ἀνεπαρκείας δυνάμεων, ἐνῷ ἐν τῷ δευτερεύοντι, ὅπερ ἀπῄτει πολὺ ὀλιγωτέρας δυνάμεις, θὰ ἠδύναντο ν' ἀναλάβωσι τὴν ἐπίθεσιν μετ' ἐλπίδων ἐπιτυχίας. Πράγματι, ἐνεργοῦντες ἐκ συμφώνου μετὰ τοῦ στόλου, δὲν θὰ ἦν αὐτοῖς λίαν δυσχερὲς νὰ καταλάβωσιν τὴν Πρέβεζαν, ἀρίστην βάσιν ἐνεργείας κατὰ τῶν Ἰωαννίνων, ἅτινα διὰ τοὺς Ἕλληνας ἦσαν ἀντικειμενικὸς σκοπὸς μεγίστης σπουδαιότητος, εἴτε ὡς πρωτευούσης τῆς περιφερείας, εἴτε ὡς δεσποζόντων τῆς ἀτραποῦ τοῦ Μετσόβου, δι' οὗ ἠδύναντο σοβαρῶν ν' ἀπειλήσωσι πλευρικῶς καὶ ἐκ τῶν ὄπισθεν τὸν εἰσβάλλοντα εἰς Θεσσαλίαν, εἴτε τέλος διότι ἡ πτῶσις αὐτῶν θὰ ἔδιδεν ἀφεύκτως ἀφορμὴν εἰς ἐξέγερσιν ἐν Μακεδονίᾳ.

Γνωστὸν ὅτι οἵ τε Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἕλληνες συνεκέντρωσαν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀβάκιον τὸ μέγιστον μέρος τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Ὁ λόγος μεταξὺ τοῦ μείζονος ὄγκου, ἤτοι τοῦ τῆς Θεσσαλίας, καὶ τοῦ δευτερεύοντος, ἤτοι τοῦ τῆς Ἠπείρου, ἦν ὡς 3,5 πρὸς 1 διὰ τοὺς πρώτους καὶ ὡς 2 πρὸς 1 διὰ τοὺς δευτέρους. Τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Ἕλληνες ὄντως ἐσκόπουν νὰ ἐνεργήσωσιν ἐπιθετικῶς ἐν Ἠπείρῳ. Ἀλλ' ἐν τῇ πράξει οὗτοι δὲν προέβησαν ἐν Ἠπείρῳ εἰς ζωηράν τινα ἐνέργειαν, ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν πρὸς τοῦτο προωρισμένων δυνάμεων, ἐν Θεσσαλίᾳ δέ, ἔνθα εἶχον μείζονα αὐτῶν ἀνάγκην, δὲν κατώρθωσαν νὰ συγκρατήσωσι τὸν ἐπιδρομέα. Οὕτω δέ, αὐτὴ ἡ κατανομὴ τῶν στρατευμάτων ἐπέδρασεν ἀτυχέστατα ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν γεγονότων.

Σχέδιον ἐπιχειρήσεων κατὰ τῆς Ἑλλάδος εἶχε συνταχθῇ παρὰ τοῦ Φὸν δὲρ Γκόλτς ἀπὸ τοῦ 1886.

Τὸ σχέδιον τοῦτο προέβλεπε τὴν ἄμυναν ἐν Ἠπείρῳ, ἔστω καὶ μετὰ τῆς θυσίας τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς Πρεβέζης, καὶ ταχεῖαν ἐπίθεσιν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐνεργητέαν ὡς ἑξῆς. Προέλευσις κατὰ τῆς Λαρίσσης ἐκ δυσμῶν, ἤτοι διὰ τῶν στενῶν τοῦ Βενδερβὲν καὶ τῆς Γουνίτσης, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς περικυκλώσεως τοῦ ἐν αὐτῇ συγκεντρωμένου ἑλληνικοῦ στρα-

τοῦ καὶ ἀποκοπῆς αὐτοῦ ἀπὸ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ γραμμῶν οπισθοχωρήσεως· σφήνωσις τοῦ ἀντιπάλου κατὰ τῶν ὀρέων Ὄσσης καὶ Πηλίου, καὶ ἀποκλεισμὸς αὐτοῦ διὰ μέρους τῶν δυνάμεων· προέλασις διὰ τοῦ ὄγκου κατὰ τῶν Ἀθηνῶν πρὸς ὑποχρέωσιν τῆς Ἑλλάδος νὰ ζητήσῃ τὴν εἰρήνην.

Ἐν ἔτει 1897, ἐν τούτοις, τὸ σχέδιον τοῦτο ὑπέστη ἐν τῇ πράξει τροποποιήσεις τινας. Ἐν Ἠπείρῳ οἱ Τοῦρκοι ἔμειναν ἐν ἀμύνῃ, ἀλλ' ἡ Πρέβεζα, καίτοι ἀνισχύρως ὠχυρωμένη, δὲν ἐγκαταλείφθη, διότι ὁ Σουλτάνος ἐφοβήθη ὅτι δὲν θὰ του ἀπεδίδετο αὕτη πλέον. Ἐν Θεσσαλίᾳ ἡ ἐπίθεσις ἐλήφθη ἐνεργετικώτερον, ἀλλ' ἡ προέλασις, ἀντὶ ἐκ δυσμῶν, ἐγένετο ἐκ βορρᾶ, διὰ τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας, καὶ, κατ' ἀκολουθίαν ἡ περικύκλωσις ἀπέτυχε.

Ἐν ἄρθρῳ δημοσιευθέντι ἐν τῷ «Ἑβδομαδιαίῳ Στρατιωτικῷ Φύλλῳ» ὁ Φὸν δὲρ Γκόλτς συζητεῖ τοὺς λόγους, δι' οὓς ὁ Ἐτὲμ Πασσᾶς, ὁ ἐν ἔτει 1897 τοῦρκος ἀρχιστράτηγος, δὲν ἐφήρμοσεν ἐν ὅλαις αὐτοῦ ταῖς λεπτομερείαις τὸ σχέδιον τον πολέμου τοῦ 1886. Οὗτος λέγει ὅτι τὰ στενὰ τοῦ Βενδερβὲν, Ρεβενίου, καὶ Γουνίτσης, δι' ὧν θὰ ἔδει νὰ διέλθῃ ὁ κύριος ὄγκος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἦσαν πολὺ ὀλιγώτερον βατὰ ἐν ἔτει 1897 ἢ ὅτον ἦσαν τῷ 1886· ὅτι τὰ τουρκικὰ στρατεύματα δὲν εἶχον τὴν ἀναγκαίαν εὐχέρειαν ἑλιγμοῦ πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς σχεδιαζομένης κυκλώσεως, ἥτις θα ἔδει νὰ ἐκτελεσθῇ ὑπὸ τεσσάρων μεραρχιῶν, μετὰ προφανοῦς κινδύνου ἐπιβραδύνσεων καὶ παρεξηγήσεων, αἵτινες ἠδύναντο νὰ ἐκθέσωσιν εἰς ἀποτυχίαν τὴν ἐκτέλεσιν· ὅτι τὸ ἱππικὸν, εἰς ὃ τὸ πολεμικὸν σχέδιον τοῦ 1886 ἀνέθετε κατὰ τὴν κύκλωσιν κυριωτάτην ἐντολὴν, ἦν ἀνεπαρκές· καὶ, τέλος, καὶ αὕτη θὰ εἶναι ἡ κυριωτέρα αἰτία, ὅτι, ἵνα, συμφώνως τῇ διαταγῇ τοῦ Σουλτάνου, ἐμποδισθῇ ἀπολύτως πᾶσα εἰσβολὴ, ἔστω καὶ στιγμιαία, εἰς Μακεδονίαν, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ στρατοῦ εἶχε γείνει τοιαύτη, ὥστε, ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς εἶχε κατανείμη τὰς μεραρχίας κατὰ τρόπον μὴ ἐπιτρέποντα τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐκ δυσμῶν εἰσβολῆς.

Ἡ συγκέντρωσις τῶν Τούρκων ἐγένετο ἐπὶ μεγάλου μετώπου, μετ' ἰσχυρᾶς ἁλύσεως κατὰ μῆκος τῶν συνόρων, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς παρεμποδίσεως τὴν ἐκρήξεως ἐπαναστάσεώς τινος. Τὰ τμήματα κατενεμήθησαν κατὰ μῆκος τῶν συνόρων, ἢ συνηνώθησαν εἰς μεραρχίας, χωρὶς οὐδόλως νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει οἱ ἐν εἰρήνῃ ὀργανικοὶ δεσμοί. Ἐσχηματίσθη οὕτω παράταξις ἀκανόνιστος, μετὰ μεραρχιῶν ἀνίσου δυνάμεως, καὶ ἀνάπτυξις οὐδόλως ἐν ἁρμονίᾳ μετὰ τοῦ πολεμικοῦ σχεδίου τοῦ 1886.

Περὶ τὰ μέσα Ἀπριλίου καὶ μετὰ πολλὰς μετασταθμεύσεις ἡ τουρκικὴ στρατιὰ Θεσσαλίας ἦν ὡς ἕπεται ἐσχηματισμένη καὶ κατανεμημένη.

ΑΡΧΗΓΕΙΟΝ (ΜΟΥΣΙΡ ΕΤΕΜ ΠΑΣΑΣ) ΕΝ ΕΛΑΣΣΩΝΙ

	Τάγ.	Ἶλαι	Πυροβολαρχίαι Πεδ.	Πυροβολαρχίαι Ἐφ.	Πυροβολαρχίαι Ὀρ.	Λόχοι Μηχαν.	
1η Μεραρχία (Φερίκης [1]) Χαϊρῆ Πασᾶς	18	1	6	—	6		Περίχωρα Δομενίκου
2α » » Νεσχὰτ Π.	13	1	3	—	3		Σχόμπα μετὰ 1 Ταξιαρχίας ἐν Γρεβενοῖς.
3η » » Μεμδοὺχ Π.	15	1	3	—	—	—	Περίχωρα Ἐλασσῶνος
4η » Μιρι-λιβᾶς [2]) Χαϊδὲρ Π.	12	1	3	—	2	—	(Περίχωρα Ἐλασσῶνος)
5η » Φερίκης Χακκῆ Π.	15	1	1	—	2	—	Δισκάτα.
6η » » Χαμδῆ Π.	16	1	—	—	4	—	Καρυᾶ καὶ Λεπτοκαρυᾶ
7η » » Χισνῆ Π.	—	—	—	—	—	—	ἐν πορείᾳ πρὸς Ἐλασσῶνα
Μεραρ. ἱππικ. Μιριλιβᾶς Σουλεϋμὰν Π.	—	16	—	3	—	—	Ὀρμανλῆ
Ἐφεδρεῖαι Πεζικοῦ » Μεχμὲτ Π.	10	—		9	-	—	περίχωρα Ἐλασσῶνος.
Ἐφεδρεῖαι Πυροβολ » Ριζᾶ Π.							(περίχωρα Ἐλασσῶνος.)
Τεχνικὰ ὅπλα	—	—	—		—	3 [4])	Σέρβια.
ἤτοι περίπου 60000 ὅπλα [3]), 1420 σπάθαι καὶ 186 πυροβόλα.							
Σύνολον	99	22	28		17 (3 τάγ.)	3	

[1]) Μέραρχοι Ἀντιστράτηγοι. [2]) Ταξίαρχοι Ὑποστράτηγοι. [3]) Τὰ τάγματα τοῦ Πεζικοῦ ἠρίθμουν κατὰ μέσον ὅρον 750 ἄνδρας, ὧν 600 ὡπλισμένοι διὰ τυφεκίων. [4]) ὧν εἷς γεφυροποιῶν.

Αἱ μεραρχίαι 1η, 2α, 3η, 4η, 5η καὶ 6η εἶχον τὰς προφυλακὰς αὐτῶν κατὰ μῆκος τῶν συνόρων ἀπὸ Μπάλτινον μέχρι Πλαταμῶνος, σχεδὸν ἁπανταχοῦ ἐν στενῇ ἐπαφῇ μετὰ τῶν προκεχωρημένων φυλακῶν τῶν Ἑλλήνων.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (3/15 Ἀπριλίου) ἦσαν, ἐν Ἠπείρῳ, δύο μεραρχίαι ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Φερίκη Ἀχμὲτ Χιφζῆ Πασσᾶ, ἡ 1η (Μιρλιβᾶ Ὀσμὰν Πασᾶς) ἐκ 16 ταγμάτων, 1 ἴλης, 4 πυροβολαρχιῶν μεταξὺ Ἰωαννίνων καὶ Μετσόβου, καὶ ἡ 2α (Φερίκης Χιλμῆ Πασᾶς) ἐκ 16 ταγμάτων, 2 ἰλῶν καὶ 4 πυροβολαρχιῶν, μετὰ τοῦ ὄγκου παρὰ τὸν Λοῦρον καὶ ἀποσπάσματα εἰς Πέντε Πηγάδια, εἰς Πρέβεζαν και ἔναντι τῆς Ἄρτης. Αἱ δύο μεραρχίαι διέθετον, ἐν συνόλῳ, περίπου 25600 ὅπλα (1), 240 σπάθας καὶ 48 πυροβόλα.

Ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε προηγουμένως μελετηθῇ πραγματικὸν καὶ καθ' αὐτὸ σχέδιον ἐπιχειρήσεων. Γενικῷ τῷ τρόπῳ ἐσκέπτοντο νὰ δράσωσιν ἀμυντικῶς ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ νὰ εἰσβάλωσιν εἰς Ἤπειρον, προπαντὸς ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς προσκλήσεως ἐξεγέρσεως ἐν Μακεδονίᾳ, ἥτις ἤθελε σοβαρῶς ἀπειλήσει κατὰ τὰ νῶτα τὸν τουρκικὸν στρατόν (2).

Ἡ ἰδέα ἦν λογική, ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις, ὡς γνωστόν, ἀπέτυχε.

Μέχρι μέσων Φεβρουαρίου, φοβουμένη εἰσβολὴν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις εἶχε συγκεντρώσει ἐν αὐτῇ τὰ στρατιωτικὰ σώματα ἐπὶ ποδὸς εἰρήνης καὶ βραδύτερον ἐνίσχυσεν αὐτὰ δι' ἐφέδρων.

Ἀλλ' ἐκτὸς δύω πυρήνων ἐκ 4500 ἀνδρῶν, τοῦ ἑνὸς ἐν Λαρίσσῃ καὶ τοῦ ἑτέρου ἐν Τρικκάλοις, τὰ σώματα ταῦτα, ἅτινα ἐν συνόλῳ ἠρίθμουν 32500 ἄνδρας, εὑρίσκοντο περὶ τὰ τέλη Μαρτίου ἔτι, διεσπαρμένα κατὰ μῆκος ὁλοκλήρου τῆς Θεσσαλομακεδονικῆς συνοριακῆς γραμμῆς.

Ὅτε ὁ Διάδοχος ἀφίκετο εἰς Λάρισσαν, ἵν' ἀναλάβῃ τὴν ἀνωτέραν διοίκησιν τοῦ στρατοῦ (17/29 Μαρτίου), ἀνεγνώρισε τὴν ἀνάγκην καὶ τὸ ἐπεῖγον τῆς συγκεντρώσεως τῶν στρατευμάτων καὶ τῆς συστάσεως τῶν μεγάλων πολεμικῶν μονάδων. Ὅθεν, διὰ διαταγῆς τῆς 19|31

---

(1) Τὰ τάγματα τῶν μεραρχιῶν τῆς Ἠπείρου ἦσαν κατὰ πολὺ ἰσχυρότερα τῶν τῆς Θεσσαλίας. Εἶχον κατὰ μέσον ὅρον ἄνδρας 1000, ὧν 800 φέροντες ὅπλα.

(2) «Ἡ δρᾶσις τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ στρατοῦ εἶχεν ὑποδειχθῆ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὡς δρᾶσις ἀκριβοῦς ἀμύνης, καί, κατὰ συνέπειαν, διατάσσων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μελέτης τοῦ ἐδάφους, τὴν κατανομὴν τῶν σωμάτων, ὁ Διάδοχος ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπολύτου ἀμύνης».

(Περίληψις τῆς ἐπισήμου Ἑλλ. Ἐκθέσεως σελ. 8).

Μαρτίου, διέταξε τὴν σύστασιν τῶν ταξιαρχιῶν πεζικοῦ καὶ τῶν μεραρχιῶν, ὥρισε τὴν ἕδραν τῶν ἀρχηγείων αὐτῶν καὶ διέταξε τοὺς διοικητὰς αὐτῶν νὰ προβῶσιν εἰς τὴν ταχεῖαν συγκέντρωσιν τῶν ὑπ' αὐτοὺς στρατευμάτων.

'Αλλ' ἐπειδὴ οἱ διοικηταὶ οὗτοι δὲν ἀπεφάσσαν ν' ἀνακαλέσωσι τὰ τμήματα ἀπὸ τῶν τοποθεσιῶν, ἔνθα ταῦτα εἶχον ἐξ ἀρχῆς ἀποσπασθῆ, καθόσον, μίαν ἑβδομάδα βραδύτερον, ὁ στρατὸς ἦν ἔτι ἀνεπτυγμένος ἐπὶ μετώπου τοὐλάχιστον 85 χιλιομέτρων, ὁ Διάδοχος ἠναγκάσθη νὰ διατάξῃ τῇ 29]10 'Απριλίου τὴν κατανομὴν τὴν καταφαινομένην ἐν τῷ ἀκολούθῳ πίνακι, σύμφωνεν πρὸς τὴν ἰδέαν «τῆς ἀπολύτου ἀμύνης ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν συνόρων» (1).

---

(1) Περίληψις τῆς ἐπισήμου 'Ελλην. 'Εχθέσεως, σελ. 8 καὶ 12.

Γενικὸν Ἀρχηγεῖον (ἡ Α. Β. Υ. ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος, Διάδοχος τῆς Ἑλλάδος) ἐν Λαρίσσῃ.

Μεραρχία				Λάρισσα		Τάγ.	Ἰλ.	Πυροβ. Ἐφ	Πυροβ. Ἀν Πε	Πυροβ. Ὀρ.	Λόχ Μηχ.
1η Μεραρχία (Ὑποστράτηγος Μακρῆς)	Ἀρχηγεῖον τῆς Μεραρχίας			Λάρισσα							
	1η Ταξιαρχία πεζικοῦ (Συντ. Δημόπουλος)	1ον Σύνταγμα		»		3	—	—	—	—	—
		2ον »				4	—	—	—	—	—
		4ον »		Τύρναβος		4	—	—	—	—	—
	2α Ταξιαρχία πεζικοῦ (Συντ. Μαστραπᾶς)	5ον Σύντ.	1ον τάγ.	Γριτζόβαλι		1	—	—	—	—	—
			2ον »	Λυγαριά		1	—	—	—	—	—
					2ος Βρύσι		—	—	—	—	—
		4ον τάγμ. Εὐζώνων		Τύρναβος	¹) 3ος Λυγαρ.	1	—	—	—	—	—
					4ος Γριτζ.						
	Ἱππικὸν	2ον Σύνταγμα		Λάρισσα		—	2	—	—	—	—
		3ον »		»		—	2	—	—	—	—
				Τύρναβος		—	1	—	—	—	—
	Πυροβολικὸν	2ον Σύνταγμα		Λυγαριὰ		—	—	—	—	1	—
				Τύρναβος		—	—	—	—	1	—
		3ον »		Λάρισσα		—	—	—	4	3	—
	Μηχανικὸν			»		—	—	—	—	—	2
	Ἀπόσπασμα δεξιᾶς πτέρυγος (Συντ. Καχλαμᾶνος)	5ον Σύν. 3ον τάγμ.		Ὀλυμπιὰς		1					
		2ον Τάγμ. Εὐζώνων		Ραψάνη	¹) 1ος Κρανιὰ	—	—	—	—	—	—
		7ον » »		»	2ος Πυργε.	—	—	—	—	—	—
		11ον » »		Δερελῆ	3ος Νεζερ.	—	—	—	—	—	—
					¹) 2ος »	1	—	—	—	—	—
					3ος Λίγανη	1	—	—	—	—	—
					¹) 2ος Ὀλυμ.						
						18	5	—	4	5	2
									9		
2α Μεραρχία (Συνταγμ. Μαυρομιχάλης)	Ἀρχηγεῖον τῆς Μεραρχίας			Ἀλίφακα							
	3η Ταξιαρχία πεζικοῦ (Συντ. Σμολένσκης)	3ον Συντ.	2, 3, 4 τάγ.	Ἀλίφακα		3	—	—	—	—	—
			1ον »	Κονισκὸς	¹) 1ος Γεραχ. 2ος Ἀσπρο 3ος Μαυρέλ	1	—	—	—	—	—
		7ον Συντ.	2ον, 3ον, 4ον τάγμ.	Ζάρκος		3	—	—	—	—	—
			1ον τάγμα	Βόργιανη		1	—	—	—	—	—
	4η Ταξιαρχία πεζικοῦ (Συντ. Ἀντωνιάδης)	8ον Σύνταγμα		Ρεβένι		3	—	—	—	—	—
		11ον »		Ἀλίφακα		3	—	—	—	—	—
		6ον Τάγμα Εὐζών.		Γριτζάνον	¹) 1ος Ρεβένι 2ος Ἀγ Παρ 3ος Πάνιτσα	1	—	—	—	—	—
	Ἱππικὸν	1ον Σύνταγμα		Ζάρκος			1	—	—	—	—
		2ον »		»		—	1	—	—	—	—
		3ον »		Τρίκκαλα		—	—	3	—	—	—
	Πυροβολικὸν	2ον »		Ἀλίφακα		—	—	1	—	—	—
	Μηχανικὸν			Καλαμπά.	¹) 1ος Μαλαχ. 4ος Βελεμ.	—	—	—	4	2	—
	Ἀπόσπασμα ἀριστερᾶς (Ταγμ. Τσοτίπης)	8ον Τάγμα Εὐζών.				1	—	—	—	—	2
		9ον » »		Τσούκα	¹) 4ος Μαυρέλι	—	—	—	—	—	—
		12ον » ἀνεξ. πεζ.		Κονισκὸς		1	—	—	—	—	—
		3ον Συντ. Πυροβ.				—	—	—	—	1	—
						18	2	4	4	3	2
									7		
					Ἐν συνόλῳ	36	7	4	16		4

ἤτοι περίπου 39000 ὅπλα, 730 στάθαι καὶ 96 πυροβόλα

¹) Ἀπεσπασμένοι λόχοι.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν (29 Μαρτ. 10 Ἀπριλίου) εὑρίσκοντο περὶ τὴν Ἄρταν, μετ' ἀποσπασμάτων πρὸς βορρᾶν, κατὰ μῆκος τῶν συνόρων ἡ 3η μεραρχία (Συντ. Μάνος), ἰσχύος 12 ταγμάτων πεζικοῦ καὶ 3 τῶν εὐζώνων, 3 ἰλῶν, 8 πυροβολαρχιῶν καὶ 5 λόχων μηχανικοῦ, ἤτοι περίπου 16000 ὅπλα, 240 σπάθαι καὶ 40 πυροβόλα.

Ἀπὸ τῆς «Περιληπτικῆς ἐπισήμου ἑλληνικῆς ἐκθέσεως» (¹) καθίστανται καταφανῆ τὰ σχέδια τοῦ Πρίγκηπος Κωνσταντίνου ἐπὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ στρατοῦ. Παραδεχόμενος ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἠδύναντο νὰ δοκιμάσωσι νὰ εἰσβάλωσιν, εἴτε διὰ τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας, εἴτε διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ Ρεβενίου, εἴτε διὰ τοῦ Ζάρκου, καὶ ὅτι, ἐκ τῶν τριῶν ὑποθέσεων τούτων, ἡ δευτέρα ἐφαίνετο πιθανωτέρα, ὁ Διάδοχος εἶχε διατάξει.

α) Ἐν τῇ πρώτῃ ὑποθέσει, ὅπως ἡ 1η μεραρχία, ἀπὸ τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας κατ' ἀρχὰς, καὶ εἶτα ἀπὸ τοῦ Γριτζόβαλη καὶ τοῦ Ματίου, ἀντιστῇ κατὰ τῆς προελάσεως τοῦ ἐχθροῦ ὅσον τὸ δυνατὸν πλειότερον, εἶτα δὲ, ἀναγκαζομένη εἰς ὑποχώρησιν, ζητήσῃ νὰ ἑλκύσῃ αὐτὸν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Λαρίσσης, ἵνα παράσχῃ εὐκαιρίαν εἰς τὴν 3ην ταξιαρχίαν νὰ ἐπιπέσῃ κατὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ πλευρᾶς.

β) Ἐν τῇ δευτέρᾳ ὑποθέσει, ὅπως ἡ 2α μεραρχία, καταλαμβάνουσα ἰσχυρῶς τὸ Ρεβένι ἢ τὴν ἔξοδον τῆς στενωποῦ, ἀντιστῇ κατὰ μέτωπον εἰς τὸν εἰσβάλλοντα ἐχθρὸν, ἐνῷ ἡ 2α ταξιαρχία, διὰ τοῦ Βὲη-δερβὲν, θὰ προσέβαλλεν αὐτὸν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς.

γ) Ἐν τῇ τρίτῃ ὑποθέσει, ὅπως μετὰ τὴν μείζονα δυνατὴν ἀντίστασιν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν συνόρων, ἡ 2α μεραρχία συγκεντρωθῇ ἐπὶ τοῦ ὑψιπεδίου τοῦ Θουμαὶ (δεξιὰ τοῦ Σαλαμβριᾶ, παρὰ τὸ Ἀλίφακα), ἔνθα θὰ ἐνισχύετο διὰ μιᾶς ταξιαρχίας τῆς 1ης μεραρχίας, ἡ δ' ἄλλη ταξιαρχία ἐνεργήσῃ διὰ Γουνίτσης κατὰ τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ τοῦ ἐχθροῦ.

δ) ὅπως, ἀναγκαζόμενος εἰς ὑποχώρησιν, ὁ στρατὸς μεταβῇ εἰς Φάρσαλα, ἔνθα θὰ ἠνοῦντο μετ' αὐτοῦ καὶ τ' ἀποσπάσματα τῶν πτερύγων·

ε) ὅπως, τέλος, ἐπιτυγχάνων ν' ἀπωθήσῃ τὸν ἐχθρὸν, μὴ καταδιώξῃ αὐτὸν πέραν τῶν συνόρων.

Ἡ εἰς Θεσσαλίαν εἰσβολὴ τῶν Τούρκων ἠδύνατο νὰ γίνῃ, εἴτε ἐκ δυσμῶν, ὡς προέβλεπε τὸ σχέδιον τοῦ 1886, εἴτε ἐκ βορρᾶ, ὡς συνέβη τῷ 1897.

Ἐπίθεσις ἐκ Βορρᾶ ἀνωτέρων δυνάμεων, ὡς σχετικῶς πρὸς τὸν ἀντίπαλον ἦσαν αἱ τουρκικαὶ, εἶχε πᾶσαν τὴν πιθανότητα τῆς ἐπιτυχίας.

(¹) Ἀπὸ τῆς σελ. 16-24.

ἀλλὰ περιωρίζετο εἰς ἁπλῆν κίνησιν εἰσδύσεως, ἥτις ἄφινεν εἰς τοὺς Ἕλληνας πλήρη ἐλευθερίαν ὑποχωρήσεως πρὸς τὴν πρωτεύουσαν.

Τοὐναντίον, ἡ ἐκ δυσμῶν ἐπίθεσις ἀπῄτει μείζονας δυνάμεις, ἀλλὰ κατέληγεν εἰς ἀγῶνα λαμπρότερον καὶ πρὸ παντὸς ταχύτερον.

Ἡ τουρκικὴ ἀνάπτυξις τοῦ 1897 ὡρίσθη καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς λεπτομερείας ἐν Γιλδίζ-Κιόσκ καὶ ἀπέληξεν εἰς ἅλυσσον ἔχουσαν τὸν ὄγκον τῶν δυνάμεων πρὸς τὴν Ἐλασσῶνα καὶ μίαν μεραρχίαν, τὴν 1ην, πρὸς τὸ Δαμάσιον, προφανῶς ἵνα κρατήσῃ ἀμφίρροπον τὸν ἀντίπαλον ἐπὶ τῆς ἀληθοῦς κατευθύνσεως τῆς εἰσβολῆς, δύο δὲ μεραρχίας ἐπὶ τῶν πτερύγων, τὴν 5ην πρὸς δεξιά, λίαν μακράν, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ προστρέξῃ ἐγκαίρως, ἐν περιπτώσει αἰφνιδίας εἰσβολῆς τῶν Ἑλλήνων διὰ τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας, καὶ τὴν 6ην πρὸς τ' ἀριστερά, ἀλλ' ἔχουσαν τὰς δυνάμεις αὐτῆς λίαν διεσπαρμένας. Λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς, τὸ μέγα τοῦτο μέτωπον εἶχε τὸ πλεονέκτημα τοῦ ν' ἀναγκάσῃ τοὺς Ἕλληνας νὰ ἐπεκτείνωσιν ὑπερμέτρως τὸ ἑαυτῶν μέτωπον καὶ νὰ εὑρεθῶσιν ἀσθενεῖς ἁπανταχοῦ. Ἀλλ' ἡ συγκέντρωσις τῶν δυνάμεων περὶ τὴν Ἐλασσῶνα ὤφειλεν ἀναγκαίως νὰ ἑλκύσῃ αὐτὰς πρὸς τὸ διάσελλον τῆς Μελούνας, ἥτις ὑπῆρξε πράγματι ἡ κυρία ὁδὸς τῆς εἰσβολῆς. Ἐὰν ἤθελον πράγματι νὰ εἰσβάλωσιν ἀπὸ δυσμῶν ἔδει νὰ συγκεντρώσωσι τὰς δυνάμεις των παρὰ τὸ Δομένικον.

Ἡ περικύκλωσις ἐπομένως ἀπέτυχε καὶ οἱ Ἕλληνες, ἐκδιωχθέντες ἐκ τῶν συνοριακῶν ὑψωμάτων, ἠδυνήθησαν ν' ἀνασχηματισθῶσιν ἐπὶ τοῦ Καραδὰγ καὶ ν' ἀντιστῶσι, πρῶτον ἐπὶ τῆς γραμμῆς Βελεστίνου-Φαρσάλων, καὶ εἶτα ἐπὶ τῆς Ὄθρυος, ἐπιμηκύνοντες τὸν πόλεμον.

Ὁ στρατηγὸς Φὸν Δὲρ Γκόλτς παρατηρεῖ ὅτι, μολοντοῦτο, ἡ ἐπιτυχία ἔστεψε τὰ τουρκικὰ ὅπλα, καὶ ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη δὲν ἔγκειται τόσον ἐν τῇ ἐκλογῇ τοῦ κρείτονος σχεδίου, ὅσον ἐν τῇ αὐστηρᾷ καὶ μεθοδικῇ ἐφαρμογῇ λογικῆς τινος ἰδέας. Δέον, τέλος, νὰ ἔχῃ τις ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ μεγάλη ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ συνετέλεσε βεβαίως εἰς ταύτην καὶ ἔτι πλέον συνήργησαν, ὡς πάντοτε, τὰ λάθη τοῦ ἀντιπάλου.

Ἡ ἀρχικὴ ἀνάπτυξις τῶν Ἑλλήνων ἦν ἀληθὴς διασπορὰ λόχων καὶ ταγμάτων κατὰ μῆκος σχεδὸν ἁπάσης τῆς γραμμῆς τῶν συνόρων, μετὰ δύο πυρήνων ἐν Θεσσαλίᾳ, Τρικκάλων καὶ Λαρίσσης, ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων 60 χιλιόμετρα, καὶ ἑνὸς ἐν Ἠπείρῳ, Ἄρτης, ἀπέχοντος 80 χιλ. τοῦ πλησιεστέρου τῶν ἄλλων δύο. Ἐὰν οἱ Τοῦρκοι εἶχον ὁρμήσῃ κατὰ τοῦ Ζάρκου, ἀπέχοντος 7 μόνον χιλ. ἀπὸ τῶν συνόρων καὶ εὑρισκομένου ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀπὸ Λαρίσσης εἰς Τρίκκαλα ὁδοῦ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν τῶν Ἑλλήνων τῆς 28 Μαρτ. 9 Ἀπριλίου, ἤτοι πρὶν ἢ ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος μεριμνήσῃ νὰ συμπλησιάσῃ τὰς δύο ὁμάδας τῆς Θεσσαλίας, αὗται βεβαίως θ' ἀπεχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων.

Ἐν Θεσσαλίᾳ, μέχρις ἐνάρξεως τῆς συγκεντρώσεως, ἦσαν ἀπεσπα-

σμένοι πρὸς δεξιὰ, ἤτοι πρὸς βορρᾶν καὶ βορειοανατολικῶς τῆς Ραψάνης, καὶ πρὸς ἀριστερὰ, πρὸς βορρᾶν τῆς Καλαμπάκας, τάγματά τινα, ἀντιπροσωπεύοντα τοὐλάχιστον τὸ ἓν πέμπτον τῶν παρόντων ἐν τῷ στρατῷ. Τοῦτο ἐγένετο ἵν' ἀναγκασθῇ ὁ ἀντίπαλος νὰ ἐκτείνῃ τὸ ἴδιον μέτωπον, καὶ κυρίως, ἵνα μένῃ οὗτος ἀβέβαιος περὶ τοῦ ἐκλεχθησομένου σημείου εἰσβολῆς εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἤτοι ἀκριβῶς τὸ ἐπιθετικὸν σχέδιον, ὅπερ ἐν ἀρχῇ οἱ Ἕλληνες ἤλπιζον νὰ ἐφαρμόσωσι. Ἀλλ' ὅτε ὁ Διάδοχος ἀφίχθη ἐν Λαρίσσῃ πρὸς ἀνάληψιν τῆς γενικῆς ἀρχηγίας, ἢ τὸ βραδύτερον ὅταν διέταξε τὴν συγκέντρωσιν τοῦ στρατοῦ, ἡ ἰδέα τῆς ἐπιθέσεως εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ, ἑπομένως θὰ ἦτο λυσιτελὲς ν' ἀνεκαλοῦντο τὰ ἀπομεμακρυσμένα ἐκεῖνα ἀποσπάσματα, ἐπὶ τῆς συνεργασίας τῶν ὁποίων δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπολογίσῃ τις ἀσφαλῶς. Ἐπὶ τῶν συνοριακῶν ὑψωμάτων θὰ ἦσαν ἐπαρκῆ μικρὰ τμήματα μετὰ τῆς ἐντολῆς τῆς κατοπτεύσεως μόνον, αἱ δὲ λοιπαὶ δυνάμεις ἔδει νὰ συμπτυχθῶσιν ἐπὶ τοῦ Σαλαμβριᾶ, εἴτε τέλος, ὡς ἀπεφάσισεν ὁ Διάδοχος, εἰς δύο πυρῆνας, ἐν Λαρίσσῃ καὶ Ἀληφακᾷ. Ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν ὁποθενδήποτε καὶ ἂν ἐπήρχετο ἡ εἰσβολὴ, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ εὑρίσκετο ἡνωμένος καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ ἑλιχθῇ ἐπωφελῶς ἑκατέρωθεν τοῦ Σαλαμβριᾶ, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἰσχυρᾶς τοποθεσίας τῆς Λαρίσσης, ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἐπήρχετο διὰ Μελούνας, ἢ κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Πρίγκηπος Κωνσταντίνου προβλεφθέντα τρόπον, ἐὰν τοὐναντίον ἐπήρχετο διὰ Ρεβενίου.

Ἐπισκοποῦντες τέλος τὴν γενικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπιθετικὴν δρᾶσιν, ἣν ἀναμφιβόλως ἐσκόπουν ἐν Ἠπείρῳ, φρονοῦμεν ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ πρὸς τοῦτο συγκέντρωσις μειζόνων δυνάμεων, ἀφαιρουμένων ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν ἀβάκιον. Ὁ Φὸν Δὲρ Γκόλτς γνωματεύει, ὅτι μία μόνη μεραρχία, ἐνισχυμένη δι' ἀτάκτων, καταλλήλως ἑλισσομένη, θὰ ἦν ἐπαρκὴς ἐν Θεσσαλίᾳ.

Ε'. ΜΑΧΑΙ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ

Τῇ 28/9 Ἀπριλίου 1897 ὁμάδες ἀτάκτων Ἑλλήνων διέβησαν τὰ σύνορα εἰς διάφορα σημεῖα αὐτῶν, ἤτοι παρὰ τὴν Ἄρταν, βορειοδυτικῶς τῆς Καλαμπάκας καὶ οὐ μακρὰν τῆς Ραψάνης.

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρία, ἐπεζήτει διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ ὑπερνικήσῃ τοὺς δισταγμοὺς τῆς Κυβερνήσεως καὶ ρυμουλκήσῃ τὴν χώραν ἀποφασιστικῶς πρὸς τὸν πόλεμον. Ἵνα δύναταί τις νὰ ἐκτιμήσῃ δεόντως τὴν δρᾶσιν τῶν Ἑλλήνων ἐθελοντῶν καὶ τὴν διαγωγὴν τῶν Τούρκων δέον νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει,

1ον ὅτι, ἵνα ἐξασφαλισθῇ κατὰ τῶν ἀπό τινων ἐτῶν συνεχῶν ἐπιδρομῶν ἑλληνικῶν ὁμάδων, κατὰ τὸ ἔτος 1886 ἰδίως, ἡ Τουρκία εἶχεν ἀνεγείρει κατὰ μῆκος τῶν συνόρων, κατ' ἀποστάσεις 2000 ἕως 2500 μέτρων, λιθοδμήτους σταθμοὺς μετὰ τυφεκηθρῶν καὶ τάφρων, ἐν οἷς ἐτήρει διαρκῶς φρουράς. Αἱ φρουραὶ αὗται ἐξαναγκαζόμεναι ἐν καιρῷ πολέμου εἰς ὑποχώρησιν, ὤφειλον νὰ συμπτυχθῶσι πρὸς ὡρισμένας τοποθεσίας, πρὸς ἃς θὰ συνέρρεον ἐνισχύσεις ἐκ τῶν πλησιεστέρων φρουρῶν·

2ον ὅτι, συνεπείᾳ τῆς διακοινώσεως τῆς 25|6 Ἀπριλίου, δι' ἧς αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἐδήλουν εἴς τε τὴν Ὑψηλὴν Πύλην καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν. . . «ὅτι ἐν περιπτώσει πολέμου, ὁ πρῶτος ἐπιτιθέμενος θὰ ἔφερεν ἅπασαν αὐτοῦ τὴν εὐθύνην, καὶ ὅτι, καὶ ἐν περιπτώσει νίκης ἔτι, οὐδεμία θὰ τῷ ἐπετρέπετο ἐκ ταύτης ὠφέλεια» (1), εἶχε διαταχθῇ ὁ Ἐτὲμ πασᾶς νὰ ἐπιβλέπῃ ἁπάσας τὰς διαβάσεις τῶν συνόρων καὶ ν' ἀπωθήσῃ ζωηρῶς πᾶσαν ἐπίθεσιν, ἀλλὰ νὰ μὴ ὑπερβῇ τὰ σύνορα ἄνευ διαταγῆς τοῦ Σουλτάνου.

Αἱ παρὰ τὴν Ἄρταν καὶ τὴν Ραψάνην ἐπιδρομαὶ ἐξετελέσθησαν ὑπὸ ἀνισχύρων ὁμάδων, αἵτινες τάχιστα ἐπανῆλθον ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ὁ μόνος αὐτῶν σκοπὸς ὑπῆρξεν ἡ διευκόλυνσις τῆς ἀπὸ Καλαμπάκας ἐπιχειρήσεως κατὰ τῶν Γρεβενῶν, ἥτις ἐσκόπει τὴν κατοχὴν τῆς θέσεως ταύτης, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διακοπῆς τῶν συγκοινωνιῶν μεταξὺ τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ ἐν Μακεδονίᾳ τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ τὴν πρόκλησιν ἐπαναστάσεως ἐν Μακεδονίᾳ.

Τὸ κίνημα τοῦτο ἐξετελέσθη ὑπὸ περίπου 3000 ἀνδρῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν ἐθελοντῶν τοῦ Κιπριάνη, οἵτινες κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἀπριλίου, μετέβησαν ἀπὸ Τρικκάλων, διὰ Καλαμπάκας, εἰς τὴν Μονὴν Κακοπλεῦρι, καὶ τὴν ἑσπέραν τῆς 26|8 ὑπερέβησαν τὰ

(1) Διπλ. Ἀρχεῖα Μαρτίου 1898 σελ. 320.

σύνορα, καταλαμβάνοντες σταθμούς τινας, εἶτα δ' ἐβάδισαν διὰ Μπάλτινου κατὰ τῆς Κρανιᾶς, ἣν κατέλαβον τὴν 27]9. Τὴν ἐπιοῦσαν ἐπροχώρησαν κατὰ τῶν Γρεβενῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς γεφύρας τῆς Πηγαδίτσας παρεκωλήθη ἡ περαιτέρω πρόοδος αὐτῶν καὶ ἐξηναγκάσθησαν εἰς μάχην. Ὀπισθοχωροῦντες βραδέως ἐπολέμησαν τῇ 10ῃ, τῇ 11ῃ καὶ μέρος τῆς 12ης Ἀπριλίου ἔ. ν., καθ' ἣν ἡμέραν ἐπανῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ φόβου μὴ ἀποκοπῇ ἡ ὀπισθοχώρησις αὐτῶν διά τινων τουρκικῶν ταγμάτων, ἅτινα, κατὰ διαταγὴν τοῦ Σεϊφουλὰχ Πασᾶ,(¹) ἐβάδισαν κατ' αὐτῶν ἀπὸ Μετσόβου καὶ Δισκάτας κατὰ μῆκος τῶν συνόρων.

Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη κατὰ τῶν Γρεβενῶν οὐδεμίαν κέκτηται σημασίαν, ἐκτὸς μόνον ὡς διαλύσασα πᾶσαν αὐταπάτην περὶ τὴν πιθανότητος μιᾶς ἐπαναστάσεως ἐν Μακεδονίᾳ(²) καὶ πείσασα οὕτω τὴν Ἑλλάδα, ὅτι, ἐν πολέμῳ κατὰ τῆς Τουρκίας, θὰ εὕρισκεν ἑαυτὴν ἐντελῶς μεμονωμένην. Χάριν εἰς τὰς ἀμέσους δικαιολογίας τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Σουλτάνος ἀνεκάλεσε τὴν διαταγήν, ἣν εἶχε δώσει εἰς τὸν Ἐτὲμ Πασᾶν τῇ 10ῃ Ἀπριλίου, ὅπως εἰσβάλῃ εἰς τὴν Θεσσαλίαν· ὥστε, ἐὰν ἤθελεν, ἡ Ἑλλὰς θὰ ἠδύνατο ἔτι καὶ τότε ν' ἀποφύγῃ τὸν πόλεμον, λαμβάνουσα ἀμέσως μέτρα πρὸς παρακώλυσιν νέων ὑπερβάσεων τῶν συνόρων, ἢ καὶ ἐπεισοδίων ἐπὶ τῶν προφυλακῶν, εὐκόλως ἐπαληθευομένων, ὅταν, ὡς τότε, οἱ δύω ἀντίπαλοι εἰσὶν εἰς στενὴν συνάφειαν. Ἀλλ' οὐδὲν ἐλήφθη ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος μέτρον προνοίας, ὥστε τάχιστα ἐγένετο τὸ ἐπεισόδιον, ὅπερ κατέστησεν ἀναποφεύκτους τὰς ἐχθρότητας.

Ἐπὶ τῶν δυτικῶν πτυχῶν τοῦ ὄρους Ἀναλήψεως εὑρίσκοντο ἀντιμέτωποι εἷς τουρκικὸς καὶ εἷς ἑλληνικὸς σταθμός. Ἡ κορυφὴ τοῦ ὑψώματος, δι' οὗ διήρχετο ἡ συνοριακὴ γραμμή, ἐθεωρεῖτο ὡς οὐδέτερον ἔδαφος.

Τὴν ἑσπέραν τῆς 4)16 Ἀπριλίου ἐφάνη εἰς τοὺς ἕλληνας ὅτι οἱ τοῦρκοι ἐπεζήτουν νὰ καταλάβωσιν αὐτὴν μυστικῶς, καὶ πρὸς παρακώλυσιν τούτου ἀνῆλθον οὗτοι ἐπ' αὐτῆς καί, ὅτε περὶ τὴν 10ην μ.μ., εἷς λόχος τουρκικὸς ἐζήτησε νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς κορυφῆς ἐκείνης, τὸν ἀπέκρουσαν διὰ τοῦ πυρός.

Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς τῶν «Διατριβῶν κλπ.», προφανῶς ἵνα ἐπιρρίψῃ πλήρη ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τὴν εὐθύνην τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐχθροτήτων, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ῥῆξις αὕτη τοῦ ὄρους Ἀναλήψεως ἦν ἡ ἐναρ-

(¹) Συνταγματάρχης, ὑπαρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου τοῦ Στρατοῦ.

(²) Ὁ Φάβρις γράφει, «εἶναι ἡ συνήθης αὐταπάτη, ὀφειλομένη εἰς τοὺς πρόσφυγας, καὶ ἐπαναλαμβανομένη μετὰ μοναδικῆς ἁπλότητος, ἐν τῷ ἐνθουσιασμῷ τοῦ πολέμου. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς Ἁγίας Λουκίας ἐν ἔτει 1848, μέχρι τέλους τῆς ὑψίστης θυσίας τῶν ἀδελφῶν Καϊρόλη, ἐπὶ τῶν ὀρέων Παριόλι, καὶ ἡμεῖς ἐπανελάβομεν πολλάκις τὴν αὐτὴν αὐταπάτην».

(Στρατιωτικὴ Ἰταλ. Ἐπιθεώρησις, ἔτος 1897, σελ. 796.)

ξις τολμηροῦ σχεδίου ἐπιβολῆς κατὰ τῆς Ἐλασσῶνος, ἀποφασισθείσης ὑπὸ τοῦ Διαδόχου. Φαίνεται, ἐν τούτοις, λογικώτερον νὰ ἐπιρρίψῃ τις αὐτὴν εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ὑποδεεστέρων ἀρχηγῶν, οἵτινες ἦσαν ἐκεῖ ἀντιμέτωποι, ἀφοῦ ἄλλως θὰ ἦτο δυσεξήγητον πῶς, ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἑσπέραν ταύτην, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἐδέχετο ἐν Λαρίσσῃ τὸν συνταγματάρχην Κακλαμάνον, διοικητὴν τῶν στρατευμάτων τῆς ἄκρας δεξιᾶς.

Ὁπωσδήποτε, εἶναι γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ τῆς Ἀναλήψεως, τὸ πῦρ μετεδόθη τάχιστα κατὰ μῆκος τῶν συνόρων μέχρι Ρεβενίου, καὶ ὅτι ὑπῆρξεν ὡς τὸ σύνθημα γενικῆς προχωρήσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀρχόμενα ἀπ' Ἀνατολῶν, στρατεύματα τοῦ ἀποσπάσματος Κακλαμάνου προυχώρησαν πράγματι, τῇ 5]17 ἀπὸ τῆς Ἀναλήψεως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ διασέλλου τῆς Καρυᾶς, ἀπώθησαν τὰς εὑρισκομένας ἐκεῖ τουρκικὰς προφυλακάς, καὶ ἐξηκολούθησαν πρὸς τὸ ὁμώνυμον χωρίον, παρ' ὃ συνεκρούσθησαν μετὰ τοῦ ἐχθροῦ. Ἕτερα τμήματα τοῦ αὐτοῦ ἀποσπάσματος, ἅτινα κατὰ τὴν νύκτα τῆς 4]16 πρὸς τὴν 5]17, εἶχον καταλάβει τοὺς σταθμοὺς τοῦ ὄρους Γοδαμὰν, προυχώρησαν τῇ 5]17 κατὰ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὄρους Κουκοῦλι, ἀπειλοῦντα τὰ νῶτα τῶν ἐν Ἐλασσῶνι συγκεντρωμένων στρατευμάτων καὶ διακόπτοντα τὰς συγκοινωνίας αὐτῶν μετὰ τῆς 6ης μεραρχίας. Δύο ἢ τρία τάγματα τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ προυχώρησαν τὴν πρωΐαν τῆς 5]17 ἀπὸ τῆς Λυγαριᾶς πρὸς τὴν Διάβασιν τῆς Μελούνας, κατέλαβον τὸν σταθμὸν τῆς Διαβάσεως καὶ τοὺς δύο γειτνιάζοντας, τὴν δὲ νύκτα ἐξώθησαν τμήματα μέχρι τοῦ ποδὸς τῆς ἔναντι κλιτύος.

Στρατεύματα τῆς αὐτῆς ταξιαρχίας κατέλαβον τῇ 17ῃ τοὺς σταθμοὺς ἐπὶ τῶν ἀτραπῶν, αἵτινες ἀπὸ Σκόμπας καὶ Δαμασίου ἄγουσι πρὸς τὰ σύνορα, κατὰ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Γκριτζόβαλι, καὶ, τέλος, τμήματα τῶν ταξιαρχιῶν Σμολένσκη καὶ Δημοπούλου κατέλαβον τοὺς ἐπὶ τῶν ὑψωμάτωνσταθμοὺς,μεταξὺ τῶν στενωπῶν Βεηδερβὲν καὶ Γουνίτσης. Οὕτω,τὴν ἑσπέραν τῆς 5/17 οἱ Ἕλληνες κατεῖχον τὴν κορυφογραμμὴν ἀπὸ τοῦ ὄρους Πνάκια (Μεταμόρφωσις) μέχρι τοῦ ὄρους Κούτρα, ἀπὸ δὲ τῶν προπόδων τοῦ ὄρους Κουκοῦλι διέκοπτον τὴν εὐθυτέραν συγκοινωνίαν μεταξὺ τοῦ ὄγκου τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς μεραρχίας Χισνῆ Πασᾶ.

Μέχρις ἀφίξεως τῆς διαταγῆς τοῦ Σουλτάνου, ὁ Ἐτὲμ πασᾶς εἶχε λάβει, κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 5/17 τὰς ἀκολούθους διατάξεις.

α) ἕνωσις μετὰ τοῦ ὄγκου τῆς μεραρχίας τῆς ἐν Γρεβενοῖς ἀπεσπασμένης ταξιαρχίας καὶ ἀντικατάστασις αὐτῆς διὰ 2 ταγμάτων τῆς 5ης μεραρχίας,

β) πρόσκλησις εἰς Ἐλασσῶνα τῆς μεραρχίας τοῦ ἱππικοῦ,

γ) πρόσκλησις εἰς Ἐλασσῶνα τῆς 5ης μεραρχίας, μεῖον ὀκτὼ ταγμάτων, πρὸς χρησιμοποίησιν αὐτῆς πρὸς τὸ μέρος τῆς Δάβιας.

δ) ἀντικατάστασις τῶν δέκα ταγμάτων, τῶν οὕτω ληφθέντων ἐκ τῆς 5ης μεραρχίας, δι' ἰσαρίθμων τῆς ταξιαρχίας πεζικοῦ τῆς ἐφεδρείας καὶ ἄμεσος ἀποστολὴ αὐτῶν εἰς Δάβιαν.

ε) ἀποστολὴ εἰς Πλαταμῶνα ὀκτὼ ταγμάτων τῆς 6ης μεραρχίας πρὸς ἀπόκρουσιν ἐνδεχομένης ἀποβιβάσεως.

Λαβών, εἶτα, περὶ τὴν ἑσπέραν, τὴν διαταγὴν τῆν εἰσβολῆς εἰς Θεσσαλίαν, ὁ Στρατάρχης διέταξεν, ὅπως ὁ στρατὸς προχωρήσῃ τὴν ἐπιοῦσαν λίαν πρωΐ, καὶ ἐπέδειξε τοὺς ἑξῆς ὡς πρώτους ἀντικειμενικοὺς σκοπούς, τὴν διάβασιν τοῦ Νεζεροῦ εἰς τὰς μεραρχίας 5ην καὶ 6ην, τὴν διάβασιν τῆς Μελούνας εἰς τὸ κύριον σῶμα, καὶ τὰ στενὰ Βέη-Δερβὲν εἰς τὴν 1ην μεραρχίαν.

Αἱ ἐπιχειρήσεις τῶν ἀκολούθων ἡμερῶν καταλέγονται, σχετικῶς πρὸς τὴν τουρκικὴν ἀνάπτυξιν, εἰς ἐπιχειρήσεις ἐπὶ τοῦ **ἀριστεροῦ**, ἤτοι μεταξὺ τῶν τουρκικῶν μεραρχιῶν 5ης καὶ 6ης, ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ ἀποσπάσματος Κακλαμάνου ἀφ' ἑτέρου, **ἐπὶ τοῦ κέντρου**, μεταξὺ τοῦ κυρίου σώματος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς 1ης ἑλληνικῆς μεραρχίας, ἐνισχυθείσης βραδύτερον διὰ τῆς 4 ταξιαρχίας, καὶ ἐπὶ **τοῦ δεξιοῦ**, μεταξὺ τῆς 1ης τουρκικῆς μεραρχίας καὶ τῆς 2ας ἑλληνικῆς. Πρὸς λεπτομερῆ αὐτῶν κατανόησιν βοηθεῖ ὁ κάτωθι πίναξ.

Κατανομὴ τῶν μᾶλλον προκεχωρημένων στρατευμάτων κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς 5/17 Ἀπριλίου 1)

Τοῦρκοι

			ταγ.	ἶλαι	πυρ.	
Ἀριστερ.	6η Μεραρχία *)		8	1	1	Καρυ
	5η » **)		10			Δάβια
Κέντρον	4η »	Διοιχ.	7	1	3½	Ν. Α. Ἐλασσῶνος (ἔφ.) παρὰ τὰ σύνορα
		—	5	—	—	ἀπὸ Διαβάσεως Μελούνας μέχρις Ὄρους Στρούγγης.
	2α »	Διοιχ.	1	1	1	Σχόμπα (ἔφεδρ.)
		—	12	—	2	παρὰ τὰ σύνορα ἀπὸ νότου Διαβάσεως Μελούνας μέχ. ἀπέναντι τοῦ Παπαλειβάδου
Δεξιὸν	1η »	Διοιχ.	8	—	2	Δαμάσι μετ' ἰσχυρᾶς κατοχῆς τοῦ ὄρ. Βίγλας
			8	—	2	Ἐλευθεροχώριον μετὰ προκεχ. τμημάτων παρὰ τὰ σύ- μεταξὺ ὀρέων Κούτρας καὶ Πανίτσας.
			2	1		Μολογούστα (ἔφεδ.)

*) Ὀχτὼ τάγματα εἰς Πλαταμῶνα

**) Διοιχ. 5. τάγμ. πεζ., τὸ ἵππ. καὶ πυρ. ἐν πορείᾳ πρὸς Δισκάταν

Ἕλληνες

		ταγ.	ἶλαι	πυρ.	
Ἀπόσπ. ακλαμάνου		4	—	1	ἀπὸ ὄρους Γοδαμὰν μέχρι πρὸς ἀν. τοῦ Νεζεροῦ μετὰ τμημάτων πέραν τῶν συνόρων πρὸς Δάβιαν καὶ Καρυὰν
2α Ταξιαρ.	Διοιχ.	2	1	1	Τύρναβο. (ἐφεδρεία)
	—	3**)	—	2	Διάβασις Μελούνας καὶ τὰ πέριξ
	—	2	—	—	Κατὰ μῆκος τῶν συνόρων ἀπὸ Γριτζόβαλι εἰς Λοσφάκι
1α Ταξιαρχ.	Λόχοι τινές.				Στενὰ Βέη δερβέν.
3 »	Διοιχ.	3	1	1	Ρεβένι
	—	2	—	1	ἐπὶ τῶν συνόρων πρὸς ἀν. καὶ δυσμὰς τοῦ ὄρους Κούτρας

*) Πυροβολαρχ. (ὀρεινὴ) ἑνωθεῖσα τῇ 5/17 εἰς Νεζερὸν

**) Ἓν τῶν τριῶν ταγμάτων καὶ τὸ 4ον τῶν Εὐζώνων

1) Ἴδε σχέδιον ἀριθ. 2.

6/18 Ἀπριλίου

Ἀριστερόν. Μεταξὺ τοῦ ἀποσπάσματος Καχλαμάνου ([1]) καὶ τῶν τουρκικῶν μεραρχιῶν 5ης καὶ 6ης ἡ μάχη διήρκησε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Καίτοι ἐνισχυθέντες διά τινων λόχων καὶ ἡμισείας πυροβολαρχίας, οἱ Ἕλληνες δὲν κατώρθωσαν νὰ διατηρηθῶσιν ἐπὶ τῶν πέραν τῶν συνόρων θέσεων, ἃς εἶχον καταλάβει τὴν προτεραίαν. Τὸ ἑσπέρας τὸ ἀπόσπασμα κατεῖχε τὰ συνοριακὰ ὑψώματα ἀπὸ τοῦ ὄρους Γοδαμὰν μέχρι τοῦ ὄρους Πνάκια (Μεταμόρφωσις).

Κέντρον. Πρὸ τῆς αὐγῆς ἔτι τὰ ἔφεδρα τάγματα τῆς 4ης τουρκικῆς μεραρχίας προυχώρησαν πρὸς τὴν Μελοῦναν καὶ ἀπώθησαν τὰ ἑλληνικὰ ἐκεῖνα τμήματα, ἅτινα εἶχον ὑπερβῆ τὸ διάσελλον.

Τῇ βοηθείᾳ τῶν τριῶν μεραρχιακῶν πυροβολαρχιῶν καὶ δύο ταγμάτων τῆς 3ης μεραρχίας, προσέβαλον εἶτα τὴν τοποθεσίαν τῆς Μελούνας, κατεχομένην, ἀπὸ τοῦ ὄρους Μενεξὲ μέχρι Γριτζόβαλι, ὑπὸ τριῶν ταγμάτων τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ μετὰ δύο ὀρεινῶν πυροβολαρχιῶν.

Μετὰ ὀκτάωρον περίπου μάχην, ἀπελπισθεὶς ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ καταβάλῃ τὸν ἐχθρόν, ὁ Χαϊδὲρ Πασσᾶς εἰδοποίησε περὶ τούτου τὸν Στρατάρχην καὶ ἐζήτησεν ἐνισχύσεις. Ὁ Ἐτὲμ Πασσᾶς μετέβη ἀμέσως ἐπὶ τόπου καί, ἀναγνωρίσας τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, διέταξε τὴν προχώρησιν ὁλοκλήρου τῆς 3ης μεραρχίας καὶ μέρους τοῦ ἐφέδρου πυροβολικοῦ.

Καταβληθέντες ὑπὸ τῆς μεγίστης ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς, οἱ Ἕλληνες ὑπεχώρησαν περὶ τὴν 5 μ.μ., μετὰ λυσσώδη ἀντίστασιν πλέον τῶν 12 ὡρῶν, εἰς Μάτι, διατηροῦντες, ἐν τούτοις, ἔτι καθ' ὅλην τὴν νύκτα τὸν στρατιωτικὸν σταθμὸν τοῦ Μενεξέ.

Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐπιτυχίας τῆς κατὰ τῆς Μελούνας προσβολῆς ἡ 2α μεραρχία προυχώρησε κατὰ τοῦ Παπαλειβάδου καὶ τοῦ Λοσφακίου, θέσεων ὑπερασπιζομένων ὑπὸ στρατευμάτων τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ, ἐν μέρει κατεχόντων τοὺς ἐπὶ τῶν θέσεων τούτων ὑπάρχοντας στρατιωτικοὺς σταθμοὺς καὶ ἐν μέρει ὠχυρωμένων παραπλεύρως τούτων. Ὁ σταθμὸς τοῦ Παπαλειβάδου ἀπωλέσθη παρὰ τῶν Ἑλλήνων ὀλίγον μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας, ἐνῷ ὁ τοῦ Λοσφακίου, τοὐναντίον, ἀντέστη κρατερῶς.

Δεξιόν. Ὁ τολμηρὸς συνταγματάρχης Σμολένσκης ἐδοκίμασε νὰ προχωρήσῃ μετὰ τῶν τριῶν αὐτοῦ ταγμάτων πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ

([1]) Τοῦ συνταγματάρχου Καχλαμάνου εὑρισκομένου ἐν Λαρίσσῃ, τὴν διοίκησιν τοῦ ἀποσπάσματος εἶχεν ἀναλάβει ὁ ἀντισυνταγματάρχης Λοῦρος.

Δαμασίου, ἀλλὰ παρεκωλήθη ὑπὸ τῆς πείσμονος ἀντιστάσεως, ἣν ἀντέταξεν ὁ ἀντίπαλος ἐν τῇ ἰσχυρᾷ τοποθεσίᾳ τῆς Βίγλας.

Ἀποτελέσματα τῆς ἡμέρας. Ἐκτὸς πρὸς δεξιά, οἱ Τοῦρκοι ἀπώθησαν ἐπὶ τῶν συνόρων τὰ ἐχθρικὰ ἐκεῖνα τμήματα, ἅτινα εἶχον ὑπερβῆ αὐτὰ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 4|16 πρὸς τὴν 5|17 καὶ τὴν ἡμέραν τῆς 5|17. Ἐπὶ πλέον κατέλαβον τὴν εὐθυτέραν καὶ εὐχερεστέραν διάβασιν μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας.

7/19 Ἀπριλίου

Ἀριστερόν. Τὸ ἀπόσπασμα Κακλαμάνου ἠκροβολίσθη καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, διατηροῦν τὰς ἐπὶ τῶν συνόρων θέσεις του. Μετὰ μεσημβρίαν ἀφίχθη ἐκ Νεζεροῦ ὁ συνταγματάρχης διοικητής, φέρων διαταγὴν τοῦ Πρίγκηπος Κωνσταντίνου, ὅπως ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιοῦσαν «διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Δάβιας ἀντιπερισπασμὸν κατὰ τῶν νώτων τῆς ἐχθρικῆς θέσεως τῆς Ἐλασσῶνος» (¹).

Κέντρον. Ἡ εἴσοδος τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος ἦν ἤδη ἀναπεπταμένη πρὸ τοῦ κυρίου σώματος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἀλλ' ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς, δὲν ἀπεφάσιζε νὰ ὠφεληθῇ τούτου καὶ προὐτίμησε ν' ἀναμείνῃ τὴν προχώρησιν τῆς μεραρχίας τῆς πτέρυγος.

Κατ' ἀκολουθίαν, ἐνῷ ἡ 2α μεραρχία ἐπανελάμβανεν ἄνευ ἀποτελέσματος τὴν προσβολὴν κατὰ τῆς τοποθεσίας Λοσφακίου, αἱ μεραρχίαι 3η καὶ 4η ὠχυροῦντο ἐπὶ τοῦ διασέλλου τῆς Μελούνας καὶ τοῖς πέριξ.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος, μόλις γνοὺς τὴν ἀπώλειαν τοῦ διασέλλου, εἶχε διατάξει τὸν στρατηγὸν Μακρῆν ν' ἀνακτήσῃ αὐτὸ τῇ βοηθείᾳ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου, ἥτις ἦν σχεδὸν ἅπασα ἐν τῇ θέσει Δένδρα. Ὁ στρατηγὸς ἐκεῖνος, ἐν τούτοις, θεωρῶν ἀδύνατον τὴν ἀνάκτησιν τῆς διαβάσεως (¹), διετήρησε τὴν ἤδη δοθεῖσαν διαταγὴν εἰς τὸν συνταγματάρχην Μαστραπᾶν, καθ' ἣν ἡ ταξιαρχία ὤφειλε τῇ 19ῃ ἀνὰ ὑποχωρήσῃ», μαχομένη, πρὸς τὰ προγεφυρώματα Λαρίσσης». (¹)

Ὅθεν τὴν πρωΐαν αὕτη ἐγκατέλειψε τὴν θέσιν Μάτι καὶ μετέβη ἵνα ἐγκατασταθῇ πρὸ τοῦ Τυρνάβου, ἔχουσα τὴν μὲν ἀριστερὰν ἐπὶ τοῦ ὄρους Κριτῆρι, τὴν δὲ δεξιὰν ἐν τῇ πεδιάδι μέχρι τοῦ ῥεύματος Ματίου (Καραδερέ). «Μὴ ἀναγνωρίζων τὴν ἀνάγκην ἀμέσου ὑποχωρήσεως μέχρι Λαρίσσης» (¹) καὶ ἀφοῦ ἡ ἄμυνα τοῦ Λοσφακίου διετηρεῖτο ἀνέπαφος, ὁ συνταγματάρχης Μαστραπᾶς εἶχε θεωρήσει κατάλληλον νὰ ἐγκατασταθῇ ἐκεῖ πρὸς τὸ παρόν, ἐν τῇ ἰσχυρᾷ αὐτῇ τοποθεσίᾳ, ἥτις ἀπέφραττε τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν ἀπὸ τοῦ διασέλλου Μελούνας πρὸς Τύρναβον.

(¹) Περίληψις ἐπισήμου Ἑλληνικῆς Ἐκθέσεως σελ. 37.

6/18 Ἀπριλίου

Ἀριστερόν. Μεταξὺ τοῦ ἀποσπάσματος Καχλαμάνου (¹) καὶ τῶν τουρκικῶν μεραρχιῶν 5ης καὶ 6ης ἡ μάχη διήρκησε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Καίτοι ἐνισχυθέντες διά τινων λόχων καὶ ἡμισείας πυροβολαρχίας, οἱ Ἕλληνες δὲν κατώρθωσαν νὰ διατηρηθῶσιν ἐπὶ τῶν πέραν τῶν συνόρων θέσεων, ἃς εἶχον καταλάβει τὴν προτεραίαν. Τὸ ἑσπέρας τὸ ἀπόσπασμα κατεῖχε τὰ συνοριακὰ ὑψώματα ἀπὸ τοῦ ὄρους Γοδαμὰν μέχρι τοῦ ὄρους Πνάκια (Μεταμόρφωσις).

Κέντρον. Πρὸ τῆς αὐγῆς ἔτι τὰ ἔφεδρα τάγματα τῆς 4ης τουρκικῆς μεραρχίας προυχώρησαν πρὸς τὴν Μελοῦναν καὶ ἀπώθησαν τὰ ἑλληνικὰ ἐκεῖνα τμήματα, ἅτινα εἶχον ὑπερβῆ τὸ διάσελλον.

Τῇ βοηθείᾳ τῶν τριῶν μεραρχιακῶν πυροβολαρχιῶν καὶ δύο ταγμάτων τῆς 3ης μεραρχίας, προσέβαλον εἶτα τὴν τοποθεσίαν τῆς Μελούνας, κατεχομένην, ἀπὸ τοῦ ὄρους Μενεξὲ μέχρι Γριτζόβαλι, ὑπὸ τριῶν ταγμάτων τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ μετὰ δύο ὀρεινῶν πυροβολαρχιῶν.

Μετὰ ὀκτάωρον περίπου μάχην, ἀπελπισθεὶς ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ καταβάλῃ τὸν ἐχθρόν, ὁ Χαϊδὲρ Πασσᾶς εἰδοποίησε περὶ τούτου τὸν Στρατάρχην καὶ ἐζήτησεν ἐνισχύσεις. Ὁ Ἐτὲμ Πασσᾶς μετέβη ἀμέσως ἐπὶ τόπου καί, ἀναγνωρίσας τὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, διέταξε τὴν προχώρησιν ὁλοκλήρου τῆς 3ης μεραρχίας καὶ μέρους τοῦ ἐφέδρου πυροβολικοῦ.

Καταβληθέντες ὑπὸ τῆς μεγίστης ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς, οἱ Ἕλληνες ὑπεχώρησαν περὶ τὴν 5 μ.μ., μετὰ λυσσώδη ἀντίστασιν πλέον τῶν 12 ὡρῶν, εἰς Μάτι, διατηροῦντες, ἐν τούτοις, ἔτι καθ' ὅλην τὴν νύκτα τὸν στρατιωτικὸν σταθμὸν τοῦ Μενεξέ.

Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς ἐπιτυχίας τῆς κατὰ τῆς Μελούνας προσβολῆς ἡ 2α μεραρχία προυχώρησε κατὰ τοῦ Παπαλειβάδου καὶ τοῦ Λοσφακίου, θέσεων ὑπερασπιζομένων ὑπὸ στρατευμάτων τῆς ταξιαρχίας Μαστραπᾶ, ἐν μέρει κατεχόντων τοὺς ἐπὶ τῶν θέσεων τούτων ὑπάρχοντας στρατιωτικοὺς σταθμοὺς καὶ ἐν μέρει ὠχυρωμένων παραπλεύρως τούτων. Ὁ σταθμὸς τοῦ Παπαλειβάδου ἀπωλέσθη παρὰ τῶν Ἑλλήνων ὀλίγον μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας, ἐνῷ ὁ τοῦ Λοσφακίου, τοὐναντίον, ἀντέστη κρατερῶς.

Δεξιόν. Ὁ τολμηρὸς συνταγματάρχης Σμολένσκης ἐδοκίμασε νὰ προχωρήσῃ μετὰ τῶν τριῶν αὐτοῦ ταγμάτων πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ

(¹) Τοῦ συνταγματάρχου Καχλαμάνου εὑρισκομένου ἐν Λαρίσσῃ, τὴν διοίκησιν τοῦ ἀποσπάσματος εἶχεν ἀναλάβει ὁ ἀντισυνταγματάρχης Λοῦρος.

Δαμασίου, ἀλλὰ παρεκωλήθη ὑπὸ τῆς πείσμονος ἀντιστάσεως, ἣν ἀντέταξεν ὁ ἀντίπαλος ἐν τῇ ἰσχυρᾷ τοποθεσίᾳ τῆς Βίγλας.

Ἀποτελέσματα τῆς ἡμέρας. Ἐκτὸς πρὸς δεξιά, οἱ Τοῦρκοι ἀπώθησαν ἐπὶ τῶν συνόρων τὰ ἐχθρικὰ ἐκεῖνα τμήματα, ἅτινα εἶχον ὑπερβῆ αὐτὰ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 4|16 πρὸς τὴν 5|17 καὶ τὴν ἡμέραν τῆς 5|17. Ἐπὶ πλέον κατέλαβον τὴν εὐθυτέραν καὶ εὐχερεστέραν διάβασιν μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας.

7/19 Ἀπριλίου

Ἀριστερόν. Τὸ ἀπόσπασμα Κακλαμάνου ἠκροβολίσθη καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, διατηροῦν τὰς ἐπὶ τῶν συνόρων θέσεις του. Μετὰ μεσημβρίαν ἀφίχθη ἐκ Νεζεροῦ ὁ συνταγματάρχης διοικητής, φέρων διαταγὴν τοῦ Πρίγκηπος Κωνσταντίνου, ὅπως ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιοῦσαν «διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Δάβιας ἀντιπερισπασμὸν κατὰ τῶν νώτων τῆς ἐχθρικῆς θέσεως τῆς Ἐλασσῶνος» (¹).

Κέντρον. Ἡ εἴσοδος τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος ἦν ἤδη ἀναπεπταμένη πρὸ τοῦ κυρίου σώματος τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἀλλ' ὁ Ἐτὲμ πασσᾶς, δὲν ἀπεφάσιζε νὰ ὠφεληθῇ τούτου καὶ προὐτίμησε ν' ἀναμείνῃ τὴν προχώρησιν τῆς μεραρχίας τῆς πτέρυγος.

Κατ' ἀκολουθίαν, ἐνῷ ἡ 2α μεραρχία ἐπανελάμβανεν ἄνευ ἀποτελέσματος τὴν προσβολὴν κατὰ τῆς τοποθεσίας Λοσφακίου, αἱ μεραρχίαι 3η καὶ 4η ὠχυροῦντο ἐπὶ τοῦ διασέλλου τῆς Μελούνας καὶ τοῖς πέριξ.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος, μόλις γνοὺς τὴν ἀπώλειαν τοῦ διασέλλου, εἶχε διατάξει τὸν στρατηγὸν Μακρῆν ν' ἀνακτήσῃ αὐτὸ τῇ βοηθείᾳ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου, ἥτις ἦν σχεδὸν ἅπασα ἐν τῇ θέσει Δένδρα. Ὁ στρατηγὸς ἐκεῖνος, ἐν τούτοις, θεωρῶν ἀδύνατον τὴν ἀνάκτησιν τῆς διαβάσεως (¹), διετήρησε τὴν ἤδη δοθεῖσαν διαταγὴν εἰς τὸν συνταγματάρχην Μαστραπᾶν, καθ' ἣν ἡ ταξιαρχία ὤφειλε τῇ 19η ἀνὰ ὑποχωρήσῃ», μαχομένη, πρὸς τὰ προγεφυρώματα Λαρίσσης». (¹)

Ὅθεν τὴν πρωΐαν αὐτὴ ἐγκατέλειψε τὴν θέσιν Μάτι καὶ μετέβη ἵνα ἐγκατασταθῇ πρὸ τοῦ Τυρνάβου, ἔχουσα τὴν μὲν ἀριστερὰν ἐπὶ τοῦ ὄρους Κριτῆρι, τὴν δὲ δεξιὰν ἐν τῇ πεδιάδι μέχρι τοῦ ῥεύματος Ματίου (Καραδερέ). «Μὴ ἀναγνωρίζων τὴν ἀνάγκην ἀμέσου ὑποχωρήσεως μέχρι Λαρίσσης» (¹) καὶ ἀφοῦ ἡ ἄμυνα τοῦ Λοσφακίου διετηρεῖτο ἀνέπαφος, ὁ συνταγματάρχης Μαστραπᾶς εἶχε θεωρήσει κατάλληλον νὰ ἐγκατασταθῇ ἐκεῖ πρὸς τὸ παρόν, ἐν τῇ ἰσχυρᾷ αὐτῇ τοποθεσίᾳ, ἥτις ἀπέφραττε τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν ἀπὸ τοῦ διασέλλου Μελούνας πρὸς Τύρναβον.

(¹) Περίληψις ἐπισήμου Ἑλληνικῆς Ἐκθέσεως σελ. 37.

'Αλλ' ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἐπανέλαβεν αὐτῷ τὴν διαταγὴν τῆς ὑποχωρήσεως, ἐπιμένων ἀπολύτως νὰ συγκεντρώσῃ ἐν Λαρίσσῃ ἅπασαν τὴν μεραρχίαν του. Ὅθεν, τῇ 2α μ.μ. ὥρᾳ περίπου, ἡ ταξιαρχία Μαστραπᾶ παρεσκευάζετο ἵνα ἐπαναλάβῃ τὴν ὑποχώρησιν, ὅτε τηλεγραφικὴ διαταγὴ τοῦ Γενικοῦ 'Αρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ ἀνεχαίτισεν αὐτήν.

Δεξιόν. Ἅμα τῇ ἕῳ αἱ τουρκικαὶ πυροβολαρχίαι ἤρξαντο τοῦ πυρὸς ἀπὸ τοῦ ὑψώματος τῆς Βίγλας ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν (δύο πυροβολαρχιῶν) τοποθετημένων ἐπὶ τῶν πτυχῶν τοῦ ὄρους Λατόμι καὶ περὶ τὴν 9 π. μ. τουρκικὰ τάγματα ἐφάνησαν δοκιμάζοντα νὰ προχωρήσωσι πρὸς τὸ Ρεβένι. 'Αλλὰ μετ' ὀλίγον ὑπεχώρησαν καὶ τὸ πῦρ τοῦ πυροβολικοῦ ἤρξατο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξασθενοῦν, μέχρις οὗ, περὶ τὰς 10, ἔπαυσεν ἐντελῶς. Ὁ συνταγματάρχης Σμολένσκης, ὅστις εἶχε πληροφορηθῆ, ὅτι ἐν Δαμασίῳ ἦν μόνον ἓν μέρος τῆς 1ης τουρκικῆς μεραρχίας, ἐκ τῆς ἀτόλμου ἐκείνης δοκιμῆς προσβολῆς συνεπέρανεν ὅτι εὑρίσκοντο ἐν αὐτῷ ἔτι ὀλιγώτεραι δυνάμεις τῶν πραγματικῶν, καὶ ἐνόμισεν ὅτι θὰ ἠδύνατο, ἄνευ πολλῆς δυσκολίας, νὰ συντρίψῃ τὴν μεραρχίαν ταύτην, τόσον ἀπομεμακρυσμένην τοῦ κυρίου σώματος.

Διὰ τοῦ στρατηγοῦ Μαυρομιχάλη εἰδοποίησε τὸν Πρίγκηπα Κωνσταντῖνον ὅτι τὴν ἐπιοῦσαν θὰ ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀναλάβῃ τὴν ἐπίθεσιν, ἐὰν ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῆς ταξιαρχίας Δημοπούλου (1). Ὁ Γενικὸς 'Αρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ, ὃν ἡ μεραρχία αὕτη ἀνησύχει πολύ, διότι, ἐὰν κατώρθου νὰ ἐξέλθῃ τῶν στενῶν, θὰ καθίστα ἀδύνατον πᾶσαν ἀντίστασιν πρὸς βορρᾶν τοῦ Τυρνάβου καὶ ἴσως θὰ διεκυνδύνευε τὰ μέγιστα καὶ τὴν ἐν Λαρίσσῃ ἀντίστασιν, ἐδέχθη προθύμως τὴν πρότασιν νὰ ἐπιφορτίσῃ τὸν στρατηγὸν Μαυρομιχάλην, ὑφ' οὗ τὰς διαταγὰς ἔθηκε τὴν Ταξιαρχίαν Δημοπούλου, νὰ διευθύνῃ τὴν προσβολήν.

'Αποτελέσματα Οἱ τοῦρκοι οὐδὲν ἔσχον πλεονέκτημα, πλέον τῶν ἀποκτηθέντων εἴκοσι τέσσαρας ὥρας πρότερον. Οἱ Ἕλληνες προετοιμάζοντο νὰ προσβάλωσι τὰς πτέρυγας τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ, ἐλπίζοντες οὕτω ν' ἀναχαιτίσωσι τὴν προχώρησιν τοῦ κέντρου.

8)20 'Απριλίου

'Αριστερόν. Ὁ Συνταγμ. Κακλαμάνος κρίνει ἀδύνατον τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν πρὸς προχώρησιν κατὰ τῆς Δάβιας, διότι ὁ ἐχθρὸς ἵσταται ἀντιμέτωπος αὐτοῦ μετὰ δυνάμεων κατὰ πολὺ ἰσχυροτέρων. Ὅθεν περιορίζεται εἰς τὴν διατήρησιν τῶν θέσεών του καὶ κατορθοῖ νὰ καταλάβῃ ἕνα στρατιωτικὸν σταθμόν.

---

(1) Περίληψις ἐπισήμου Ἑλλ. ἐκθέσεως σελ. 43.

Κέντρον. Τὸ κύριον σῶμα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ θὰ εἶχε μείνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀκίνητον καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ἐὰν ὁ Φὸν Γρουμβκόφφ(¹) δὲν εἶχεν ἐπιμείνει παρὰ τῷ Ἐτὲμ Πασᾶ, ὅπως διατάξῃ τὴν προχώρησιν, τοὐλάχιστον μέχρι Ματίου, τῆς μεραρχίας τοῦ ἱππικοῦ. Ἡ μεραρχία αὕτη, μετὰ τῶν πυροβολαρχιῶν της, ὑποστηριζομένη ὑπὸ 9 ταγμάτων, προὐχώρησε πράγματι μέχρι Λυγαριᾶς, ἐξ ἧς ἀπέσπασε μικρὰ τμήματα πρὸς Μάτι καὶ πρὸς Καρατσόλι. Ἡ 2α τουρκικὴ μεραρχία ἐπανέλαβεν, ἀνωφελῶς, τὴν κατὰ τοῦ Λοσφακίου προσβολήν.

Δεξιόν. Διὰ τὴν σχεδιαζομένην προσβολὴν οἱ Ἕλληνες εἶχον συγκεντρώσει ἐν Ρεβενίῳ καὶ ἐν τῇ στενωπῷ Βενδερβὲν 11 τάγματα, 5 πυροβολαρχίας, μίαν ἴλην καὶ ἕνα λόχον μηχανικοῦ, καὶ ἐν Γουνίτσῃ, ὡς ἐφεδρείαν, ἓν σύνταγμα πεζικοῦ.

Τὰ στρατεύματα τῆς 2ας μεραρχίας, τὰ εὑρισκόμενα κατὰ μῆκος τῶν συνόρων πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὄρους Κούτσας, ὤφειλον νὰ συντρέξωσιν εἰς τὴν ἐνέργειαν δι' ἐπιδείξεων πρὸς ἀπασχόλησιν τῶν ἀντιμετωπιζόντων αὐτὰ τμημάτων, ὡς καὶ τῶν εὑρισκομένων ἐν Ἐλευθεροχωρίῳ. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν Ἑλλήνων ἤρξατο ἀργὰ καὶ ἡ προχώρησις αὐτῶν, ἐμποδιζομένη ὑπὸ τοῦ πυρὸς τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ, τοῦ τοποθετημένου ἐπὶ τοῦ ὄρους Βίγλας, ἐξετελέσθη λίαν βραδέως. Οὐχ' ἧττον μεταξὺ τῶν 3 καὶ 4 μ. μ. ἐφαίνετο ἐπικειμένη ἀποφασιστικὴ προσβολή, ὅτε οἱ Ἕλληνες σκοπευταὶ ἔστησαν καὶ μάχη ἤρξατο βαθμηδὸν ἐκπνέουσα, ἕνεκεν ἀφαιρέσεως στρατευμάτων, περὶ ὧν γενήσεται λόγος κατωτέρω.

Αποτελέσματα. Οἱ τοῦρκοι προυχώρησαν κατὰ τὸ κέντρον μέχρι τῆς τοποθεσίας τῆς ἐξόδου. Κατὰ τὰς πτέρυγας, τοὐναντίον, οὐδεμίαν ἔκαμον πρόοδον. Ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐπετεύχθησαν αἱ σχεδιασθεῖσαι προσβολαὶ καί, τὸ σπουδαιότερον, κατέστη κρισιμωτάτη ἡ κατάστασις τοῦ κέντρου.

Ἀνησυχῶν ἐκ τῆς προχωρήσεως τοῦ ἐχθροῦ διὰ τοῦ διασέλλου τῆς Μελούνας, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἔδει νὰ καταβληθῇ ὑστάτη προσπάθεια πρὸς ἀποδίωξιν αὐτοῦ. Ὅθεν διέταξε τὸν στρατηγὸν Μακρῆν ν' ἀνακαλέσῃ τὴν ταξιαρχίαν Δημοπούλου καὶ νὰ προσβάλῃ τὴν ἐπιοῦσαν ἐνωρὶς κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς Λυγαριᾶς.

9/21 Ἀπριλίου.

Ἀριστερόν. Αἱ τουρκικαὶ μεραρχίαι 5η καὶ 6η προσέβαλον καὶ

¹) Ἀξιωματικὸς τοῦ Γερμανικοῦ στρατοῦ, διοργανωτὴς τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ καὶ προσκεκολλημένος εἰς τὸ γενικὸν Ἀρχηγεῖον τοῦ Στρατοῦ.

ἀπεδίωξαν ἀπὸ τῶν συνοριακῶν ὑψωμάτων τὰ τάγματα τοῦ συνταγ. Κακλαμάνου, ἅτινα συνετάχθησαν ἐπὶ τῶν ὀρέων Κοκκινόπετρα.

Κέντρον. Ὁ στρατηγὸς Μακρῆς εἶχεν, ὄντως, διατάξει τὴν ταξιαρχίαν Δημοπούλου νὰ πλησιάσῃ πρὸς τὴν ταξιαρχίαν Μαστραπᾶ, ἀλλὰ δὲν φαίνεται δώσας κομμίαν διαταγὴν πρὸς προσβολὴν τῆς Λυγαριᾶς. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς τοῦ Στρατοῦ εἶχεν ἀπ' εὐθείας πληροφορήσει τὸν συναγ. Μαστραπᾶν περὶ τῆς ἐκτελεσθησομένης ἐπιχειρήσεως, περὶ τὴν 8ην τῆς πρωΐας δύο φάλαγγες, ἑκάστη δυνάμεως ἑνὸς καὶ ἡμίσεως τάγματος καὶ μιᾶς ὀρεινῆς πυροβολαρχίας, προπορευομένης ἑκάστης μιᾶς ἴλης, διηυθύνθησαν, ἡ μὲν μία πρὸς Μάτι διὰ τῆς ὁδοῦ, ἡ δ' ἑτέρα πρὸς Καρατσόλι διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ῥεύματος Καραδερέ. Ἡ ἀριστερὰ φάλαγξ συνεκρούσθη παρὰ τὸ Μάτι πρὸς προκεχωρημένα τουρκικὰ τμήματα, ὅτε ὁ στρατηγὸς Μακρῆς «θεωρῶν ἐπικίνδυνον τὴν προχώρησιν, διέταξε τὴν ὑποχώρησιν εἰς τὰς προτέρας θέσεις» (1).

Ἐν τούτοις ἐκ τῆς διαβάσεως τῆς Μελούνας κατήρχοντο ἕτερα δώδεκα τάγματα τῶν μεραρχιῶν 3ης καὶ 4ης μετὰ δύο πυροβολαρχιῶν καὶ ἤρξαντο συγκεντρούμενα ἐν Καρατσολίῳ, καὶ ἡ 2α μεραρχία ἐπανέλαβεν, ἀνωφελῶς, τὴν προσβολὴν τοῦ Λοσφακίου.

Ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἐπληροφορήθη ἐν Τυρνάβῳ περὶ τὰς 2 μ. μ. μόνον καὶ τὴν διαταγὴν τῆς ὑποχωρήσεως, τὴν δοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ, καὶ τὴν κάθοδον ἐκ Μελούνης ἑτέρων τουρκικῶν δυνάμεων. Ἐμμένων ἐν τῇ ἰδέᾳ τῆς ἀνακτήσεως τῆς διαβάσεως, καίτοι τὸ ἐγχείρημα δὲν παρουσίαζε πλέον πιθανότητα ἐπιτυχίας, διέταξε τὸν στρατηγὸν Μαυρομιχάλην ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν ἐχθρὸν ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Ξηριᾶ μετὰ μόνων τῶν στρατευμάτων τοῦ συνταγματάρχου Σμολένσκη καὶ νὰ διευθύνῃ πρὸς Καζακλὰρ τὰ εὑρισκόμενα ἐν Γουνίτσῃ καὶ πάντα ἄλλα, ὅσα εὑρίσκοντο πλησίον.

Διέταξεν ὡσαύτως, διὰ τὴν αὐτὴν ἑσπέραν, ἀναφορὰν τῶν διοικητῶν τῶν μεραρχιῶν ἐν Καζακλὰρ, ἀλλ' εἰς ταύτην παρουσιάσθη μόνος ὁ συνταγμ. Μαυρομιχάλης, διότι ὁ στρατηγὸς Μακρῆς εἶχε μεταβῆ εἰς Λάρισσαν, ἴσως νομίζων ὅτι ὁ Πρίγκηψ εὑρίσκετο ἐκεῖ (2).

Δεξιόν. Οὐδὲν σπουδαῖον γεγονός.

Ἀποτελέσματα. Ἡ προχώρησις τῶν πτερύγων, ἥτις τόσον ἀπησχόλει τὸν στρατάρχην, ἐπέτυχε πρὸς ἀριστερὰ μόνον. Οἱ Τοῦρκοι, ἐν τούτοις προυχώρησαν καὶ κατὰ τὸ κέντρον, κερδαίνοντες ἔδαφος πρὸ τῆς τοποθεσίας τῆς ἐξόδου. Διὰ τοὺς Ἕλληνας ἡ ἡμέρα ἀπώλετο ἐντελῶς, τοῦ μείζονος μέρους τοῦ στρατοῦ, δηλαδὴ τοῦ κέντρου, μείναντος ἀπράκτου.

(1) Περίληψις τῆς Ἐπισήμου Ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 66
(2) Περίληψις τῆς ἐπισήμου Ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 69

10/22 Ἀπριλίου.

Ἀριστερόν. Αἱ τουρκικαὶ μεραρχίαι προὐχώρησαν ἔτι μᾶλλον, ἐξαναγκάζουσαι τὸ ἀπόσπασμα Κακλαμάνου νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὸ βάθος τῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν καὶ ἀκριβῶς πρὸς τὰ χωρία Ἑβρενὸς καὶ Δερελῆ.

Κέντρον. Ἐκτὸς τῶν συνήθων ἀνωφελῶν προσβολῶν τῆς 2ας μεραρχίας κατὰ τοῦ Λοσφακίου, ἡ ἡμέρα αὕτη παρῆλθε ἀχρησιμοποίητος παρ' ἀμφοτέρων τῶν ἀντιπάλων, τοῦ Ἐτὲμ Πασᾶ ἀναμένοντος, πρὸς προχώρησιν τοῦ κυρίου σώματος αὐτοῦ, τὴν προέλασιν τῶν πτερύγων ἢ τοὐλάχιστον τῆς ἀριστερᾶς, τῶν δ' Ἑλλήνων μὴ ἐκτελούντων τὴν σχεδιασθεῖσαν προσβολήν, εἴτε ἕνεκα τῆς βραδείας ἀφίξεως εἰς Καζακλὰρ τῆς 4ης ταξιαρχίας (ἥτις εἶχεν ἐκτελέσει ἐλαττωματικὴν ἐκτροπὴν διὰ Λαρίσσης), εἴτε διότι ὁ στρατηγὸς Μακρῆς δὲν ἐπανῆλθεν ἐκ Λαρίσσης ἢ μόνον μετὰ μεσημβρίαν.

Ἐπὶ τῆς γραμμῆς Λοσφάκι-Κριτῆρι-Δελέρια ὑπῆρχον ἤδη ὀκτὼ τάγματα πεζικοῦ, δύο ἶλαι καὶ ἓξ πυροβολαρχίαι ἀπὸ Λοσφακίου εἰς ῥεῦμα Καραδερὲ, καὶ ἐν Δελερίοις ἡ φιλελληνικὴ λεγεών. Μεταξὺ Καζακλὰρ καὶ τοῦ Ξηριᾶ ἦσαν ἐν ἐφεδρείᾳ τρία τάγματα, δύο δὲ ἶλαι ἀνίχνευον πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Λυγαριᾶς καὶ τοῦ Καρατσόλι.

Ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἐφρόνει ὅτι, καίτοι αἱ συγκεντρωθεῖσαι δυνάμεις ἦσαν ἴσως κατώτεραι τῶν μέχρι τοῦδε κατελθουσῶν ἐκ Μελούνας ἐχθρικῶν, ἐν τούτοις θὰ ἤρκουν δι' ἐνεργητικὴν ἐπιθετικὴν προέλασιν, γενομένην τοὐλάχιστον μεθ' ὅλου τοῦ σθένους.

Κατὰ τὴν γνώμην του καὶ αὐτὴ ἡ στρατιωτικὴ τιμὴ ἀπῄτει τὴν δρᾶσιν ταύτην πρὸ τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ ἐδάφους τῶν συνόρων. Διό, καίτοι ὁ συνταγματάρχης Μαυρομιχάλης ἐγνωμάτευσεν ὅτι τὰ στρατεύματα «δὲν ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ ἐκτελέσωσιν οὐδεμίαν ἐπιθετικὴν κίνησιν (¹)» καὶ ὁ στρατηγὸς Μακρῆς διεκήρυσσεν ὅτι «ὤφειλον ἄνευ ἑτέρου νὰ ὑποχωρήσωσιν εἰς Λάρισσαν», (²) δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πρόθεσιν αὐτοῦ, ὑποχρεούμενος δὲ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Λάρισσαν, ἕνεκα τῶν ἀνησυχαστικῶν εἰδήσεων, ἃς ἔλαβε παρὰ τοῦ συνταγματάρχου Κακλαμάνου, παρέδωκεν εἰς τὸν στρατηγὸν Μακρῆν τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐπιχειρήσεων.

Δεξιόν. Ἀμφότερα τὰ μέρη ἀπησχόλησεν ἡ ἐνίσχυσις τῶν σχετικῶν αὐτῶν θέσεων, τῶν μὲν Τούρκων παρὰ τὴν Βίγλαν, πρὸ τῆς δυτι-

---

(¹) Περίλ. ἐπισημ. Ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 70.
(²) Περίλ. ἐπισημ. Ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 70.

κῆς ἐξόδου τῆς στενωποῦ τοῦ Βενδερβὲν, τῶν δ' Ἑλλήνων ἐν τῇ στενωπῷ τοῦ Ῥεβενίου.

Ἀποτελέσματα. Οὐδὲν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων. Ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, ἀφ' ἑτέρου, σημαντικὸν πλεονέκτημα ἐπετεύχθη πρὸς ἀριστερὰ, τῶν μεραρχιῶν 5ης καὶ 6ης προχωρησασῶν μέχρι τῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν. Ἐὰν, ἐνισχύων τὴν πρὸ τοῦ Δαμασίου ταξιαρχίαν διὰ τῶν ταγμάτων τῆς ἐφεδρείας καί τινος τῆς ἐν Ἐλευθεροχωρίῳ ταξιαρχίας, ὁ Χαϊρῆ Πασᾶς εἶχεν ἐκβιάσει τὴν διάβασιν τοῦ Βενδερβὲν ἢ τὴν τοῦ Ῥεβενίου, σχεδὸν ἀφεύκτως καὶ ἡ δεξιὰ τουρκικὴ πτέρυξ θ' ἀπέκτα σπουδαίαν ἐπιτυχίαν καὶ θὰ ἐξηνάγκαζεν εἰς ὑποχώρησιν τὸ κύριον σῶμα τῶν Ἑλλήνων εἰς θέσεις πρὸς βορρᾶν τοῦ Τυρνάβου. Ἀλλ' ἐκ φόβου ὑπερβολικῶν ἀπωλειῶν ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς δὲν ἐπέτρεψεν ὅπως ἡ μεραρχία αὕτη συνάψῃ μεμονωμένως μάχην ἀποφασιστικήν. Ἐπειδὴ δὲ, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, δὲν ἀπεφάσιζε νὰ ῥίψῃ κατὰ τῶν ἰσχυρῶν ἐχθρικῶν θέσεων τὰς μεραρχίας τοῦ κέντρου, ἐσκέφθη νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πτῶσιν της βραδύτερον διὰ προχωρήσεως, ἥτις ἐφάνη ἀρκούντως εὐχερὴς, τῶν μεραρχιῶν τοῦ ἀριστεροῦ. Ὅθεν διέταξεν αὐτὰς νὰ προχωρήσωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν πλειότερον, ὑποδεικνύων εἰς τὴν 5ην νὰ διευθυνθῇ πρὸς τὰ Δελέρια.

11/23 Ἀπριλίου. Μάχη τῶν Δελερίων [1].

Ἀριστερόν. Ἡ ἀριστερὰ τουρκικὴ πτέρυξ, προχωροῦσα, ἠνάγκασε τὸ ἀπόσπασμα Κακλαμάνου εἰς ὑποχώρησιν. Τοῦτο ἀπεσύρθη ἐν ἀταξίᾳ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Σαλαμβριᾶ, εἰς Μακρυχώριον.

Κέντρον. Διὰ διαταγῆς τοῦ συνταγματάρχου Μαυρομιχάλη πέντε λόχοι πεζικοῦ, μία πεδινὴ πυρβολαρχία καὶ εἷς λόχος μηχανικοῦ μετέβησαν λίαν πρωῒ εἰς Δελέρια, ἵνα παρασκευάσωσι πρὸς ἄμυναν τὸ χωρίον, ὁμοῦ μετὰ τῆς φιλελληνικῆς λεγεῶνος.

Περὶ τὰς 9 π. μ. τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἤρχισε τοῦ πυρὸς κατὰ τοῦ Λοσφακίου καὶ κατὰ τοῦ ὄρους Κριτῆρι διὰ πυρβολαρχιῶν τῆς 2ας μεραρχίας καὶ διὰ μέρους τῶν κατελθουσῶν κατὰ τὰς προηγουμένας ἡμέρας ἀπὸ τοῦ διασέλλου τῆς Μελούνας καὶ προχωρησασῶν μέχρι πλησίον τοῦ Ματίου.

Σκοπὸς τῶν Τούρκων ἦν νὰ ἐπισπάσωσι τὴν προσοχὴν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ μέρος τοῦτο πρὸς διευκόλυνσιν τῆς προχωρήσεως τῆς 5ης μεραρχίας, ἥτις ἀπὸ βορειανατολὰς ἔδει νὰ προελάσῃ πρὸς τὰ Δελέρια. Πρὸς μείζονα ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ κατὰ τὰς 9 $^1/_4$ Ν.Α. τοῦ Καρατσολίου τὸ τουρκικὸν πυροβολικὸν ἤρξατο ἐπίσης πυροβολοῦν κατὰ τῶν Δελε-

---

(1) Ἴδε σχέδιον ἀριθ. 3.

ρίων. Εἰς τοῦτο ἀπήντησεν ἀμέσως ἡ ἀφιχθεῖσα τὸ πρωῒ ἑλληνικὴ πυροβολαρχία καὶ μετ' ὀλίγον τὸ πῦρ ἔπαυσε.

Ἀλλ' ἤρχισε πυκνότερον περὶ τὴν 11ην, καθ' ἣν ὥραν οἱ Ἕλληνες ἐπυροβόλησαν καὶ κατὰ φαλάγγων πεζικοῦ, κινουμένων ἐκ Καρατσολίου πρὸς Δελέρια, καὶ ἄλλων διευθυνομένων πρὸς αὐτὸ ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων πρὸς βορρᾶν καὶ βορειανατολικῶς τοῦ χωρίου.

Δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀκολουθήσῃ τις ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὴν μάχην, ἥτις τάχιστα ἐγενικεύθη(¹), ἕνεκα τῶν ἀντιφάσεων τῶν δημοσιευθεισῶν περιγραφῶν, ἀντιφάσεων ἐξαρτωμένων ἐκ τῆς πηγῆς, ἑλληνικῆς ἢ τουρκικῆς, ἐξ ὧν ἤντλησαν οἱ συγγραφεῖς. Βέβαιον εἶναι, ἐν τούτοις, ὅτι, πρὸ τῆς σοβαρᾶς ἀπειλῆς τῆς διπλῆς προσβολῆς, δὲν ἀπεθάρρησαν οἱ ὑπερασπισταὶ τῶν Δελερίων, οἵτινες, μετὰ μόνης ἐνισχύσεως δύο λόχων καὶ δύω ἰλῶν κατ' ἀρχάς, βραδύτερον δὲ καὶ ἑνὸς τάγματος, ἠδυνήθησαν νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὰς ὑπερμέτρους τουρκικὰς δυνάμεις ἀπὸ τῆς μεσημβρίας μέχρι τῆς 6 μ. μ. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην, ὑπὸ τὸ πῦρ τοῦ ἐχθροῦ, κατέχοντος ἤδη τὰς πρώτας οἰκίας τῶν Δελερίων, ὁ ταξίαρχος Ἀντωνιάδης ἀπέσυρε τὰ γενναῖα στρατεύματα εἰς Καζακλάρ, ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ξηριᾶ.

Ὅταν ἡ ὑποχώρησις ἀπεδείχθη ἀναπόφευκτος ὁ συνταγματάρχης Μαυρομηχάλης, ὅστις εἶχε παραστῇ εἰς τὴν μάχην, μετέβη παρὰ τῷ στρατηγῷ Μακρῇ, ὅστις, καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ὄχι μόνον εἶχε μείνει ἀκίνητος, ἀλλὰ δὲν εἶχε πέμψει εἰς Δελέρια οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἐνίσχυσιν (²), ἵνα τῷ καταστήσῃ γνωστὴν τὴν ἧτταν τῆς δεξιᾶς πτέρυγος. Ὁ Μακρῆς, θεωρῶν ὅτι δὲν δύναται νὰ κρατηθῇ ἡ κατεχομένη μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης θέσις, διὰ τὴν ἐνδεχομένην κύκλωσιν αὐτῆς ἐκ μέρους τῶν Τούρκων (³), διέταξεν, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης πρὸς τὸν Διάδοχον εἰδήσεως, τὴν γενικὴν ὑποχώρησιν πρὸς τὴν Λάρισσαν.

Αὕτη ἤρξατο περὶ τὰς 8 μ. μ., ὅτε ἤδη ἐπήρχετο ἡ νύξ, μετ' ὀλίγον δέ, ἕνεκα ἐπελθόντος πανικοῦ, κατήντησεν εἰς γενικὴν φυγήν. Αἱ ἀφορμαὶ τοῦ πανικοῦ τούτου, μᾶλλον ἢ εἰς τὸν οὐλαμὸν τοῦ Ἱππικοῦ, τὸν ἀφεθέντα ὡς ἀκροπισθοφυλακὴν παρὰ τὴν γέφυραν τοῦ Τυρνάβου, καὶ ὅστις ὑποχωρῶν ἐν ταχεῖ βηματισμῷ, ἐξελήφθη ἀντὶ τουρκικοῦ ἱππικοῦ, ἀποδοτέαι εἰς τὰς ληφθείσας ἐλαττωματικὰς διαταξεις διὰ τὴν νυκτερικὴν ταύτην ὑποχώρησιν, εἰς τὴν βιαίαν ψυχικὴν ἔντασιν,

(¹) Ἡ μάχη αὕτη ἐκλήθη ὑπό τινων τοῦ Καρατσολίου, ὑπ' ἄλλων δὲ τοῦ Ματίου.

(²) Περίληψις ἐπισ. ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 80.

(³) Περίληψις ἐπισ. ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 81.

ἥτις ἤδη ἐκάμπετο, εἰς τὸν φόβον τῶν Ἑλλήνων μὴ πέσωσιν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ, οὗ παρίστανον ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον τὴν ἀγριότητα, καί, πρὸ παντός, εἰς τὴν ὀλίγην εὐστάθειαν καὶ μικρὰν πειθαρχίαν τοῦ στρατοῦ. Ἐν τῇ καταστρεπτικῇ ταύτῃ ὑποχωρήσει ἐγένοντο κατάδηλοι πᾶσαι αἱ συνέπειαι τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ὀργανώσεως, ὧν ἤδη ἐγένετο μνεία, καί, ἰδίως, τῆς κακῆς δράσεως τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν, ἥτις ἐπέβαλεν εἰς τοὺς ἄνδρας σκληρὰς στερήσεις (1) « . . . . ἐν μιᾷ μόνῃ νυκτὶ ἐξέλιπεν ὁ ἐνθουσιασμός, μεθ' οὗ οἱ στρατιῶται εἶχον ἀναχωρήσει πρὸς πόλεμον, ὡς καὶ ἡ ἀτομικὴ αὐτῶν γενναιότης. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, ἐκτὸς σπανίων ἐξαιρέσεων, ἐλάχιστα ἀναφαίνονται παραδείγματα σταθερότητος τῶν στρατευμάτων κατὰ τὴν συνέχειαν τῶν ἐπιχειρήσεων» (2).

Αἱ ταξιαρχίαι Μαστραπᾶ, Δημοπούλου καὶ Ἀντωνιάδου ἀφίχθησαν ἐν συγχύσει εἰς Λάρισσαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός, ἐν λυπηρᾷ ἠθικῇ καὶ ὑλικῇ καταστάσει, ὥστε κατέστη ἀδύνατον εἰς τὸν Πρίγκηπα, προσδραμόντα μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ εἰς τὸ προγεφύρωμα, ν' ἀναχαιτίσῃ αὐτὰς ἔξωθι τῆς πόλεως. Μόνον δύο τάγματα κατέστη δυνατὸν ν' ἀναχαιτισθῶσιν ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρωμάτων. Εὐτυχῶς ὁ ἐχθρὸς δὲν εἶχεν ἀκολουθήσει.

Δεξιόν. Οὐδὲν τὸ ἀξιοσημείωτον. Ἡ κατάστασις, ἐν τούτοις τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων, τῶν εὑρισκομένων πρὸς τὴν πτέρυγα ταύτην, καὶ ἰδίως τῶν ἐν τῇ στενωπῷ τοῦ Βεηδερβὲν, κατέστη λίαν κρίσιμος, συνεπείᾳ τῆς εἰς Λάρισσαν ὑποχωρήσεως τοῦ κυρίου σώματος.

Ἀποτελέσματα. Τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὑπεχώρησεν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ Σαλαμβριᾶ. Στηριζόμενον ἐπὶ τῆς ἰσχυρᾶς θέσεως τῆς Λαρίσσης θὰ ἠδύνατο ἔτι ν' ἀποκτήσῃ ἐπιτυχίας τινας, ἑλισσόμενον καταλλήλως ἐπὶ τῶν δύο ὀχθῶν τοῦ ποταμοῦ.

Οἱ Τοῦρκοι ἐπέτυχον πληρέστατα τοῦ πρώτου αὐτῶν ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ, ἤτοι τῆς ἐξόδου αὐτῶν ἐν τῇ πεδιάδι, ἧς ἐγένοντο κύριοι μέχρι σχεδὸν τοῦ ποταμοῦ Ξηριᾶ.

12|24 Ἀπριλίου. Κατάληψις τοῦ Τυρνάβου

Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 11]23 πρὸς τὴν 12]24 ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἦν ὡς ἑξῆς κατανεμημένος.

Δεξιὰ ἐν Μακρυχωρίῳ, τὸ ἀπόσπασμα Κακλαμάνου, σχεδὸν ἐπί-

(1) Αἱ διανομαὶ τροφῶν ἐγένοντο λίαν ἀτάκτως. Τμήματα τινα ἐπὶ πολλὰς διαδοχικῶς ἡμέρας ἔτρωγον μόνον ἄρτον καὶ ἐλαίας.

(2) Salis-Seevvis Ἑλληνο-τουρκικὸς πόλεμος σελ. 52.

σης ἐν ἀταξίᾳ ὅσον τὰ στρατεύματα τὰ καταφυγόντα εἰς Λάρισσαν.
Εἰς τὸ κέντρον, ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἀκ-Σεράϊ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης
τοῦ Σαλαμβριᾶ, πρὸς δυσμὰς τῆς Λαρίσσης, τὰ στρατεύματα τῆς πρώ-
της μεραρχίας καὶ τῆς ταξιαρχίας Ἀντωνιάδου, μεῖον δύο ταγμάτων,
κατεχόντων τὰ προγεφυρώματα, ἀπολέσαντα τὸ ἠθικόν των καὶ ἐν ἀπε-
ριγράπτῳ ἀναμίξει, μετὰ μεγάλου μέρους τῶν ἀνδρῶν ἔτι κατὰ γῆς ἐν
ταῖς ὁδοῖς τῆς πόλεως, ἡττημένων ὑπὸ τοῦ ὕπνου καὶ τῆς κοπώσεως.
Εἰς τὸ ἀριστερὸν, ἐν Ρεβενίῳ καὶ Βεηδερβέν, ἡ ταξιαρχία Σμολέν-
σκη μετὰ τμήματος τῆς ταξιαρχίας Ἀντωνιάδου ἐν καλῇ καταστάσει,
ἠθικῇ καὶ ὑλικῇ, ἀλλ' ἐν κρισίμῳ τακτικῇ τοιαύτῃ, ἕνεκα τῆς ὑποχω-
ρήσεως τοῦ κέντρου.
Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν, τέλος, εἰς τὰ περίχωρα τοῦ Κονισκοῦ
καὶ τῆς Καλαμπάκας, τὸ ἀπόσπασμα Τερτίπη, πρὸς φύλαξιν τῶν ἐκ
Δισκάτας καὶ Γρεβενῶν προελεύσεων.
Λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς καταστάσεως τῶν στρατευμάτων, «ἐξαν-
τλήσεως ἀνδρῶν καὶ κτηνῶν, σημαντικῶν ἀπωλειῶν, διασπάσεως τῶν
ὀργανικῶν δεσμῶν, θλιβερᾶς καταστάσεως τοῦ ἠθικοῦ των», (¹) ὁ Πρίγ-
κηψ Κωνσταντῖνος ἐθεώρησεν ἐπικίνδυνον νὰ συγκρατήσῃ αὐτοὺς ἐπὶ
τῆς γραμμῆς τοῦ Σαλαμβριᾶ, ἐφ' ἧς, ἐντὸς τῆς ἐπιούσης, ἠδύνατο νὰ
καταφθάσῃ ὁ τουρκικὸς στρατὸς, καὶ διέταξεν ὅπως τὴν πρωΐαν βαδί-
σωσιν ἐν ὑποχωρήσει πρὸς Φάρσαλα (²).
Ἡ πορεία ἐξετελέσθη ἐν τοιαύτῃ ἀταξίᾳ, ὥστε, ἐὰν οἱ Τοῦρκοι
εἶχον καταδιώξει αὐτὸν ζωηρῶς, ἤθελον καταλάβει τὸν στρατὸν ἐντε-
λῶς διαλελυμένον καὶ εὐχερῶς θὰ ἠχμαλώτουν αὐτὸν ὁλόκληρον (³).
Ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ἐνθαρρυνόμενος ἐκ τῆς καλῆς ἐκβάσεως τῆς ἡμέ-
ρας, ἀπεφάσισε τέλος νὰ προχωρήσῃ κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ κέντρου, οὗ
ἠγνόει τὴν ὑποχώρησιν. Φρονῶν ὅτι θὰ συνήντα ἰσχυροτάτην ἀντίστα-
σιν, παρήγγειλεν εἰς τὰς μεραρχίας 1ην καὶ 2αν νὰ προσβάλωσι λίαν
πρωΐ τὰ ἑλληνικὰ τμήματα, ἅτινα εἶχον ἀντιμέτωπα. Κατ' ἀκολου-
θίαν, ἅμα τῇ ἕῳ, ὁ Χαϊρῆ Πασᾶς προυχώρησεν ἀποφασιστικῶς κατὰ
τῶν στρατευμάτων τοῦ συνταγματάρχου Σμολένσκη, ἅτινα ἀντέστησαν
μετὰ τοῦ συνήθους πείσματος μέχρι περὶ τὰς 11 π. μ., ὅτε, ὀλίγον,

(¹) Περίληψις ἐπισήμου ἑλλ. ἐκθέσεως σελ. 86.
(²) Ἐν τῇ «Στρατ. Ἐπιθεωρ. τῆς Ἀλλοδαπῆς», Δβρίου 1897, ἀναφέρεται
ἡ σύγκλησις πολεμικοῦ συμβουλίου, κατὰ τὴν νύκτα, ὅπως ἀποφασίσῃ ἐὰν ἔδει
νὰ ὑπερασπισθῶσι τὴν Λάρισσαν, ἤ, τοὐναντίον, νὰ ὑποχωρήσωσι πρὸ τοῦ ἐ-
χθροῦ πρὸς ἀνασύνταξιν τοῦ στρατοῦ, καὶ λέγεται ὅτι σχεδὸν ὁμοφώνως τὸ συμ-
βούλιον ἐκηρύχθη ὑπὲρ τῆς ὑποχωρήσεως πρὸς νότον. Οὐδ' ἡ ἐπίσημος ἑλλη-
νικὴ ἔκθεσις, οὐδ' ἄλλα συγγράμματα ποιοῦσι μνείαν τούτου.
(³) Περίληψις ἐπισημ. ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 87.

κατ' ὀλίγον, ἀπεσύρθησαν τῆς μάχης, ὅπως ὑποχωρήσωσι πρὸς νότον. Ἀκολουθοῦσα τὴν κίνησιν τοῦ στρατοῦ, ἡ ταξιαρχία Σμολένσκη ὑπεχώρησεν εἰς Φάρσαλα, ἐγκαταλείπουσα τὰς διαβάσεις ἐκείνας τοῦ Βενδερβὲν καὶ Ρεβενίου, ἅς εἶχε μετὰ πείσματος ὑπερασπισθῆ ἐπὶ μίαν ὅλην ἑβδομάδα. Τὰ τάγματα τῆς 1ης τουρκικῆς μεραρχίας, ἅτινα, ἀνελπίστως, ἔβλεπον ἀνοικτὰς τὰς πύλας ταύτας τῆς Θεσσαλίας, προσέδραμον καὶ εὑρέθησαν οὕτω τοποθετημένα ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς τῶν τῆς 2ας μεραρχίας, ἅτινα ὡσαύτως εἶχον προχωρήσει λίαν πρωῒ καί, οὐδεμίαν συναντήσαντα ἀντίστασιν, εἶχον ἤδη καταλάβει τὴν ἰσχυρὰν θέσιν τοῦ Λοσφακίου καὶ τὸ ὄρος Κριτῆρι.

Συγχρόνως, διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ Ματίου, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς μεραρχίας τοῦ ἱππικοῦ εἶχε προχωρήσει ὁ Γρουμβκὼφ Πασᾶς, ὅστις, εὑρὼν τὸν Τύρναβον κενόν, εἰσῆλθε. Μετὰ μεσημβρίαν ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τῶν ταγμάτων τῆς 2ας μεραρχίας καὶ ἐπεσκέφθη ταύτην ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ἐπανελθὼν εἶτα εἰς Λυγαριάν, ἵνα ᾖ πλησίον εἰς τὸν τηλεγραφικὸν σταθμόν.

Τὴν ἑσπέραν ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἦν ὡς ἑξῆς κατανεμημένος.

1η	μεραρχία	Ρεβένι, στενωπὸς Βενδερβὲν, Ἐλευθεροχώριον.
2α	»	Τύρναβος, Λοσφάκι, Σκόμπα.
3η	» καὶ ἐφεδ. πυροβ.	Μάτι.
4η	»	Καρατσόλι καὶ διάσελλον Μελούνας.
5η	»	Δελέρια.
6η	»	Μουσαλάρ.
	μεραρ. ἱππικοῦ	Τύρναβος.

Ἀποτελέσματα. Ἡ πρὸς ἀριστερὰ τοῦ Σαλαμβριᾶ χώρα ἦν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐν χερσὶ τῶν Τούρκων, οἵτινες πλέον ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς κύριοι τῆς ποταμίου ταύτης γραμμῆς.

Ἡ ἀνικανότης καὶ αἱ διχόνοιαι τῶν ἀρχηγῶν, ἡ ἔλλειψις εὐσταθείας καὶ πειθαρχίας ἐν τῷ στρατεύματι, ἤγαγον τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἐγκαταλείψεως, ἄνευ κἂν δοκιμῆς ὑπερασπίσεως, τοῦ σπουδαίου ἐκείνου ἐμποδίου, ὅπερ, μετ' ὠχυρωμένης Λαρίσσης, παρεῖχεν ἄριστον πεδίον ἑλιγμῶν.

13/25 Ἀπριλίου. Κατάληψις τῆς Λαρίσσης

Ὁ Ἐτὲμ Πασσᾶς ἀνέμενεν ἐν Λαρίσσῃ, «περὶ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς ὁποίας τόσα εἶχον γραφῆ καὶ λεχθῆ» (¹), πείσμονα ἀντίστασιν, καὶ τούτου ἕνεκα, πρὶν ἢ προελάσῃ μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ στρατοῦ του, ἠθέλησε νὰ ἐκτελέσῃ ἀναγνώρισιν, ἣν ἐνεπιστεύθη εἰς σῶμα ἱππικοῦ (7 ἴλας καὶ 1

(¹) Φὸν δὲρ Γκόλτς.—Ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος κλπ. σελ. 105.

ἔφιππον πυρβολαρχίαν) ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Φὸν Γρούμβκωφ, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ μιᾶς μεραρχίας, τῆς 5ης.

Ὁ Φὸν Γκρούμβκωφ ἐξεκίνησεν ἐκ Τυρνάβου λίαν πρωῒ διὰ τῆς μεγάλης ὁδοῦ, ἐνῷ ἡ μεραρχία ἐβάδιζε πρὸς τὸ Καζακλάρ. Εὑρὼν ἀνυπεράσπιστα τὰ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Σαλαμβριᾶ ὀχυρώματα, ὁ Φὸν Γρούμβκωφ ἐπλησίασεν εἰς τὰς γεφύρας, διεσκόρπισε δι' ὀλίγων κανονιοβολισμῶν ὁμάδας ἐνόπλων([1]), αἵτινες εἶχον διευθύνει κατ' αὐτοῦ τυφεκισμούς, καὶ εἶτα εἰσῆλθεν εἰς Λάρισσαν. Ἐντὸς τῆς ἡμέρας εἰσῆλθεν ὡσαύτως ἡ 5η μεραρχία, ἐπλησίασε πρὸς αὐτὴν ἡ 6η, καὶ ἐτοποθετήθησαν προφυλακαὶ πρὸς νότον.

Διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Λαρίσσης ἔλαβον πέρας αἱ ἐπὶ τῶν συνόρων μάχαι, ἃς διεδέχθη βραχεῖα περίοδος παύσεως. Εἰς τοὺς Τούρκους ἐστοίχισαν περίπου 1100 ἄνδρας, φονευθέντας καὶ πληγωθέντας, εἰς δὲ τοὺς Ἕλληνας 776 (169 φονευθέντας καὶ 607 πληγωθέντας). Οἱ Ἕλληνες, προσέτι, ἀπώλεσαν πολυάριθμον ὑλικόν, ἐγκαταλειφθὲν ἐν Τυρνάβῳ καὶ Λαρίσσῃ, ἤτοι, εἴδη ἱματισμοῦ καὶ ἐξαρτισμοῦ, ὑγειονομικὰ εἴδη, ἄφθονα πυρομαχικὰ πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ, δεκασκισχίλια τυφέκια καὶ 10 πυροβόλα.

Ἐκ τῆς γενομένης βραχείας ἐπισκοπήσεως τοῦ θεάτρου τῶν ἐπιχειρήσεων καθίσταται κατάδηλον ὁποίαν ἐνίσχυσιν οἱ Ἕλληνες ἠδύναντο νὰ εὕρωσιν ἐν τῷ ἐδάφει, ὡς καὶ ἐν τῇ σπουδαιότητι τῆς Λαρίσσης, θέσεως τὰ μάλα ἐνδεδειγμένης διὰ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ στρατοῦ καὶ ὡς ἄξονα ἑλιγμῶν,

Ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος, ἐν τούτοις, ἴσως φοβούμενος ὅτι λίαν παρατεταμένη ἀναμονὴ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἐξάτμησιν τοῦ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ τοῦ στρατοῦ, ὃν προὐτίθετο νὰ ἐξαντλήσῃ ἀπ' ἀρχῆς τῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς ἀντιστάθμησιν τοῦ ὑποδεεστέρου αὐτοῦ ἀριθμοῦ, ἀπεφάσισε νὰ κατανείμῃ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ στρατοῦ ἐπὶ τῶν συνοριακῶν ὑψωμάτων καὶ οὐ μακρὰν αὐτῶν. Ἐν Λαρίσσῃ δὲν ὑπελόγιζε νὰ συγκεντρώσῃ τὸν στρατὸν ἢ μόνον ἐν τῇ περιπτώσει, καθ' ἣν ὁ ἐχθρὸς θὰ κατήρχετο διὰ τοῦ διασέλλου τῆς Μελούνας καί, ὁπωσδήποτε, πάντοτε μετὰ πείσμονα κατ' αὐτῶν ἀντίστασιν ἐπὶ τῶν συνόρων. Ἐν πάσῃ ἄλλῃ περιπτώσει, ἐὰν ἠναγκάζετο νὰ ὑποχωρήσῃ ἐκ τῶν συνόρων, ἐσκόπει νὰ συγκεντρωθῇ ἐν Φαρσάλοις, προς ἀποφυγὴν τοῦ κινδύνου τῆς ἀποκοπῆς ἐκ τῆς πρὸς Ἀθήνας ὁδοῦ.

Λαμβανομένων ὑπ' ὄψει τῶν δυνάμεων τῶν ἀντιπάλων, οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον μεγάλην πιθανότητα ἐπιτυχίας. Ἐν τούτοις εὐνοϊκά τινα μερικὰ ἀποτελέσματα, καὶ ἰδίως μία ἐπιτυχὴς ἐπιχείρησις πρὸς τὴν διεύ-

---

([1]) Ἦσαν φυλακισμένοι, ἐλευθερωθέντες τὴν προηγουμένην ἡμέραν καὶ ὡπλισθέντες πρὸς ἄμυναν τῆς πόλεως.

θυνειν τῆς Ἐλασσόνος, ὡς ἤλπιζεν ὁ Διάδοχος, ἦσαν δυνατά. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἔδει ὅπως ὁ στρατὸς ᾖ κατανεμημένος εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δύναται, μετὰ τῆς μεγίστης δυνάμεως καὶ ἐν τῷ βραχυτάτῳ χρόνῳ, νὰ ὠφεληθῇ τῆς εὐνοϊκῆς περιστάσεως, ἅμα ὡς αὕτη ἤθελε παρουσιασθῇ.

Μόλις ἀνέλαβε τὴν γενικὴν διοίκησιν ὁ Διάδοχος ἐφρόντισε νὰ διορθώσῃ τὸ ἀρχικὸν λάθος τῆς συγκεντρώσεως τοῦ στρατοῦ εἰς δύω λίαν ἀπεχούσας ἀλλήλων μάζας, θέτων αὐτὰς συγχρόνως εἰς θέσιν νὰ δύνανται τελεσφόρως ν' ἀντιστῶσιν εἰς προέλασιν διὰ Ρεβενίου ἢ Βενδερβέν. Ἐν τούτοις, οὐχ' ἧττον, τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ στρατοῦ, τὸ συμμετασχὸν τῆς μάχης κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τοῦ πολέμου, κατέληξεν εἰς τὸ νὰ εὑρεθῇ κατανεμημένον σχεδὸν ὁμοιομόρφως ἐπὶ ἐκτάσεως τοὐλάχιστον 50 χιλιομέτρων, καὶ, ἑπομένως, ἦν ἀσθενὴς ἁπανταχοῦ. Ἐὰν, τοὐναντίον, ὁ Διάδοχος εἶχε διατάξει τὴν ἐπίβλεψιν τῶν κυριωτέρων διαβάσεων διὰ μικρῶν τμημάτων καὶ εἶχε κρατήσει συγκεντρωμένον τὸ ἐπίλοιπον τῶν δυνάμεών του, τοὐλάχιστον μέχρις οὗ καταστῶσιν αὐτῷ κατάδηλοι αἱ προθέσεις τοῦ ἀντιπάλου, θὰ ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ ταχέως ὄγκον τουλάχιστον 30 χιλιάδων ἀνδρῶν, εἴτε ὅπως ἀντισταθῶσιν εἰς τὴν προέλασιν, εἴτε καὶ πρὸς ἐπιχείρησιν πέραν τῶν συνόρων. Ὁ Φὸν δὲρ Γκόλτς γνωματεύει ὅτι προέλασις πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἐλασσῶνος, γενομένη τὴν πρωΐαν τῆς 6[18 ἀπὸ Μελούνας καὶ Δάβιας μετὰ 35 χιλ. ἀνδρῶν, ὅσους ἠδύνατο νὰ ἔχῃ διαθεσίμους ὁ Διάδοχος, θὰ εἶχεν ὡς πιθανὸν ἀποτέλεσμα νὰ πείσῃ τὸν Ἐτὲμ Πασᾶν εἰς ὑποχώρησιν πρὸς τὰ Σέρβια ἐπι τῆς Βιστρίτσης, (Ἀλιάκμονος) καὶ θὰ παρέσχεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν εὐκαιρίαν νὰ συντρίψωσι τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν τῶν μεραρχιῶν τῶν πτερύγων, καθ' ὃν χρόνον θὰ ἐδοκίμαζον νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τοῦ κυρίου σώματος Νὰ ὑπολογίσῃ τις τ' ἀποτελέσματα τοιαύτης ἐπιχειρήσεως εἶναι ἀδύνατον, ὥστε εἶναι περιττὸν νὰ ἐνδιατρίβῃ τις εἰς ὑποθέσεις· ἀλλὰ πᾶς τις ἐννοεῖ ὅτι αὗται θὰ ἠδύναντο νὰ ὦσι σοβαρώταται καὶ τοιαῦται, ὥστε νὰ παράσχωσιν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροτήτων.

Μία προέλασις πρὸς Ἐλασσῶνα ἦν ἀναμφισβητήτως ἐν ταῖς προθέσεσι τοῦ Διαδόχου, φαίνεται δ' ὅτι καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἀντιληφθῇ τοῦτο καὶ ὅτι, ἀκριβῶς πρὸς ἀποτροπὴν τοιούτου τινος ἐνδεχομένου, ἠθέλησαν τῇ μεταμεσημβρίᾳ τῆς 4/16ης νὰ καταλάβωσι τὴν κορυφὴν τῆς Ἀναλήψεως, ἥτις δεσπόζει τῆς ἀπὸ Νεζεροῦ εἰς Ἐλασσόνα ὁδοῦ. Ὁπωσδήποτε ὁ Διάδοχος δὲν ἔγνω, ἢ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἰδέαν του κατὰ τὴν κατάλληλον στιγμὴν, δηλαδὴ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς 5/17 καὶ 6/18, ὅτε δὲ ἠθέλησε νὰ πράξῃ τοῦτο καὶ ἔδωκε τὴν διαταγὴν πρὸς τὸν συνταγματάρχην Κακλαμάνον, ἡ κατάλληλος στιγμὴ εἶχε παρέλθει καὶ αἱ δυνάμεις ἦσαν ἀνεπαρκεῖς, ἡ δ' ἐκτέλεσις δὲν ἦν πλέον δυνατή. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς προελάσεως τῶν Τούρκων, εὐκαιρία

πρὸς ἀπόκτησιν καλῆς τινος ἐπιτυχίας δὲν ἀπέλιπε τοῖς Ἕλλησι. Ἀλλ' οὗτοι δὲν ἔγνωσαν νὰ ὠφεληθῶσιν αὐτῶν, ἰδίως ἕνεκα τῆς διαφορᾶς προθέσεων μεταξὺ τοῦ Διαδόχου καὶ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ. Οὗτος, οὐχὶ τόσον ἴσως ἐκ πνεύματος ἀντιπειθαρχικοῦ, ὅσον διότι δὲν εἶχεν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιχειρήσεων, τῶν σχεδιαζομένων ὑπὸ τοῦ Διαδόχου, ἠμέλει πάντοτε τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν του. Ἐν τούτοις τῇ 9/21 Ἀπριλίου οἱ Ἕλληνες θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσι καλὸν ἀποτέλεσμα ἐὰν ἐπετίθεντο κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς Λυγαριᾶς, ἐπίσης δέ, θὰ ἠδύναντο καὶ δεύτερον καλὸν ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιτύχωσιν ἐὰν προσέβαλλον σθεναρῶς τὴν 1ην τουρκικὴν μεραρχίαν. Τῇ προτάσει τοῦ συνταγματάρχου Σμολένσκη, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος εἶχε μετὰ τάχους φροντίσει νὰ συγκεντρώσῃ στρατεύματα ἐν Ρεβενίῳ, ἀλλ' εἶτα, δυστυχῶς, ἡ προέλασις ὑπῆρξε τόσον βραδεῖα, ὥστε παρῆλθε τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἡμέρας πρὶν ἢ συνηθῶσι νὰ φθάσωσι μέχρι τῆς ἀποφασιστικῆς δράσεως, καὶ ἐπειδή, ἐν τῷ μεταξύ, οἱ Τοῦρκοι προυχώρουν ἐκ Μελούνης καὶ Νεζεροῦ, ἡ πρὸς τὴν τελικὴν ἐπιτυχίαν ἐνέργεια ἀνεστάλη κατ' ἀνάγκην πρὸς χρησιμοποίησιν μέρους τῶν στρατευμάτων ἀλλαχοῦ.

Ἡ ἐσπευσμένη ὑποχώρησις, ἡ διαταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μακρῆ μετὰ τὴν μάχην τῶν Δελερίων, ἐξέθηκεν εἰς κίνδυνον τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἕνεκα τοῦ ἐκδηλωθέντος κατ' αὐτὴν μεγάλου πανικοῦ, τὰ στρατεύματα ἀφίκοντο ἐν Λαρίσσῃ ἐν οὕτω λυπηρᾷ καταστάσει, ὥστε ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος, καί, ὡς φαίνεται, καὶ πάντες οἱ ἀνώτεροι διοικηταί, δὲν ἐθεώρουν αὐτὰ πλέον εἰς κατάστασιν νὰ πολεμήσωσι, οὐδὲ ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων, καὶ ἔκριναν τοὐναντίον ἐπεῖγον ν' ἀποσύρωσιν αὐτὰ ἀπὸ πάσης μετὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐπαφῆς. Ὁ ἐπὶ τοῦ Σαλαμβριᾶ (Πηνειοῦ) ἑλιγμός, ὅστις ἠδύνατο νὰ παράσχῃ εὐτυχῆ ἀποτελέσματα εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀπέτυχεν οὕτω, καὶ οὗτοι, οἵτινες ἐν τούτοις εἶχον ἐπιδείξει μεγάλην εὐστάθειαν ἐν Ρεβενίῳ, Λοσφακίῳ καὶ Δελερίοις, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐξακολουθήσωσι, τὴν πρωΐαν τῆς 12/24 Ἀπριλίου, τὴν ἄτακτον αὐτῶν ὑποχώρησιν.

Ἐκ μέρους τῶν Τούρκων ἓν πρᾶγμα προξενεῖ ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν, ἡ βραδύτης ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῶν ἐπιχειρήσεων.

Εἴπομεν ὅτι ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ἀντὶ τοῦ σχεδίου ἐπιχειρήσεων, τοῦ ἀπὸ πολλοῦ ἀποδεκτοῦ γενομένου, ὅπερ ὑπισχνεῖτο ταχεῖαν κρίσιν, παρεδέχθη ἕτερον, ὅπερ δὲν ἠδύνατο νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ αὐτὸ ταχὺ ἀποτέλεσμα. Οἱ λόγοι, δι' οὓς, κατὰ τὸν Φὸν δὲρ Γκόλτς, ὁ Στρατάρχης προέβη εἰς τὴν ἀλλαγὴν ταύτην, ἐξηγήθησαν ἤδη. Ἐνταῦθα προσθετέον μόνον ὅτι ὁ αὐτὸς Φὸν δὲρ Γκόλτς βεβαιοῖ ὅτι ἀποφασιστικὸς στρατηγὸς θὰ ἠδύνατο ὅτε πάντοτε νὰ σκεφθῇ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ πρῶτον σχέδιον(1).

(1) Φὸν δὲρ Γκόλτς, ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος κτλ. σελ. 111.

Δέον ἐν τούτοις νὰ πιστεύσωμεν ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι δὲν εἶχον ἢ περιωρισμένην ἀξίαν καὶ ὅτι ἀλλαχοῦ δέον ν' ἀναζητήσωμεν τὸ ἀληθὲς αἴτιον τῆς ἀλλαγῆς τοῦ σχεδίου τοῦ πολέμου. Πιθανῶς τὸ αἴτιον τοῦτο εὕρηται ἐν τῷ γεγονότι ὅτι ὁ τοῦρκος Στρατάρχης δὲν εἶχεν ἐλευθερίαν δράσεως, τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖ ὡσαύτως τὴν ἀπίστευτον βραδύτητα τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἡ εὐχερεστέρα εἴσοδος τῆς Θεσσαλίας ἦν ἀνοικτὴ τοῖς Τούρκοις ἀπὸ τῆς ἑσπέρας τῆς 6/18ης Ἀπριλίου. Φυσικὸν ἦν ὅτι οὗτοι ἤθελον ὠφεληθῆ ταύτης ἀμέσως, ἤτοι ὅτι θὰ εἰσήρχετο δι' αὐτῆς ὅσον τάχος τὸ κύριον σῶμα τοῦ στρατοῦ των, συγκεντρωμένον καὶ ὑποχείριον, ἵνα μεταβῇ καὶ προσβάλῃ ἄνευ ἀναβολῆ τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ οὕτω τὴν ἐκκένωσιν τῶν διαβάσεων ἐκεῖ ὧν, πρὸ τῶν ὁποίων ἀνεχαιτίζοντο ἔτι αἱ μεραρχίαι τῶν πτερύγων. Τὸ ἐγχείρημα, ὅπερ, ὡς φαίνεται, συνεβούλευσαν μάλιστα εἰς τὸν τοῦρκον Στρατάρχην, ἠδύνατο ν' ἀρχίσῃ, ἂν οὐχὶ τὴν ἐπιοῦσαν, 7/19 Ἀπριλίου, ἡμέραν ἴσως ἀπαιτουμένην διὰ τὴν προπαρασκευήν, βεβαίως τῇ 8/20ῃ. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν, κατανικῶντες τὰς ἐνδεχομένας ἀντιστάσεις, οἱ Τοῦρκοι θὰ ἠδύναντο νὰ φθάσωσι μέχρι τοῦ Ξηριᾶ, καὶ τῇ 9/21ῃ νὰ ἐμφανισθῶσι πρὸ τῆς Λαρίσσης, ἔνθα, τοὐναντίον, δὲν ἔφθασαν ἢ τὴν 13/25.

Πρὸς δικαιολόγησιν τῆς βραδύτητος τοῦ Ἐτὲμ Πασᾶ προεβλήθησαν αἱ δυσχέρειαι ἀναγόμεναι εἰς τὸ ζήτημα τῆς κινήσεως τοῦ στρατεύματος καὶ ἀφορῶσαι κυρίως τὴν διατροφήν. Ἀλλ' ἐὰν σκεφθῇ τις ὅτι ὁ τοῦρκος στρατιώτης εἶναι ὀλιγαρκέστατος καὶ ὅτι ἡ ἀπὸ Ἐλασσόνος εἰς Λάρισσαν ἀπόστασις δὲν εἶναι ἢ 40 χιλιομέτρων, δέον νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι δὲν θὰ ἦ, ἐξαιρετικῶς δυσχερὴς ἡ ἐξασφάλισις τῆς τακτικῆς διεξαγωγῆς τῆς ὑπηρεσίας ταύτης. Ἐλέχθη, ὡσαύτως, ὅτι ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς θὰ ἦν προκατειλημμένος ἐκ τῆς ἐνδεχομένης ἀντιστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τοῦτο δέον νὰ μὴ λησμονῇ τις ὅτι ὁ Στρατάρχης ἦν κάτοχος εἰδήσεων ἀρκούντως ἀκριβῶν περὶ τῶν δυνάμεων τοῦ ἐχθροῦ, περὶ οὗ ἐγνώριζεν ὅτι ἦν κατὰ πολὺ ἀσθενέστερος, ἢ ὅσον γενικῶς ἐπιστεύετο, καὶ ὅτι ἦν ἐν πλήρει γνώσει τῆς ἀξίας τῶν πρὸ τῆς Λαρίσσης γενομένων ὀχυρωτικῶν ἔργων, ἅτινα δὲν ἐθεώρει τοιαῦτα, ὥστε νὰ δύνανται ν' ἀναχαιτίσωσιν ἐπὶ πολὺ τὸν στρατὸν αὐτοῦ. Τοὐναντίον ὁ ἀληθὴς λόγος τῆς βραδείας διεξαγωγῆς τῶν ἐπιχειρήσεων ζητητέος, ἐπαναλαμβάνομεν, ἐν ὅλως εἰδικῇ καταστάσει, εἰς ἣν εὑρίσκεται πᾶς τοῦρκος ἀρχιστράτηγος ἐν ἐκστρατείᾳ. Ὁ Φὸν δὲρ Γκόλτς, ὅστις κάλλιον παντὸς ἄλλου ἦν εἰς θέσιν νὰ κρίνῃ περὶ τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων τῆς Τουρκίας, γράφει, πράγματι, «ὁ ἀρχιστράτηγος οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ ὁ ἐνδιάμεσος, δι' οὗ γνωρίζεται εἰς τὸν στρατὸν ἡ θέλησις τοῦ Σουλτάνου. Κύριος σκοπὸς αὐτοῦ δὲν εἶνε ἡ φήμη, ἥτις εἶναι πηγὴ κινδύνων, ὡς ἀπέδειξαν τοῦτο ὁ Ὀσμάν, ὁ Φουὰτ καὶ ἄλλοι, ἀλλ' ἡ ἀπεριόριστος

κανοποίησις τῶν θελήσεων τοῦ Παδισὰχ, εἰς ὃν εἶναι πολὺ ἀγαπητότερον τὸ πειθαρχικὸν καὶ ὑποτεταγμένον τέκνον ἢ ὁ ὁρμητικὸς καὶ ἐνεργητικὸς ἀνήρ». (¹) Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ προσωπικότης τοῦ Ἐτὲμ Πασᾶ, «ἐκλεχθέντος ἵνα ὑπακούῃ καὶ οὐχὶ ἵνα διακριθῇ», (²) παρουσιάζεται ὑπὸ διάφορον φῶς. Τὸ πρῶτον αὐτοῦ καθῆκον ἦν νὰ προστατεύσῃ τὸ ὀθωμανικὸν ἔδαφος. Ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἐγνώριζε καλῶς ὅτι ἡ πλέον ἀποτελεσματικὴ προστασία τῶν μεθορίων ἐπαρχιῶν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς εἰσβολῆς μεθ' ἁπασῶν τῶν ἑαυτοῦ δυνάμεων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀντιπάλου, ἀλλ' ἐὰν, καθ' ἣν στιγμὴν ἔπραττε τοῦτο, ἓν σῶμα, ἔστω καὶ ἀτάκτων, εἶχεν εἰσδύσει ἐν Μακεδονίᾳ, ὁ Στρατάρχης θὰ περιέπιπτε βεβαίως εἰς δυσμένειαν, διότι οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ «καὶ πᾶς στρατηγὸς, κατέχων θέσιν, οἵαν ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ἔχει πάντοτε ἐχθροὺς ἐν τοῖς Ἀνακτόροις», (³) θὰ εἶχον ῥαδιουργήσει μέχρις οὗ ἐπετύγχανον τὴν ἀνάκλησίν του.

Ἰδοὺ διατὶ, καίτοι θεωρῶν τοῦτο ἐλαττωματικὸν, ὁ Στρατάρχης ἐκράτησε τὸν στρατὸν ἀνεπτυγμένον εἰς ἅλυσσον, καὶ ἰδοὺ ὡσαύτως διατὶ, ὅτε ἡ ἀρίστη εἰς Θεσσαλίαν εἴσοδος ἦν ἐν χερσὶν αὐτοῦ, προκατειλημμένος ἐκ τοῦ ἐνδεχομένου μιᾶς εἰσβολῆς τῶν Ἑλλήνων ἐν Μακεδονίᾳ, εἴτε ἀπὸ Δαμασίου, εἴτε ἀπὸ Νεζεροῦ, δὲν ἠθέλησε νὰ διατάξῃ τὴν προχώρησιν τοῦ κυρίου σώματος διὰ Μελούνας καὶ διετήρησεν αὐτὸ μεταξὺ Ἐλασσόνος καὶ τῆς διαβάσεως, ὥστε νὰ δύναται ἐν ἀνάγκῃ, νὰ μεταφερθῇ ταχέως πρὸς τὴν ἑτέραν τῶν πτερύγων. Καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν μετὰ τοῦ Στρατάρχου τρόπον ἔκρινε τὴν κατάστασιν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ, Ρουστῆ Πασᾶς, ὅστις, τῇ **10/22** Ἀπριλίου, ὅτε πλέον εἶχε παρέλθῃ πᾶς κίνδυνος εἰσβολῆς τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ μέρους τοῦ Νεζεροῦ, συνεβούλευσε ν' ἀποσυρθῶσιν εἰς τὸ διάσελλον τῆς Μελούνης τὰ ἤδη μέχρι Λυγαριᾶς προχωρήσαντα τάγματα καὶ να σταλῶσι στρατεύματα ἐκ τοῦ κυρίου σώματος πρὸς Δαμάσιον εἰς βοήθειαν τῆς 1ης μεραρχίας.

Ὁ Ἀλβερτὰλλ γράφει, ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε Τοῦρκος στρατηγὸς δυνάμενος ν' ἀπαλλαγῇ τῆς κηδεμονίας, ὅσον ὁ Ἐτὲμ Πασσᾶς, ἀγαπητὸς τῷ Σουλτάνῳ καὶ βαθὺς γνώστης τῶν ῥαδιουργιῶν τῶν ἀνακτόρων, ἔνθα διέθετεν ἰσχυροὺς προστάτας. Ἀλλ' ὁ στρατάρχης, οὔτε κἂν ἐσκέφθη νὰ ὠφεληθῇ τῆς ἐξαιρετικῆς αὐτοῦ θέσεως, διότι ἦν ἐν αὐτῷ ἐρριζωμένη ἡ ἕξις τῆς τυφλῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς ἀνησύχου ἀναμονῆς τῶν διαταγῶν καὶ ἐπιθυμιῶν τοῦ κυριάρχου. Δέον, ἐν τούτοις, νὰ προσθέσωμεν, πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι δὲν ἦν μόνον τὸ αἴσθημα τῆς ὑπακοῆς εἰς τὸν Πατισὰχ, ὅπερ

(¹) καὶ ²) Φὸν δὲρ Γκόλτς. Ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος, σελ. **114**.
(³) Φὸν δὲρ Γκόλτς. Ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος, σελ. 115.

ἐμπόδιζε, ἢ ἠδύνατο νὰ ἐμποδίζῃ τὸν Ἐτὲμ Πασσᾶν ἀπὸ ἐπιχειρήσεων ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, ὅτι εἰς τὸ πλευρὸν αὐτοῦ εὑρίσκετο εἷς αὐτοκρατορικὸς ἀντιπρόσωπος (1), ὅστις, δι' ἰδιαιτέρου κρυπτογραφικοῦ λεξικοῦ, εὑρίσκετο εἰς ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ Σουλτάνου ἀλληλογραφίαν, πρὸς ὃν ἔπεμπε διαρκῶς πληροφορίας καὶ παρ' οὗ ἐλάμβανε διαταγὰς καὶ ὁδηγίας διὰ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ στρατοῦ, καὶ ὅτι προσέτι, ὁ στρατάρχης «δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπολογίζῃ ἐπὶ τῆς ἀπεριορίστου ὑπακοῆς τῶν στρατηγῶν του,...ἐὰν οὗτοι ἠδύναντο νὰ ὑποπτευθῶσιν ὅτι οὕτως θὰ ἐμείουν τὴν πρὸς αὐτοὺς εὔνοιαν τοῦ Πατισάχ» (2).

---

(1) Ἀντιπρόσωπος ἐν Θεσσαλίᾳ τῷ 1897 ἦν ὁ Ταλαὰτ Πασσᾶς, ὑποστράτηγος καὶ ὑπασπιστὴς τοῦ Σουλτάνου.

(2) Φὸν δὲρ Γκόλτς. Θεσσαλικὸς πόλεμος, σελ. 115.

ΣΤ'. ΜΑΧΑΙ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΦΑΡΣΑΛΩΝ.

Αἱ πρῶται ἧτται προὐκάλεσαν ἐν Ἑλλάδι κρίσιν ἐν τῇ κυβερνήσει, ὡς καὶ ἐν τῇ διοικήσει τοῦ στρατοῦ.

Τῇ 12/24 Ἀπριλίου ἀπροσδοκήτως διεδόθη ἐν Ἀθήναις ἡ εἴδησις τοῦ φοβεροῦ πανικοῦ, τοῦ ἐκδηλωθέντος κατὰ τὴν προηγουμένην νύκτα μεταξὺ τῶν στρατευμάτων τοῦ Διαδόχου, ὡς καὶ τῆς ὑποχωρήσεως αὐτῶν εἰς Φάρσαλα.

Οἱ Ἀθηναῖοι, οἵτινες ὠνειρεύοντο μόνον νίκας, ἐξεμάνησαν καὶ κατεφέρθησαν κατὰ τῶν στρατηγῶν, τῶν ναυάρχων, τῆς κυβερνήσεως, καί, πρὸ παντὸς κατὰ τοῦ προέδρου τῆς Κυβερνήσεως Δηλιγιάννη, ὅστις ἐτόλμησε νὰ κάμῃ λόγον περὶ εἰρήνης [1].

Καί, ἐνῷ οἱ βουλευταὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, Ράλλης, Σωτηρόπουλος, καὶ Καραπάνος, ἔφθανον εἰς Φάρσαλα, ἵνα βεβαιωθῶσι περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ στρατοῦ, ὁ τύπος, ὁ αὐτὸς τύπος, ὁ συνένοχος τῆς Ἐθνικῆς Ἑταιρίας ἐν τῇ ὠθήσει πρὸς τὸν πόλεμον τῆς ἀνετοίμου χώρας, ἠργάζετο πάσῃ δυνάμει πρὸς διατήρησιν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ λαϊκοῦ ἐρεθισμοῦ, ὅστις ἔφθασεν εἰς τὸ ἔπακρον αὐτοῦ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς 15/27 καὶ 16/28 Ἀπριλίου, καθ' ἃς ὁ λαὸς εἰσέβαλε μέχρι τῶν προπυλαίων τῶν ἀφρουρήτων βασιλικῶν ἀνακτόρων καὶ ἀπῄτει τὴν ἔκπτωσιν τῆς δυναστείας.

Τῇ 17/29 ὁ Βασιλεὺς ἀπήλλαξε τῆς ἐξουσίας τὸν Δηλιγιάννην καὶ ἀνέθηκεν εἰς τὸν κ. Ράλλην, ἀρχηγὸν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, νὰ σχηματίσῃ κυβέρνησιν. Πρώτη πρᾶξις τῆς κυβερνήσεως ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἀποστολὴ δύο μελῶν αὐτῆς εἰς Φάρσαλα, ἵνα φέρωσι πρὸς τὸν στρατὸν λόγους ἐνθαρρυντικοὺς καὶ ἵν' ἀναφέρωσι περὶ τῆς καταστάσεως αὐτοῦ. Καὶ ἀφοῦ οἱ δύο ὑπουργοὶ ἐβεβαίωσαν ὅτι τὰ στρατεύματα ἦσαν πληρέστατα εἰς θέσιν νὰ ἐξακολουθήσωσι τὰς ἐπιχειρήσεις ἐπὶ τοῦ πεδίου, ἡ κυβέρνησις ἀπεφάσισε τὴν συνέχειαν τοῦ πολέμου.

Ἡ πτῶσις τοῦ ὑπουργείου Δηλιγιάννη καὶ αἱ πρῶται πράξεις τοῦ ὑπὸ τὸν Ράλλην ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καθησύχασιν τοῦ ἀναβρασμοῦ ἐν Ἀθήναις καὶ παρέσχον νέαν κατεύθυνσιν εἰς τὸ λαϊκὸν κριτήριον, ὅπερ, ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, δὲν ἠνοχοποίει πλέον, οὐδὲ τὴν μοναρχίαν,

---

[1] Μετὰ τὴν ἀτυχῆ μάχην τῶν Δελερίων ὁ Πρωθυπουργὸς Δηλιγιάννης εἶχεν ἐπιφορτίσει τὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργὸν νὰ προβῇ εἰς διαβήματα παρὰ τοῖς ἐν Ἀθήναις ἀντιπροσώποις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἵνα ζητήσῃ τὴν μεσολάβησιν τῶν κυβερνήσεών των δι' ἐνδεχομένην ἀνακωχήν.

οὐδὲ τοὺς στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς, ἀλλὰ μόνον τὴν Ἐθνικήν, καταστᾶσαν οὕτω τὸ νέον θῦμα.

Ἐν τῷ μεταξύ, διὰ Διατάγματος τῆς 15/27 Ἀπριλίου, ἡ κυβέρνησις εἶχεν ἀνακαλέσει εἰς Ἀθήνας τὸν συνταγματάρχην Σαπουντζάκην, ἀρχηγὸν τοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ Θεσσαλίας, καὶ εἶχε διορίσει εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τὸν συνταγματάρχην Σμολένσκην. Ὁ Διάδοχος, δυσαρεστηθεὶς ὅτι τόσον σοβαραὶ ἀποφάσεις ἐλήφθησαν ἄνευ τῆς συγκαταθέσεώς του, διεμαρτυρήθη τηλεγραφικῶς πρὸς τὸν Ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν διὰ τῶν ἑξῆς λέξεων. «Τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών μου ἀναλαμβάνω ἐγώ· συνεπῶς θεωρῶ ἀντικατάστασιν Ἐπιτελάρχου ὡς ἀντανακλῶσαν ἐπ' ἐμὲ καθ' ὅσον Ἐπιτελάρχης ἐκτελεῖ ὑπηρεσίαν ἀναλόγως διαταγῶν καὶ ὁδηγιῶν διδομένων ὑπ' ἐμοῦ. Συνεπῶς ἂν κυβέρνησις ἀποδίδει ἐπελθόντα ἀτυχήματα εἰς ἀνικανότητα διοικήσεως, παρακαλῶ νὰ προβῇ εἰς ἀντικατάστασιν ἐμοῦ. Ἀναλαμβάνων εὐθύνην μέχρι τοῦδε πεπραγμένων, περὶ ὧν ἐν δέοντι θέλω δώσει λόγον. Ἐννοῶ νὰ διοικήσω μὲ ὄργανα τῆς ἐκλογῆς μου, μὴ ἐπιθυμῶν νά μοι ἐπιβληθῶσιν ἄτομα, ἅτινα δὲν ὑπέδειξα. Ἐν ᾗ περιπτώσει πρόκειται νὰ διατηρήσω διοίκησιν, προτείνω ἀντικατάστασιν Μαστραπᾶ, Ἀντωνιάδου καὶ Ζαφειροπούλου, διορίσατε ἀντικαταστάτην στρατηγοῦ Μακρῆ, μὴ δυναμένου, κατὰ νόμον ὁρίου ἡλικίας νὰ ἐξακολουθῇ διοικῶν ἀπὸ χθές(1).

Ἀλλά, πιθανῶς ἕνεκα τῆς πτώσεως τοῦ ὑπουργείου Δηλιγιάννη, αἱ προτάσεις τοῦ Διαδόχου δὲν ἔσχον συνέπειαν. Πράγματι, οὐδ' ὁ στρατηγὸς Μακρῆς, οὐδ' οἱ συνταγματάρχαι Μαστραπᾶς καὶ Ἀντωνιάδης παρέδωκαν τὰς διοικήσεις των, οὐδ' ὁ συνταγματ. Σαπουντζάκης ἀνέλαβεν ἐκ νέου τὰ καθήκοντα Ἀρχηγοῦ τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ.

Καὶ ἐπειδὴ ὁ συνταγματάρχης Σμολένσκης ἐπεθύμει νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ταξιαρχίας του, ἀνέλαβε βραδύτερον ὁ ταγματάρχης Λυμπρίτης, ἀνακληθεὶς ἐκ Κρήτης, τὰ καθήκοντα ταῦτα.

Ἅμα ἀφιχθεὶς εἰς Φάρσαλα ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἐφρόντισε περὶ ἀναπτύξεως τῶν ἀποτεθαρρυμένων στρατευμάτων του(2) καὶ περὶ ὀχυρώσεως τῶν θέσεών του. Διέθεσε τὸ κύριον σῶμα τοῦ στρατοῦ ἐν τῇ πεδιάδι, πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Τσαναρλῆ, καὶ ἐτοποθέτησε τὰς προφυλακάς, ἤτοι τέσσαρα τάγματα εὐζώνων, τὴν φιλελληνικὴν λεγεῶνα καὶ τέσσαρας πυροβολαρχίας, ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς ἐνδεδειγμένης διὰ τῶν θέσεων Δρίσκιοϊ, Τεκκὲ, Μπεκίδες, Ἀλχανὶ, μετὰ προκεχωρημένων φυλακείων

(1) Ἐπίσημ. Ἑλλην. ἔκθεσις, σελ. 207.

(2) Τῇ 27 οἱ διοικηταὶ τῶν μεραρχιῶν καὶ ταξιαρχιῶν ἐδήλωσαν ὅτι ὁ στρατὸς δὲν ἦν εἰς θέσιν νὰ πολεμήσῃ. (Περίλ. ἐπισημ. Ἑλλην. ἐκθέσ. σελ. 107).

πρὸς Μπάμπασι, Τουρκομασλῆ, Καραδεμερτζῆ καὶ Χατζῆμπεη. Καὶ ἐνῷ τὰ ἐν ταῖς προφυλακαῖς στρατεύματα ὠχυροῦντο ἐν ταῖς κατεχομέναις παρ' αὐτῶν θέσεσι, τὸ κύριον σῶμα παρεσκεύαζε πρὸς ἄμυναν, τρία περίπου χιλιόμετρα πρὸς βορρᾶν τῶν Φαρσάλων, γραμμὴν τεθλασμένην, ἀναπτύξεως 3500 μέτρων, ἔχουσαν τὴν προέχουσαν γωνίαν εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμόν, καὶ καταλήγουσαν, δεξιὰ μὲν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀπιδανοῦ γέφυραν τῆς πρὸς Μπαρακλῆ ὁδοῦ, καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ μικρὸν ὕψωμα Ἀμπελική. Προσέτι, πρὸς δυσμὰς τῶν Φαρσάλων καὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀπιδανοῦ, μιᾶς γραμμῆς μήκους ὡς δύο χιλιομέτρων κατ' ἐπέκτασιν τοῦ δυτικοῦ κλάδου τῆς ἤδη μνημονευθείσης γραμμῆς.

Τῆς θέσεως οὔσης ἀνισχύρου πρὸς ἀριστερά, συνεκεντρώθη ἐκεῖ ὅλον τὸ πυροβολικόν, προσέτι δ' ἐπειδὴ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ὑπερφαλαγγισθῇ, ὁ Διάδοχος ἔπεμψε σχεδὸν ἅπαν τὸ ἱππικόν του πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν Σοφάδων, ἀπέσπασεν ἓν τάγμα, ὑπὸ τὸν ταγματάρχην Ἀξελόν, εἰς Καρδίτσαν, καὶ ἔπεμψεν εἰς Βελεστῶτες ἓν σύνταγμα πεζικοῦ, τὸ 5ον, μετὰ μιᾶς ὀρεινῆς πυροβολαρχίας. Σημειωτέον, ὅτι, πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς πρώτης ταύτης πτέρυγος, ἤρχετο, ἀποχωροῦν, τὸ ἀπόσπασμα Τερτίπη, ὅπερ, τῇ 14/26, εἶχε μεταβῆ ἐκ Τρικκάλων εἰς Καρδίτσαν, οὕτως ὥστε, πρὸς προστασίαν τῆς ἀριστερᾶς του, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος εἶχεν, ἐκτὸς τοῦ ἱππικοῦ, ἑπτὰ τάγματα καὶ δύω πυροβολαρχίας. Ἤδη, ἐὰν σκεφθῇ τις ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἐν Βελεστίνῳ ἀπεσπασμένων, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν παρακατιών, ὁ Διάδοχος διέθετεν μόνον 26 τάγματα πεζικοῦ, ἴσως φανῇ ὑπερβολικὴ ἡ δύναμις ἡ προορισθεῖσα πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος. Ἀλλὰ δέον νὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι, διὰ τὸν Πρίγκηπα Κωνσταντῖνον, ἦν ὑψίστης σπουδαιότητος νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὁδὸν τοῦ Δομοκοῦ καὶ ὅτι ὑπῆρχε ἱστορικὸν προηγούμενον πρὸς ἀπόδειξιν τῆς εὐκολίας τῆς ὑπερφαλαγγίσεως τῆς θέσεως τῶν Φαρσάλων. Οὕτως, εἴκοσι αἰῶνας πρότερον, αἱ λεγεῶνες τοῦ Καίσαρος, ἀριθμοῦσαι μόλις 22 χιλιάδας ἀνδρῶν, εἶχον κατορθώσει δι' ὑπερφαλαγγίσεως ἐκ δυσμῶν νὰ ἐκδιώξωσιν ἐκ Φαρσάλων τὰ στρατεύματα τοῦ Πομπηΐου, ἀνερχόμενα εἰς 47 χιλιάδας ἀνδρῶν.

Ἀλλά, πρὶν ἢ ἐν Φαρσάλοις, οἱ Ἕλληνες ἐδέησεν ἐκ νέου νὰ ἀντιμετωπίσωσι τοὺς Τούρκους ἐν ἑτέρῳ σημείῳ τοῦ Θεσσαλικοῦ ἀβακίου ἤτοι ἐν Βελεστίνῳ. Συνεπείᾳ τῆς ἐκ Λαρίσσης ὑποχωρήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὁ Βόλος, βάσις ἀνεφοδιασμοῦ, εἶχεν ἀπομείνει ἀπροκάλυπτος, οὕτως ὥστε, ἐὰν οἱ Τοῦρκοι εἶχον κατευθυνθῇ ταχέως πρὸς ἐκεῖ, θὰ ἠδύναντο εὐκόλως νὰ καταλάβωσιν αὐτόν, ἢ τοὐλάχιστον θὰ ἠδύναντο νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἑδραίως ἐν Βελεστίνῳ καὶ νὰ διακόψωσι τὰς συγκοινωνίας μεταξὺ τοῦ λιμένος καὶ τῶν Φαρσάλων. Εἰς τὸν Πρίγκηπα Κωνσταντῖνον δὲν διέφυγεν ἡ μεγίστη σπουδαιότης τῆς προκαλύψεως τοῦ

Βόλου [1]) καί, έκτὸς τῶν ὀλίγων ἑκατοντύων ἀνδρῶν, οἵτινες, κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ὑποχωρήσεως ἐκ Λαρίσσης, εἶχον λάβει τὴν διεύθυνσιν τοῦ Βελεστίνου, ἔπεμψε πρὸς τὰ ἐκεῖ μίαν μικτὴν ταξιαρχίαν πεζικοῦ (7ον καὶ 8ον συντάγματα ἐκ τριῶν ταγμάτων ἕκαστον), ἐνισχυμένην διὰ τοῦ 6ου τάγματος εὐζώνων, δύω ὀρεινῶν πυροβολαρχιῶν, μιᾶς ἴλης καὶ ἑνὸς λόχου μηχανικοῦ. Τὰ στρατεύματα ταῦτα, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ συνταγματ. Σμολένσκη, ἐκίνησαν ἐκ Φαρσάλων τὴν πρωΐαν τῆς 5/27 Ἀπριλίου.

Τὸ τάγμα τῶν εὐζώνων καὶ δύω λόχοι πεζικοῦ, τὰ μόνα τμήματα, τὰ δυνηθέντα νὰ χρησιμοποιήσωσι τὸν σιδηρόδρομον, ἀφίχθησαν ἐν Βελεστίνῳ εἰς τὰς 11 π.μ, καὶ ἀμέσως κατέλαβον τὴν στενωπόν. Μετ' ὀλίγας ὥρας ἔφθασαν ἡ ἴλη μετὰ τῶν δύω πυροβολαρχιῶν καί, τέλος, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτός, τὰ ἐπίλοιπα στρατεύματα. Περὶ τὰς 4 μ.μ. τῆς αὐτῆς 15/27ης οἱ εὔζωνοι τοῦ 6ου τάγματος ἀνήγγειλαν τὴν γειτνίασιν τοῦ ἐχθροῦ.

Πρὸς σύνδεσμον τῶν καταλαβόντων τὸ Βελεστῖνον στρατευμάτων μετὰ τοῦ κυρίου σώματος ἀπεσπάσθη εἰς Ἀϊβαλὴ τὸ 4ον τάγμα εὐζώνων.

Ἕνεκα τῆς ἀπωλείας τῆς ἐπαφῆς, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἠγνόει τὴν ἑσπέραν τῆς 13/25 Ἀπριλίου, ἐὰν τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἐχθροῦ εἶχεν ὑποχωρήσει πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν Φαρσάλων ἢ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Βόλου. Ἐγίνωσκεν, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ τελευταία αὕτη πόλις ἦν ἡ βάσις ἀνεφοδιασμοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀνεγνώριζε πᾶσαν τὴν σπουδαιότητα τῆς κατοχῆς αὐτῆς, ἐκτὸς τῆς διαταράξεως, ἣν αὕτη ἤθελεν ἐπιφέρει εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῶν ὑπηρεσιῶν ἐφοδιασμοῦ τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλὰ καὶ διότι οὕτω θὰ ἐξησφάλιζε τὸ ἀριστερὸν αὐτοῦ πλευρὸν ἐν τῇ μετέπειτα προχωρήσει, καὶ διότι ἤλπιζεν ὅτι μία σοβαρὰ ἀπειλὴ ἐκ τῆς διευθύνσεως τοῦ Βόλου θὰ παρώτρυνε τὸ μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τὸ διευθυνθὲν πρὸς Φάρσαλα, νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς νότον. Ἀλλ' ὁ Στρατάρχης ἦν λίαν ἀνήσυχος διὰ τὴν σοβαρὰν ἀντίστασιν, ἣν ἠδύνατο νὰ συναντήσῃ ἐν Βελεστίνῳ, ἰσχυροτάτῃ θέσει, ὡς διεβεβαίου ὁ ὑπαρχηγὸς τοῦ Ἐπιτελείου του, εἰδήμων τοῦ τόπου. [2])

Μόνον δὲ κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς 26ης ἐγνώσθη εἰς τὸ τουρκικὸν ἀρχηγεῖον, ἐκ μουσουλμάνων κατοίκων Βόλου, ὅτι οἱ ἕλληνες στρατιῶται, οἱ ὑποχωρήσαντες πρὸς Βελεστῖνον, δὲν ὑπερέβαινον ἀσφαλῶς τοὺς χιλίους. Ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἀπεφάσισε κατ' ἀκολουθίαν, νὰ δοκιμάσῃ αἰφνιδίαν ἐπιβολὴν κατὰ τῆς πόλεως ταύτης.

Διέταξεν ὅπως τὴν ἐπιοῦσαν ἔφιππον σῶμα, ἐκ δέκα ἰλῶν καὶ μιᾶς

[1]) Ἕνεκα τῆς ἐντελοῦς ἐλλείψεως ὑπηρεσίας νώτων τοῦ στρατοῦ ἡ κατοχὴ τοῦ Βόλου ἦν μεγίστης σπουδαιότητος (Περίλ. ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 88.)

[2]) ὁ Σεϊφουλὰχ Πασᾶς εἶχε χρηματίσει πρόξενος ἐν Λαρίσσῃ κατὰ τὰ ἔτη 1894 καὶ 1895.

πυρβολαρχίας, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλεϋμὰν Πασᾶ, προελάσῃ πρὸς Βόλον, ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ συντάγματος τῆς Προύσσης (ταξιαρχία Ναΐμ Πασᾶ τῆς 5ης Μεραρχίας), ὅπερ ὤφειλε, πρὸς ἐνδεχομένην ὑποστήριξιν αὐτοῦ, νὰ προχωρήσῃ πρὸς Γκερλῆ.

Πρώτη μάχη Βελεστίνου, 15/27 Ἀπριλίου.

Ὁ Σουλεϋμὰν Πασᾶς ἤρξατο τῆς πορείας εἰς τὰς 9,30 π.μ., προηγουμένης κατὰ ἑκατοστύας τινας μέτρων μιᾶς ἴλης, ἥτις, οὐδὲ πρὸς τὰ ἔμπρός, οὐδὲ πρὸς τὰ πλευρὰ ἔπεμψε περιπολίας. Εἰς τὰς 5,30 μ μ., τῆς πορείας ἐκτελουμένης βάδην, ἡ ἴλη τῆς πρωτοπορείας ἔφθασεν εἰς τὴν γέφυραν τοῦ Ριζομύλου, ἀφοῦ ἐπληροφορήθη καθ' ὁδὸν ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ δυνάμεις, αἱ συγκεντρωμέναι ἐν Βόλῳ, δὲν ὑπερέβαινον τοὺς διακοσίους ἄνδρας. Ἐπειδὴ δὲ πλέον ἦν ἀργὰ καὶ ἦν ἀνάγκη σιτίσεως τῶν ἵππων, ὁ Σουλεϋμὰν Πασᾶς ἀπεφάσισε νὰ διέλθῃ τὴν νύκτα ἐν Βελεστίνῳ, ὥστε, διελθοῦσα τὴν ῥηθεῖσαν γέφυραν, ἡ πρωτοπόρος ἴλη ἐγκατέλειψε τὴν φυσικὴν ὁδὸν Βόλου καὶ ἐστράφη πρὸς δεξιὰ διὰ τῆς ἁμαξιτῆς, τῆς ἀγούσης πρὸς τον Σταθμὸν Βελεστίνου. Μετὰ ἓν περίπου τέταρτον τῆς ὥρας καὶ ἐνῷ τὸ κύριον σῶμα τῆς φάλαγγος διήρχετο τὴν γέφυραν, τμήματα Ἑλλήνων, ἀνεπτυγμένα ἑκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ Βόλου, μεταξὺ τοῦ δασυλίου 6 καὶ τῶν προπόδων τῆς Ὀδρηᾶς γάλα, ἤρξατο αἴφνης τοῦ πυρός.

Ἐπὶ τῇ αἰφνιδίᾳ ταύτῃ προσβολῇ ὁ Σουλεϋμὰν, πεποιθὼς ὅτι ἤθελε ταχέως ἐκβιάσει τὴν δίοδον, ἐνίσχυσε διὰ δύω ἰλῶν τὴν τῆς πρωτοπορείας. Ἀλλ' ἕτερα τμήματα ἑλληνικοῦ πεζικοῦ εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ εἰσέλθει ἐν τῇ γραμμῇ τῆς μάχης καὶ ἐκ τῶν περιχώρων τοῦ Σταθμοῦ εἶχεν ἀρχίσει πῦρ καὶ ἡ πυρβολαρχία. Εἰς ταύτην ἀπήντησε ταχέως ἡ τουρκικὴ πυρβολαρχία, ἥτις, ἐν τῷ μεταξὺ, εἶχε προχωρήσει περίπου ἓν χιλιόμετρον πέραν τῆς γεφύρας, καὶ ἅπασαι αἱ ἶλαι ἀνεπτύχθησαν εἰς προνομήν· ἑπτὰ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Βόλου καὶ τρεῖς πρὸς τὴν τοῦ σταθμοῦ. Ἐκ τῶν ἵππων των οἱ τοῦρκοι ἀπήντων διὰ τῶν ἀραβίδων των εἰς τὸ πῦρ τοῦ ἑλληνικοῦ πεζικοῦ καὶ συνεκράτησαν καλῶς τὸν ἀγῶνα. Ἀλλὰ περὶ τὰς 6,30 μ.μ. οἱ ἕλληνες ἐτέλεσαν κίνημα ἀντεπιθετικὸν μὲ κατεύθυνσιν τὴν γέφυραν τοῦ Ριζομύλου (διάβασιν ὑποχρεωτικὴν διὰ τὰ ἔφιππα σώματα, καθόσον ὁ ποταμὸς, καίτοι σχεδὸν πάντοτε ἄνευ ὕδατος, εἶναι πλάτους πλέον τῶν τριῶν μέτρων, βάθους ἐπίσης καὶ ὀχθῶν ἀποτόμων), ἀπειλοῦντες οὕτω σοβαρῶς τὴν γραμμὴν ὑποχωρήσεως τῆς τουρκικῆς φάλαγγος καὶ ἀναγκάσαντες τὸν Σουλεϋμὰν εἰς ὑποχώρησιν. Πρώτη ὀπισθοχωρήσασα ἦν ἡ πυρβολαρχία, προκεκαλυμμένη ὑπὸ τῶν ἱππέων. Ἀφοῦ αὕτη διέβη τὴν γέφυραν, οὗτοι ἠκολούθησαν αὐτὴν βάδην καὶ μετὰ μεγάλης ἀταραξίας. Ὁ Σουλεϋμὰν ἀπεσύρθη εἰς Γκερλῆ ἔνθα,

ἐν τῷ μεταξύ, εἶχε καταφθάσει τὸ σύνταγμα Προύσης, καὶ ἐντεῦθεν μετὰ τὸ μεσονύκτιον, κατὰ διαταγὴν τοῦ Στρατάρχου, ὑπεχώρησε μετὰ τοῦ συντάγματος τούτου ἔτι μᾶλλον πρὸς τὰ ὀπίσω, εἰς Κυλελέρ.

Δευτέρα μάχη Βελεστίνου, 17/29 καὶ 18/30 Ἀπριλίου (1)

Δυσανασχετῶν ἐπὶ τῇ ἀνεπιτυχίᾳ καὶ πεπεισμένος ὅτι οἱ Ἕλληνες κατεῖχον τὴν στενωπὸν δι' ὀλίγων δυνάμεων, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἀπεφάσισε νὰ δοκιμάσῃ ἐκ νέου τὴν ἐπίθεσιν μετὰ ἰσχυροτέρου σώματος. Πρὸς τοῦτο, τὴν πρωΐαν τῆς 16)28 ἔπεμψεν εἰς Κιλελέρ, ἔνθα ἔφθασαν τὴν μεσημβρίαν, ἓν ἔτι σύνταγμα πεζικοῦ, μίαν ὀρεινὴν πυροβολαρχίαν καὶ τὸν Ταξίαρχον Ναΐμ Πασᾶ, εἰς ὃν ἀνέθηκε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐπιχειρήσεως.

Εἰς τὴν 1 30 μ. μ. περίπου, ἤτοι δύο ὥρας μετὰ τὴν ἄφιξιν αὐτοῦ, ὁ Ναΐμ Πασᾶς ἔπεμψε δύω ἴλας εἰς ἀναγνώρισιν πρὸς Βελεστῖνον καὶ εἰς τὰς 2 μ. μ, ἐτέθη εἰς κίνησιν μετὰ τῶν ἐπιλοίπων στρατευμάτων. Ἀφιχθεὶς εἰς Γκερλῆ, ἀνέμενε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀναγνωρίσεως καί, ἐν τῷ μεταξύ, ἐπειδὴ οὔτε ἄνδρες καὶ τὰ κτήνη ἦσαν νήστεις, διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν ἐπιτάξεως. Αἱ ἶλαι ἐπέστρεψαν εἰς τὰς 6 μ. μ. ἀγγέλουσαι ὅτι οἱ Ἕλληνες κατεῖχον τὴν στενωπὸν τοῦ Βελεστίνου διά τινων ταγμάτων καὶ πυροβολικοῦ. Παρελθούσης τῆς ὥρας, ὁ Ναΐμ Πασᾶς ἀπεφάσισε νὰ μὴ προχωρήσῃ περαιτέρω, ἀλλ' οὐδεμίαν ἔδωκε διαταγὴν διὰ τὴν ἐπιοῦσαν (29 Ἀπριλίου), ἥτις ἑπομένως θὰ παρήρχετο ἐν ἀπραξίᾳ, ἐὰν ὁ Στρατάρχης, ἀνησυχῶν ἐπὶ τῇ ἐλλείψει εἰδήσεων, δὲν εἶχε πέμψει εἰς Γκερλῆ ἀξιωματικὸν τοῦ ἐπιτελείου του, τὸν συνταγματάρχην Μαχμοὺτ Βέην, μετὰ τῆς ἐντολῆς ν' ἀντιληφθῇ τῆς καταστάσεως καὶ νὰ ἐνεργήσῃ κατὰ τὰς περιστάσεις.

Περὶ μεσημβρίαν τῆς 17)29 ὁ συνταγματάρχης Μαχμοὺτ ἔφθασεν ἐν Γκερλῆ, ἔνθα εὑρίσκοντο ἔτι καὶ οἱ λοιποί, καὶ ἔπεισεν εὐκόλως τοὺς Στρατηγοὺς Ναΐμ καὶ Σουλεϋμάν, ὅτι τὸ καλλίτερον, ὅπερ ἠδύνατο νὰ πράξωσι, ἦν νὰ ἐπιτεθῶσιν ἀμέσως, καθ' ὅσον, διὰ τῆς ἀδρανείας των, παρεῖχον μείζονα χρόνον εἰς τὸν ἐχθρὸν πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ ὀχύρωσιν.

Ἀπεφασίσθη ἐν τούτοις νὰ προχωρήσωσιν εἰς δύω φάλαγγας, μιᾶς μὲν πρὸς δεξιά, μετὰ διαταγῆς νὰ ἐκτελέσῃ ἐπίδειξιν, ἐκ 2 ταγμάτων, 7 ἰλῶν, καὶ τῆς ἐφίππου πυροβολαρχίας, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Σουλεϋμὰν (πράγματι ὅμως ὁδηγουμένων ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Μαχμούτ), διὰ τῆς κατὰ μῆκος τῶν προπόδων τοῦ Κάραδαγ ὁδοῦ, τῆς δι'

1) Ἴδε Σχέδιον.

ετέρας πρὸς ἀριστερά, μετ' ἐπιθετικῆς ἐντολῆς, ἐξ 6 ταγμάτων, 3 ἰλῶν καὶ τῆς πεδινῆς πυρβολαρχίας, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ναΐμ, διὰ τῆς μεγάλης ὁδοῦ Βόλου.

Ἡ θέσις τοῦ Βελεστίνου, ἤτοι τῆς στενωποῦ, τῆς σχηματιζομένης ὑπὸ τῶν λόφων τοῦ Κίραδαγ καὶ μιᾶς παραφυάδος τοῦ Πηλίου, δι' ἧς διέρχεται ἡ φυσικὴ ὁδὸς καὶ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ ἀπὸ Λαρίσσης εἰς Βόλον, κατείχετο τῇ 17)29 Ἀπριλίου οὕτωσί. (1)

Ἓξ λόχοι πεζικοῦ ἐπὶ τῶν ἀντιστηριγμάτων Α, Β, Γ, Δ τοῦ ὄρους Μαλούκα.

Μία ὀρεινὴ πυρβολαρχία ἐπὶ τοῦ ὑψώματος τῆς Παναγίας

Ἓν τάγμα ἐν τῇ πεδιάδι, μεταξὺ τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ καὶ τῶν δυτικῶν προπόδων τοῦ ὄρους Ὀδρηᾶς γάλα,

Τὸ 6ον τάγμα τῶν εὐζώνων ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀδρηὰς γάλα.

Ἓν τάγμα πεζικοῦ μετὰ τῆς ἑτέρας ὀρεινῆς πυρβολαρχίας ἐπὶ τοῦ Πιλὰφ-Τεπέ.

Δύω τάγματα πεζικοῦ (μεῖον ἑνὸς λόχου ἀποσταλέντος εἰς Βόλον) ἐν ἐφεδρείᾳ παρὰ τὸ Βελεστῖνον. Ἐπὶ τῶν κατεχομένων θέσεων εἶχον σκαφῆ τάφρος καὶ ἀνεγερθῆ προχώματα διὰ τὸ πυροβολικόν.

Περὶ τὰς 3 μ. μ. τὰ προκεχωρημένα φυλακεῖα ἀνήγγειλαν τὴν γειτνίασιν τοῦ τουρκικοῦ ἱππικοῦ, διευθυνομένου πρὸς Κόνιαρ. Τοῦτο ἦν ἡ φάλαγξ τοῦ Σουλεϋμὰν Πασᾶ, ἀναχωρήσασα εἰς τὰς 2 μ. μ. ἐκ Γκερλῆ. Ὀλίγον πρὸ τῶν 4 μ. μ. τὰ τάγματα τῆς φάλαγγος ταύτης κατέλαβον τὰ ὑψώματα Η καὶ Ι, ἐπὶ τοῦ τελευταίου δὲ τούτου ἐτοποθετήθη ἀμέσως ἡ ἔφιππος πυρβολαρχία καὶ ἤνοιξε πῦρ κατὰ τῆς ἀριστερᾶς τῶν ἀμυνομένων. Μετὰ ἡμίσειαν περίπου ὥραν, καὶ ὅτε ὁ ἀγὼν εἶχεν ἤδη καταστῆ ζωηρὸς καὶ τὸ πεζικὸν τοῦ Σουλεϋμὰν Πασᾶ εἶχε καταλάβει τὸ ἀντιστήριγμα Θ, ὁ συνταγματ. Μαχμοὺτ ἐθεώρησεν ὅτι εἶχεν ἤδη σχηματίσει εὐκρινῆ ἰδέαν τῶν δυνάμεων τῶν ἀμυνομένων, ἃς ὑπελόγιζεν εἰς 3 καὶ 4 τάγματα πεζικοῦ μετά τινων ὀρεινῶν πυροβόλων. Πεπεισμένος περὶ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν τούρκων, ἔκρινεν ὅτι ἡ περίστασις ἦν κατάλληλος, ὅπως ἐξωθήσῃ εἰς τὰ ἄκρα τὴν μάχην. Ἔχων, ἐν τούτοις, ἀνάγκην νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ Ναΐμ Πασᾶ, μετέβη εἰς Ριζόμυλον, ἔνθα ὑπέθετεν ὅτι θὰ εὕρισκεν αὐτόν. Ἀλλ' ἡ ἀριστερὰ φάλαγξ ἦν, τοὐναντίον, μακρὰν ἔτι, ὥστε, ἡ μὲν πρωτοπορεία αὐτῆς ἀφίκετο εἰς τὸ χωρίον τοῦτο εἰς τὰς 5 μ. μ., τὸ δὲ κύριον σῶμα μόνον εἰς τὰς 5 30 μ. μ.

Ἐπειδὴ δ' ἦτο ἤδη λίαν ἀργὰ καὶ δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἀποφασιστικὴν τροπὴν ἡ μάχη πρὸ τῆς ἐπελεύσεως τῆς νυκτός, ἀπε-

---

(1) Περίληψις ἐπισημ. ἑλλην. ἐκθέσεως σελ. 92.

φασίσθη ν' ἀναβληθῇ αὕτη διὰ τὴν ἐπιοῦσαν (¹). Οὕτω ἀντεστράφησαν αἱ ἐντολαὶ τῶν δύω φαλάγγων, καθότι ὁ Συνταγματάρχης Μαχμοὺτ ὀρθῶς ἐθεώρησεν ὅτι ἡ ἐπιτυχία μιᾶς προσβολῆς κατὰ τῆς ἀριστερᾶς τῶν Ἑλλήνων θὰ εἶχε πράγματι ἀποφασιστικὰ ἀποτελέσματα.

Ἐκ τῶν δεσποζουσῶν θέσεων αὐτοῦ ὁ Συνταγματάρχης Σμολένσκης εἶχε δυνηθῇ νὰ ὑπολογίσῃ ἀκριβῶς τὰς ἐχθρικὰς δυνάμεις. Ἀναγνωρίσας τὴν ὑπεροχὴν αὐτῶν, ἐζήτησεν ἐνισχύσεις παρὰ τοῦ Διαδόχου, ὅστις τῷ ἔπεμψε τὴν αὐτὴν νύκτα σιδηροδρομικῶς ἓν τάγμα πεζικοῦ καὶ μίαν πεδινὴν πυροβολαρχίαν. Συνεπείᾳ τῆς ἀφίξεως τῶν στρατευμάτων τούτων καὶ τῆς μετατοπίσεως τῶν λοιπῶν, τῇ πρωΐᾳ τῆς 18)30 Ἀπριλίου αἱ ἐν Βελεστίνῳ θέσεις κατείχοντο ὡς ἑξῆς.

Δύω τάγματα πεζικοῦ ἐπὶ τῶν ἀντιστηριγμάτων Α, Β, Γ, Δ, τοῦ ὄρους Μαλοῦκα.

Μία πεδινὴ καὶ μία ὀρεινὴ πυροβολαρχίαι ἐπὶ τοῦ ὑψώματος τῆς Παναγίας.

Δύω τάγματα πεζικοῦ ἀπὸ τῶν προπόδων τοῦ ὑψώματος τούτου, διὰ τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Ὀβρηᾶς γάλα.

Τὸ τάγμα τῶν εὐζώνων καὶ δύω λόχοι πεζικοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀβρηᾶς.

Ἓν τάγμα πεζικοῦ (τρεῖς λόχοι μόνον, τοῦ ἑνὸς ὄντος ἐν Βόλῳ) καὶ μία ὀρεινὴ πυροβολαρχία ἐπὶ τοῦ Πιλὰφ-Τεπέ.

Ἓν καὶ ἥμισυ τάγμα πεζικοῦ παρὰ τὸ Βελεστῖνον ἐν ἐφεδρείᾳ.

Γενομένης ἡμέρας ἡ μάχη ἐπανελήφθη, κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ, καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ πεζικοῦ τῆς φάλαγγος Ναΐμ, ἥτις, ἐν μέρει διηυθύνετο κατὰ τοῦ ὄρους Ὀβρηᾶς, καὶ ἐν μέρει προσεπάθει νὰ προχωρήσῃ διὰ τῆς πεδιάδος. Ἡ φάλαγξ Σουλεϋμὰν δὲν μετέσχε τῆς μάχης ζωηρῶς ἢ περὶ τὰς ὀκτώ. Ὁ Μαχμοὺτ εἶχε σχεδιάσει τὴν ἐπίθεσιν ὡς ἑξῆς. Ἐνῷ ἓν τάγμα καὶ ἡ πυροβολαρχία θ' ἀπεσχόλουν ἰσχυρῶς τὴν ἀριστερὰν ἑλληνικὴν πτέρυγα, ἓξ λόχοι θὰ ἐπεζήτουν νὰ κυκλώσωσι τὴν αὐτὴν πτέρυγα διὰ μεγάλης περιστροφικῆς κινήσεως ἄνωθεν τοῦ Καραδάγ.

Τὰ ἐπίλοιπα στρατεύματα, ἤτοι δύο λόχοι καὶ ἑπτὰ ἶλαι, θὰ ἔμενον ἐν ἐφεδρείᾳ, τοῦ ἱππικοῦ ὄντος ἑτοίμου πρὸς καταδίωξιν ἐν περιπτώσει

(¹) Κατὰ τὸν Φὸν δὲρ Γκόλτς (θεσσαλ. πόλεμος σελ. 124 καὶ 125) ὁ Συνταγμ. Μαχμοὺτ, ἐπιστρέψας εἰς προκεχωρημένην ἑσπέραν ἐκ Ντεμπιγλῆ, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νυκτερινῆς προσβολῆς κατὰ τῆς ἀριστερᾶς τῶν Ἑλλήνων. Συνεπῶς ἐπανῆλθε πάλιν εἰς Ριζόμυλον, ἵνα ζητήσῃ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Ναΐμ Πασᾶ, καὶ ὅπως ἓν τάγμα τῆς ἀριστερᾶς φάλαγγος ἐνισχύσῃ τὴν δεξιάν. Ἀλλά, τῇ ὁρισθείσῃ ὥρᾳ διὰ τὴν ἐπιχείρησιν (3 τῆς πρωΐας), τοῦ τάγματος τούτου μὴ ἀφιχθέντος ἔτι ἐκ Ντεμπιγλῆ, ἡ σχεδιασθεῖσα ἐνέργεια δὲν ἐξετελέσθη.

ἐπιτυχίας τῆς ἐπιθέσεως. Ἡ ἐνέργεια ἤρξατο ὡς εἶχε σχεδιασθῇ. Αὐτὸς ὁ Μαχμοὺτ ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἓξ λόχων. Ἀλλά, καίτοι ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ, ὅπερ μετὰ πολλῆς δυσχερείας προὐχώρησε μέχρι τῆς ῥάχεως Θ, μετά τινας ὥρας οὗτοι εἶχον τόσον ὀλίγον προχωρήσει, ὥστε τῇ μεσημβρίᾳ ὁ Τοῦρκος συνταγματάρχης ἔκρινεν ὅτι δὲν ἠδύνατο ἔτι νὰ ἐλπίζῃ ταχὺ ἀποτέλεσμα.

Ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ὁ Ναῒμ πασσᾶς, οὗ τὰ τάγματα, καίτοι ὑποστηριζόμενα ὑπὸ τῆς πεδινῆς πυροβολαρχίας, παρατεταγμένης πρὸς πυροβόλησιν εἰς 500 μέτρα νοτιανατολικῶς τοῦ Ριζούλου, δὲν εἶχον κατορθώσει, μετὰ σχεδὸν ἑπτάωρον μάχην, ν' ἀπωθήσωσι τοὺς ἀμυνομένους ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀθρυᾶς, ἐν δὲ τῇ πεδιάδι μόλις ἀντέσχον, ἀπηύθυνε θερμὰς ἐπικλήσεις εἰς τὸν Σουλεϋμάν, ὅπως ἔλθῃ εἰς βοήθειαν αὐτοῦ, προσβάλλων ζωηρότερον τὸν ἐχθρόν.

Ἵν' ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὴν πρόσκλησιν, ὁ Σουλεϋμὰν καὶ ὁ Μαχμοὺτ ἀπεφάσισαν νὰ δοκιμάσωσιν ἐνέργειαν ἀπελπιστικήν, ἤτοι νὰ προσβάλωσι ἰσχυρῶς διὰ τοῦ μαχομένου κατὰ μέτωπον τάγματος, ἀφοῦ πρῶτον ἐνισχύσωσιν αὐτὸ διὰ τῶν ἐν ἐφεδρείᾳ λόχων, ἐνῷ τὸ πλευρικὸν ἀπόσπασμα θὰ ἐπανελάμβανε τὰς ἐπιθέσεις αὐτοῦ κατὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐχθρικῆς πτέρυγος. Τὸ ἱππικὸν ὤφειλε νὰ ἐπελάσῃ, ὅταν ἡ ἐπίθεσις θὰ εὑρίσκετο ἐν πλήρει ἀκμῇ.

Αἱ ἑπτὰ ἴλαι, ἤτοι περίπου 300 ἱππεῖς, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἰβραὴμ Βεη, εὑρίσκοντο ἐν τῷ βάθει τῆς κοιλάδος, ὀλίγον πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀντιστηρίγματος Δ, πρὸς δεξιὰ τοῦ κυρίου ῥεύματος. Μὴ δυνάμενος νὰ παρακολουθήσῃ ἐκ τῆς θέσεως ταύτης τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιθέσεως τοῦ πεζικοῦ, ὁ Ἰβραὴμ ἔπεμψεν εἰς κατάλληλον θέσιν ἕνα τῶν ἀξιωματικῶν αὐτοῦ, ἵνα τῷ ἀναγγείλῃ διὰ σημείου τὴν ἁρμοδίαν στιγμὴν πρὸς ἐκκίνησιν διὰ τὴν ἐπέλασιν, ἥτις ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελεσθῇ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ Ντεμπεγλῆ.

Δύο ἦσαν αἱ γραμμαὶ ἀντιστάσεως, καθ' ὧν ὤφειλε νὰ προελάσῃ τὸ τουρκικὸν πεζικόν, μία μὲν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἀντιστηρίγματος Δ, ἡ δ' ἄλλη ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑπὸ στοιχεῖον Θ, πολὺ μᾶλλον δεσπόζοντος. Ὁ ἀποσπασθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἰβραὴμ ἀξιωματικός, ἰδὼν τὸ τουρκικὸν πεζικὸν ῥιπτόμενον εἰς προσβολὴν τῆς πρώτης τῶν γραμμῶν τούτων καὶ καταλαμβάνον αὐτήν, ἔδωκε τὸ σημεῖον πρὸς ἐπέλασιν, ἥτις, προφανῶς, ἦν πρόωρος.

Αἱ ἴλαι τοῦ Ἰβραὴμ ἐξεκίνησαν βάδην τῇ 1η μ. μ. ὥρᾳ· ἀλλὰ μόλις ἐγένοντο ὁραταὶ ὑπὸ τῶν ἐν τοῖς χαρακώμασι Γ, προκαλέσασαι ζωηρότατον κατ' αὐτῶν πῦρ, ἀνέλαβον τὸν καλπασμόν.

Ἀλλ', εἴτε διότι ὁ Ἰβραὴμ ἐλησμόνησε νὰ δώσῃ ἐγκαίρως τὸ παράγγελμα, εἴτε διότι τοῦτο δὲν ἠκούσθη, ἢ διότι ἡ ὁρμὴ τῆς κινήσεως δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, κατὰ τὴν κατάλ-

λήλον στιγμήν, ὁ ὄγκος τοῦ ἱππικοῦ δὲν ἐστράφη πρὸς δεξιά, ὡς ὤφειλε νὰ πράξῃ, ἀλλ' ἐξηκολούθησεν ἐν τῇ πρὸς Βελεστῖνον κατευθύνσει. Βλέπων ὁ Ἰμβραὴμ ὅτι ἡ στιγμὴ πρὸς στροφὴν εἶχε παρέλθη καὶ ὅτι, ἐξακολουθῶν νὰ προχωρῇ, ἤθελεν ἐκτεθῆ εἰς βαρυτάτας ἀπωλείας, διέταξε νὰ σαλπίσουν τὴν ὑποχώρησιν. Μόνον αἱ πέντε ἴλαι τῆς οὐρᾶς ἐννόησαν τὸ ἤχημα καὶ ἐπέστρεψαν πρὸς τὴν προτέραν θέσιν.

Αἱ δύο ἐπὶ κεφαλῆς ἴλαι, μεθ' ὧν ἦν ὁ συνταγματάρχης Μαχμούτ, ἐξηκολούθησαν καλπάζουσαι, καὶ ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν του, ἐστράφησαν εἶτα πρὸς δεξιὸ, καὶ εὑρέθησαν ἀντιμέτωποι πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ ὑψώματο Α χαρακώματα.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο αἱ ὑπάρχουσαι ἀφηγήσεις τῆς ἐπελάσεως ταύτης διαφέρουσι. Οἱ συγγραφεῖς, οἱ ἀντλήσαντες ἐκ τουρκικῆς πηγῆς, λέγουσιν ὅτι αἱ δύω ἴλαι, ἤτοι περὶ τοὺς ὀγδοήκοντα ἱππεῖς, ἔφθασαν μέχρις ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τῆς βορείου ἄκρας τοῦ Ἑλληνικοῦ χαρακώματος, κατῆλθον τῶν ἵππων καὶ ἐπί τινα λεπτὰ τῆς ὥρας ἀπήντησαν εἰς τὸ πῦρ τῶν Ἑλλήνων, πεποιθότες εἰς τὴν πρόοδον τοῦ πεζικοῦ, ἀπωλέσαντες δὲ πᾶσαν ἐλπίδα βοηθείας, ἐφίππευσαν ἐκ νέου καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἐκκινήσεως. Οἱ Ἕλληνες ἀφ' ἑτέρου, βεβαιοῦσιν ὅτι καὶ αἱ δύω αὗται ἴλαι ἔκαμον μεταβολὴν ὀλίγον μετα τὰς ἄλλας. Ἡ τελευταία αὕτη ἀφήγησις φαίνεται πιθανωτέρα εἰς τὸν ἐπισκεφθέντα τὸν τόπον. Ὁπωσδήποτε εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἐπέλασις, μὴ ἐκτελεσθεῖσα κατὰ τὴν κατάλληλον στιγμὴν, δὲν ἐπέτυχε.

Μετὰ ἡμίσειαν περίπου ὥραν (τῇ 1 30 μ. μ.) οἱ Τοῦρκοι προσέβαλον τὴν δευτέραν γραμμὴν τῶν χαρακωμάτων καὶ κατώρθωσαν νὰ καταλάβωσι τὸν βορειότερον κλάδον αὐτῶν, ἐνῷ ὁ μεσημβρινώτερος, δεσπόζων καὶ καταλήγων εἰς μικρὸν προμαχῶνα, ἔμενεν ἐν χερσὶ τῶν Ἑλλήνων, διατηρῶν οὕτω ἀποκεχωρισμένους τοὺς ἓξ λόχους, τοὺς ἐπιπεφορτισμένους τὴν κυκλωτικὴν κίνησιν. Ἦν ἡ ὥρα περίπου 2α μ. μ. Οἱ Τοῦρκοι ἐβάδιζον ἢ ἐμάχοντο ἀπὸ ἐννέα περίπου ὡρῶν, χωρὶς νὰ ἐπιτύχωσιν ἐν οὐδενὶ σημείῳ τῆς γραμμῆς ἀποφασιστικὸν ἀποτέλεσμα. Οἱ Ἕλληνες, τοὐναντίον, μετὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἀριστεροῦ διὰ τῶν ἐν ἐφεδρείᾳ λόχων, ἴσως δὲ καὶ διὰ στρατευμάτων ἀφιχθέντων τὴν πρωΐαν σιδηροδρομικῶς, ἡτοιμάζοντο ν' ἀναλάβωσι τὴν ἀντεπίθεσιν ἐκ τοῦ μέρους τούτου. Μόλις ἡ πρόθεσις αὕτη ἐγένετο κατάδηλος, ὁ Ναΐμ καὶ ὁ Μαχμοὺτ ἀπεφάσισαν ν' ἀποσυρθῶσιν. Ἡ κίνησις ἤρξατο ἐκ τῆς ἀριστερᾶς καὶ ἐξετελέσθη ἀρκούντως εὐχερῶς ἐκ μέρους τῶν στρατευμάτων τοῦ Ναΐμ, ὀλιγώτερον δὲ ὑπὸ τῶν τοῦ Σουλεϋμάν.

Οἱ Τοῦρκοι ὑπεχώρησαν τὸ πρῶτον (ὥρα 4 μ. μ.) ἐπὶ τῆς γραμμῆς Κόνιαρι-Πέτρα, ἐκεῖθεν δ' εἰς Γκερλῆ. Οἱ Ἕλληνες δὲν τοὺς κατεδίωξαν.

Τὴν ἐπιοῦσαν 19)1ην Μαΐου, ὁ συνταγμ. Μαχμοὺτ ἀνέφερεν εἰς

τὸν Στρατάρχην ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην του, ὁλόκληρος, ἢ σχεδὸν ὁλόκληρος ὁ στρατὸς τοῦ Διαδόχου εὑρίσκετο ἐν Βελεστίνῳ, καὶ συνεβούλευσε νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ προσβολὴ μετὰ μεγαλειτέρων δυνάμεων. Ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ἐν τούτοις, ὅστις ἐγνώριζεν ὅτι ἐν Φαρσάλοις ὑπῆρχον πολυπληθεῖς δυνάμεις, ἠθέλησε πρῶτον νὰ διευκρινήσῃ τὴν κατάστασιν πρὸς τὸ μέρος τοῦτο. Κατ' ἀκολουθίαν, διέταξεν ἀναγνωρίσεις, καί, διατάξας τὴν ἐπιστροφὴν εἰς Λάρισσαν τοῦ μείζονος μέρους τοῦ ἱππικοῦ καὶ τῆς ἐφίππου πυροβολαρχίας, ἅτινα εἶχον ὑποστῆ βαρείας ἀπωλείας, ἀπέσπασεν εἰς Γκερλὴ τὴν 5ην μεραρχίαν, ἣν διέταξε νὰ μείνῃ ἐν ἀμύνῃ (¹).

Αἱ ἐκ τῶν δύο μαχῶν ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ἀνῆλθον εἰς 350 περίπου, φονευθέντας καὶ πληγωθέντας, τῶν δ' Ἑλλήνων εἰς 230 (ὧν 40 φονευθέντες καὶ 70 πληγωθέντες).

Ἡ δευτέρα μάχη τοῦ Βελεστίνου σημειοῖ δευτέραν ἀποτυχίαν τῶν Τούρκων, ὀφειλομένην, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τοὺς δισταγμοὺς τοῦ Ναῒμ Πασᾶ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς 16|28 καὶ τὴν πρωίαν τῆς 17)29, ἤτοι μέχρι τῆς στιγμῆς τῆς ἀφίξεως τοῦ συνταγματάρχου Μαχμούτ, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀνεπαρκῆ ἐνεργητικότητα, τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐκείνου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς 17)29, ἀφοῦ, ἐκ συμφώνου μετὰ τοῦ συνταγματάρχου, εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἐπιτεθῇ. Ἐάν, ἀντὶ νὰ φθάσῃ εἰς Ριζόμυλον περίπου μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν μετὰ τὴν δεξιὰν φάλαγγα, ὁ Ναῒμ εἶχε φθάσει συγχρόνως μετ' αὐτῆς, λίαν πιθανῶς ἡ ἐπιχείρισις θὰ εἶχε συντελεσθῆ ἐντὸς τῆς ἡμέρας ταύτης. Ἀναβληθεῖσα, ὡς ἐγένετο, διὰ τὴν ἐπιοῦσαν, παρέσχε εἰς τὸν συνταγματάρχην Σμολένσκην τὸν ἀναγκαῖον χρόνον, ὅπως λάβῃ ἐνισχύσεις καὶ ἰδίως ὅπως ὀχυρωθῇ ἐν ταῖς κατεχομέναις θέσεσι.

Ἕτερος δὲ λόγος, σοβαρώτατος, τῆς ἐπιτυχίας τῆς 18)30, ἀναζητητέος ἐν τῇ διαιρέσει τῆς διοικήσεως. Εἶναι ἀδύνατον νὰ εἴπῃ τις, τίς τῶν δύω διῴκει, ὁ Ναῒμ Πασᾶς ἢ ὁ Μαχμοὺτ Βέης. Ὁ τελευταῖος οὗτος, ἀξιωματικὸς νοήμων, τολμηρὸς καὶ ἐνεργητικώτατος, ἐκπληρῶν κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην καθήκοντα πολλαπλᾶ (ὁδηγὸς τοῦ πεζικοῦ, σύμβουλος τοῦ πυροβολικοῦ, ἡγήτωρ τοῦ ἱππικοῦ), ὑπῆρξε προφανῶς ἡ ψυχὴ τῆς ἐπιχειρίσεως. Ἀλλ' ὁ Ναῒμ ἦν ἱεραρχικῶς ἀνώτερος αὐτοῦ καί, ἴσως, μὴ δεχόμενος νὰ βλέπῃ τὴν διοίκησιν ἀφαιρουμένην τρόπον τινὰ ἀπ' αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἀπεσταλμένου τούτου τοῦ στρατάρχου, ἠθέλησε νὰ δώσῃ προσωπικήν τινα χροιὰν εἰς τὴν δρᾶσιν τῆς φάλαγγος αὐτοῦ. Κατ' ἀκολουθίαν οὐδόλως ἔλαβεν ὑπ' ὄψει τὰς ὑποδείξεις τοῦ Μαχμούτ, ὅπως μὴ προχωρήσῃ πρὸς ἀνατολὰς τῆς μεγάλης ὁδοῦ, καὶ κατέληξεν οὕτω εἰς ὑ-

¹) Ἀπὸ τῆς 19]1 Μαΐου οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ Βόλου 18 τάγματα, 4 ἴλας καὶ 4 πυροβολαρχίας.

περβολικὴν ἐπέκτασιν τοῦ μετώπου τῆς ταξιαρχίας του, ὑπερβᾶσαν τὰ ὀκτὼ χιλιόμετρα, καὶ εἰς τὸ νὰ μὴν ἔχῃ πλέον οὐδὲ ἕνα ἄνδρα ἐν ἐφεδρείᾳ ὀλίγας μόνον ὥρας μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς μάχης.

Ἐὰν ὁ συντ. Μαχμοὺτ εἶχε τὴν ἀνωτέραν διοίκησιν, ἐννοήσας ὅτι μόνον ἐπιτυχὴς δρᾶσις κατὰ τῆς ἐχθρικῆς ἀριστερᾶς θὰ ἦν πραγματικῶς ἀποτελεσματική, ἀντὶ διὰ δύω καὶ ἡμίσεως ταγμάτων, θὰ εἶχεν ἐκτελέσει τὴν ἐπίθεσιν διὰ πέντε ἢ καὶ δι' ἓξ ταγμάτων καὶ θὰ τὴν εἶχεν ὑποστηρίξει δι' ἀμφοτέρων τῶν πυροβολαρχιῶν, καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντιτάξωσι πλέον τῶν τριῶν ταγμάτων, εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἐπίθεσις θὰ ἐπετύγχανεν. Ἴσως καὶ ἂν ὁ Ναΐμ Πασᾶς εἶχε μείζονα ἐλευθερίαν, τὰ πράγματα θὰ ἔβαινον κάλλιον.

Προσκεκολλημένος εἰς τὴν ἰδέαν ὅτι διὰ τῆς καταλήψεως τοῦ ὄρους Ὀθρηᾶς θὰ προὐκάλει τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς θέσεως, βλέπων ὅτι μία πρώτη δοκιμὴ δὲν εἶχεν ἐπιτύχει, καὶ ἀναγνωρίζων ὅτι αἱ δυνάμεις τῆς ἀμύνης ἦσαν μείζονες τῶν ἰδικῶν του, θὰ εἶχεν ἀποσυρθῆ, ἵνα μὴ ἐκτεθῇ εἰς βαρείας ἀπωλείας. Οὕτω πράττων, δὲν θὰ εἶχεν ἐπιτύχει οὐδὲν ἀποφασιστικὸν ἀποτέλεσμα, εἶν' ἀληθές, ἀλλὰ τοὐλάχιστον θὰ εἶχεν ἀποφύγει δευτέραν ἧτταν.

Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς διοικήσεως κατὰ τὴν δευτέραν μάχην τοῦ Βελεστίνου, ὁ Φὸν δὲρ Γκόλτς παρατηρεῖ ὅτι «ἡ ἀξιοκατάκριτος ἀνατολικὴ ἕξις ὅπως οὐδενὶ ἐμπιστεύηται τις ἐξουσίαν πλήρη καὶ ἀναμφισβήτητον καὶ μὴ ἀναθέτῃ αὐτῷ πλήρη τὴν εὐθύνην . . . . . ἐπέφερεν ἐνταῦθα αὖθις τὰ λυπηρὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα . . . . . Ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς εἶχεν ἀσφαλῶς τὴν πρόθεσιν νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ μέγιστον μέρος τῶν στρατιωτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ Μαχμοὺτ Βέη, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησεν, ἢ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀποφασίσῃ νὰ τῷ ἐμπιστευθῇ τὴν διοίκησιν τῶν στρατευμάτων τῶν συνηθροισμένων ἐν Γκερλῇ»(¹).

Μάχη Φαρσάλων 23 Ἀπριλίου 5 Μαΐου. (²)

Ἀποτυχούσης καὶ τῆς δευτέρας κατὰ τοῦ Βελεστίνου προσβολῆς καὶ ἀπολεσθείσης ὡς ἐκ τούτου τῆς ἐλπίδος (ἴδε σελ. 125 καὶ 126), ὅπως κατορθωθῇ ἡ ἐγκατάλειψις τῆς τοποθεσίας τῶν Φαρσάλων ὑπὸ τῶν ἐν αὐτῇ εὑρισκομένων στρατευμάτων, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, πεισθεὶς ἐκ τῶν γενομένων ἀναγνωρίσεων μέχρι τῆς 18)30 Ἀπριλίου, ὅτι πιθανώτατα ἦν συγκεντρωμένον ἐν ταύτῃ τὸ κύριον ἑλληνικὸν σῶμα, ἀπεφάσισε νὰ βαδίσῃ κατ' αὐτοῦ.

---

¹ Φὸν δὲρ Γκόλτς, Θεσσαλ. πόλεμος σελ. 133.
(²) Ἴδε σχέδιον 5ον.

Εἰς τοῦτο παρώτρυνε αὐτὸν προσέτι ἀπὸ τινῶν ἡμερῶν ὁ αὐτοκρατορικὸς ἀντιπρόσωπος Ταλαὰτ Πασᾶς.

Τῇ ῥηθείσῃ ἡμέρᾳ (ἑσπέρα τῆς 18)30) οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ὡς ἑξῆς κατανεμημένοι·

Γενικὸν Ἀρχηγεῖον-Λάρισσα

1η Μεραρχία	—	Τρίκκαλα
2α «	—	Τύρναβος
3η «	—	Νεμπεγλὲρ
4η «	—	Μελοῦνα
5η «	—	Γκερλῆ (ἢ ἐν πορείᾳ πρὸς τοῦτο)
6η «	—	Τσουρμακλῆ
Μεραρχ. ἱππικοῦ	—	Γκερλῆ καὶ πρὸς νότον Λαρίσσης
Ἐφεδρεία πυροβολ.	—	Λάρισσα

Πρὶν ἢ προχωρήσῃ ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ἠθέλησεν ἐν τούτοις νὰ λάβῃ πλείονας πληροφορίας περὶ τοῦ ἐχθροῦ. Πρὸς τοῦτο διέταξε νέας ἀναγνωρίσεις, αἵτινες ἀπέδωκαν ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ τ' ἀκόλουθα ἀποτελέσματα·

19)1 Μαΐου—Πολυπληθεῖς δυνάμεις εὑρίσκονται πρὸ τῶν Φαρσάλων, προκεκαλυμμέναι ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Τεκκὲ καὶ τῶν πλαγίων ὑψωμάτων διὰ στρατευμάτων τῶν τριῶν ὅπλων·

20)2 Μαΐου—Αἱ ἐν Φαρσάλοις συνηθροισμέναι δυνάμεις ἀνέρχονται εἰς εἰκοσακισχιλίους ἄνδρας περίπου. Ἐν Τεκκὲ εἰσὶ χίλιοι πεντακόσιοι ἄνδρες τοῦ πεζικοῦ μετὰ πυροβολικοῦ·

21)3 καὶ 22)4 Μαΐου—Πλέον τῶν εἰκοσακισχιλίων ἀνδρῶν εὑρίσκονται ἐν Φαρσάλοις. Ἐν Βελεστίνῳ εὑρίσκεται δεύτερον σῶμα ἐκ περίπου ὀκτακισχιλίων ἀνδρῶν.

Μετὰ μεσημβρίαν τῆς 22)4 Μαΐου ὁ στρατάρχης ἀπεφάσισε νὰ προσβάλῃ ἀποφασιστικῶς τὸ κύριον ἐχθρικὸν σῶμα, ἐνῷ ἡ 3η μεραρχία θὰ συνεκράτει στενῶς ἀπησχολημένον τὸ δευτερεῦον σῶμα τοῦ Βελεστίνου, ἵνα ἐμποδίσῃ τοῦτο τοῦ νὰ σπεύσῃ εἰς ἐνίσχυσιν εἰς Φάρσαλα. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐστάλησαν ὁδηγίαι εἰς τὸν Χακκῆ Πασᾶν, καὶ ἐκοινοποιήθη πρὸς τὸν στρατὸν ἡ διαταγή, ἣν θ' ἀναφέρωμεν κατωτέρω.

Ἐν τῷ μεταξύ,ἔλαβον χώραν μετασταθμεύσεις τινὲς τῶν μεραρχιῶν, ὡς ἑξῆς·

Ἡ 1η μεραρχία, κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς 19)1 καὶ 20)2 Μαΐου,μετέβη ἐκ Τρικκάλων εἰς Κοτσερῆ·

Ἡ 2α τῇ 20)2 Μαΐου προυχώρησεν εἰς Λάρισσαν καὶ τῇ 21)3 εἰς Χατζηϊλάρ·

Ἡ 4η τῇ 22)4 Μαΐου μετεστάθμευσεν εἰς Λάρισσαν·

Τέλος ἡ μεραρχία τοῦ ἱππικοῦ,ἀνασχηματισθεῖσα ἐκ 12 ἰλῶν, συνεκεντρώθη ὄπισθεν τῶν μεραρχιῶν 2ας, 3ης καὶ 6ης.

Οὕτω, τῇ προτεραίᾳ τῆς πρὸς Φάρσαλα προελάσεως αὐτοῦ (ἑσπέραν

τῆς 22|4 Μαΐου), ὁ τουρκικὸς στρατὸς εὑρίσκετο κατανεμημένος ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῷ σχεδίῳ καὶ τῷ κάτωθι πίνακι, ὅστις δεικνύει καὶ τὸν σχηματισμὸν τῶν μεραρχιῶν, ὅστις κατόπιν τῶν ἐπὶ τῶν συνόρων μαχῶν εἶχεν ἐν μέρει τροποποιηθῆ·

	Τάγματ. [1])	Ἴλαι	Πυρβ. [2])	
Ἀρχηγεῖον καὶ τεχνικὰ σώματα (3 λόχοι μηχανικοῦ)...............				Λάρισσα
1η Μεραρχία	16	1	4	Κοτσερῆ
2α »	16	1	4	Χατζηλάρ
3η »	16	1	4	Νεμπεγλὲρ
4η »	8	1	2	Λάρισσα
6η »	16	1	4	Τσουρμακλῆ
Μεραρχία Ἱππικοῦ...............	—	12	1	Λάρισσα
Ἐφεδρεία Πυροβολικοῦ............	—	—	5[3])	Λάρισσα
5η Μεραρχία	18	4	4	Γκερλῆ

Ἰδοὺ νῦν ἡ ἄνω μνημονευθεῖσα διαταγή, κοινοποιηθεῖσα ἐκ Λαρίσσης ὥρᾳ 3 μ. μ. τῆς 22)4 Μαΐου, ἣν ὁ Φὸν δὲρ Γκόλτς ἀποκαλεῖ ἔργον δοκιμασίας (Probestück) τοῦ νεαροῦ σώματος τοῦ τουρκικοῦ Γενικοῦ ἐπιτελείου.

«1. Κατα τὰς τελευταίας ἡμῶν εἰδήσεις ὁ ἐχθρὸς εὑρίσκεται παρὰ τὰ Φάρσαλα, ἔνθα ὀχυροῦται, καὶ κατέχει καὶ τὰ πρὸς βορρᾶν τοῦ ποταμοῦ Τσαναρλῆ ὑψώματα δι' εἰδικῶν ἀποσπασμάτων. Ἓν μέρος τῶν δυνάμεων αὐτοῦ εἶναι ἐν Βελεστίνῳ.

2) Αὔριον ὁ στρατὸς θὰ βαδίσῃ, ἵνα προσβάλῃ αὐτὸν ἐπὶ τῶν ῥηθέντων ὑψωμάτων, ἡ 2α μεραρχία διὰ Σουλέτσι πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μπάμπασι, ἡ 6η κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ταταρίου, καὶ ἡ 3η διὰ Χισαρλὶκ καὶ Μπακράτσι πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Σούμπασι.

Ἐν ταὐτῷ ἡ 1η μεραρχία θὰ βαδίσῃ πρὸς Χατζόμπασι.

3) Αἱ προφυλακαὶ τῶν μεραρχιῶν θ' ἀρχίσωσι τὴν πορείαν κατὰ τὰς ἑξῆς ὥρας· εἰς τὰς 6 π.μ. αἱ τῆς 1ης, εἰς τὰς 5 30 αἱ τῆς 2ας, εἰς τὰς 6 30 αἱ τῆς 3ης καὶ εἰς τὰς 5 αἱ τῆς 6ης. Αἱ μεραρχίαι τῶν πτερύγων 2ας καὶ 3ης θὰ σχηματίσωσιν ἀνὰ ἓν ἀπόσπασμα πλευροφυλακῆς, οἱ δὲ δύω διοικηταὶ τῶν μεραρχιῶν τούτων θὰ φροντίσωσιν ὅπως τοῦτο μὴ ἀπομακρυνθῇ πολὺ τῆς κυρίας φάλαγγος. Τὸ ἀπόσπασμα πλευροφυλακῆς τῆς 3ης μεραρχίας, ὅπερ δέον νὰ βαδίσῃ εἰς Χατζόμπασι, θὰ σχηματισθῇ ἐκ τῶν ἀλβανικῶν ταγμάτων.

(1) Ἐκτὸς τῶν ταγμάτων τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὑπῆρχον ἐν τῷ στρατῷ καί τινα τάγματα Ἀλβανῶν (περίπου 4000 ἄνδρες προσκεκολλημμένοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν 3ην μεραρχίαν).

(2) Εἶχον μείνει ὄπισθεν 5 πυροβολαρχίαι, 4 ἐν Ἐλασσῶνι καὶ μία ἐν Καρυᾷ.

(3) Ἐκ τῶν 5 πυροβολαρχιῶν τῆς ἐφεδρείας αἱ 3 ἦσαν πεδιναὶ καὶ 2 [illegible]βόλων τῶν 120 [illegible]

4) Ἅπασαι αἱ μεραρχίαι δέον νὰ διατηρῶνται ἐν ἐπικοινωνίᾳ μεταξύ των. Ἐὰν μία ἐξ αὐτῶν ἤθελε προσβληθῆ, αἱ λοιπαὶ δέον ἀμέσως νὰ τὴν ὑποστηρίξωσιν, εἴτε πλησιάζουσαι πρὸς αὐτὴν ὅπως τὴν ἐνισχύσωσιν, εἴτε προσβάλλουσαι ἐπίσης τὸν ἐχθρόν.

5) Ἡ 4η μεραρχία θὰ κινήσῃ εἰς τὰς 6 π. μ. καὶ θὰ μεταβῇ εἰς Τσουρμακλῆ, ἔνθα θ' ἀναμείνῃ νέας διαταγάς.

6) Ἡ μεραρχία τοῦ ἱππικοῦ εἰς τὰς 4 π. μ., μετὰ τὴν ἀποστολὴν περιπολιῶν ἐφ' ὅλων τῶν ὁδῶν, τῶν ἀγουσῶν εἰς Φάρσαλα, θὰ ἐκκινήσῃ πρὸς τὴν διεύθυνσιν Σουλέτσι καὶ Γουσγουνάρια. Θ' ἀποσπάσῃ ἓν τμῆμα ὅπως διατηρήσῃ τὸν σύνδεσμον μετὰ τῆς 1ης μεραρχίας. Ἐν ἀρχῇ τῆς μάχης θὰ συμπτυχθῇ ἐπὶ τῆς δεξιᾶς τῆς 2ας μεραρχίας. Αἱ λίαν απομεμακρυσμέναι ἀπὸ της διοικήσεως τῆς μεραρχίας ἱππικοῦ περιπολίαι θὰ πέμπωσι τὰς πληροφορίας αὐτῶν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ Ἀρχηγεῖον τοῦ Στρατοῦ.

7) Ἡ ἐφεδρεία τοῦ πυροβολικοῦ συνοδευομένη ὑφ' ἑνὸς τάγματος τῆς 4ης μεραρχίας, θὰ ἐκκινήσῃ εἰς τὰς 4 π. μ. καὶ θ' ἀκολουθήσῃ τὴν ὁδὸν τὴν ὁρισθεῖσαν διὰ τὴν 6ην μεραρχίαν.

8) Τὸ Ἀρχηγεῖον Στρατοῦ θ' ἀκολουθήσῃ τὴν 6ην μεραρχίαν.

Τὴν πρωΐαν τῆς 5 Μαΐου ὁ στρατὸς τοῦ Διαδόχου ἦν οὕτω διατεθειμένος·

Προφυλακαί. Τὸ 11ον τάγμα τῶν εὐζώνων καὶ ἡ Φιλελληνικὴ λεγεὼν ἐν Δρίσκιεϊ, τὸ 9ον τάγμα εὐζώνων μετὰ δύω πεδινῶν πυροβολαρχιῶν καὶ ἑνὸς οὐλαμοῦ ἱππικοῦ ἐν Τεκκέ, τὸ 7ον τάγμα εὐζώνων ἐν Μπεκίδες, τὸ 2ον τάγμα εὐζώνων ἐν Ἀλχανί, δύο ὀρειναὶ πυροβολαρχίαι εἰς Τατάρι.

Κύριον σῶμα. Ἐπὶ τῆς γραμμῆς, τῆς προπαρασκευασθείσης πρὸς ἄμυναν. Ἡ πρώτη μεραρχία (9 τάγματα καὶ 1 πυροβολαρχία) πρὸς βορρᾶν τῶν Φαρσάλων, ἡ 2α ταξιαρχία (μόνον τὸ 4ον σύνταγμα πεζικοῦ), δύο λόχοι μηχανικοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, ἡ 1η ταξιαρχία πρὸς δυσμὰς τοῦ αὐτοῦ σταθμοῦ. Ἡ 2α μεραρχία (8 τάγματα 2 ἴλαι ἀνίππους, 6 πυροβολαρχίαι καὶ 1 λόχος μηχανικοῦ) πρὸς δυσμὰς τῶν Φαρσάλων.

Περὶ τὴν ὀγδόην π μ. τὰ προκεχωρημένα φυλάκια ἀνήγγειλαν τὴν μακρόθεν ἐμφάνισιν τουρκικῆς φάλαγγος, ἐρχομένης ἐκ Κοτσερῆ καὶ βαδιζούσης πρὸς νοτιοανατολικὴν διεύθυνσιν, τριῶν ἄλλων ἐκ τοῦ βορρᾶ καὶ διευθυνομένων πρὸς Καρατσόλι, πρὸς Τουρκομοσλῆ, πρὸς Μπακράτσι καὶ Χατζήμπεη, καὶ τελος ἄλλων στρατευμάτων διευθυνομένων πρὸς τοὺς βορειοδυτικῶς τῷ Βελεστίνῳ λόφους.

Ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος δὲν ἠδύνατο ν' ἀμφιβάλλῃ. Ἡ προφανῶς γενικὴ προέλασις τῶν Τούρκων κατὰ τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα, ὡς καὶ κατὰ τοῦ ἐν Βελεστίνῳ δευτερεύοντος τοιούτου, καὶ ἡ ἐκ Κοτσερῆ ἐρ-

χομένη φάλαγξ έσκόπει προδήλως νά κυκλώση τήν άριστεράν αύτου καί ν' άποκόψη τήν πρός Δομοκόν άποχώρησιν. Έπομένως έπεμψε διαταγάς πρός τά έν ταϊς προφυλακαϊς στρατεύματα ν' άντιτάξωσι τήν μεγαλειτέραν άντίστασιν εις ἃς κατεῖχον θέσεις, καί διέταξε τηλεγραφικῶς ὅπως

α) τ' ἀποσπάσματα Τερτίπη καί Ἀξελοῦ νά συνενωθῶσιν, ὁμοῦ μετά τοῦ ἱππικοῦ, μεταξύ Σοφάδων καί Πύργου «πρός ἀπειλήν τῆς ἐχθρικῆς δεξιᾶς πτέρυγος» (¹), ἤτοι ἵνα ἐμποδίσωσι τήν κύκλωσιν τῆς ἀριστερᾶς αὐτοῦ.

β) τό 5ον σύνταγμα πεζικοῦ μετά τῆς προσκεκολλημένης αὐτῷ πυρβολαρχίας μεταβῇ πρός τόν αὐτόν σκοπόν εἰς Κοπράζῃ.

Ἐν τῷ μεταξύ αἱ τουρκικαί μεραρχίαι 2α, 6η καί 3η, προὐχώρουν ἐν τῷ ἑξῆς σχηματισμῷ, ἓν σύνταγμα πεζικοῦ καί μία πυρβολαρχία ἐν πρωτοπορείᾳ· τό ἐπίλοιπον, μετά τοῦ πυροβολικοῦ ἐπί κεφαλῆς εἰς χιλίων μέτρων ἀπόστασιν, ἀπετέλει τό κύριον σῶμα.

Τῇ 9ῃ π. μ. ἀντήχησε παρά τόν Τεκκέν ὁ πρῶτος κανονοβολισμός βληθείς ἐξ ἀποστάσεως πλέον τῶν 4000 μέτρων, κατά τῆς πρωτοπορείας τῆς 3ης μεραρχίας, ἥτις ἀπό Μπακράτσι ἐβάδιζε πρός Σούμπασι. Κατά τήν ὥραν ταύτην αἱ πρωτοπορεῖαι τῶν μεραρχιῶν 6ης καί 2ας εἶχον φθάσει, ἡ μέν εἰς περίπου ἓν χιλιόμετρον ἀπό τοῦ Τουρκομασλῆ ἡ δ' εἰς περίπου τέσσαρα ἀπό Μπάμπασι. Λαμβανομένης ὑπ' ὄψει τῆς σημαντικῆς ἔτι ἀποστάσεως, ἅπασαι αἱ τουρκικαί φάλαγγες ἐξηκολούθησαν, καίτοι βραδέως, νά προχωρῶσιν ἐν σχηματισμῷ πορείας, ἐνῷ, ἀφ' ἑτέρου, τό ἑλληνικόν πυροβολικόν μετά τινας πυροβολισμούς ἐσίγησε.

Τό πῦρ ἤρξατο ἐκ νέου, ὀλίγον πρό τῶν 10, καθ' ἁπασῶν τῶν κεφαλῶν τῶν φαλάγγων, αἱ μέν δύω πεδιναί πυρβολαρχίαι βορειοανατολικῶς τοῦ Τεκκέ, αἱ δέ δύω ὀρειναί ἀπό τοῦ Δρίσκιοϊ, ἔνθα ἐν τῷ μεταξύ εἶχον ἀποσταλῆ.

Ἐνῷ δ' ἐπί τινα χρόνον ἡ πρωτοπορεία τῆς 2ας μεραρχίας, μᾶλλον τῶν ἄλλων ἀπομεμακρυσμένη, ἐξηκολούθησε τήν πορείαν, αἱ πρωτοπορεῖαι τῶν μεραρχιῶν 3ης καί 6ης ἀνεπτύχθησαν, ἡ μέν πρός ἀνατολάς τῆς ὁδοῦ Μπακρατσίου-Ταταρίου, ἡ δέ πρός δυσμάς. Ἐπί περίπου μίαν ὥραν αὗται ὑπέστησαν μόναι τήν μάχην, καθ' ὅτι μόνον περί τήν 11 π. μ. τά κύρια σώματα, προχωρήσαντα ἐν τῷ μεταξύ, συμμετέσχον τῆς μάχης διά τοῦ πυροβολικοῦ καί μέρους τοῦ πεζικοῦ των.

Πρός ἀποτροπήν τῆς κατά τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος ἀπειλῆς, τῆς προερχομένης ἐκ τῆς προχωρήσεως τῆς 2ας τουρκικῆς μεραρχίας πρός Δρίσκιοϊ ἀπό τῆς 10 π. μ. ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος εἶχε διατάξει, ὅπως ἡ 1η

(¹) Ἐπισήμου ἑλληνικῆς ἐκθέσεως σελ. 231.

ταξιαρχία μεταβῆ μετὰ μιᾶς πυροβολαρχίας πρὸς τὴν θέσιν ταύτην εἰς ὑποστήριξιν τοῦ 11ου τάγματος τῶν εὐζώνων καὶ τῶν φιλελελλήνων. Ἀλλ' ἕνεκα παρεξηγήσεών τινων, ἡ ταξιαρχία αὕτη δὲν ἐκινήθη διὰ Βασλὶ ἢ εἰς τὰς 11. 5' π.μ., μεθ' ὃ διῆλθε τὸν ποταμὸν Τσαναρλῆν, ἅπασα διὰ τοῦ αὐτοῦ σημείου, καταναλώσασα οὕτω χρόνον πολύν, οὕτως ὥστε δὲν ἦν ἑτοίμη ὅπως τεθῇ εἰς κίνησιν ἀπὸ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ ἢ περὶ τὴν μίαν μ. μ. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ὅμως οἱ γενναῖοι εὔζωνοι τῶν 7ου καὶ 9ου ταγμάτων μετὰ δίωρον ἀντίστασιν καθ' ὁλοκλήρων τῶν 6ης καὶ 3ης τουρκικῶν μεραρχιῶν, ἰδίως δ' ἕνεκα ἀπειλῆς κατὰ τῆς δεξιᾶς αὐτῶν πλευρᾶς ἐκ μέρους τῆς 3ης μεραρχίας, ἠναγκάσθησαν εἰς ὑποχώρησιν. Ἐν ἄκρᾳ τάξει καὶ ἱστάμενοι ἀπὸ διαστήματος εἰς διάστημα ἵνα πυροβολήσωσι (1), ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Τσαναρλῆ, ἀκολουθούμενοι παρὰ τῶν Τούρκων μέχρι τῆς ὀφρύος τῶν ὑψωμάτων τῶν δεσποζόντων τοῦ χωρίου Τατάρι. Ἐὰν ἡ 1η ἑλληνικὴ ταξιαρχία εἶχεν ἐξακολουθήσει προχωροῦσα πρὸς Δρίσκιοϊ, θὰ εὑρίσκετο μετὰ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς ἐκτεθειμένης. Τούτου ἕνεκα, καὶ διότι, συνεπείᾳ τῆς ὑποχωρήσεως τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Τεκκέ, τὰ ἐγκατεστημένα ἐν Δρίσκιοϊ ἑλληνικὰ τμήματα δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ἐμμείνωσιν ἐν αὐτῷ, ὥστε ὀλίγον μετὰ τὴν 1 μ. μ. οἱ Φιλέλληνες καὶ οἱ εὔζωνοι τοῦ 11ου τάγματος ἤρξαντο ὑποχωροῦντες, ὁ συνταγματάρχης Δημόπουλος ἔκρινεν ὅτι ὤφειλε νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν στρατευμάτων τούτων καὶ εἰς τὸ ν' ἀποσυρθῇ εἶτα μετ' αὐτῶν ἐπὶ τῆς κυρίας γραμμῆς τῆς μάχης, τοῦθ' ὅπερ συνέβη περὶ τὰς 2 μ. μ.

Καταληφθέντων οὕτω διὰ τῆς 3ης καὶ 6ης μεραρχίας τῶν ἀπέναντι τῶν Φαρσάλων ὑψωμάτων, ἐπῆλθεν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων περίοδος ἀναπαύσεως, δίωρος περίπου, ἤτοι σχεδὸν μέχρι τῆς 4 μ. μ. Διάφοροι ἐλλείψεις καὶ σφάλματα εἶχον ἀναφανῆ κατὰ τὴν πρώτην ταύτην φάσιν τῆς μάχης. Πράγματι δὲν εἶχον ἔτι ἀναφανῆ οὐδ' ἡ μεραρχία τοῦ ἱππικοῦ, οὐδ' ἡ 1η τοῦ πεζικοῦ, ἡ 2α μεραρχία δὲν συμμετέσχε τῆς μάχης, τέλος ἡ ἐν ἐφεδρείᾳ μεραρχία, πρὸς ἥν, φαίνεται, εἶχον λησμονήσει νὰ πέμψωσι διαταγάς, εἶχε μείνει πολὺ πρὸς τὰ ὀπίσω. Ἅπαν τὸ βάρος τῆς μάχης ἔπεσεν οὕτω ἐπὶ μόνων τῶν 3ης καὶ 6ης μεραρχιῶν, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ὁποίων ὁ στρατάρχης δὲν εἶχε πρόχειρον ἢ μόνον τὴν ἐφεδρείαν πυροβολικοῦ. Κατ' ἀκολουθίαν, ἔπεμψεν ἀξιωματικὸν τοῦ ἐπιτελείου του ἵνα ἀναζητήσῃ τὴν 1ην μεραρχίαν, καὶ ὁδηγήσῃ αὐτὴν πρὸς τὰ ἐμπρός. Ὁ ἀξιωματικὸς οὗτος εὗρεν αὐτὴν ἐν Χατζόμπασι, ἀλλ' ὁ Χαϊρῆ πασᾶς, ὅστις εἶχεν ἀνακόψει τὴν πορείαν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ, ἕνεκα παρεξηγήσεως τῆς διαταγῆς στρατοῦ, ἠρνήθη νὰ προχωρήσῃ ἄνευ

---

(1) Σάλις Σέεβις. Ὁ τουρκοελλην. πόλεμος σελ. 63.

ἐγγράφου διαταγῆς. Τῷ ἐστάλη δεύτερος ἀξιωματικὸς μετ᾿ ἐγγράφου διαταγῆς, ἀλλ᾿ ἤδη εἶχεν ἀπολεσθῆ χρόνος πολὺς καὶ ἕνεκα τῆς ἀποστάσεως ἡ μεραρχία δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ συμμετάσχῃ ἐγκαίρως τῆς μάχης. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν 2αν μεραρχίαν. Τῇ ἐστάλη ἀξιωματικὸς τοῦ ἐπιτελείου, ὅστις εὗρεν αὐτὴν συνεπτυγμένην ὀλίγον πρὸς νότον τοῦ Δρίσκιοϊ,μετὰ τῶν προφυλακῶν πρὸς νοτιοδυτικὴν διεύθυνσιν,ὡς καὶ πρὸς νοτιοανατολικήν. Ἐτέθη ἐν τῇ ὀρθῇ κατευθύνσει, ἀλλ᾿ ἕνεκα τῆς ἀπωλείας τοῦ χρόνου δὲν ἠδυνήθη κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην νὰ συμμετάσχῃ τῆς μάχης.

Τέλος ἕτερος ἀξιωματικὸς ἐστάλη ἵνα διατάξῃ τὴν προχώρησιν τῆς 4ης μεραρχίας, εὗρε δ᾿ αὐτὴν τόσον μακρὰν τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ὥστε οὐδ᾿ αὕτη ἀφίκετο ἐγκαίρως ὅπως συμμετάσχει τῆς συνεχείας τοῦ ἀγῶνος.

Περὶ τὰς 4 μ. μ. ὁ Ἐτὲμ πασᾶς διέταξε τὰς 6ην καὶ 3ην μεραρχίας νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν μάχην. Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ἡ Φιλελληνικὴ λεγεὼν καὶ τὰ εὐζωνικὰ τάγματα, ἀποσυρθέντα τῶν προφυλακῶν, ἵσταντο ἀνεπτυγμένα κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Τσαναρλῆ καὶ ἅπαντα τὰ στρατεύματα τῆς μεραρχίας Μακρῆ εἶχον ἀναλάβει τὴν προτέραν αὐτῶν θέσιν ἐπὶ τῆς παρασκευασθείσης γραμμῆς ἀμύνης.

Ὑποστηριζόμενοι ὑπό τινος πυροβολαρχίας, οἱ εὔζωνοι καὶ οἱ Φιλέλληνες ἀντέστησαν ἐπὶ μίαν τοὐλάχιστον ὥραν εἰς τὴν προχώρησιν τῶν τουρκικῶν μεραρχιῶν ἀπὸ τῶν προπόδων τῶν λόφων μέχρι τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἐνιπέως. Μόλας τὰς προσπαθείας τούτων, ἐπειδὴ αἱ τοῦ τουρκικοῦ πυροβολικοῦ ἐφεδρεῖαι, συμμετασχόντος τότε τῆς μάχης, ἐσκόπουν τὴν κατάληψιν τῆς γεφύρας τῆς Πασᾶ-Μαγούλας καὶ τοῦ χωρίου Βασλί, ὡς ἐκ τῆς μεγάλης αὐτῶν ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς αἱ θέσεις αὗται ἔπεσαν τέλος εἰς χεῖρας τῶν ἐπιτιθεμένων περὶ τὰς 5 μ. μ.

Κύριοι πλέον τῶν δύω τούτων διαβάσεων τοῦ Ἐνιπέως οἱ Τοῦρκοι ἔβαλον κατὰ τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, κεντρικοῦ ἐρείσματος τῆς γραμμῆς ἀμύνης, ὡς καὶ ἐν τῇ διευθύνσει τοῦ Τσαχμάτι πρὸς ἀπειλὴν τῆς γραμμῆς ὑποχωρήσεως τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ Ἕλληνες συνήθροισαν στρατεύματα ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς αὐτῶν, ἀποσύροντες αὐτὰ ἀπὸ τῆς πρὸ τῶν Φαρσάλων ὠχυρωμένης γραμμῆς, τοῦθ᾿ ὅπερ εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ διευκολύνῃ εἰς τοὺς Τούρκους τὴν προσβολὴν καὶ κατάληψιν τῶν κτιρίων τοῦ σταθμοῦ (ὥρα 6 μ. μ.). Ἀπολεσθέντος τούτου, ἅπασα ἡ δεξιὰ ἑλληνικὴ πτέρυξ (μεραρχία Μακρῆ) ἠναγκάσθη ν᾿ἀποσυρθῇ καὶ μετέβη πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ τῶν Φαρσάλων (Ἀπιδανοῦ), ἑνουμένη οὕτω στενώτερον πρὸς τὴν μεραρχίαν Μαυρομιχάλη (ἀριστερὰν πτέρυγα), ἥτις, διὰ ζωηροτάτου πυρὸς καὶ τινος τολμηρᾶς ἀντεπιθέσεως,

εἶχε κατορθώσει νὰ συγκρατήσῃ τὴν προχώρησιν τῆς 6ης τουρκικῆς μεραρχίας.

Μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τῆς μεραρχίας Μακρῆ (περίπου 6 ½ μ. μ.) τὸ πῦρ ἤρχισε φθίνον, μέχρις οὗ, ἐπελθούσης τῆς ἑσπέρας, ἔπαυσεν ἐντελῶς περὶ ὥραν 7ην μ. μ.

Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον ἰσχυρῶς τὰς κυριευθείσας θέσεις. Ἡ τοποθέτησις αὐτῶν κατὰ τὴν νύκτα ταύτην ἦν ὡς ἑξῆς.

Ἀρχηγεῖον Στρατοῦ-Τεκκές.
1η μεραρχία Χατζιόμπασι
2α » Δρίσκιοϊ
3η » ἀριστερὰ ὄχθη τοῦ Τσαναρλῆ καὶ πρὸς βορρᾶν τῶν Φαρσάλων
4η » καὶ ἐφεδρεία πυροβολικοῦ Τατάρι
6η » καὶ μεραρχία ἱππικοῦ ἀριστερὰ ὄχθη Τσαναρλῆ καὶ βορειοδυτικῶς Φαρσάλων.

Οἱ Ἕλληνες, τοὐναντίον, μετὰ τὸ μεσονύκτιον ἀπεσύρθησαν εἰς Δομοκὸν (¹), τοῦ Πρίγκηπος Κωνσταντίνου μὴ θεωρήσαντος φρόνιμον νὰ διακινδυνεύσῃ τὴν τύχην ἀποφασιστικῆς μάχης ἐν τῇ θέσει ταύτῃ, ἥτις οὐδὲν εἶχε τὸ ἀπαιτούμενον ὅπως ἀντισταθμίσῃ, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἐχθροῦ, καὶ ἥτις, ἐπὶ πλέον, ἠδύνατο τόσον εὐκόλως νὰ ὑπερφαλαγγισθῇ.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐτὲμ πασᾶ ἐπιθυμητὴ ἀποφασιστικὴ μάχη εἶχεν ἐξατμισθῇ, τῆς ἐνεργείας περιορισθείσης εἰς σειρὰν συρράξεων προφυλακῶν, μετ' ἀπωλειῶν σχεδὸν ἀσημάντων, 180 φονευθέντων καὶ πληγωθέντων ἐκ τῶν Τούρκων καὶ 120 ἐκ τῶν Ἑλλήνων. Μολοντοῦτο, ἀφοῦ ὁ Διάδοχος ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν, ἡ ἡμέρα τῆς 23 Ἀπριλίου 5 Μαΐου ἐσημείωσε πράγματι ἐπιτυχίαν διὰ τοὺς Τούρκους καὶ ἔσχε σοβαρὰς συνεπείας διὰ τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἐπηύξησαν τὴν ὠφέλειαν τοῦ ἐπιδρομέως.

Πράγματι τὸ ἠθικὸν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων ὑπέστη ὡς ἐξ αὐτοῦ νέον καὶ ἐπιζήμιον συγκλονισμόν, τὰ δύο κύρια σώματα τὰ πολεμοῦντα ἐν Θεσσαλίᾳ διεχωρίσθησαν, κατέστη δ' ἀναγκαία ἡ σύστασις νέας βάσεως ἀναχορηγήσεως, καὶ ἡ διοργάνωσις νέας γραμμῆς συγκοινωνίας διὰ τοῦ δυσβάτου ὄρους Ὄθρυος, προσέτι δὲ τὸ ἔθνος ὁλόκληρον συνεκλονίσθη.

(¹) «Συμμορφούμενος πρὸς τὴν κατάστασιν, ὁ Διάδοχος ἀπεφάσισε νὰ ἄρῃ τὸ στρατόπεδον ἀπὸ Φαρσάλων εἰς τὰς 2 μετὰ τὸ μεσονύκτιον καὶ διέταξε τὴν ὑποχώρησιν εἰς Δομοκὸν (Περ. ἑλληνικῆς ἐκθέσεως σελ. 122).

Οἱ λόγοι τῆς μὴ πραγματοποιήσεως τῆς μάχης ὑπῆρχον ἐν μέρει εἰς τὰς ἀτελεῖς διαταγὰς τοῦ Τούρκου Στρατάρχου καὶ ἐν μέρει εἰς τὴν ἀνεπάρκειαν τινῶν ἐκ τῶν διοικητῶν τῶν μεραρχιῶν ἢ τοὐλάχιστον ἐν ταῖς ἐλλείψεσι τῆς σχολῆς, ἐν ᾗ οὗτοι εἶχον ἐθισθῆ.

Ἐκ τῆς διαταγῆς ἐπιχειρήσεων καθίσταται κατάδηλον τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐτὲμ Πασᾶ συλληφθὲν σχέδιον ἑλιγμοῦ, ἤτοι νὰ κρατήσῃ ἀπησχολημένον τὸν ἐχθρὸν κατὰ μέτωπον διὰ τῶν μεραρχιῶν 3ης καὶ 6ης καὶ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶ, πλευρᾶς διὰ τῆς 2ας, ἐνῶ τὸ ἱππικὸν καὶ ἡ 1η μεραρχία θὰ ἐκύκλουν τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα καὶ θὰ ἐνεκαθιστῶντο ἐπὶ τῆς γραμμῆς ὑποχωρήσεως αὐτοῦ, ἤτοι ἐπὶ τῆς πρὸς Δομοκὸν ὁδοῦ. Ἰδέα ἁπλῆ καὶ λογική, ἥτις ὑπισχνεῖτο μεγάλα ἀποτελέσματα, ἐὰν εἰς ταύτην ἀντεστοίχει δρᾶσις ἐνεργητικὴ καὶ ταχεῖα. Ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι ἡ πρόθεσις τοῦ τούρκου Στρατάρχου ἦν νὰ καταλήξῃ εἰς ἀποτέλεσμα ἢ δρᾶσιν ἐντὸς τῆς ἡμέρας, διότι, πράγματι, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ 4η μεραρχία (γενικὴ ἐφεδρεία) εἶχεν ἀπομείνει τοσοῦτο πρὸς τὰ ὀπίσω, ὥστε νὰ μὴ δύναται ἐντὸς τῆς ἡμέρας τῆς 5ης Μαΐου νὰ φθάσῃ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἐν τῇ διαταγῇ (δευτέρᾳ παραγράφῳ) ἀναφέρεται ὅτι «κατὰ τὴν 5ην ὁ ἐχθρὸς θὰ προσβληθῇ ἐπὶ τῶν πρὸς βορρᾶν τοῦ ποταμοῦ Τσαναρλὴ ὑψωμάτων» καὶ οὐχὶ ἤδη ἐν ταῖς θέσεσιν αὐτοῦ. Ἐκλαμβάνοντες κατὰ γράμμα τὴν διάταξιν ταύτην, οἱ μέραρχοι, οἱ εὑρισκόμενοι μακρὰν τοῦ Στρατάρχου, ἀνίκανοι ὄντες νὰ λάβωσιν οὐδὲ τὴν ἁπλουστάτην πρωτοβουλίαν, δὲν ἔκριναν ὅτι ἠδύναντο νὰ πράξωσι πλέον τι τῶν ἐν τῇ διαταγῇ διατασσομένων, καί, ὡς ἐκ τούτου, οὐ μόνον δὲν προσέδραμον αὐτοβούλως πρὸς τὸν κρότονν τοῦ τηλεβόλου, ἀλλ᾽ οὐδὲ κἂν ἐνόμισαν ὅτι ὤφειλον νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς προφορικὰς διαταγάς, ἃς ἔφερον αὐτοῖς ἀπεσταλμένοι τοῦ ἀρχηγείου, ὡς μὴ συμφώνους πρὸς τὴν διαταγὴν στρατοῦ.

Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀτομικῆς αὐτῶν εὐθύνης, ἀπήτησαν ἔγγραφον διαταγήν, τοῦθ᾽ ὅπερ ἐπέφερε τὴν ἀπώλειαν πολυτιμωτάτου χρόνου. Κατ᾽ ἀκολουθίαν, δὲν ἐγένετο δυνατὸν τῷ Ἐτὲμ Πασᾶ νὰ διορθώσῃ, διαρκούσης τῆς μάχης, ὡς προφανῶς προὐτίθετο, τὰς ἐλλείψεις, τὰς προερχομένας ἐκ τῶν ἀνεπαρκῶν διατάξεων τῆς διαταγῆς στρατοῦ, καὶ ἀποτέλεσμα τούτου ἦν ὅτι ὁ Διάδοχος, ὠφελούμενος τῆς ἀφιεμένης αὐτῷ ἐλευθερίας πρὸς ἑλιγμούς, ἠδυνήθη νὰ διεκφύγῃ τῆς στενοχώρου θέσεως.

Ἡ μάχη τῶν Φαρσάλων, γράφει ὁ Φὸν δερ Γκόλτς, ὑπῆρξε μάχη τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ Ἐπιτελείου, ἀληθὲς θέμα πρακτικῶν ἐξετάσεων. Ἐν ταῖς συγκεντρικαῖς πορείαις τῶν μεραρχιῶν πρὸς συνάθροισιν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἀναγνωρίζει τις εὐχερῶς τὸ γερμανικὸν πρότυπον τοῦ **1866 καὶ 1870**, ἀλλὰ πρότυπον ὄχι κακῶς ἀναγραφέν. . . . Ἀτυχῶς ἡ ἐκτέλεσις τοῦ σχεδίου ἀνετέθη εἰς γενεὰν πολὺ διάφορον τῆς συλλαβούσης αὐτό. . . . . Ἐὰν ἐν Φαρσάλοις αἱ μεραρχίαι διῳκοῦντο ὑπὸ τῶν

ἀξιωματικῶν τοῦ ἐπιτελείου, εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ τουρκικὸς στρα-
τὸς θὰ ἠδύνατο ν' ἀριθμήσῃ μίαν ἐπι-νίκην.(¹)

Ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καταληφθεῖσα θέσις εἶχε τὸ μέγα μειονέ-
κτημα ὅτι ἡ γραμμὴ ὑποχωρήσεως εὑρίσκετο ὄπισθεν τῆς ἀριστερᾶς πλευ-
ρᾶς καὶ ἑπομένως ἠδύνατο σοβαρῶς ν' ἀπειληθῇ ὑπὸ τοῦ ἐπιτεθεμένου.
Ἐὰν πράγματι τὸ τουρκικὸν ἱππικὸν καὶ αἱ μεραρχίαι Χαϊρῆ καὶ Νεσ
σὰτ εἶχον ἑλιχθῇ, καλῶς ἡ τύχη τοῦ στρατοῦ τοῦ Διαδόχου ἠδύναντο νὰ
εἶναι λίαν παρακεκινδυνευμένη. Τοῦτο δὲ ἐν τούτοις δὲν διέφυγε τὸν
Πρίγκηπα Κωνσταντῖνον, ὅστις, πρὸς προστασίαν τῆς γραμμῆς τῆς ὑπο-
χωρήσεως, ἀπέσπασε δυνάμεις σχετικῶς πολυαρίθμους καὶ κατένειμε, πρὸς
τούτοις, τὰ στρατεύματα εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀριστερὰ πτέρυξ νὰ ᾖ ἰσχυ-
ροτέρα.

Ἠδύνατό τις ὅμως νὰ θεωρήσῃ ὡς ἐσφαλμένην τὴν ἀπόφασιν τῆς
στάσεως ἐν Φαρσάλοις καὶ ὅτι φρονιμώτερον θὰ ἦτο νὰ ὑποχωρήσῃ ἔτι
μᾶλλον πρὸς νότον, ἢ νὰ καταλάβῃ πλευρικήν τινα θέσιν, π. χ. ἐν Βε-
λεστίνῳ, περιοριζόμενος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρὸς Ἀθήνας ὁδόν, εἰς τὴν ἄμυ-
ναν τῶν διαβάσεων τῆς Ὄθρυος, ἄμυναν δυνατὴν καὶ διὰ μικρῶν ἔτι δυ-
νάμεων.

Ἡ θέσις τοῦ Βελεστίνου τυγχάνει ἰσχυρὰ ἐκ φύσεως, ὡς ἀπέδειξαν
τοῦτο αἱ ἤδη ἀναφερθεῖσαι μάχαι. Ἐὰν οἱ Ἕλληνες εἶχον ἐγκαθιδρύσει
ἐν αὐτῇ ὠχυρωμένον στρατόπεδον κατὰ τὸν τύπον τοῦ τῆς Πλεύνας, ἴσως
οἱ Τοῦρκοι δὲν θὰ ἐξηκολούθουν τὴν πρὸς νότον ἐπιθετικὴν αὐτῶν πορείαν.

Ὁπωσδήποτε ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς θὰ ἠναγκάζετο ν' ἀκινητοποιήσῃ, πρὸς
προστασίαν τοῦ πλευροῦ του, σημαντικὰς δυνάμεις, καὶ ἐν τοιαύτῃ περι-
πτώσει, δυσκόλως θὰ προὐχώρει μετὰ τῶν ὑπολειπομένων μόνον δυνά-
μεων πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν πρωτεύουσαν. Πιθανώτερον θὰ ἵστατο ἀναμ-
μένων ἐνισχύσεις, καί, κατ' ἀκολουθίαν, αἱ ἐπιχειρήσεις θὰ ὑφίσταντο
αἴφνης ἐπιβράδυνσιν, ἴσως ἑνὸς μηνὸς καὶ πλέον, ὅλως εἰς ὄφελος τῶν
Ἑλλήνων.

Σημειωτέον, ἐν τούτοις, ὅτι, ἂν ἡ τοιαύτη ἔμμεσος ἄμυνα τῆς Θεσ-
σαλίας ἦν δυνατή, τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς δὲν ἦν ἀσφαλές. Διότι δὲν πρέ-
πει τις ν' ἀποκλείσῃ ἀπολύτως, ὅσον καὶ ἂν τοῦτο φαίνεται ὀλίγον πι-
θανόν, τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Τοῦρκος Στρατάρχης θὰ ἐξηκολούθη τὴν πρὸς
νότον ἐπιθετικὴν αὐτοῦ πορείαν, ἔστω καὶ μετ' ὀλιγωτέρων δυνάμεων, καί,
ἑπομένως, δέον νὰ ὑπολογίσῃ τις τὴν ἐντύπωσιν ἣν τοῦτο θὰ ἐπροξένει
εἰς τὸ ἔθνος. Ἰδοὺ διατί ἡ κυβέρνησις καὶ ὁ γενικὸς ἀρχηγός, ὅστις προσέτι
δὲν ἠδύνατο νὰ λησμονῇ ὅτι ἦν ὡσαύτως διάδοχος τοῦ θρόνου, ἔκριναν

(¹) Φὸν δὲρ Γκόλτς, ὁ Θεσσαλικὸς πόλεμος κτλ. σελ. 154 καὶ 155.

ὅτι ὁ στρατὸς ὤφειλε νὰ καταλαμβάνῃ πάντοτε θέσεις τοιαύτας, ὥστε νὰ καλύπτῃ ἀπ' εὐθείας τὴν πρωτεύουσαν.

Μᾶλλον, ἀντὶ νὰ στῶσιν ἐν Φαρσάλοις, θὰ ἦτο καλλίτερον ἐὰν ὑπεχώρουν ἀπ' εὐθείας εἰς Δομοκόν, ἤ, ἔτι κάλλιον, μέχρι τῆς Ὄθρυος. Ἀλλ' ἐκτὸς ὅτι, ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει, θὰ ἦν ἀναγκαῖον νὰ σχηματισθῇ νέα βάσις ἀνεφοδιασμοῦ, σημειωτέον ὅτι διεξήγοντο συνεννοήσεις πρὸς λύσιν τῆς διαφορᾶς διὰ διπλωματικῆς ὁδοῦ.

Ἐὰν αἱ τοιαῦται συνεννοήσεις εἶχον πράγματι καταλήξει εἰς ἀνακωχὴν καὶ εἶτα εἰς εἰρήνην, ἡ Ἑλλὰς θὰ ἠδύνατο νὰ ἐλπίζῃ ὅρους ἐπωφελεστέρους, ἐὰν ὁ στρατὸς αὐτῆς ἦν ἔτι ἐν μέσῃ Θεσσαλίᾳ, παρ' ἐὰν εἶχεν ἀποσυρθῆ εἰς τὰ σύνορα τοῦ 1831.

Τρίτη μάχη ἐν Βελεστίνῳ.— 23 Ἀπριλ. 5 Μαΐου καὶ 24 Ἀπριλίου 6 Μαΐου.

Περὶ τῆς γενομένης ἐν Βελεστίνῳ μάχης τῇ 23 Ἀπριλίου 5ῃ Μαΐου καὶ ληξάσης τὴν ἐπιοῦσαν μόνον, θὰ εἴπωμεν διὰ βραχέων.

Γνωστὸν ὅτι οἱ Τοῦρκοι προὐτίθεντο νὰ ἐμποδίσωσι τὸν στρατὸν τοῦ Διαδόχου ἀπὸ τοῦ νὰ λάβῃ ἐνισχύσεις ἐκ Βελεστίνου ([1]). Ἐνταῦθα οἱ Ἕλληνες διέθετον τὰς ἑξῆς δυνάμεις, κατεχούσας περίπου τὰς αὐτὰς θέσεις ἃς καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ μάχῃ, ἤτοι ὀκτὼ ἢ ἐννέα τάγματα πεζικοῦ, μίαν ἴλην, τρεῖς πυροβολαρχίας, ἕνα λόχον μηχανικοῦ καὶ ἀβέβαιον ἀριθμὸν ἀτάκτων. Οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐν Γκερλῇ ἅπασαν τὴν 5ην μεραρχίαν ἐνισχυμένην, ἤτοι δεκαοκτὼ τάγματα, τέσσαρας ἴλας, τέσσαρας πυροβολαρχίας.

Ὁ Τοῦρκος μέραρχος ἤρξατο προχωρῶν εἰς τὰς 6 π.μ. τῆς 23 Ἀπριλ. 5 Μαΐου, ἐπὶ τεσσάρων φαλάγγων, μετὰ τῆς δεξιᾶς ἐμπρός, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀπωθήσῃ ἐν πρώτοις τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ ἀντιπάλου καὶ νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ νὰ ἐκφύγωσι πρὸς Φάρσαλα. Ἡ δεξιὰ φάλαγξ, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ τοῦ 2ου συντάγματος πεζικοῦ, μιᾶς ὀρειβατικῆς πυροβολαρχίας, ὤφειλε νὰ ἐπιζητήσῃ νὰ κυκλώσῃ τὴν ἀριστερὰν τῶν Ἑλλήνων, ἀνερχομένη ἐπὶ τῶν λόφων τοῦ Καραδάγ, ἡ κεντρικὴ φάλαγξ ἤτοι τὸ 3ον σύνταγμα πεζικοῦ, ἐνισχυμένον (6 τάγματα), μετὰ τῶν τριῶν λειπῶν πυροβολαρχιῶν, ὤφειλε νὰ προελάσῃ κατὰ τοῦ κέντρου τῶν Ἑλλήνων, ἤτοι κατὰ τῶν ἀμέσως πρὸς δυσμὰς τοῦ Βελεστίνου ὑψωμάτων, ἡ δὲ ἀριστερὰ φάλαγξ, τὸ 4ον σύνταγμα πεζικοῦ, ὤφειλε νὰ διευθυνθῇ πρὸς τὸ ὄρος Ὀβρηά, καὶ τέλος, τὸ ἱππικὸν ὤφειλε νὰ προχωρήσῃ ἐν τῇ πεδιάδι μεταξὺ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς ἀριστερᾶς φάλαγγος. Ἓν σύνταγμα πεζικοῦ, τὸ 3ον, ὤφειλε νὰ μείνῃ ἐν Γκερλῇ ὡς ἐφεδρεία καὶ ν' ἀποσπάσῃ ἓν τάγμα πρὸς τὴν λίμνην Κάρλαν, ἐν Χατζήμισῃ.

([1]) Ἴδε Σελ. 132.

Ἡ μάχη ἤρξατο περὶ τὰς 9 ½ π. μ. Μετὰ πολλοῦ κόπου ἡ δεξιὰ τουρκικὴ φάλαγξ κατώρθωσε περὶ τὴν μεσημβρίαν νὰ προχωρήσῃ μέχρι τοῦ ὑψώματος ΣΤ', ἀλλά, καίτοι ἐνισχυθεῖσα διὰ τμημάτων τῆς κεντρικῆς φάλαγγος καὶ τινων τῆς ἀριστερᾶς, δι' ὅλης τῆς ἡμέρας δὲν κατώρθωσε νὰ ὑποχρεώσῃ τοὺς Ἕλληνας νὰ ὑποχωρήσωσιν ἀπὸ τοῦ ὑψώματος Δ. Εἰς τὸ ἐπίλοιπον τοῦ μετώπου αὐτῶν οἱ Τοῦρκοι ἐτήρησαν ἐπιθετικὴν στάσιν, καί, ἐπομένως, ἡ ἡμέρα παρῆλθεν ἄνευ ὠφελείας τινος.

Τὴν ἐπιοῦσαν οἱ Τοῦρκοι ἐπανέλαβον τὴν δρᾶσιν λίαν ἐνωρίς, ἀλλὰ μόνον περὶ τὰς 9 π. μ. ἡ μάχη ἐζωηρεύθη, ἰδίως πρὸς τὴν ἀριστερὰν τῶν Ἑλλήνων.

Τὴν μεσημβρίαν ἡ δεξιὰ τουρκικὴ φάλαγξ ἐπροχώρησε πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ Καραδὰγ καὶ πρὸς τὰς 2 ἀπωθήθη ἡ ἑλληνικὴ πτέρυξ. Ὁ συνταγματάρχης Σμολένσκης ἔπεμψε πανταχόθεν τὰς διαθεσίμους ἐφεδρείας καὶ κατώρθωσε ἐπὶ βραχὺ νὰ συγκρατήσῃ τὰ στρατεύματα πρώτης γραμμῆς, ἅτινα ἤδη ὑπεχώρουν. Ἀλλὰ τῆς καταστάσεως γενομένης ἀεὶ δυσχερεστέρας, περὶ τὰς 3 μ. μ. ἔδωκε τὸ σημεῖον τῆς ὑποχωρήσεως. Αὕτη ἐτελέσθη ἐν μέρει πρὸς Ἁλμυρὸν καὶ ἐν μέρει πρὸς Βόλον, ἐν πλήρει τάξει, καθότι οἱ Τοῦρκοι δὲν τοὺς κατεδίωξαν, ἕνεκα αἰφνιδίας σφοδρᾶς καταιγίδος.

Ἀπώλειαι, 370 ἄνδρες, φονευθέντες καὶ πληγωθέντες διὰ τοὺς Τούρκους, καὶ περὶ τοὺς 200 διὰ τοὺς Ἕλληνας.

Τῇ 24 Ἀπρ. 6 Μαΐου ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ὅστις τὴν προτεραίαν οὐδεμίαν εἶχε λάβει εἴδησιν τοῦ Φερὶκ Χακκῆ, ἦν λίαν ἀνήσυχος περὶ τῶν τυχὸν γενομένων ἐν Βελεστίνῳ καί, ἐπομένως, πρὶν ἢ βεβαιωθῇ περὶ τῆς εἰς Φάρσαλα ὑποχωρήσεως τοῦ κυρίου ἐχθρικοῦ σώματος, διέταξε τὴν 4ην μεραρχίαν νὰ βαδίσῃ διὰ Σουφλαρίων εἰς Ριζόμυλον καὶ εἰς τὴν 3ην διὰ Δουβλατὰν εἰς Βελεστῖνον. Ὁ Στρατάρχης προυτίθετο νὰ τὰς μεταχειρισθῇ, ὁμοῦ μετὰ τῆς 5ης μεραρχίας, ἵνα θραύσῃ πᾶσαν πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ἀντίστασιν τοῦ ἐχθροῦ, ἐκτὸς ἐὰν δὲν ἔφθανον εἰς τὰς ὑποδειχθείσας αὐταῖς θέσεις μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐγκατάλειψιν τῆς θέσεως, ἣν τόσον πεισμόνως ὑπερησπίζοντο.

Τῇ 25 Ἀπρ. 7 Μαΐου αὐτὸς ὁ Στρατάρχης ἀφίχθη ἐν Βελεστίνῳ καὶ διέταξεν ὅπως τὴν ἐπιοῦσαν ἡ 5η μεραρχία βαδίσῃ κατὰ τοῦ Βόλου. Τὴν πρωΐαν τῆς 8ης ἡ μεραρχία αὕτη ἐτίθετο εἰς κίνησιν, ὅτε οἱ ἐν Βόλῳ πρόξενοι τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας παρουσιάσθησαν εἰς τὸν Στρατάρχην, ἵνα τῷ ἀναγγείλωσιν ὅτι τὰ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ συναθροισθέντα ἑλληνικὰ στρατεύματα, ὡς καὶ τὰ ἐν τῷ λιμένι ἑλληνικὰ πολεμικὰ πλοῖα, θ' ἀπεμακρύνοντο ἐντὸς τῆς αὐτῆς πρωΐας καὶ ὅτι ἡ πόλις παρεδίδετο.

Ἡ ἐπιχείρησις, κατ' ἀκολουθίαν, ἀνεστάλη καὶ μόνον δύω τάγματα εἰσῆλθον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας εἰς Βόλον, ὡς φρουρὰ αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἐπανῆλθεν εἰς Φάρσαλα καὶ κατὰ τὰς ἀκολούθους δύω ἡμέρας μετέβησαν αὐτόσε καὶ αἱ μεραρχίαι 3η καὶ 4η.

Ἐπὶ τῶν μαχῶν τοῦ Βελεστίνου καὶ τῶν Φαρσάλων ἀναγινώσκομεν ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Σόλις—Σέεβις ἐνδιαφερούσας τινὰς παρατηρήσεις, ἰδίως τακτικοῦ χαρακτῆρος, ληφθείσας ἐκ τῶν ἐκθέσεων τοῦ Ἀντισυνταγματάρχου τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν Βαρώνου Γκεσλ Φὸν Γκέσλιγγεν, ὅστις προσκεκολλημένος εἰς τὸν τουρκικὸν στρατόν, παρευρέθη εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας (¹). Ἰδοὺ αὐταὶ ἐν περιλήψει.

Τοῦρκοι. Η πειθαρχία τῆς πορείας ὑπῆρξε σχεδὸν πάντοτε ἠμελημένη. Ἄνδρες καὶ κτήνη ἐβάδιζον ἀναμὶξ, αἱ δὲ ἀποσκευαί, αἵτινες ἀφήρουν ἀπὸ τῶν ταγμάτων μέγαν ἀριθμὸν μαχητῶν, διότι εἰς ἕκαστον κτήνος ἦσαν ὡρισμένοι δύω ἢ καὶ πλείονες στρατιῶται, κατελάμβανον μέγιστον βάθος, ὥστε αἱ ἐπιμηκύνσεις καθίσταντο ὑπερβολικαί. Τοῦτο, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐπανειλημμένων μακρῶν στάσεων, καθίστα τὰς πορείας εἰς ἄκρον βραδείας.

Ἡ πλησιόχωρος ἀνίχνευσις ἀνετίθετο γενικῶς εἰς τὸ πεζικόν. Αἱ μεραρχίαι, αἱ διαθέτουσαι Ἀλβανούς, μετεχειρίζοντο αὐτοὺς κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην. Οὗτοι, ἐν τούτοις, ἐσκέπτοντο μᾶλλον περὶ ἁρπαγῆς ἢ περὶ τῆς ἀνατεθείσης αὐτοῖς ἐντολῆς.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς μάχης τῆς μεραρχίας ἦν συνήθως ἡ ἑξῆς. Μόλις ἤρχιζε τὸ πῦρ τοῦ ἐχθρικοῦ πυροβολικοῦ, ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ διετίθετο εἰς ἄλυσιν ἀκροβολιστῶν μετ' ἐφεδρείας καὶ τὸ κύριον σῶμα ἐλάμβανε συγχρόνως τάξιν μάχης, τῶν ταγμάτων ὄντων εἰς φάλαγγα λόχων μετὰ πλήρων ἀποστάσεων, καὶ διέτασσον τὴν στάσιν τῶν ἀποσκευῶν. Ἀναπτυχθεῖσα εἰς ἀκροβολισμὸν ἡ πρωτοπορεία, ἤνοιγεν ἀμέσως τὸ πῦρ καὶ ἤρχιζε τὴν προχώρησιν, ἐξακολουθοῦσα νὰ πυροβολῇ βαδίζουσα, ἄνευ σκοπεύσεως. Συχνὰ τὸ πῦρ καθίστατο ταχὺ μετὰ μεγίστης καταναλώσεως πυρομαχικῶν. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς ἐνέδιδεν, ἥτε πρωτοπορεία καὶ τὸ κύριον σῶμα προσέτρεχον πρὸς τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν θέσιν. Ἐὰν ἀνθίστατο, ἡ ἐφεδρεία τῆς πρωτοπορείας εἰσήρχετο ἐν γραμμῇ, καὶ τούτου μὴ ἀρκοῦντος, ἡ πρωτοπορεία ἵστατο ἀναμένουσα ἐνισχύσεις ἐκ τοῦ κυρίου σώματος.

Τὰ καταλαμβανόμενα κατῳκημένα μέρη διηρπάζοντο καὶ πολλάκις ἐπυρπολοῦντο. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ διεκρίνοντο ὅλως ἰδιαιτέρως οἱ Ἀλβανοὶ ἐθελονταί. (²)

(¹) Σόλις Σέεβις Τουρκοελληνικὸς πόλεμος 1897 σελ. 60. 61 καὶ ἀπὸ 65 ἕως 68.

(²) Ἀναφέρονται χωρία, ἐν οἷς τὰ ἴχνη τῆς πυρκαϊᾶς καὶ τῆς δηώσεως εἰσὶν ἔτι καὶ σήμερον ὁρατά, οἷον Λυγαριὰ (τελείως καταστραφεῖσα), Τύρναβος, Βελεστῖνον, Μπακράτσι, Σούμπασι, Καραδεμερτζῆ, Χατζῆμπεη, Τατάρ, Βρυσιά, Δομοκός.

'Η δρᾶσις τῶν κατωτέρων βαθμοφόρων,ἰδίως ἐν τῷ πεζικῷ, περιωρίζετο εἰς τὴν τοποθέτησιν τῶν διαφόρων τμημάτων τῶν εἰσερχομέ ων εἰς τὴν γραμμήν. Κατὰ τὴν συνέχειαν τῆς μάχης οἱ ἀξιωματικοὶ οὐδέποτε κατώρθωσαν νὰ ἐπιδράσωσιν, οὐδ' ἐπὶ τῶν σχηματισμῶν, οὐδ' ἐπὶ τῆς ὁδηγίας τοῦ πυρός. Οἱ γεροντότεροι, προερχόμενοι ἐκ τοῦ στρατεύματος, ἐλάμβανον ἐν χερσὶν ἓν ὅπλον καὶ ἐμάχοντο ἐν τῇ γραμμῇ τῶν στρατιωτῶν. Κατ' ἀντιδιαστολὴν τοῦ συμβάντος ἐν τῇ μάχῃ τοῦ Δομοκοῦ, αἱ πυρβολαρχίαι μετέβαινον εἰς τὰς θέσεις των βάδην, ἑπομένως βραδέως, πολλαὶ δ' ἔμενον ἐν ἐφεδρείᾳ.

Τὰ πυρομαχικὰ ὑπῆρξαν πάντοτε ἄφθονα. 'Η ὑπηρεσία τῆς ἀναχορηγίας πυρομαχικῶν ἦν ἡ μόνη περὶ ἧς ἐμερίμνων. Αἱ λοιπαί, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὰ μαχόμενα ἐν Βελεστίνῳ στρατεύματα, ὑπῆρξαν λίαν ἐλλειπεῖς. Ἕνεκα ἐλλείψεως τροφῆς πολλοὶ ἵπποι, περὶ ὧν οἱ Τοῦρκοι οὐδόλως ἐμερίμνων, ἔθανον ἐξ ἐξαντλήσεως.

Τὰ στρατεύματα ἐμάχοντο μετὰ μεγάλης γενναιότητος.

Ἕλληνες. Τὰ μαχόμενα τμήματα διετήρουν πάντοτε τὰς κανονικὰς ἀποστάσεις τῶν γραμμῶν πυρὸς καὶ ἐφεδρείας. Οἱ σχηματισμοὶ διετηρήθησαν ἐνίοτε ἀκριβῶς ἐν ὑποχωρήσει ἀπὸ θέσεως εἰς θέσιν.

Τὸ πῦρ τοῦ τε πυροβολικοῦ καὶ τοῦ πεζικοῦ, ἤρχιζε πάντοτε ἀπὸ λίαν μεγάλων ἀποστάσεων. Τὸ πεζικὸν ἔκαμε πολλάκις χρῆσιν συμπυροκροτήσεων οὐλαμοῦ καὶ ἐνίοτε λόχου.

Εἰς μεμονωμένους ἀγῶνας οὐδὲν παρετηρήθη ἴχνος ἀτομικῆς πρωτοβουλίας. Οἱ ἀνώτεροι ἀρχηγοὶ δὲν κατέστησαν ἐπαισθητὴν τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐν τῇ μάχῃ.

Τὰ στρατεύματα τοῦ δραστηρίου συνταγματάρχου Σμολένσκη ἐπολέμησαν γενναίως, προσέτι μετὰ μεγάλης γενναιότητος ἐπολέμησαν ἐν Φαρσάλοις καὶ οἱ εὔζωνοι τῶν ταγμάτων τῶν προφυλακῶν.

Ζ. ΜΑΧΗ ΔΟΜΟΚΟΥ

Τῇ 24ῃ Ἀπριλίου /6ῃ Μαΐου ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἦν ἐν Δομοκῷ. Τὴν ἐπιοῦσαν ἔφθασεν ὡσαύτως τὸ ἀπόσπασμα Τερτίπη καὶ κατὰ τὰς ἑπομένας ἡμέρας καί τινες χιλιάδες ἐφέδρων, (ἐξ ὧν ἐσχηματίσθησαν τεσσαρα ἢ πέντε νέα τάγματα), δύω λόχοι μηχανικοῦ, δύω τάγματα καὶ μία πυροβολαρχία, μεταβιβασθέντα εἰς Στυλίδα ἐκ Βόλου, καὶ τέλος τὸ σῶμα τῶν Γαριβαλδινῶν.

Ἡ ὑγιεινὴ κατάστασις τοῦ στρατεύματος, παρ᾽ ὅλην τὴν κακοκαιρίαν καὶ ἀταξίαν τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἐπιμελητείας, ἦν καλή(¹), ἀλλὰ τὸ ἠθικὸν δὲν ἠδύνατο νὰ ἦ εἰς χείρονα κατάστασιν. Αἱ ἀτυχεῖς μάχαι, καὶ, πλέον ἔτι, αἱ ἐσπευσμέναι ὑποχωρήσεις, εἶχον ἐπιφέρει ἐνέργειαν διαλυτικήν, κατὰ τοσούτῳ ταχυτέραν καὶ βαθυτέραν, καθ᾽ ὅσον τὰ στελέχη τοῦ στρατοῦ ἦσαν ἀνεπαρκῆ καὶ οὗτος ἀπηρτίζετο κυρίως ἐξ ἐφέδρων, ὧν μέγα μέρος οὐδόλως εἶχεν ἄλλοτε ὑπηρετήσει. Ἔλαβον χώραν πολυπληθέσταται λιποταξίαι, ἐγένοντο πράξεις ἀπιστεύτου μικροψυχίας, αἵτινες ζωηρὰν προὐξένησαν ἐντύπωσιν εἰς τὸν Πρίγκηπα Κωνσταντῖνον(²)

Οὗτος, ἐν τούτοις, κατέγινεν ὅπως παντὶ τρόπῳ ἀνακτήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ στρατεύματος, φροντίζων περὶ τῆς παρασκευῆς τῶν νέων θέσεων, ἐπισπεύδων ζωηρῶς τὰς ἐργασίας, βελτιώνων, ἐφ᾽ ὅσον ἦτο δυνατόν, τὴν δρᾶσιν τῆς ἐπιμελητείας, καταστᾶσαν δυσχερεστέραν ὡς ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τῆς βάσεως καὶ τῆς γραμμῆς ἀνεφοδιασμοῦ, καὶ ἐπικαλούμενος

(¹) Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀσθενῶν δὲν ὑπερέβη τοὺς πέντε ἐπὶ τοῖς χιλίοις καθ᾽ ἡμέραν.

(²) Ἀντιγράφομεν, λαμβάνοντες αὐτὰ ἐκ τῆς ἐπισήμου ἐκθέσεως, τὰ κάτωθι τηλεγραφήματα. ἅτινα, κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας, ὁ Διάδοχος ἀπηύθυνε πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν.

Ταῦτα παρέχουσιν ἰδέαν ἐπαρκῶς εὐκοινῆ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ στρατοῦ.

α)«...Χθὲς 25/7 Μαΐου Συνταγματάρχης Μαυρομιχάλης γνωστοποιεῖ ὅτι ταξίαρχος Κακλαμάνος ἀνέφερεν αὐτῷ ὅτι στρατιῶται ταξιαρχίας του προτίθενται ἐγκαταλεῖψαι ἀθρόοι τάξεις των ἐν περιπτώσει ἐμφανίσεως ἐχθροῦ.»

β)«...Συνέβη σήμερον 26/8 Μαΐου τὴν πρωΐαν τρεῖς ἀξιωματικοὶ μετ᾽ οὐλαμοῦ ἐχθρικοῦ ἦλθον εἰς κατόπτευσιν πλησίον προφυλακῶν· διμοιρία πεζικοῦ εἰς θέσιν Βράχος ἀντὶ νὰ πυροβολήσῃ κατ᾽ αὐτῶν, ἐκρύβη ἐντὸς χαράδρας.»

«Σήμερον 27/9 Μαΐου ἐρχομένου VIII τάγματος πεζικοῦ ἐκ Λαμίας ἐνταῦθα, εἰς Χάνι Παλαμᾶ, ἐπὶ ἀνυποστάτῳ διαδόσει ὅτι ἐχθρὸς κατέλαβε Κοτσελί, τὸ ἥμισυ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ ἐτράπη εἰς φυγὴν πρὸς ἄγνωστον διεύθυνσιν.»

τὰ αἰσθήματα τιμῆς καὶ πατριωτισμοῦ αὐτῶν (1). Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις οὐδεμίαν τρέφουσα ἀπατηλὴν ἐλπίδα περὶ τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ πολέμου, προσεπάθησε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς ἀγῶνα τόσον κακῶς ἀρξάμενον.

Ἐπαναλαμβάνων τὰς διαπραγματεύσεις, αἵτινες εἶχον διακοπῆ, ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν, ὁ κ. Ράλλης, Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐγνώρισεν εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις ἀντιπροσώπους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐδέχετο εὐχαρίστως πρότασιν μεσολαβήσεως. Ἐν πάσῃ ταχύτητι ὁ Κόμης Μουράβιεφ (Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν) τῷ ἐδήλωσεν, ὅτι ἡ Ρωσσικὴ Κυβέρνησις ἦν διατεθειμένη νὰ λάβῃ τὴν πρωτοβουλίαν τῆς αἰτουμένης μεσολαβήσεως, καὶ ὅτι θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τοὺς ἀρίστους δυνατοὺς ὅρους εἰρήνης, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐκ Κρήτης ἀνακλήσεως τῶν στρατευμάτων, ἅτινα ἐμένον ἔτι ἐν αὐτῇ, καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς αὐτονομίας τῆς νήσου. Τῇ 26)8 Μαΐου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀνακλήσεως ἐκ Κρήτης τῶν στρατευμάτων ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου (2), τῇ δὲ 28)10 ἐδήλωσεν ὅτι «ἀνεγνώριζε τὸ αὐτόνομον πολίτευμα, ὅπερ αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἐσκόπουν νὰ ἐφαρμόσωσιν ἐν τῇ νήσῳ, συμφώνως τῇ δηλώσει τῇ, 2ας Μαρτίου» (3) καὶ τέλος, τῇ 29)11 ἐβεβαίωσε τὰς Μεγάλας Δυνάμεις ὅτι «ἐν πλήρει πεποιθήσει ἀνέθετε τα συμφέροντα αὐτῆς εἰς τὰς χεῖράς των (4)». Ἀμέσως ἤρξαντο αἱ διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ τῇ 30)12ῃ οἱ πρεσβευταὶ τῇ ἀνεκοίνωσαν Διακοίνωσιν, ἐν ᾗ, ἐπικαλούμεναι τὰ φιλειρηνικὰ αἰσθήματα, ἅτινα ἀείποτε εἶχεν ἐκδηλώσει ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, ἐζήτουν τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροτήτων, ὅπως δυνηθῶσι νὰ συνομολογήσωσιν ἀνακωχήν, ἥτις θὰ ἦν τὸ προοίμιον τῆς εἰρήνης. Ὁ Σουλτά-

(1) Ἰδοὺ ἡ ἡμερησία διαταγὴ τοῦ Διαδόχου, κοινοποιηθεῖσα τῇ 27/9 Μαΐου. «Στρατιῶται», ὁ στρατὸς ἀπεσύρθη πρὸς Δομοκὸν ἕνεκα τῆς μὴ ὀχυρᾶς θέσεως ἣν ἐν Φαρσάλῳ κατεῖχε ἀπέναντι πολὺ ὑπερτέρων δυνάμεων, ἀλλ' αἱ θέσεις ἃς νῦν κατέχετε εἶνε τόσῳ φύσει ὀχυραί, ὥστε ὁ στρατὸς δύναται νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν ἀκαταγώνιστον καὶ τὰς θέσεις του ἀπορθήτους, ὥστε ἔχω πεποίθησιν ὅτι θέλετε ὄχι μόνον ἀποκρούσει ἐπιτυχῶς πᾶσαν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ ἔστω καὶ πολυαριθμοτέρου, ἀλλ' ὅτι θὰ δυνηθῆτε ν' ἀναλάβητε πλέον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καὶ τὴν ἐπίθεσιν διὰ νὰ ἀποδιώξωμεν τὸν ἐχθρὸν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς χώρας.

«Ἀναλογισθῆτε ὅτι προασπίζεσθε τὸ ἱερὸν ἔδαφος τῆς Πατρίδος, τὴν τιμὴν τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ Ἔθνους καὶ ὅτι ὁ ἐχθρὸς δὲν πρέπει οὔτε βῆμα πλέον νὰ προχωρήσῃ. Γνωρίζω τὰς στερήσεις καὶ κακουχίας ἃς ὑπέστητε καὶ ὑφίστασθε, τὴν καταπόνησιν ὑμῶν μαχομένων καὶ ὁδοιπορούντων σχεδὸν ἀδιακόπως, ἀλλὰ δυστυχῶς τὰ μέσα ἅπερ διαθέτει τὸ Ἔθνος εἰσὶ γλίσχρα καὶ ἀνεπαρκῆ. Ἐν τούτοις χάριν τῆς πατρίδος καὶ τῆς τιμῆς τοῦ στρατοῦ δέον νὰ ἐπιδείξητε ἅπασαν τὴν ὑπομονήν σας πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν στερήσεων καὶ κακουχιῶν σας μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐκτελεῖτε τὸ πρὸς τὴν Πατρίδα καθῆκόν σας.»

(2) Διπλωματικὰ ἀρχεῖα 1891 Τομ. 4 καὶ 5 σελ. 113.

(3) Διπλωματικὰ ἀρχεῖα 1891 Τομ. 4 καὶ 5 σελ. 113.

(4) Διπλωματικὰ ἀρχεῖα 1891 Τομ. 4 καὶ 5 σελ. 114.

νος ἐφάνη λίαν διατεθειμένος νὰ δεχθῇ τὴν πρότασιν ταύτην, ἀλλ' ἀκριβῶς τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἡ ἑλληνικὴ μεραρχία τῆς Ἠπείρου διέβη τὸν Ἄραχθον, καὶ κατὰ τὰς δύω ἀκολούθους, ἐνῷ διεξήγοντο ἤδη αἱ μνημονευθεῖσαι διαπραγματεύσεις, προσέβαλε τοὺς Τούρκους ἐν Γριμπόβῳ, προφασιζομένη ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνήγειρον ἐν αὐτῇ ὀχυρώματα. Φυσικῷ τῷ λόγῳ πᾶσα διαπραγμάτευσις διεκόπη καὶ τῇ 2)14 ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἔλαβε διαταγὴν νὰ συνεχίσῃ τὴν ἐπίθεσιν(1).

Ἡ θέσις τοῦ Δομοκοῦ (2) συνίσταται ἐκ τοῦ ἐκτεταμένου ὀροπεδίου,

---

(1) Πρὸς διασάφισιν τῆς παραδόξου διαγωγῆς τῶν ἑλλήνων ἀνάγκη ν' ἀναφέρωμεν ἐν περιλήψει τὰ ἐν Ἠπείρῳ γεγονότα.

Τὴν πρωΐαν τῆς 6,18 Ἀπριλίου ἤρξατο ἀπὸ τοῦ φρουρίου τῆς Πρεβέζης τὸ πῦρ κατὰ τῶν πυροβολείων τοῦ Ἀκτίου καὶ κατὰ τοῦ ἐμπορικοῦ ἑλληνικοῦ ἀτμοπλοίου «Μακεδονία», ὅπερ εἰσήρχετο εἰς τὸν κόλπον καὶ ὅπερ ἐβυθίσθη.

Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις διέταξε τὴν δυτικὴν μοῖραν τοῦ στόλου καὶ τὴν μεραρχίαν Μάνου ν' ἄρξωνται τῆς ἐπιθέσεως.

Περὶ μεσημβρίαν τῆς αὐτῆς 6)18 ἤρξατο πράγματι καὶ ἐκ τῆς θαλάσσης καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κόλπου ὁ βομβαρδισμὸς τῆς Πρεβέζης, ἐξακολουθήσας ἄνευ διακοπῆς μέχρι τῆς ἑσπέρας τῆς 9)21 χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ τὴν παράδοσιν τοῦ φρουρίου, ἕνεκα δὲ τούτου ἀπὸ τῆς ὥρας ἐκείνης περιωρίσθη εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν αὐτοῦ. Τῇ 7)19 ἤρξατο ἡ ἐπιθετικὴ δρᾶσις τῆς μεραρχίας Μάνου κατὰ τῆς μεραρχίας Χιλμῆ Πασᾶ (2ας) ἥτις κατεῖχε τὴν μεσημβρινὴν Ἤπειρον. Εἴτε ἕνεκα τῆς ὁρμῆς τῶν Ἑλλήνων, εἴτε ἕνεκα ταραχῶν, προξενηθεισῶν εἰς τὰς τουρκικὰς γραμμὰς ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν ἐθελοντῶν, ἡ μεραρχία Χιλμῆ ἀπεσύρθη τάχιστα πρὸς Ἰωάννινα, οὕτως ὥστε τῇ 10)22 οἱ Ἕλληνες κατέλαβον τὴν ἰσχυρὰν θέσιν τῶν Πέντε Πηγαδίων. Ἀποκατασταθείσης τάχιστα τῆς τάξεως, ὁ Χιβζῆ Πασᾶς, ὅστις ἦν ἀνώτατος διοικητὴς ἐν Ἠπείρῳ, ἤδη ἀπὸ τῆς 23ης ἀνέλαβε τὴν ἀντεπίθεσιν, ἥτις διήρκεσεν ἐπὶ ὁλοκληρον ἑβδομάδα ἀποβᾶσα εἰς ζημίαν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες τῇ πρωΐᾳ τῆς 18,30 Ἀπριλίου διέβησαν ἐκ νέου τὸν Ἄραχθον.

Ἀπὸ τῆς 18)30 Ἀπριλίου μέχρι τῆς 29)11 Μαΐου, ἐξαιρέσει μιᾶς ἄνευ ἀποτελέσματος ἀναγνωρίσεως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Κιάφας, γενομένης τῇ 20)2 ὑφ' ἑνὸς συντάγματος πεζικοῦ μετὰ μιᾶς πυροβολαρχίας, ἡ μεραρχία Μάνου διετήρησε τὴν μᾶλλον ἀπόλυτον ἄμυναν. Τῇ ἑσπέρᾳ τῆς 29)11 ἡ κυβέρνησις διέταξε τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἐπιθέσεως, προφασιζομένη ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνήγειρον ὀχυρώματα ἐν Γριμπόβῳ, ἅτινα, ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας τῆς μεσολαβήσεως τῶν Δυνάμεων, θὰ καθίστων δυσχερεστάτην πᾶσαν κατὰ τῶν Ἰωαννίνων ἐπιχείρησιν.

Ἡ δικαιολογία αὕτη εἶναι, ἐν τούτοις, ἀπαράδεκτος, διότι δὲν δύναταί τις νὰ παραδεχθῇ ὅτι ἡ κυβέρνησις τῶν Ἀθηνῶν ἐθεώρει ἀκόμη ἐφικτὴν ἐπιχείρησιν ἀποτυχοῦσαν κατ' Ἀπρίλιον, ὅτε οἱ τοῦρκοι διέθετον ἥττονας δυνάμεις (8 τάγματα νιζὰμ μετὰ 3 πυροβολαρχιῶν ἔφθασαν μετὰ τὴν 1 Μαΐου· τρεῖς ταξιαρχίαι ρεδὶφ ἦσαν καθ' ὁδὸν) καὶ ὤφειλον νὰ φυλάττωνται καὶ ἐκ μέρους τοῦ Μετσόβου, ὅπερ ἤδη ἦν ἐξησφαλισμένον. Ἕτερον λοιπὸν δέον νὰ ἦν τὸ αἴτιον τῆς ἀπερισκέπτου ἐπιθέσεως καὶ τοῦτο ἦν βεβαίως ἡ ἐπιθυμία τῆς κατοχῆς τῆς Πρεβέζης, ἥτις, ἐὰν ἀπεκλείετο καὶ ἐκ ξηρᾶς, θὰ ἔπιπτε ταχέως—πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως χρησιμοποιηθῇ, κατὰ τὴν συμφωνίαν τῆς εἰρήνης, πρὸς μετριασμὸν τῶν ἀξιώσεων τοῦ Σουλτάνου.

(2) Ἴδε Σχέδιον ἀρ. 6.

κοίλου πρὸς βορρᾶν, τοῦ διακόπτοντος περίπου εἰς τὸ ἓν τρίτον τοῦ ὕψους τὴν βορεινὴν κλιτὺν τῆς Ὄθρυος, ὑπερέχοντος δὲ τῆς πεδιάδος κατὰ πεντακόσια περίπου μέτρα, μήκους μεταξὺ τῆς κοιλάδος τοῦ Πενταμύλη (Ὀνοχώνου) καὶ τῆς τοῦ Ἐνιπέως, πλέον τῶν τριάκοντα χιλιομέτρων, καὶ πλάτους δώδεκα κατὰ μέσον ὅρον, διατρεχομένου ὑπὸ ἐλαφρῶν διακυμάνσεων, ἐν αἷς,κατὰ τὸ δυσμικώτερον μέρος, κεῖται ἡ λίμνη τοῦ Δαουκλῆ (Ξυνιάς), καλλιεργημένου δὲ κυρίως ὡς ἀγροί.

Πρὸς τὸ μέσον, ἔναντι τῆς μνησθείσης πόλεως καὶ περίπου μεταξὺ Σκάρμιτσας καὶ Πουρνάρι, ἡ ὀφρὺς τοῦ ὀροπεδίου,ἐπὶ μήκους τριῶν χιλιομέτρων εἶναι διακεκομμένη καὶ ἀνώμαλος, ἡ δὲ κάτωθεν κλιτύς, διατεμνομένη ὑπὸ χαραδρῶν, σχηματίζεται ὑπὸ ὑψωμάτων βαθμηδὸν κατερχομένων, καὶ ὑπὸ ἀποτόμων κλιτύων, οὐχὶ εὐχερῶς προσιτῶν,ὀλιγώτερον ὑψουμένων τοῦ ὀροπεδίου καὶ κεκαλυμμένων ὑπὸ θάμνων. Ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ μετὰ τῆς πεδιάδος καὶ ἐρειδόμενα ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Δομοκοῦ, τὰ ὑψώματα ταῦτα δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν εἰς αὐτὸ ἄνοδον ἢ μόνον κατὰ μῆκος τῶν στενῶν χαραδρῶν, τῶν χωριζουσῶν αὐτά. Ἡ μᾶλλον εὐπρόσιτος εἶναι ἡ δι' ἧς διέρχεται ἡ ἀπὸ Φαρσάλων φυσικὴ ὁδός.

Ἡ θέσις, ἀναμφιρρήστως ἰσχυροτάτη, τυγχάνει καὶ κατὰ πλευρὰν ἐξησφαλισμένη διὰ τῶν ὀρέων,Κασιδιάρη ἀφ' ἑνός, καὶ Καταχλώρου, πέραν τοῦ Πενταμύλλη, ἀφ' ἑτέρου. Ἀμφότερα τὰ ὄρη ταῦτα εἰσὶ βατὰ μόνον δι' ἡμιονικῶν ἀτραπῶν, ὧν αἱ τοῦ Κασιδιάρη καταλήγουσι πᾶσαι εἰς τὸ διάσελλον τῆς Φούρκας, αἱ δὲ τοῦ Καταχλώρου, ὡς καὶ αἱ ἀνερχόμεναι ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Πενταμύλη, διέρχονται τὴν Ὄθρυν πρὸς δυσμὰς τοῦ διασέλλου διὰ δυσβάτων ἀτραπῶν. Διὰ τοῦ διασέλλου τῆς Φούρκας διέρχεται, ὡς γνωστόν, ἡ μόνη ἁμαξιτὴ ὁδὸς ἡ διερχομένη τὸ ὄρος, ἤτοι ἡ ἀπὸ Δομοκοῦ ἄγουσα εἰς Λαμίαν.

Τα ὕδατα, εἴτε ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου, εἴτε ἐπὶ τῶν ἀπέναντι ὑψωμάτων ῥέουσι πρὸς νότον.

Τὰ μὲν χυνόμενα ἐν τῷ Πενταμύλῃ καὶ τῷ Ἐνιπεῖ,συλλέγονται ἐν τῇ πεδιάδι ὑπὸ τῶν δύο ῥευμάτων Δομοκιώτικου καὶ Κακάρα, εἰς ἀπόστασιν πεντακοσίων καὶ δισχιλίων μέτρων ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων, πρὸ τοῦ Δομοκοῦ. Οἱ ποταμοὶ οὗτοι ἔχουσιν ἀξίαν ἕνεκα τοῦ σχήματος τῆς κοίτης, ἐχούσης ὄχθας ἀποτόμους καὶ ὑψηλάς. Ἐκτεταμένη ἑλώδης ζώνη εὑρίσκεται πρὸ τῆς Κάτω-Ἀγόριανης.

Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς θέσεως, ἐπὶ τῆς παρυφῆς τοῦ ὀροπεδίου, κεῖται ὁ Δομοκός, μικρὰ καὶ παλαιὰ πόλις, δεσποζομένη ὑπὸ ἀρχαίου φρουρίου. Εἰς τοὺς πρόποδας τῶν ἔναντι τοῦ Δομοκοῦ ὑψωμάτων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν παρυφῶν τοῦ ὀροπεδίου παραπλεύρως αὐτοῦ, ὑπάρχουσι πολυάριθμα χωρία.

Ἡ θέσις ἣν οἱ Ἕλληνες κατεῖχον ἀπὸ Μασλὶ πρὸς δυσμάς, μέχρι τοῦ Κασιδιάρη πρὸς ἀνατολάς, παρεῖχε τὰ ἀκόλουθα πλεονεκτήματα·

Ἐκτεταμένην καὶ δεσπόζουσαν θέαν,

Διαδοχικὰς γραμμὰς ἐμποδίων,

Καλὰ τακτικὰ στηρίγματα,

Εὐχέρειαν ἐγκαταστάσεως πλειοτέρων γραμμῶν πυρὸς κατὰ μῆκος τῆς κλιτύος.

Ἀφ' ἑτέρου παρεῖχε τὰ ἑξῆς μειονεκτήματα·

Ἔκτασιν δυσανάλογον πρὸς τὰς δυνάμεις,

Δυσχέρειαν κινήσεων πλευρικῶν, ἰδίως ἐπὶ τῆς κλιτύος,

Διεύθυνσιν λοξήν, πρὸς νοτιοανατολάς, τῆς γραμμῆς τῆς ὑποχωρήσεως, ὥστε, ἀπωθουμένης τῆς δεξιᾶς πτέρυγος, ὁ ἐπιτιθέμενος θὰ ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς τὸ διάσελλον τῆς Φούρκας πρὸ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τοῦ ἀμυνομένου.

Κίνδυνον κυκλώσεως διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Πενταμύλη, ἐξ ἧς δύναταί τις νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὴν Φούρκαν, ἤ, διὰ τῆς διαβάσεως τῆς Μαχλούκας, καθ' εὐθεῖαν εἰς Λαμίαν.

Πρὸς ἀντιστάθμισιν τῆς ἐλλείψεως δυνάμεων, οἱ Ἕλληνες ἐξετέλεσαν πολλὰ ἔργα ὀχυρωτικῆς, ἤτοι ὀρύγματα διὰ τὸ πεζικόν, πυροβολεῖα διὰ τὸ πυροβολικόν, ὁδοὺς προσπελάσεως πρὸς ταῦτα τε καὶ πρὸς ἐκεῖνα.

Τὰ ὀρύγματα ἐχαράχθησαν μετὰ κατατομῶν ἀρκούντως ὑψηλῶν δι' ὀρθίως πυροβολοῦντας ἐπὶ πλειόνων γραμμῶν. Τὰ πυροβολεῖα ἐφωδιάσθησαν διὰ βαθειῶν τάφρων, ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς προκάλυμμα τῶν πυροβολητῶν. Τά τε ὀρύγματα καὶ τὰ πυροβολεῖα ἀπεκρύπτοντο ἐκ τῆς θέας διὰ κλάδων καὶ δεμάτων στάχυων, κατεσκευάσθησαν δὲ εἰς καταλλήλους θέσεις, ἐξαιρέσει τῶν ὀρυγμάτων τοῦ Πουρναρίου, ἅτινα, κείμενα εἰς τοὺς πόδας ἀποτόμου καὶ βραχώδους κλιτύος, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας εἶχε τοποθετηθῆ τὸ πυροβολικόν, ἐβάλλοντο παρὰ πασῶν τῶν βραχειῶν βολῶν τῶν διευθυνομένων κατ' αὐτῶν.

Ἡ πρώτη διαταγὴ διὰ τὴν κατοχὴν καὶ παρασκευὴν πρὸς ἄμυναν τῆς ἄνω θέσεως ἐκοινοποιήθη τὴν πρωίαν τῆς 25)7. Διὰ ταύτης ὁ Διάδοχος διέτασσε:

1ον ὅπως τὸ ἱππικὸν ἀνιχνεύσῃ ἐν τῇ πεδιάδι,

2ον ὅπως αἱ ταξιαρχίαι πεζικοῦ διατεθῶσιν ὡς ἕπεται. Δεξιὰ ἡ 2α (Μαστραπᾶ) μετὰ τοῦ κυρίου σώματος εἰς Βούζι καὶ ἑνὸς συντάγματος εἰς Τσατμᾶ, ἵνα κατοπτεύῃ τὰς προελάσεις ἐκ τοῦ Κασιδιάρι καὶ Κιτίκι. Εἰς τὸ κέντρον ἡ 3η (Ἀντωνιάδου) ἀπὸ Σκάρμιτσας εἰς Πουρνάρι. Ἀριστερὰ ἡ 4η (Κακλαμάνου) μετὰ τοῦ κυρίου σώματος εἰς Βελεσιώτας καὶ ἑνὸς τάγματος ἐν ἑκάστῳ τῶν χωρίων Κάτω-Ἀγόριαννην Ἄνω-Ἀγόριαννη καὶ Κάτω-Δράνιτσα. Ἐν ἐφεδρείᾳ πρὸς νότον τοῦ Δομοκοῦ, ἡ 1η (Δημοπούλου).

3ον ὅπως εἰς Κοτσελί, εἰς τὸ ἄκρον δεξιόν, τοποθετηθῇ τὸ 7ον τάγμα εὐζώνων, εἰς δὲ τὸ Τσαμάσι, ἄκρον ἀριστερόν, τὸ ἀπόσπασμα Τερτίπη.

4ον ὅπως εἰς τὸ «κάστρον» τοῦ Δομοκοῦ καὶ πλησίον τῆς πόλεως τοποθετηθῶσι τὰ διαθέσιμα πέντε τοπομαχικὰ τηλεβόλα.

5ον ὅπως ἐκτελεσθῶσιν ἐσπευσμένως τὰ ἔργα ἐνισχύσεως.

Μετὰ δύο ἡμέρας, ἤτοι τῇ 27)9, δευτέρα διαταγὴ παρεῖχεν ὁδηγίας ἐν περιπτώσει προσβολῆς καὶ ὥριζε τὴν θέσιν τῆς γενικῆς ἐφεδρείας. Ἰδοὺ αὕτη ἐπὶ λέξει.

Ἡ διάταξις πρὸς μάχην ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως τοῦ ἐχθροῦ στηριχθήσεται ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς πόλεως λοφοσειρᾶς· τὸ μέτωπον θὰ ἐκτείνεται ἀπὸ Σκάρμιτσας καὶ ἐπὶ τῶν ἄνωθεν τοῦ Πουρνάρι λόφων μέχρι τῶν βορειοανατολικῶς τοῦ Πετρωτοῦ λόφων.

«Ἡ IVη ταξιαρχία τῆς 2ας μεραρχίας θέλει καταλάβει τὸ ἀριστερὸν τῆς παρατάξεως καὶ τὸ κέντρον· καὶ τὸ μὲν χωρίον Σκάρμιτσα καὶ τὰ περὶ αὐτὸ ὑψώματα θ' ἀποτελῶσι τὸ στήριγμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ τῆς πρώτης γραμμῆς τῆς μάχης· τὸ δὲ δεξιὸν θὰ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ Πετρωτοῦ τῶν συνεχομένων αὐτῷ Β. Α. λόφων καὶ θὰ προστατεύται ἀπὸ πασης ὑπερφαλαγγίσεως τοῦ ἐχθροῦ διὰ τῶν πρὸς Τσατσμᾶ καὶ Φερακλὶ ἡμιονικῶν ὁδῶν παρὰ τῆς 1ης Ταξιαρχίας τῆς IIας Μεραρχίας ἥτις θὰ κατέχῃ καὶ τὸ δεξιὸν τῆς παρατάξεως τῆς πρώτης γραμμῆς μάχης.

«Αἱ πεδιναὶ πυρβολαρχίαι τῶν 7, 5 καὶ τῶν δύο Συνταγμάτων θέλουσι τοποθετηθῆ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς παρατάξεως ἑκάστης Μεραρχίας εἰς θέσεις ἐκλεχθησομένας παρὰ τῶν διοικητῶν τῶν Συνταγμάτων, καὶ συμφώνως ταῖς δοθείσαις αὐτοῖς γενικαῖς ὁδηγίαις.

«Τὸ πεζικὸν θέλει καταλάβει τοὺς λόφους ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως διὰ πλειόνων ὡς ἔνεστι δυνάμεων, μὴ διατηροῦν δὲ ἐφεδρείας παρὰ μόνον τὸ ¹/₄ τῆς δυνάμεως ὥστε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἔχῃ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πυρός· καὶ οἱ μὲν ἀκροβολισταὶ θὰ καταλάβωσι τοὺς πρόποδας καὶ τὰς κλιτύας, τὰ δὲ ὑποστηρίγματα προφυλασσόμενα ὄπισθεν τῆς κορυφογραμμῆς ἢ τῆς ὀφρύος, θὰ μένωσι κεκρυμμένα μέχρι τῆς προσεγγίσεως τοῦ ἐχθροῦ, ὅτε θὰ ἀναφανῶσι καὶ θὰ δεχθῶσιν αὐτὸν διὰ συμπυροβολήσεων.

«Δέον νὰ συστηθῇ εἰς τὸ στράτευμα ὅπως μὴ βάλλῃ ἀπὸ τῶν μεγίστων ἀποστάσεων διότι τὸ τοιοῦτον καὶ σπατάλην ἄσκοπον καὶ μεγίστην ἐπιφέρει πυρομαχικῶν, καὶ ἠθικῶς ἐνθαρρύνει μὲν τὸν ἐχθρόν, ὅστις προχωρεῖ χωρὶς νὰ ᾖ δυνατὸν νὰ ὑποστῇ μεγάλας ἀπωλείας, ἐλαττοῖ δὲ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀμυνομένων, οἵτινες βλέπουσι προχωροῦντα τὸν ἐχθρὸν καίτοι παρ' αὐτῶν καταπυροβολούμενον. Τὰ ὑποστηρίγματα δέον νὰ διατεθῶσιν, ἂν ᾖ δυνατὸν ἐν ἀνεπτυγμένῃ παρατάξει, νὰ ἐνεργῶσι πάντοτε διὰ συμπυροβολήσεων κατὰ παράγγελμα καὶ μὲ κεκανονισμένην παρὰ τῶν ἀξιωματικῶν βολή".

«Οἱ λόχοι τοῦ Μηχανικοῦ θέλουσι καταγίνει ἀνενδότως εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων· ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει γίνῃ ἐπίθεσις τοῦ ἐχθροῦ, οἱ λόχοι τοῦ Μηχανικοῦ θέλουσιν ἐνεργήσει ὡς πεζικόν, τι-

θέμενοι ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ πλησιεστέρου διοικητοῦ τῶν σωμάτων.

«Ἡ δευτέρα θέσις τῆς μάχης ἐκτεινομένη ἐπὶ τῆς ὄπισθεν τῆς α' θέσεως λοφοσειρᾶς καὶ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων Ψιλορράχης (ὑψόμετρα 390 καὶ 368) μέχρι τοῦ ὄπισθεν τοῦ λόφου Πετρωτοῦ κειμένου ὑψώματος, ἔξει ὡς ἀποστολὴν νὰ ὑποστηρίζη τὰ τῆς πρώτης γραμμῆς στρατεύματα εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῶν θέσεών των, ἐν περιπτώσει ὑποχωρήσεως, ἣν καὶ θὰ προστατεύσωσι. Τὴν δευτέραν γραμμὴν μάχης θ' ἀποτελέση ἓν σύνταγμα τῆς 1ης Ταξιαρχίας τῆς Μεραρχίας. Τὸ δὲ δεύτερον σύνταγμα τῆς αὐτῆς ταξιαρχίας ἔσεται ὡς γενικὴ ἐφεδρεία παρὰ τὴν θέσιν Ἀλατόγια (παρὰ τὸν Ξηρόκαμπον).

«Γραμμαὶ ὑποχωρήσεως διαταχθησομένης παρ' ἡμῶν δι' εἰδικῆς διαταγῆς ὁρίζονται διὰ πάσας μὲν τὰς πεδινὰς πυρβολαρχίας καὶ τὴν 2αν Μεραρχίαν ἡ ἁμαξιτὴ ὁδὸς Δομοκοῦ Λαμίας διὰ δὲ τὴν ΙΙαν Ταξιαρχίαν ἡ ἡμιονικὴ ὁδὸς Μαντασιᾶς, Χάνι Παλαμᾶ καὶ διὰ τὴν Ιην Ταξιαρχίαν ἡ ἡμιονικὴ ὁδὸς Λεῦκα κάτω Ἀλχανὶ-Χάνι Παλαμᾶ.»

Οὐδόλως ἐνοχληθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ἐπί τινας ἔτι ἡμέρας, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐφρόντισε περὶ τῆς ἀναδιοργανώσεώς του καὶ τῆς ὀχυρώσεως τῆς θέσεως, πεποιθὼς ὅτι αἱ ἐχθροπραξίαι ἐπρόκειτο νὰ λήξωσι, καθ' ὅτι ἐπίμονος φήμη ἐφέρετο περὶ ἐπικειμένης ἀνακωχῆς, ἣν καθίστα μᾶλλον πιστευτὴν ἡ ἀδράνεια τῶν Τούρκων.

Ἀλλ' αἴφνης, τῇ 2/14 Μαΐου, ἀνεφάνησαν ἀνιχνεύουσαι πολυάριθμοι περιπολίαι ἐχθρικαὶ καὶ ἀνεφέρθη τῷ Διαδόχῳ ὅτι ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς παρεσκευάζετο ὅπως προσβάλη αὐτὸν μετὰ 60-65 χιλιάδων στρατοῦ. Ἀνησυχῶν ἐκ τῆς σημαντικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἐπεζήτησε νὰ ἐμφανισθῇ εἰς τὸ τακτικὸν πεδίον ἐν ὅσον οἷόν τε καλλιτέροις ὅροις. Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, 2/14ῃ, διέταξε τηλεγραφικῶς τὸν συνταγματάρχην Σμολένσκην νὰ πλησιάση πρὸς αὐτὸν, μεθ' ὅσων οἷόν τε πλείστων δυνάμεων, μηδεμίαν δὲ λαβὼν ἀπάντησιν, ἐπανέλαβε τὴν διαταγὴν ὡς ἑξῆς.

«Ἐπαναλαμβάνω ὑμῖν ὅτι, διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοῦ θεωρῶ ἐπάναγκες νὰ καταληφθῶσιν αἱ δίοδοι, αἱ φέρουσαι εἰς Γκοῦραν καὶ Χιλιαδοῦ. Κρίνω ὅτι (¹) πρὸς φύλαξιν τῶν ἤδη παρ' ἡμῶν κατεχομένων ἀρκεῖ ἓν σύνταγμα μετὰ μιᾶς πυροβολαρχίας. Πλησιάσατε μετὰ τῶν λοιπῶν ὑμῶν δυνάμεων πρὸς τὴν ἐμὴν δεξιὰν πτέρυγα, ὥστε ὁλόκληρος ὁ στρατὸς νὰ ᾖ ἡνωμένος.» (²)

(¹) Αἱ πληροφορίαι περὶ τῶν τουρκικῶν δυνάμεων, αἱ ληφθεῖσαι παρὰ τοῦ Διαδόχου τῇ 2/14 Μαΐου, ἔφεραν, 20—25 χιλ. ἀνδρ. ἐν Λαρίσσῃ, 20 χιλ. ἐν Βελεστίνῳ, αἵτινες ἐλέγοντο μὴ συμμετασχοῦσαι τῆς κατὰ τοῦ Δομοκοῦ προσβολῆς, 20 χιλ. ἐν Φαρσάλοις, 20 χιλ. ἐν Δεμερλῆ καὶ τμήματα ἀγνώστου δυνάμεως ἐν Τεκκὲ (Ἐπισ. Ἑλλ. Ἔκθεσις).

(²) Ἐπισημ. Ἑλληνικὴ Ἔκθεσις σελ. 263.

'Αντὶ τῆς εἰδήσεως ὅτι τὸ απόσπασμα Σμολένσκη ἐπλησίαζεν, ἔφθασε τῇ 4/16ῃ εἰς τὸν Διάδοχον ἡ ἀπάντησις ὅτι«τὸ 'Υπουργεῖον τὸν εἶχεν ἀπ' εὐθείας διατάξει νὰ μείνῃ ἐν 'Αλμυρῷ» (¹).

Οὕτω, διὰ τὴν μάχην τῆς ἐπιούσης, ὁ Διάδοχος ὤφειλε νὰ παραιτηθῇ τῆς συνδρομῆς τῶν στρατευμάτων ἐκείνων, ἅτινα ἐν τούτοις ἦσαν ὑπὸ τὰς διαταγάς του, καὶ δὲν διέθετεν ἢ 35 τάγματα, 6 ἴλας, 14 πυροβολαρχίας, 5 λόχους μηχανικοῦ, ἀριθμοῦντα ὁμοῦ 30-35 χιλ. ὅπλα, 600 σπάθας καὶ 89 τηλεβόλα. Τὰ στρατεύματα ταῦτα τῇ πρωΐα τῆς 5/17 Μαΐου ἦσαν διανεμημένα ἐπὶ τῆς ἐκτεταμένης θέσεως κατὰ τρόπον, ὅστις λεπτομερῶς ἐμφαίνεται ἐν τῷ ἀκολούθῳ πίνακι

(¹) 'Επισημ. 'Ελληνικὴ ῎Εκθεσις σελ. 135.

ἄκρον δεξιὸν		7ον τάγμα εὐζώνων	Κοτσελὶ
		ἓν τάγμα 4ου Πεζικ.	πρὸς βορρᾶν τοῦ Κιτίκη μετὰ προφυλακῶν ἐν Ἄνω Τσατερλῆ
δεξιὸν (Συντ. Μαστραπᾶς)	πρώτη γραμμὴ	» » » »	Τσατμᾶ μετὰ φυλακείων ἐπισκοπήσεως ἐπὶ τοῦ Κασιδιάρη
		δύο λόχοι » »	πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Τσατμᾶ
		» » » »	πρὸς δυσμὰς τοῦ Τσατμᾶ
	δευτέρα γραμμὴ	δύω λόχοι 5ου Πεζ.	Ταμπακλῆ
		ἐπίλοιπον » » δύω πυροβολαρχίαι	Βοῦζι
κέντρον (Συντ. Ἀντωνιάδη)		1ον εὔζων. τάγμα	Πετρωτὸν
	πρώτη γραμμὴ	2ον » »	Πουρνάρι
		11ον πεζικὸν τρεῖς πεδ. πυροβολαρχ.	ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων ἔναντι Δομοκοῦ πρὸς ἀνατ. τῆς ὁδοῦ
		2 τάγμα 3ου Πεζ·κοῦ 11 ἀνεξ. τάγμα μίαν ὀρεινὴ πυρβολ.	ὁμοίως πρὸς δυσμὰς τῆς ὁδοῦ
	δευτέρα γραμμὴ	6ον καὶ 10ον ἀνεξ.τάγ. 11ον τάγμα εὐζώνων	πρὸς βορρᾶν τοῦ Δομοκοῦ
ἀριστερὸν (Συντ. Καχλαμάνου)	πρώτη γραμμὴ	9ον τάγμα εὐζώνων 9ον ἀνεξ. τάγμα Ἱππικὸν (6 ἔφιπ. ἶλαι)	Βελισιῶτες
		8ον ἀνεξ. τάγμα δύω ἄνιπποι ἶλαι δύω σύλ. ὀρειβ. πυροβ.	Κάτω Ἀγόριανη
		δύω λόχοι μηχανικοῦ	
	δευτέρα γραμμὴ	3ον ἀνεξ. τάγμα δύω πυροβ. (1 πεδ. 1 ὀρ.)	Ἄνω Ἀγόριανη
		τρεῖς λόχοι μηχανικοῦ...	Ἐν τῇ κοιλάδ. τοῦ Πενταμύλη ἀπησχολημένοι εἰς ἔργα ὀχυρώσεως τῆς κοιλάδος ταύτης
ἄκρον ἀριστερὸν (Ταγ. Τερτίπη)		τρεῖς ἄνιπποι ἶλαι	Μασλὶ
	πρώτη γραμμὴ	12 ἀνεξ. τάγμ.	Μπαλαμπαλὶ
		2 » »	Ἀσλανὰρ
		8 τάγμα εὐζώνων μία ὀρειβ. πυροβολ.	Ἀμαρλὰρ
		ἓν τάγμα 3 πεζ.	Τσαμάσι
	δευτέρα γραμμὴ	Σῶμα Γαριβαλδινῶν Φιλελληνικὴ λεγεὼν μία ὀρειβ. πυροβολ.	Κάτω Δράνιστα
Ἐφεδρεία (Συντ. Δημόπουλος)		4ον τάγμα εὐζώνων 2ον πεζικὸν τρεῖς πυρ. καὶ εἷς σύλ. πεδ π.	πρὸς ἀνατ. τοῦ Δομοκοῦ
		1ον πεζικὸν	εἰς τὸ ἥμισυ τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ Δομοκοῦ καὶ τῶν στρατευμάτων τοῦ κέντρου.

Τὰ πέντε φρουριακὰ τηλεβόλα εἶχον τοποθετηθῆ ὡς ἑξῆς, ἓν ἐπὶ τοῦ κάστρου, δύω πρὸς βορρᾶν τῆς πόλεως, ἓν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἓν νοτιοανατολικῶς (¹).

Τῇ 28]10 Μαΐου, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν μεραρχιῶν, τῶν ἀποσταλεισῶν τῇ]6 πρὸς Βελεστῖ ον, ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἦν οὕτω καταν εμημένος.

Ἀρχηγεῖον	Τεκκὲς
1η μεραρχία	Χατζήμπεη
2α »	Δρίσκιοϊ
3η »	Λαζαρμπούγα καὶ Τατὰρ
4η »	Τεκκὲς
5η »	πρὸς Βελεστῖνον
6η »	Φάρσαλα μετὰ προφυλακῶν πρὸς νότον.
Μεραρχία ἱππικοῦ	Γουσγουνάρια
Ἐφεδρεία πυροβολ.	Τεκκὲς

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, συνεπείᾳ τῆς εἰδήσεως ὅτι μεγάλαι ὁμάδες ἑλλήνων ἐθελοντῶν, ὑποστηριζόμεναι ὑπὸ ταγμάτων τοῦ στρατοῦ, ἀνεφάνησαν εἰς τὰ περίχωρα τῶν Τρικκάλων (²), ὁ Ἐτὲμ πασᾶς, ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ στρατοῦ, ἔπεμψεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Μιρ-ι-λίβα Σαδὴκ πασᾶ, ἓξ τάγματα τῆς 7ης μεραχίας ἐκ Λαρίσσης (³) καὶ τέσσαρα τῆς 1ης μετὰ μιᾶς πυρβολαρχίας, ἐκ Χατζήμπεη.

Μετὰ δύω ἡμέρας, τῇ 30]12η Μαΐου, τὰ στρατεύματα ταῦτα εἰσῆλθον εἰς Τρίκκαλα, ἄνευ συναντήσεως ἐχθρικοῦ σώματος, καὶ ἐνεκατε-

---

¹) Ἐκ τοῦ πίνακος τῆς προηγουμένης σελ. ἐμφαίνεται ὅτι αἱ Ἑλληνικαὶ δυνάμεις ἦσαν ὡς ἑξῆς κατανεμημέναι·

	λόχ.	ἔφιπ. ἴλαι	ἄνιπ. ἴλαι	τηλεβ.	λόχ. τεχ.	ἐθ.
ἄκρα δεξ. καὶ δεξιὸν	28	--	--	12	—	—
κέντρον	» 44	» »	» »	» 29	» »	»
ἀριστερὸν	» 16	» » 6	» » 2	» 16	» » 5	»
ἄκρα ἀριστερὰ	» 16	» »	» » 3	» 12	» »	934
ἐφεδρεία	» 28	» »	» »	» 20	» »	»
Σύνολον	» 132	» » 6	» » 5	» 89	» » 5	934

ὑπῆρχον δὲ

	τάγ.	ἴλαι ἔφιπ	ἴλαι ἄνιπ.	πυρ.	λόχ. τεχ.	
ἐν τῇ 1ῃ γραμ.	19	6	5	$5\,{}^{2}/_{3}$	2	
» » 2ᾳ »	» 7			» 5	» »	3 γαρ. φιλέλ.
» » ἐφεδρεία	» 7			» $3\,{}^{1}/_{3}$	» »	ἐθελ.
Σύνολον	33	6	5 »	14	» »	5 Γαρ. Φιλέλ.

Λογίζοντες ὡς ἐντάγματα τὰς ἀνίπ. ἴλας καὶ ὡς ἕτερον τάγμα τοὺς ἐθελ. ἔχομεν ἐν συνόλῳ τάγματα 35 ἴλας 6 πυροβολ. 14 λόχους μηχηνικοῦ 5.

²) Ἐγένετο λόγος περὶ εἴκοσι ταγμάτων.

³) Ἡ 7η Μεραρχία συνεκεντροῦτο ἐν Λαρίσσῃ, ὑπῆρχον ἤδη ἐν αὐτῇ δεκατρία τάγματα.

στάθησαν ἐν αὐτοῖς πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν δύω ταγμάτων τῆς 1ης μεραρχίας, τῶν φρουρούντων αὐτόσε, πρὸς προστασίαν τοῦ πλευροῦ τοῦ ςρατοῦ.

Κύριος ἤδη ἁπάσης σχεδὸν τῆς Θεσσαλίας, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ συνεχίσῃ τὴν ἐπίθεσιν, ὅπως συντρίψῃ τὸν ἀντίπαλον στρατόν, ὅστις μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης εἶχε κατορθώσῃ νὰ διαφύγῃ αὐτόν.

Ἀλλ' εἰς τὴν ἄμεσον συνέχειαν τῶν ἐπιχειρήσεων ἀντέκειντο δυσχέρειαι στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς φύσεως. Ὄντως, ἰδίως διὰ τῆς μνημονευθείσης ἀποστολῆς εἰς Τρίκκαλα δέκα ταγμάτων, ὁ στρατὸς εἶχεν ἐπαισθητῶς ἐξασθενήσει, καί, πρὸ παντός, εἶχεν ἐπείγουσαν ἀνάγκην ἀνεφοδιασμοῦ τροφίμων καὶ πυρομαχικῶν, προσέτι δ' ἐξηκολουθουν, ὡς ἤδη ἐλέχθη, αἱ πρὸς ἀνακωχὴν διαπραγματεύσεις. Συνεπείᾳ τῆς αἰφνιδίας ἐπαναλήψεως τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐν Ἠπείρῳ, πᾶσα δυσχέρεια πολιτικῆς φύσεως ἔπαυσε, καὶ ὅτε τῇ 2|14 Μαΐου ὁ Σουλτάνος διέταξε τὴν κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπίθεσιν ἐν τῇ θέσει τοῦ Δομοκοῦ, οἱ ἀνεφοδιασμοὶ εἶχον σχεδὸν περαιωθῆ, ὥστε τὸν στρατάρχην δὲν ἀπησχόλουν ἢ σκέψεις ἀνεξάρτητοι τῆς διαθεσίμου δυνάμεως τοῦ στρατοῦ. Ἴσως διότι ἀπέδιδεν εἰς τὸν Διάδοχον δυνάμεις μείζονας τῶν πραγματικῶν, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς δὲν ἐθεώρει τὰς ἰδικάς του ὡς ἐπαρκεῖς καὶ ἐπεθύμει ν' ἀναβάλῃ τὴν ἄμεσον συνέχισιν τῶν ἐπιχειρήσεων μέχρι τῆς ἀφίξεως ἐνισχύσεων· ὑπῆρχον τότε καθ' ὁδὸν πρὸς τὸ θέατρον τοῦ πολέμου 56 τάγματα τρίτης ἐπιστρατεύσεως [1]), ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν ἔτι μακρὰν καὶ τὰ πρῶτα αὐτῶν δὲν ἠδύναντο νὰ φθάσωσιν εἰς Φάρσαλα πρὸ τῆς παρελεύσεως δεκαημέρου περίπου. Ἀντὶ τούτων, ἐν ὀλιγωτέρῳ χρόνῳ ὁ Στρατάρχης θὰ ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ: μίαν ταξιαρχίαν νιζὰμ τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἥτις ἐντὸς δύω ἡμερῶν, ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς Φάρσαλα· τὰ ἐσχάτως πεμφθέντα εἰς Τρίκκαλα δέκα τάγματα, ἅτινα ἠδύναντο ν' ἀντικατασταθῶσιν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὑπὸ ἰσαρίθμων τῆς 5ης μεραρχίας, εὑρισκομένης ἐν Γρεβενοῖς καὶ Δισκάτᾳ· τέλος τὴν ταξιαρχίαν τῆς 7ης μεραρχίας ἥτις ἔμενεν ἔτι διαθέσιμος ἐν Λαρίσσῃ.

Ἀλλ', ἕνεκα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ Σουλτάνου, ὅπως ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπωθηθῇ πέραν τῶν ἀρχαίων συνόρων, πρὶν ἤ, διὰ τῆς πιέσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ρωσσίας, συνομολογηθῇ ἡ ἀνακωχή, ἐπιέζετο διὰ τηλεγραφημάτων ἐκ Γιλδὶζ—Κιόσκ ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, παροτρυνόμενος εἰς ἄμεσον προχώρησιν.

Οὗτος, ἐν τούτοις, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ, οὐ μόνον τῆς συνδρομῆς τῶν ταγμάτων τρίτης ἐπιστρατεύσεως, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῶν ἐν Τρικκάλοις ἀπεσπασμένων, διότι ἐφοβεῖτο ν' ἀφίσῃ τὴν πόλιν ταύτην ἀφρούρητον, θὰ παρήρχετο δὲ τοὐλάχιστον μία ἑβδομὰς μέχρις ὅτου, ἀφιχθέν-

---

[1]) Ἴδε σελ. 50.

των τῶν πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτῶν, θὰ ἠδύναντο ταῦτα νὰ ἐκκινήσωσι πρὸς Φάρσαλα. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔκρινεν, οὐδὲ φρόνιμον, οὐδ' εὐχερὲς νὰ ἄρῃ ἀπὸ τὴν Λάρισσαν τὴν ἐν αὐτῇ ἑδρεύουσαν ταξιαρχίαν, ὁ Στρατάρχης δὲν ἔλαβεν ἄλλην ἐνίσχυσιν ἢ μόνον τὴν ταξιαρχίαν νιζὰμ (¹), ἥτις ἀφίκετο ἐξ Ἄνω Τσαχμάτι μετὰ μεσημβρίαν τῆς 4/16 Μαΐου, μετὰ ἐνδεκαήμερον συνεχῆ πορείαν, ὧν ἐννέα πεζῇ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς εἶχε διατάξει τὴν ὑπὸ τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ ἐπιτελείου του ἀναγνώρισιν τῶν ἐχθρικῶν θέσεων καὶ τῶν ὁδῶν τῶν ἀγουσῶν εἰς ταύτας, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρασχεθεισῶν αὐτῷ εἰδήσεων, ὡς καὶ πληροφοριῶν, ληφθεισῶν ἐκ τῶν κατοίκων (²), καὶ τῇ βοηθείᾳ πρὸς τούτοις, τῆς πλουσίας χαρτογραφικῆς συλλογῆς τῆς λησμονηθείσης ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ ἐν Λαρίσσῃ, συνέταξε τὴν διαταγὴν τῆς ἐπιθέσεως, ἣν ὥρισε διὰ τὴν 5]17, ἀφιερῶν τὴν προηγουμένην ἡμέραν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν μετασταθμεύσεων τῶν μεραρχιῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ πλησιάσωσιν αὗται καταλλήλως πρὸς τὰς ἐχθρικὰς θέσεις.

Τῇ ἑσπέρᾳ τῆς 4]16 Μαΐου ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἦν οὕτω κατανεμημένος. (Ἴδε σχέδιον).

1η Μεραρχία		Δεμερλῆ
2α »	ταξιαρχία νιζὰμ	Ἄνω Τσαχμάτι
3η »		πρὸς νότον τοῦ Δεμερλῆ
4η »		Τατάρι
6η »		Φάρσαλα
Μεραρχ. Ἱππικοῦ		Γουσγουνάρια
Ἐφ. πυροβολικοῦ		πρὸς βορρᾶν τοῦ Ἄνω Τσαχμάτι

Τῇ ἰδίᾳ ἑσπέρᾳ ἀνεκοινώθη ἐκ Τεκκὲ, ἔνθα ἐξηκολούθει διαμένον τὸ Ἀρχηγεῖον τοῦ Στρατοῦ, ἡ ἑξῆς διαταγὴ μάχης ὑπ' ἀριθ. 5 (³).

(¹) Ἡ ταξιαρχία αὕτη (Συνταγ. Πεζικοῦ 14ον 15ον) ἦτο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Μιριλίβα Νουρῆ Πασᾶ καὶ εἶχεν ὁπλισθῆ δι' ὅπλων Μάουζερ, διαμετρήματος χιλ. 9, 5.

(²) Κατῴκουν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἔνθα παρέμειναν, οὐδόλως ἀνησυχηθεῖσαι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, πολυάριθμοι ὀθωμανικαὶ οἰκογένειαι.

(³) Διαταγὴ μάχης ἀριθ. 4, ἥτις ὤφειλε νὰ ᾖ ἡ τῆς 3/15 Μαΐου, καὶ ἀφεώρα τὰς ἐκτελεστέας τῇ ἐπαύριον μετατοπίσεις τοῦ στρατοῦ, δὲν εὑρίσκεται ἐν τοῖς ἐπὶ τοῦ πολέμου δημοσιεύμασι, πιθανῶς διότι δὲν ἐκοινοποιήθη, δοθεισῶν προφορικῶν διαταγῶν. Σχετικῶς πρὸς τοῦτο ὁ Φὸν Δὲρ Γκόλτς ἀναφέρει (σελ. 173) ὅτι, παρ' ὅλην τὴν ἐναντίαν γνώμην τῶν νεαρῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἐπιτελείου αὐτοῦ, ὁ Στρατάρχης ἠθέλησεν, ὡς συνήθως ἐγένετο, νὰ παρουσιάσῃ τὴν διαταγὴν διὰ τὴν 4]16 ἐν εἴδει σχεδίου εἰς τοὺς διοικητὰς τῶν μεραρχιῶν, συνηθροισμένους πρὸς ἀναφορὰν, καὶ ὅτι τὸ πρᾶγμα, ὡς πάντοτε, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς συζητήσεις, αἵτινες ἐξήντλησαν ἐπὶ τέλους τὴν ὑπομονὴν τοῦ Στρατάρχου, ὅστις διέταξεν ὅ,τι εἶχε σχεδιάσει νὰ γίνῃ.

1ον Ὁ ἐχθρός, δυνάμεως περίπου εἰκοσιδύω ταγμάτων καὶ τεσσάρων πυρβολαρχιῶν, κατέχει διὰ τοῦ κυρίου αὐτοῦ σώματος τὰ ὑψώματα τοῦ Δομοκοῦ, καὶ διὰ μικροτέρων τμημάτων τὰ πρὸς βορρᾶν τοῦ Τσιατμᾶ ὄρη, ὡς καί τινας θέσεις πρὸς δυσμάς, μέχρι τῆς στενωποῦ τοῦ Τσαμάσι.

2ον Ὁ στρατὸς θὰ προσβάλει αὐτὸν αὔριον τὴν πρωΐαν, ἐπιζητῶν νὰ κυκλώσῃ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ πτέρυγα.

3ον Ἡ μεραρχία Χαϊρῆ Πασᾶ (1η) θὰ ἐκκινήσῃ ἐκ Δεμερλῆ εἰς τὰς 5 π. μ. καί, ἀκολουθοῦσα τὴν ὁδόν, ἥτις, διερχομένη πρὸς δυσμὰς τοῦ Μπεκριλὲρ, ἄγει εἰς Τσιφλάρι, θὰ διευθυνθῇ πρὸς Βελεσιῶτες καὶ Σκάρμιτσα, ἤτοι κατὰ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τῆς κυρίας ἐχθρικῆς θέσεως, θ' ἀποσπάσῃ πρὸς δεξιὰ αὐτῆς ἰσχυρὰν φάλαγγα πλευροφυλακῆς, ἀπαρτιζομένην ἀπὸ τῶν Ἀλβανῶν ἐθελοντῶν, καὶ θὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ πρὸς δυσμὰς ἐδάφους διὰ τοῦ μεραρχιακοῦ ἱππικοῦ.

Εἶναι σπουδαιότατον ὅπως ἡ προχώρησις τῆς μεραρχίας μὴ ἐπιβραδυνθῇ, καὶ πρὸς τοῦτο αὕτη δέον ζωηρῶς ν' ἀπωθήσῃ τὰ ἐχθρικὰ τμήματα, ἅτινα ἤθελε συναντήσει καθ' ὁδόν.

Εἰς τὴν 1ην μεραρχίαν προσκολλᾶται ἡ ὀρεινὴ πυρβολαρχία τῆς 2ας μεραρχίας.

4ον Ἡ μεραρχία Νεσσὰτ Πασᾶ (2α), ἀπαρτιζομένη ἀπὸ τῆς ταξιαρχίας νιζὰμ (Νουρῆ Πασᾶς) καὶ τῆς πρώτης ταξιαρχίας τῆς μεραρχίας, ἀναχωροῦσα ἐξ Ἄνω Τσαχμὰτ, θὰ διευθυνθῇ πρὸς τὴν μεγάλην ὁδὸν Φαρσάλων Δομοκοῦ, ἣν θ' ἀκολουθήσῃ. Θ' ἀποσπάσῃ πρὸς ἀριστερὰ δύω τάγματα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βρυσιὰ-Βαρδαλὶ, ἅτινα δέον ν' ἀποστείλωσι περιπολίας πρὸς ἐπισκόπησιν τῶν ὑψωμάτων τοῦ Τσατμᾶ. Συνιστᾶται ὅπως ἡ ταξιαρχία νιζὰμ βαδίζῃ ἐπὶ κεφαλῆς καὶ ἅπασα ἡνωμένη. Τὸ ἀπόσπασμα πλευροφυλακῆς χορηγηθήσεται οὕτω, ὑπὸ τῆς ἑτέρας ταξιαρχίας. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο θὰ τηρῆται εἰς τὸ ὕψος τῆς πρωτοπορείας τῆς μεραρχίας.

Μετὰ τὴν μεραρχίαν Νεσσὰτ θὰ βαδίσῃ ἡ ἐφεδρεία πυροβολικοῦ, εἰς ἣν προσκολληθήσεται, ὡς ὑποστήριγμα, ἓν τάγμα τῶν συνταγμάτων τῆς οὐρᾶς.

Ἡ μεραρχία Νεσσὰτ δέον νὰ βαδίζῃ εἰς τρόπον, ὥστε ἡ κεφαλὴ αὐτῆς νὰ ᾖ κατὰ ἓν χιλιόμετρον ὀπίσω τῆς κεφαλῆς τῆς μεραρχίας Χαϊρῆ.

Ἡ τέως 2α ταξιαρχία τῆς μεραρχίας Νεσσὰτ, μετὰ τὴν διέλευσιν τοῦ πυροβολικοῦ, θὰ μεταβῇ, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ συνταγματάρχου Σαβὶτ βέη, εἰς Χατζῆ Ὀμὲρ, ὡς ἐφεδρεία τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τοῦ στρατοῦ.

5ον Ἐντολὴ τῶν φαλάγγων Χαϊρῆ καὶ Νεσσὰτ διὰ τὴν 17ην εἶναι ἡ κατάληψις τῶν προκεχωρημένων θέσεων, ἃς ὁ ἐχθρὸς κατέχει ἐν τῇ πεδιάδι, νὰ βάλωσι κατὰ τῆς κυρίας αὐτοῦ θέσεως δι' ἰσχυροῦ πυρὸς πυροβολικοῦ καὶ νὰ προσελκύσωσι τὴν προσοχὴν τῶν πλειοτέρων ἀντι-

πάλων δυνάμεων. Ἐὰν ὁ ἐχθρὸς καταδειχθῇ ἀσθενής, ἢ ἂν ἤθελε τραπῇ εἰς ὑποχώρησιν, δέον νὰ καταδιωχθῇ ζωηρῶς.

6ον Ἐκ τῆς μεραρχίας Χαμδῆ πασᾶ (6ης) ἡ ταξιαρχία Χασὰν θὰ βαδίσῃ πρὸς τὸν Τσατμᾶν διὰ Ρίζι, καὶ ἡ ταξιαρχία Μασχὰρ θὰ βαδίζῃ πρὸς Κιτίκι διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἄνω Τσατερλῆ.

7ον Ἡ μεραρχία Μεμδοὺχ (3η) θὰ βαδίσῃ πρὸς Κοτσελὶ εἰς δύω φάλαγγας, ὧν ἡ μὲν δι' Ἄνω Τσατερλῆ καὶ ἡ ἑτέρα ὀλίγον πλέον πρὸς ἀνατολάς.

8ον Αἱ πρωτοπορεῖαι τῶν δύω ἐσχάτως μνημονευθεισῶν μεραρχιῶν θ' ἀναχωρήσωσιν εἰς τὰς 5 π.μ. Εἶναι σπουδαῖον, ὅπως, κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς 17ης, ὦσι κατειλημμένα τὰ πρὸς βορρᾶν τοῦ Τσατμᾶ ὑψώματα καὶ αἱ θέσεις Κιτίκι καὶ Κοτσελί. Ἅμα ὡς ἡ δεξιὰ πτέρυξ τοῦ στρατοῦ ἐμπλακῇ εἰς ἰσχυρὸν ἀγῶνα αἱ 3 καὶ 6 μεραρχία δέον νὰ προσβάλωσι ζωηρῶς καί, ἂν ὑποχωρήσῃ ὁ ἐχθρός, νὰ καταδιώξωσιν αὐτὸν ἄνευ ἀναβολῆς.

Ἡ 3η μεραρχία θέλει ἐπιτηρῇ δι' ἑνὸς τάγματος, ὅπερ πρὸς τοῦτο θὰ ἐκλέξῃ κατάλληλον θέσιν εἰς τὰ πέριξ τοῦ Δερελῆ, τὰς ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Τσαναρλῆ προσελεύσεις, ἐπίσης δὲ καὶ τὸ μεραρχιακὸν ἱππικόν, ὅπερ ἀπόψε θὰ λάβῃ ἐνίσχυσιν 50 ἵππων, θ' ἀνιχνεύσῃ μέχρι τῆς 3ης πρωϊνῆς ὥρας πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Βελεστίνου καὶ τοῦ Ἁλμυροῦ. Τέλος, εἰ δυνατόν, θ' ἀποστείλῃ μίαν φάλαγγα ἐθελοντῶν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ διασέλλου τῆς Φούρκας.

9ον Ἡ μεραρχία Χαϊδὲρ (4η) θ' ἀφίσῃ μίαν ταξιαρχίαν ἐν Φαρσάλοις καὶ εἰς τὰς 5 π. μ. θὰ διευθύνῃ τὴν ἑτέραν πρὸς τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν ἀπὸ Ἄνω Τσατερλῆ καὶ Κάτω Τσατερλῆ, ἥτις εὑρίσκεται τέσσαρα χιλιόμετρα πρὸς ἀνατολὰς τῶν Φαρσάλων. Ἐνταῦθα ἡ ταξιαρχία, ἥτις θ' ἀποτελῇ τὴν ἐφεδρείαν τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τοῦ στρατοῦ, θ' ἀναμείνῃ διαταγάς.

Τὸ τάγμα Θεσσαλονίκης τῆς ταξιαρχίας ταύτης θ' ἀνέλθῃ ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Τεκκὲ πρὸς φύλαξιν τῶν ἀπὸ Φαρσάλων εἰς Λάρισσαν ὁδῶν.

10ον Αἱ μεραρχίαι 6η καὶ 3η, ἀφιχθεῖσαι ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐπὶ τῆς γραμμῆς «ὑψόμετρον 790-Κοτσελὶ» θὰ συγκεντρωθῶσιν ἐπὶ θέσεως, ἐπιτρεπούσης αὐταῖς ν' ἀντιτάξωσιν ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, καί, περιστάσεως τυχούσης, νὰ προχωρήσωσι πρὸς ἐπίθεσιν.

Ἅπαντες οἱ διοικηταὶ στρατευμάτων εἰσὶν ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν τούτων. Ὅτε δὲ βραδύτερον αἱ δύω μεραρχίαι θὰ βαδίζωσι μετὰ τῶν ταξιαρχιῶν αὐτῶν παραπλεύρως ἀλλήλων, δύνανται νὰ σχηματίσωσιν ὀπισθοφυλακὴν ἐξ ἑνὸς ἢ δύω ταγμάτων.

11ον Ἡ μεραρχία ἱππικοῦ θὰ ἐκκινήσῃ εἰς τὰς 4 π. μ. διὰ Χατζηόμερ καὶ Τσιόμπα καὶ θ' ἀποστείλῃ ἀναγνωρίσεις πρὸς Δημοκόν.

Ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς μάχης θὰ τοποθετηθῇ ὄπισθεν τῆς 1ης μεραρχίας καὶ θὰ ἐπιβλέπῃ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ τοῦ στρατοῦ. Πρὶν ἡ ἀναχώρησῃ ἐκ τοῦ στρατοπέδου, θ' ἀποστείλῃ περιπολίας ἀξιωματικῶν πρὸς τὰς διευθύνσεις Ρίζι, Τσιόμπα καὶ Καραλάρ. Αἱ εἰδήσεις, ἃς ἤθελον κομίσει, θ' ἀποστέλλωνται συγχρόνως εἰς τὴν μεραρχίαν Χαϊρῆ καὶ εἰς τὸ Ἀρχηγεῖον τοῦ Στρατοῦ. Σήμερον τὸ ἑσπέρας ἀποσταλήσεται εἰς τὴν 3ην μεραρχίαν εἰς Δερελῆ μία ἴλη, δυνάμεως 50 ἵππων.

12ον Αἱ ἔφιπποι πυροβολαρχίαι θὰ μείνωσι παρὰ τῇ ταξιαρχίᾳ Σχεῒτ Βέη τῆς 2ας μεραρχίας.

13ον Σχηματισθήσεται ἐν Φαρσάλοις, τὸ ταχύτερον, ὄρχος πυροβολικοῦ μετὰ τριάκοντα βολῶν κατὰ τηλεβόλον.

Ἕκαστον τάγμα τῆς πρωτοπορείας θ' ἀκολουθῆται ὑπὸ ὑποζυγίων μετὰ φυσιγγίων. Τὰ φέροντα πυρομαχικὰ πεζικοῦ κτήνη ἑνωθήσονται εἰς τὴν οὐρὰν τῶν σχετικῶν συνταγμάτων.

Αἱ λοιπαὶ φάλαγγες πυρομαχικῶν ἀναχωρήσουσι μίαν ὥραν μετὰ τὰς σχετικὰς μεραρχίας.

Ἡ φάλαγξ πυρομαχικῶν τῆς ἐφεδρείας πυροβολικοῦ ἑνωθήσεται μετ' ἐκείνης τῆς μεραρχίας Νεσσάτ.

14ον Αἱ ἀποσκευαὶ καὶ αἱ σκηναὶ θὰ μείνωσιν ἐν τοῖς στρατοπέδοις μέχρι νεωτέρας διαταγῆς.

Τὰ στρατεύματα θὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν τρεῖς μερίδας διπυρίτου καὶ ἐν ἀνάγκῃ ὄρυζαν καὶ ἄλευρον ἀραβοσίτου.

15ον Τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ὀπτικοῦ τηλεγράφου τῆς 2ας μεραρχίας παραδοθήσονται εἰς τὴν 1ην.

Αὕτη καὶ ἡ 6η μεραρχία τεθήσονται ἐν συγκοινωνίᾳ μετὰ τοῦ κεντρικοῦ ὀπτικοῦ σταθμοῦ τοῦ Ἀρχηγείου Στρατοῦ.

16η Τὸ Ἀρχηγεῖον Στρατοῦ θὰ ἐκκινήσῃ ἐκ Τεκκὲ τῇ 5 π. μ. καὶ θ' ἀκολουθήσῃ τὴν φάλαγγα Νεσσάτ. (1)

(1) Ἐν τῇ διαλέξει του ὁ ὑπολοχαγὸς Μεχμὲτ Βέης ἀναφέρει τὰ ἑξῆς. «Διάφορα σημεῖα τῆς διαταγῆς ταύτης, ὡς π. χ. ἡ διάταξις περὶ καταδιώξεως τοῦ ἐχθροῦ ἐν περιπτώσει ὑποχωρήσεως καὶ ἡ σύστασις τῆς συγκεντρώσεως καὶ ἀμοιβαίας ὑποστηρίξεως τῶν μεραρχιῶν, φαίνονται περιτταί. Ἀνάγκη ἐν τούτοις νὰ ἐνθυμηθῇ τις ὅτι τὸ ἡμέτερον Ἀρχηγεῖον ὤφειλε νὰ παλαίσῃ κατὰ δυσχερειῶν, αἵτινες ἐν ἄλλοις στρατοῖς δὲν ὑφίστανται. Ὄντως, οἱ ἡμέτεροι ἀνώτατοι ἀρχηγοί, καὶ ἰδίως ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, δὲν ὤφειλον μόνον νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸ νὰ διοικῶσιν, ἀλλ' ὤφειλον ἔτι καὶ νὰ ἐξηγῶσι καὶ νὰ διδάσκωσι, καὶ μόνον οὕτω πράττοντες κατώρθουν νὰ προφυλαχθῶσιν ἀπὸ μοιραίων παρεξηγήσεων.»

Ὁ Μεχμὲτ σημειοῖ εἶτα τὰς ἀκολούθους παρατηρήσεις τοῦ Φὸν δὲρ Γκόλτς «Ἐν τῇ διαταγῇ ταύτῃ λείπει ἡ βραχυλογία τοῦ Μόλτκε, ἥτις, ἐν τούτοις, ἀντὶ νὰ βοηθήσῃ, ἤθελε καταστήσει αὐτὴν ἀκατανόητον. Διατρέχων τις τοιαύτας διαταγάς, ἐννοεῖ ἀμέσως τὴν σπουδαιότητα τῆς ὁμοιομόρφου ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀρχηγῶν ἐν τῇ διοικήσει τῶν στρατευμάτων, ὡς καὶ τοὺς κινδύνους, οἵτινες ἠδύναντο νὰ προέλθωσιν ἐκ τῆς ἐλλείψεως αὐτῆς» (σελ. 181 προμνημονευθέντος ἔργου).

Κατὰ τὸν Φὸν δὲρ Γκόλτς οἱ Τοῦρκοι ἠρίθμουν κατὰ τὴν μάχην 40800 ὅπλα, 1200 σπάθας καὶ 168 τηλεβόλα· εἰς ἕκαστον στρατιώτην ἀναλογοῦσιν 350 φυσίγγια καὶ εἰς ἕκαστον πυροβόλον 100 βολαί.

Μάχη τῆς πρώτης ἡμέρας-5/17 Μαΐου.

Ἐπιχειρήσεις τῆς τουρκικῆς δεξιᾶς πτέρυγος. Ἡ μεραρχία Νεσσὰτ ἀφίκετο εἰς τὰς 9 π. μ. εἰς τὰ παρὰ τὸ Ἰάσι (Γυναικόκαστρον) ὑψώματα, καί, μὴ βλέπουσα ἔτι εἰς τὸ δεξιόν της τὴν μεραρχίαν Χαϊρῆ, ἔστη, ἵν' ἀναμείνῃ αὐτὴν καὶ τὴν ἀφήσῃ νὰ ὑπερβῇ κατὰ ἓν χιλιόμετρον, ὡς διέτασσεν ἡ διαταγὴ ἐπιχειρήσεων.

Ἡ τελευταία αὕτη μεραρχία, ἀπωλέσασα χρόνον πρὸς ἐπίταξιν τροφίμων ἐν τοῖς συναντηθεῖσι χωρίοις, ἀφίκετο (ἡ κεφαλὴ αὐτῆς) πλησίον τοῦ Μπεκρηλὲρ μόνον περὶ τὰς 10 π μ., καθ' ἣν ἀκριβῶς ὥραν ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἀφίκετο εἰς Ἰάσι καὶ ἀντελήφθη μετὰ δυσαρεσκείας τῆς βραδείας προελάσεως τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τοῦ στρατοῦ. Ἀμέσως ὁ Στρατάρχης ἔπεμψε διαταγὴν εἰς τὸν Χαϊρῆν νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν πορείαν του, καὶ διέταξεν αὐτοπροσώπως τὸν Νεσσὰτ νὰ προχωρήσῃ, ὑπενθυμίζων αὐτῷ ὅτι ἡ μεραρχία ἔδει νὰ περιορισθῇ εἰς ἐνέργειαν καθαρῶς ἐπιδεικτικήν.

Ἡ δευτέρα μεραρχία ἀνέλαβεν ἀμέσως τὴν πορείαν. Ἀλλά, μεθ' ἡμίσειαν περίπου ὥραν, ἰδοῦσα ἀκινητοῦσαν τὴν πρώτην, ἔστη ἐκ νέου. Ἀφιχθεῖσα πλησίον τοῦ Τσιόμπα, ἡ πρωτοπορεία τῆς τελευταίας ταύτης μεραρχίας εἶχε γείνῃ δεκτὴ διὰ πυρῶν πεζικοῦ καί, κατ' ἀκολουθίαν, ἅπασα ἡ φάλαγξ εἶχεν ἀνακόψει τὴν προχώρησιν, λαβοῦσα τάξιν μάχης.

Ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς, ὅστις ἐκ τοῦ ὕψους τοῦ Ἰάσι εἶχεν ἴδει ὅτι ἔστησαν ἀμφότεραι αἱ μεραρχίαι, δυσηρεστήθη λίαν. Διεβίβασεν ἀμέσως τὴν διαταγὴν εἰς τὸν Χαϊρῆ ν' ἀπωθήσῃ τὸν ἐχθρὸν διὰ ζωηρᾶς δράσεως μόνης τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς, καὶ τὸ πολὺ διὰ τοῦ πλευρικοῦ ἀποσπάσματος, κατόπιν νὰ προελάσῃ ταχέως κατὰ τῆς Σκάρμιτσας, τὸν δὲ Νεσσὰτ διέταξε ν' ἀναλάβῃ τὴν πορείαν, χωρὶς ν' ἀναμείνῃ ὅπως ὑπερβῇ αὐτὸν ἡ πρὸς δεξιὰ μεραρχία.

Περὶ τὰς 11.30 ἡ 1η μεραρχία, ἀπωθήσασα τοὺς ἀμυνομένους ἐν Τσιόμπα, ἤτοι μίαν πεζὴν ἴλην, ἐπανέλαβε τὴν προχώρησιν, ἡ δὲ 2α εὑρίσκετο μετὰ τῆς κεφαλῆς περίπου εἰς τὸ ὕψος τοῦ Βαρδαλί, ὅτε ἐκ Δομοκοῦ ἐβλήθη ἡ πρώτη βολὴ πυροβόλου κατὰ τῆς ταξιαρχίας νιζάμ, ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἀποστάσεως, ὀκτὼ περίπου χιλιομέτρων, οὐδὲν ἐπέφερεν ἀποτέλεσμα (1). Πράγματι ἡ ταξιαρχία ἐξηκολούθησε βαδίζουσα ἐπὶ μίαν

(1) Ἡ τάξις πορείας τῆς 2ας μεραρχίας εἶχεν ὡς ἀκολούθως·
Μεραρχιακὸν ἱππικόν, ἀπόστασις 600 μ., Κεφαλὴ ἐμπροσθοφυλακῆς (εἷς οὐλαμός), ἀπόστασις 300 μ., Ἐπίλοιπον λόχου τῆς κεφαλῆς, ἀπόστασις 500 μ.,

εἰσέτι ὥραν περίπου, μέχρις οὗ ἔφθασεν εἰς τὸ ὕψωμα «Πέτρα», ὅπερ
κατέλαβεν ὁ λόχος τῆς πρωτοπορείας καὶ ὄπισθεν τοῦ ὁποίου συνηθροίσθη-
σαν τὰ τάγματα νιζὰμ, ἐνῷ περιπολίαι ἱππικοῦ προὐχώρησαν πρὸς ἀνα-
γνώρισιν τῆς ἐχθρικῆς θέσεως.

Μέχρι τῆς 11ης ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἤκουε τὸν κρότον πυροβολισμῶν πρὸς
ἀνατολὰς, ἀλλὰ, καίτοι εἶχον ἱδρυθῆ σταθμοὶ ἀνταποκρίσεως (¹), ἕνεκα
τῆς μεγάλης ἀποστάσεως καὶ τῶν δυσχερειῶν τοῦ ἐδάφους καὶ μετὰ τὴν
1ην μ.μ. ἔτι ὁ Στρατάρχης οὐδεμίαν εἶχε λάβει εἴδησιν περὶ τῶν μεραρ-
χιῶν τῆς ἀριστερᾶς. Φοβούμενος ἀποτυχίαν τοῦ σχεδίου του, ἦν λίαν ἀνή-
συχος, ἐσκέφθη δ' ὅτι ζωηρὰ δρᾶσις πρὸ τοῦ Δομοκοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ
ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀποτρέψῃ τὸν κίνδυνον μὴ οἱ Ἕλληνες συγκεντρώσωσι
δυνάμεις πρὸς τὴν ἑαυτῶν δεξιὰν καὶ συντρίψωσι τὰς μεραρχίας 3ην καὶ
6ην, καὶ ἐπομένως ἔπεμψε τὸν συνταγματάρχην Μαχμοὺτ νὰ διατάξῃ
τὸν Νεσσὰτ νὰ προσβάλῃ ζωηρῶς πρὸ ἑαυτοῦ. Ἀλλ', εἴτε διότι ἡ τοιαύτη
διαταγὴ ἦν ἐν προφανεῖ ἀντιφάσει πρὸς τὰ προηγουμένως διαταχθέντα,
εἴτε διότι δὲν ἐφαίνετο πρὸς δεξιὰ ἡ πρώτη μεραρχία, ἐξ ἧς ἡ δευτέρα
θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ ὑποστήριξιν, ὁ Νεσσὰτ Πασᾶς δὲν ἐτόλμησε νὰ ρίψῃ
τὰ στρατεύματα αὐτοῦ κατὰ τῆς ἀπέναντι αὐτοῦ ἰσχυροτάτης θέσεως καὶ
ἔπεμψε πρὸς τὸν Στρατάρχην τὸν ὑπασπιστὴν τῆς ταξιαρχίας νιζὰμ, Χα-
μὶτ-βέην, ἵνα παραστήσῃ αὐτῷ τὴν κατάστασιν καὶ τῷ ζητήσῃ, ἂν ἐπέ-
μενεν εἰς τὴν προσβολὴν, γραπτὴν διαταγήν.

Περὶ τὰς 3 μ.μ. ὁ Χαμὶτ ἐπέστρεψε μετὰ τῆς γραπτῆς διαταγῆς νὰ
προσβληθῇ τὸ τμῆμα τοῦ ἀντιπάλου μετώπου ἀπὸ Σκαρμίτσης εἰς Πουρ-
νάρι, συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου ἡ ταξιαρχία νιζὰμ ἤρξατο τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς.

Ὁ Νουρῆ Πασᾶς ἀπέσπασε, πρὸ παντὸς, ἓν τάγμα πρὸς ἀριστερὰ,
ἐν τῇ διευθύνσει τοῦ Πετρωτοῦ, ἐξ οὗ τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἐφαί-
νοντο θέλοντα νὰ προχωρήσωσι κατὰ τοῦ πλευροῦ τῆς ταξιαρχίας καὶ
ἐπέτεινεν εἶτα ταύτην πρὸς τὴν πλευρὰν δι' ἑνὸς τάγματος ἐξ ἑκάστου
συντάγματος, τεθέντα ἐν πρώτῃ γραμμῇ. Πρὸς τούτοις ἐτοποθέτησε πρὸς
ἀνατολὰς τοῦ ὑψώματος τὴν εἰς τὴν διάθεσίν του πυροβολαρχίαν καὶ
διέταξε τὴν ἔναρξιν τοῦ πυρὸς πρὸς ὑποστήριξιν τῆς προελάσεως τῆς
ταξιαρχίας. Μετ' ὀλίγον ἔφθασαν ἐν γραμμῇ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν αἱ
ἕτεραι δύο πυροβολαρχίαι.

Ἡ ἐμφάνισις τῆς ταξιαρχίας νιζὰμ ὑπῆρξε τὸ σημεῖον ζωηροτάτου

Τρεῖς λόγοι, μία πυροβολαρχία, εἷς οὐλαμὸς σκαπανέων, ἀπόστασις 600 μ., Κύ-
ριον σῶμα τῆς ἐμπροσθοφυλακῆς (τρία τάγματα, ἀπόσπασμα νοσοκόμων), ἀπό-
στασις 400 μ., Κύριον σῶμα τῆς μεραρχίας (15ον σύνταγμα, ἡ ταξιαρχία Φι-
κρῆ Πασᾶ, δύο πυροβολαρχίαι). Ἐλήφθη ἐκ τῆς διαλέξεως τοῦ Φεσὶδ Βέη.

(¹) Σταθμοὶ ἀνταποκρίσεως ὑπῆρχον εἰς τὰς θέσεις Κάτω-Τσατερλῆ, Ρίζα,
Φάρσαλα, Ὕψωμα Ἰάσι (πρῶτος σταθμὸς Ἀρχηγείου στρατοῦ, διακρινόμενος δι'
εἰδικοῦ σήματος) καὶ Χατζῆ-Ὀμέρ.

πυρὸς πυροβολικοῦ, ἐξ οὗ μεγάλως ὑπέφερον ἰδίως τὰ τάγματα τῆς πρώτης γραμμῆς, ἅτινα τάχιστα ἐδέησε νὰ ἐνισχυθῶσι.

Καταληφθεὶς ἀπροσδοκήτως ἐκ τοῦ πυρὸς τούτου ὁ Ριζᾶ Πασᾶς, ὅστις δὲν εἶχε λάβει γνῶσιν τῶν νέων προθέσεων τοῦ Στρατάρχου, προύχώρησε καί, πληροφορηθεὶς ὅτι ἡ ταξιαρχία Νουρῆ παρεσκευάζετο νὰ προσβάλη, ἀπεφάσισε νὰ ὑποστηρίξη αὐτὴν διὰ τῶν ἐφέδρων πυροβολαρχιῶν, ἃς διέταξε νὰ προχωρήσωσιν ἐν καλπασμῷ. Οὕτω, περὶ τὰς 4 ½ μ.μ., τοὐλάχιστον ἐννέα πυροβολαρχίαι ἦσαν ἐν ἐνεργείᾳ.

Ἀλλά, καίτοι εἶχεν ἤδη παρατάξει ἐν πρώτῃ γραμμῇ πέντε τάγματα, ἡ ταξιαρχία νιζὰμ δὲν κατώρθωσε νὰ προχωρήσῃ. Ὁ Νουρῆ Πασᾶς, βλέπων ἑαυτὸν ἠναγκασμένον νὰ διατάξῃ τὴν συμμετοχὴν ἐν τῇ μάχῃ τῶν δύο τελευταίων ταγμάτων αὐτοῦ, προέτεινεν εἰς τὸν διοικητὴν τῆς μεραρχίας νὰ διατάξῃ τὴν προχώρησιν τῆς ἑτέρας ταξιαρχίας, ὁ δὲ Νεσσὰτ Πασᾶς, κατανοῶν τὸ σοβαρὸν τῆς καταστάσεως, οὐ μόνον συνεκατένευσεν, ἀλλὰ μετέβη καὶ αὐτοπροσώπως πρὸς συνάντησίν της καὶ διέταξεν αὐτὴν ν' ἀναπτυχθῇ ἀριστερόθεν τῆς ταξιαρχίας νιζάμ.

Οὕτω, περὶ τὰς 5 ½ μ.μ. ἅπασα ἡ 2α μεραρχία ἐμάχετο, ἔχουσα δεκατρία τάγματα ἐν πρώτῃ γραμμῇ καὶ τρία ἐν δευτέρᾳ. Ἀλλά, καίτοι ὑποστηριζομένη ὑπὸ πολυαρίθμου πυροβολικοῦ, εὑρίσκετο οὐχ' ἧττον, ἐν θέσει κρισίμῳ, ἕνεκα τοῦ ζωηροῦ πυρὸς τοῦ ἐχθροῦ, καθ' οὗ οὐδὲν εἶχε προκάλυμμα, τῶν ὑψηλῶν στάχυων μόνον ἀποκρυπτόντων τοὺς ἄνδρας. Ὅθεν ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἐπείγουσα ἀνάγκη τῆς συνδρομῆς τῆς 1ης μεραρχίας.

Τὸ κύριον σῶμα τῆς τελευταίας ταύτης μεραρχίας εἶχεν, ἐν τῷ μεταξύ, βαδίσει πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ χωρίου Βελισσιῶτες, τὸ δ' ἀπόσπασμα τῆς πλευροφυλακῆς πρὸς Μασλὶ καὶ Ἀσλανάρ. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο, περὶ τὰς 3 μ.μ. εἶχε προσκρούσει κατὰ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς τῆς ἑλληνικῆς γραμμῆς (γαριβαλδινοί, φιλέλληνες, ἀπόσπασμα Τερτίπη) καί, μετ' ἐπανειλημμένας ἀνωφελεῖς ἐπιθέσεις, ἐδέχθη ἀντεπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ περὶ τὰς 5 μ. μ., ἀπεκρούσθη καὶ κατεδιώχθη ἐπί τινας ἑκατοστύας μέτρων ὑπὸ τῶν γαριβαλδινῶν καὶ φιλελλήνων, οἵτινες δὲν ἀπεμακρύνθησαν περαιτέρω τῆς θέσεως αὐτῆς, ἕνεκα τῆς ἀπειλῆς τοῦ ὀλίγον αὐτῶν ἀπέχοντος τουρκικοῦ ἱππικοῦ, ὅπερ, ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμήν, θὰ ἠδύνατο νὰ προσβάλῃ αὐτοὺς ἐκ τῶν νώτων.

Τὸ κύριον σῶμα, ἀφ' ἑτέρου, τῆς πρώτης μεραρχίας ἐμάχετο νωχελῶς πρὸ τῶν Βελισσιωτῶν ἀπὸ μιᾶς καὶ πλέον ὥρας, ὅτε, τὴν 5 μ. μ. ἔλαβε διαταγὴν νὰ συντρέξῃ τὴν δρᾶσιν τῆς 2ας μεραρχίας, κατευθυνόμενον πρὸς Σκάρμιτσαν. Μὴ δυνάμενος νὰ μετακινήσῃ πρὸς ἀριστερὰ τὰ ἤδη μαχόμενα στρατεύματα, ὁ Χαϊρῆ Πασᾶς ἔπεμψε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ χωρίου ἐκείνου πᾶσαν τὴν ἐφεδρείαν αὐτοῦ, ἤτοι ἓν σύνταγμα.

Ἡ ἐν τῇ μάχῃ συμμετοχὴ αὐτοῦ ἐπέφερε λυσιτελῆ συνδρομὴν εἰς τὴν ταξιαρχίαν Νουρῆ, ἥτις πρὸς τὰς 6 μ. μ., ἔλαβε καὶ ἑτέραν ἰσχυ-

ρὰν συνδρομὴν ἐκ τῆς συμμετοχῆς ἐν τῇ μάχῃ τῶν τριῶν ἐφίππων πυροβολαρχιῶν, αἵτινες, προηγούμεναι τῆς ταξιαρχίας Σεβὶτ-Βέη, ἦλθον καὶ ἐτοποθετήθησαν πρὸς δυσμὰς τοῦ ὑψώματος Πέτρα.

Ἤδη 72 τηλεβόλα, ἐν οἷς 6 ὀβιδοβόλα τῶν 12 ὑφ., ἔβαλον κατὰ τοῦ τμήματος τοῦ ἐχθρικοῦ μετώπου μεταξὺ Πουρνάρι καὶ Σκαρμίτσης. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν δὲν ἐβράδυνε νὰ γίνῃ καταφανές.

Αἱ ἔναντι αὐτῶν ἑλληνικαὶ πυροβολαρχίαι ἔσχον τηλεβόλα τινα καταρριφθέντα, ἓν ὄχημα πυρομαχικῶν ἀνετινάχθη, ἓν τέταρτον τῶν πυροβολητῶν ἐτέθη ἐκτὸς μάχης καί, τέλος, πρὸς τὰς 7 μ. μ., οἱ ὁπλῖται τῆς ταξιαρχίας Ἀντωνιάδου ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰ μᾶλλον προκεχωρημένα χαρακώματα, ἅτινα ἀμέσως κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ ἐπιτιθεμένου.

Κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ἀφίκετο ἐν γραμμῇ ἡ ταξιαρχία Σεβὶτ Βέη, ἧς ὁ στρατάρχης εἶχε διαταξει τὴν προχώρησιν, πρὸς πλήρωσιν τοῦ ἐπικινδύνου κενοῦ, τοῦ ὑφισταμένου μεταξὺ τῶν μεραρχιῶν Νεσσὰτ καὶ Χαϊρῆ.

Μετὰ μίαν ὥραν, ἤτοι εἰς τὰς 8 μ. μ., τὸ πῦρ εἶχε σχεδὸν ἐντελῶς καταπαύσει ἐφ' ὅλου τοῦ μετώπου.

Ἐπιχειρήσεις τῆς ἀριστερᾶς τουρκικῆς πτέρυγος. Ἐκ τῶν δύο φαλάγγων τῆς 6ης τουρκικῆς μεραρχίας, ἡ πρώτη συμμετασχοῦσα τῆς μάχης ὑπῆρξεν ἡ πρὸς ἀνατολὰς (2α ταξιαρχία τοῦ Μαχζὰρ Πασᾶ, μετὰ δύο πεδινῶν πυροβολαρχιῶν), ἥτις, διερχομένη πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἄνω Τσατερλῆ, ὤφειλε νὰ διευθυνθῇ πρὸς Κιτίκι. Εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἄνω ρηθέντος χωρίου προσέκρουσε, περὶ τὴν 8 π. μ., πρὸς τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα. Ἦσαν τὰ προκεχωρημένα φυλάκια τοῦ τάγματος τοῦ 4 συντάγματος, ὅπερ εἶχε τοποθετηθῆ πρὸς βορρᾶν τοῦ διασέλλου τοῦ Κιτίκι. Ταῦτα, κατὰ πρῶτον, εἶτα δὲ τὸ τάγμα, ἀντεμετώπισαν τὴν ταξιαρχίαν Μαχζὰρ μέχρι τῆς 3 μ. μ., καθ' ἣν ὥραν τὸ τάγμα ὑπεχώρησε πρὸς τὸ διάσελλον, ἐξ οὗ ἐξεδιώχθη μετὰ ἡμίσειαν ὥραν.

Ἡ ἑτέρα φάλαγξ (1η ταξιαρχία τοῦ Χασὰν Πασᾶ, μετὰ μιᾶς ὀρεινῆς πυροβολαρχίας) ἀφίκετο περὶ τὰς 8 μ. μ. εἰς Ρίζι καὶ μετὰ ἡμίσειαν ὥραν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Πάτωμα, ὅθεν ἐφαίνοντο εὐκρινέστατα τὰ στρατεύματα, τὰ κατέχοντα τὰς ἀπέναντι κορυφὰς τοῦ Κανέστατα τὰ στρατεύματα, τὰ κατέχοντα τὰς ἀπέναντι κορυφὰς τοῦ Κασιδιάρη, ἅτινα ὑπελογίσθησαν εἰς δύο τάγματα. Συναθροισθείσης τῆς ταξιαρχίας ἐπὶ τῆς εὐρείας κορυφῆς τοῦ ὄρους Πάτωμα περὶ τὴν 10ην π. μ., ὁ Χασὰν Πασᾶς ἤρξατο προχωρῶν καὶ πέντε ὥρας βραδύτερον κατώρθωσε ν' ἀποδιώξῃ τοὺς ὀλίγους ἑλληνικοὺς λόχους, οὓς εἶχεν ἀντιμετώπους, καὶ οἵτινες ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γερακλῆ.

Οὕτω λοιπὸν κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ὥραν, αἱ δύο τουρκικαὶ φάλαγγες προυχώρουν πρὸς τὰ σημεῖα, τὰ ὁρισθέντα αὐταῖς διὰ τῆς διαταγῆς ἐπιχειρήσεων. Διενυκτέρευσαν ἐν Τσατμᾶ καὶ Καρατζάλι, ἄνευ

τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, αἵτινες μὴ δυνάμεναι νὰ ὑπερβῶσι τὸ διάσελλον τοῦ Κιτίκι, εἶχον ἀποσταλῆ ὀπίσω εἰς Φάρσαλα.

Καὶ ἡ μεραρχία Μεμδοὺχ (3η), ἕνεκα τοῦ δυσβάτου τοῦ ἐδάφους, ἠναγκάσθη νὰ στερηθῇ τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν της ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐνάρξεως τῆς μάχης. Περὶ τὰς 10 π. μ. αὕτη ἀφίχθη εἰς δύω φάλαγγας εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς περίπου χιλιομέτρου ἀπὸ Κοτσελί, ὅτε ἐγένετο δεκτὴ διὰ πυκνοῦ πυρὸς πεζικοῦ ὑπὸ τοῦ 7ου τάγματος τῶν εὐζώνων. Τὸ γενναῖον τοῦτο τάγμα, καταλαμβάνον τρεῖς διαδοχικὰς θέσεις, ἠδυνήθη μόνον του ν' ἀντιστῇ εἰς τὰς δυνάμεις τῆς μεραρχίας Μεμδοὺχ μέχρι τῆς 2 μ. μ., καθ' ἣν ὥραν, ἀπὸ τῆς καταληφθείσης θέσεως βορειοανατολικῶς τοῦ Καρατζάλι, ἀπεσύρθη εἰς Βοῦζι. Εἰς ὑποστήριξιν αὐτοῦ προὐχώρησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ συνταγματάρχου Μαστραπᾶ ἓν σύνταγμα πεζικοῦ καὶ μία ὀρεινὴ πυροβολαρχία, ἀλλὰ τὰ στρατεύματα ταῦτα δὲν εἶχον σχεδὸν φθάσει, οὐδὲ κἂν εἰς Καρατζάλι, ὅτε, ἄνευ ἑτέρου, ἐπέστρεψαν εἰς Βοῦζι μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν εὐζώνων».[1] Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν, οὐ μακρὰν τοῦ τελευταίου τούτου χωρίου, ὁ συνταγματάρχης Μαστραπᾶς συνήντησεν ἓν τάγμα καὶ μίαν πυροβολαρχίαν τῆς γενικῆς ἐφεδρείας, ἅτινα ὁ Διάδοχος τῷ εἶχε πέμψει εἰς ἐνίσχυσιν. Ἀλλ' οὐδ' ἡ παρουσία τῶν στρατευμάτων τούτων ἔπεισαν αὐτὸν νὰ προχωρήσῃ ἐκ νέου κατὰ τοῦ Καρατζάλι, καίτοι ὁ ἐχθρὸς δὲν ἐφαίνετο καὶ εἶχε πρὸ αὐτοῦ ὥρας τινὰς πρὸ τῆς ἑσπέρας.

Ἡ μεραρχία Μεμδοὺχ Πασᾶ διενυκτέρευσεν ἐν Ντινόμπασι.

Δευτέρα ἡμέρα—6/18 Μαΐου.

Ὅτε τὸ σκότος ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν μάχην πρὸ τοῦ Δομοκοῦ, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἠγνόει τ' ἀποτελέσματα τῆς δράσεως τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος. Μολοντοῦτο ἐκοινοποίησε τὰς διὰ τὴν ἐπιοῦσαν διαταγάς, καθ' ἃς αἱ 3η καὶ 6η μεραρχίαι καὶ ἡ ἔφεδρος ταξιαρχία τῆς 4ης ὤφειλον εἰς τὰς 3 π. μ. ν' ἀναλάβωσι τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ δεξιοῦ πλευροῦ καὶ νώτων τῶν Ἑλλήνων, αἱ δὲ 1η καὶ 2α μεραρχίαι νὰ προσβάλωσι κατὰ μέτωπον.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος, ἀνησυχῶν διὰ τὴν σοβαρὰν ἀπειλήν, τὴν διευθυνομένην κατὰ τῆς γραμμῆς ὑποχωρήσεως ἐκ τῶν προόδων τῆς ἀριστερᾶς τουρκικῆς πτέρυγος, παρέστησεν εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἣν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην εἶχε κρατήσει ἐνήμερον τῶν προόδων τῆς μάχης[2], ὅτι ἔκρινεν ἐπικινδυνωδέστατον νὰ παραμείνῃ περαιτέρω.

---

[1] Περίληψις Ἐπισημ. Ἑλλ. Ἔκθεσις σελ. 152.
[2] Ἐπισημ. Ἑλλ. Ἔκθεσις σελ. 425.

έν τῇ θέσει ταύτῃ, καὶ ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην του, ἦν ἐπάναγκες νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς τὴν Ὄθρυν. Διὰ τηλεγραφήματος τῆς 9 μ. μ. τῆς κυβερνήσεως πληροφορησάσης αὐτὸν ὅτι ἐνέκρινε τὴν πρότασιν, ὁ Διάδοχος διέταξεν ἵνα «κατὰ τὴν νύκτα ὁ στρατὸς μεταβῇ πρὸς κατάληψιν τῆς δευτέρας προορισθείσης γραμμῆς ἀντιστάσεως ἐπὶ τῆς Ὄθρυος» (¹).

Ἡ ὑποχώρησις ἤρξατο τὸ μεσονύκτιον ἐκ μέρους ἁπασῶν τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, συνοδευομένων ὑπό τινων ἰλῶν. Ὁ Διοικητὴς τοῦ 3ου συντάγματος πυροβολικοῦ, ὑφ' οὗ τὰς διαταγὰς ἐτέθησαν, ἐνετάλη ὑπὸ τοῦ Διαδόχου νὰ καταλάβῃ δι' αὐτῶν καταλλήλους θέσεις ἐπὶ τῆς διαβάσεως Φούρκας, ἵνα «τὰ λοιπὰ στρατεύματα δυνηθῶσιν εὐχερῶς καὶ ἀσφαλῶς νὰ καταλάβωσι τὴν σπουδαίαν ταύτην θέσιν(²)». Τὸ λοιπὸν τοῦ στρατοῦ ἐτέθη εἰς κίνησιν δύω ὥρας βραδύτερον, ἡ πρώτη μεραρχία διὰ τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ Λαμίας καὶ τῆς ἡμιονικῆς Βοῦζι-Χάνι Παλαμᾶ κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὴν διάβασιν Φούρκας, ἡ δευτέρα πρὸς ἄλλας τινας τοποθεσίας ἐπὶ τῆς Ὄθρυος δυτικώτερον τῆς διαβάσεως ταύτης, καὶ ἀκριβέστερον, εἰς Μαχλούκαν ἡ ταξιαρχία Ἀντωνιάδου, εἰς Γιανιτσοῦ ἡ ταξιαρχία Κακλαμάνου, τὸ ἀπόσπασμα Τερτίπη, οἱ Γαριβαλδινοὶ καὶ οἱ Φιλέλληνες.

Τῇ 4ῃ πρωϊνῇ ἡ φάλαγξ τοῦ πυροβολικοῦ ἀφίκετο εἰς τὴν εἴσοδον τῆς στενωποῦ, καὶ, ἐνῷ αἱ ἶλαι τῆς συνοδείας ἔστησαν, αἱ πυροβολαρχίαι εἰσῆλθον εἰς αὐτὴν, καὶ, μὴ ἀναχαιτισθεῖσαι ἐγκαίρως, ἐξηκολούθησαν ὁδεύουσαι πρὸς Λαμίαν. Εἰς τὰς 7 π. μ. ἤρξαντο ἀφικνούμενα τὰ πρῶτα τμήματα τῆς μεραρχίας Μακρῆ, ἅτινα ἐξηκολούθησαν προσερχόμενα ἐπὶ δύω περίπου ὥρας, καὶ κατηυλίσθησαν ἐντὸς τῆς στενωποῦ, παραπλεύρως τῆς ὁδοῦ.

Περὶ τὴν 8ην, τὸ ἱππικὸν, ὅπερ ἐπεσκόπει καὶ ἀνίχνευε τὸ εὐρὺ ὀροπέδιον, ἀνήγγειλεν ἐχθρικὴν φάλαγγα πλησίον τοῦ Βοῦζι, ἥτις ἐφαίνετο κατευθυνομένη πρὸς Χάνι-Παλαμᾶ. Ἀλλ' ὁ Στρατηγὸς Μακρῆς δὲν ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ λάβῃ οὐδὲν μέτρον, καὶ μόνον βραδύτερον, περὶ μεσημβρίαν, ἐζήτησε τὰς διαταγὰς τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ. Τοῦ Διαδόχου διατάξαντος τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεραρχίας πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς στενωποῦ, ὁ Μακρῆς διέταξεν εἰς τὰς 2 μ. μ., ὅπως ἡ 1η ταξιαρχία καταλάβῃ τὰ πρὸς δυσμὰς ὑψώματα, ἡ δὲ δευτέρα τὰ πρὸς ἀνατολὰς τῆς διαβάσεως, ἀποστέλλουσα ἓν σύνταγμα ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἀντίνιτσα.

Ἀπατηθέντες ἐκ τῶν πυρῶν τῶν καταυλισμῶν, ἀφεθέντων ἀνημμένων, οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀντελήφθησαν τὴν ὑποχώρησιν τῶν Ἑλλήνων,

(¹) Περίληψις Ἐπισημ. Ἑλλ. Ἔκθεσις σελ. 159.
(²) Περίληψις Ἐπισημ. Ἑλλ. Ἔκθεσις σελ. 167.

εἰμὴ μόνον τὴν πρωΐαν, ὅτε ἡτοιμάσθησαν πρὸς ἐπανάληψιν τῆς μάχης. Αἱ μεραρχίαι 1η καὶ 2α εἰσῆλθον ἀμέσως εἰς Δομοκόν, ἔνθα ἔστησαν, ἡ 6η, βαδίζουσα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ 'Αλχανὶ, εἶδεν ἔτι ἐν ἀποστάσει τὸν ἐχθρὸν, σπεύδοντα ἐν τῇ στενωπῷ τῆς Φούρκας, ἡ δὲ 3η προχωροῦσα πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Δραμάλας, ἀνήγγειλε περὶ τὴν 3ην μ. μ. τὸν ἐχθρὸν ἐν τάξει μάχης εἰς τὴν διάβασιν. Ὁ Μεμδοὺχ Πασᾶς, θεωρῶν οὐχὶ πολυαρίθμους τὰς δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων, ἀπεφάσισε νὰ τοὺς προσβάλῃ. Οὕτω περὶ τὰς 4 μ. μ. ἤρξατο μάχη, εἰς ἣν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων συμμετέσχον καὶ τμήματα τῆς 3ης μεραρχίας, διαρκέσασα μέχρι δύσεως ἡλίου καὶ καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες διετήρησαν τὰς θέσεις των. Ἀλλὰ «περὶ ὥραν 9.30 μ. μ. ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ὁ διοικητὴς τῆς μεραρχίας διέταξεν ὅπως τὴν ἐπερχομένην πρωΐαν ἅπαντα τὰ ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτώμενα στρατιωτικὰ σώματα ὑποχωρήσωσιν εἰς Λαμίαν». Ἡ ὑποχώρησις ἤρξατο εἰς τὰς 4.30 καί, παρὰ τὴν ἐναντίαν διαταγὴν τοῦ Διαδόχου, «(¹)ὁ στρατηγὸς Μακρῆς ἐξηκολούθησεν ὑποχωρῶν.»

Κατὰ τὴν διήμερον μάχην αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων ἀνῆλθον εἰς 600 ἄνδρας περίπου, φονευθέντας καὶ πληγωθέντας, τῶν δὲ Τούρκων εἰς 1210.

Οἱ στρατιωτικοὶ συγγραφεῖς, οἱ γράψαντες περὶ τῆς ἐκστρατείας ταύτης, ὁμοφώνως ἀναγνωρίζουσιν ὅτι τὸ σχέδιον τοῦ Ἐτὲμ Πασᾶ διὰ τὴν ἐν Δομοκῷ μάχην ἦν ἁπλοῦν καὶ λογικὸν καὶ ὅτι ἦν λίαν ἐπιτυχὴς ἡ ἐκλογὴ τῆς πρὸς κύκλωσιν πτέρυγος. Πράγματι δὲ, ἐνεργοῦντες κατὰ τῆς δεξιᾶς τῶν Ἑλλήνων, οἱ Τοῦρκοι εἶχον τὸ πλεονέκτημα νὰ ὑποκρύπτωσιν ἐπὶ μακρότερον τὰς προθέσεις αὐτῶν καὶ νὰ φθάσωσι ταχύτερον πρὸς τὴν γραμμὴν ὑποχωρήσεως τοῦ ἐχθροῦ. Δὲν ἐννοοῦμεν διὰ τῶν ἀνωτέρω ν' ἀποκλείσωμεν τὸ δυνατὸν τῆς ἐνεργείας κατὰ τῆς ἑτέρας πλευρᾶς, ἣν μεγάλως διευκολύνει ἡ κοιλὰς τοῦ Πενταμύλη, ἀλλὰ, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐνεργείας ταύτης, δέον νὰ δύναταί τις νὰ φθάσῃ ἀπαρατήρητος μέχρι τῆς εἰσόδου αὐτῆς, τοῦθ' ὅπερ ἀπῄτει τὴν ἐκ μεγάλης ἀποστάσεως ἔναρξιν τῆς κινήσεως. Ἡ ἰδέα τῆς δράσεως κατὰ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ ἐχθροῦ ἀπησχόλησε τὸν τοῦρκον Στρατάρχην διαρκούσης τῆς μάχης, ὅτε, περὶ τὴν 1 μ. μ. ἀμφέβαλλεν ἂν αἱ 3η καὶ 6η μεραρχίαι θὰ ἐπετύγχανον τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐντολῆς των, δὲν ἐπραγματοποίησε δ' αὐτὴν τῇ συμβουλῇ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἐπιτελείου του, οἵτινες τῷ ὑπέδειξαν ὅτι ἡ μετακίνησις τῆς 1ης μεραρχίας πρὸς τὸ Τσαμάσι, γενομένη ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ, θὰ παρετηρεῖτο ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐγκαίρως θ' ἀπέκρουε τὴν ἀπειλήν. Ἐὰν ἤθελε νὰ δράσῃ κατὰ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τῶν Ἑλλήνων, εἴτε νὰ δοκιμάσῃ τὴν κύκλωσιν ἀμφοτέρων τῶν πτερύγων, ὁ Στρατάρχης θὰ ἠδύνατο λίαν καταλλήλως

(¹) Περιλ. ἐν σελ. ἐκθ. 167.

νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ εἰς Τρίκκαλα ἀπεσπασμένα τάγματα, ἅτινα, προερχόμενα ἀπὸ βορειοδυτικῆς διευθύνσεως, θὰ ἠδύναντο εὐχερέστερον νὰ φθάσωσιν ἀπαρατήρητα μέχρι τῆς εἰσόδου τῆς κοιλάδος τοῦ Πενταμύλη.

Παρ' ὅλα τὰ πλεονεκτήματα τοῦ σχεδίου τούτου, οἱ Ἕλληνες ἠδυνήθησαν νὰ διεκφύγωσιν, ἕνεκα τῶν ἐλαττωματικῶν διατάξεων τοῦ ἀρχηγείου καί, ἔτι μᾶλλον, ἕνεκα τῆς ἐλαττωματικῆς ἡγεσίας τῶν μεραρχιῶν τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος.

Πράγματι, ἐπαναλαμβάνων τὸ λάθος τῶν Φαρσάλων, ὁ Ἐτὲμ Πασᾶς ἀνεχώρησεν ἐκ τῆς προκαταλήψεως ὅτι ἐν μιᾷ μόνῃ ἡμέρᾳ δὲν θὰ ἦν δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ ἡ ἐνέργεια, καί, κατ' ἀκολουθίαν, ὑπέδειξεν εἰς τὰς μεραρχίας ταύτας δευτερεύοντας ἀντικειμενικοὺς σκοπούς.

Οἱ δύω μέραρχοι θὰ ἠδύναντο νὰ διορθώσωσι τὸ λάθος τοῦ ἀρχιστρατήγου, ἐὰν ἐνεπνέοντο ὑπὸ πνεύματος πεφωτισμένης πρωτοβουλίας, ἤτοι, ἐὰν ἔθετον ὡς σκοπὸν ἑαυτῶν τὸ τελικὸν σημεῖον, περὶ οὗ δὲν ἔλειπεν ὑπόδειξίς τις ἐν τῇ διαταγῇ ἐπιχειρήσεων, ἀλλ', ἀντὶ τούτου, ἠρκέσθησαν εἰς τὴν ἐπίτευξιν τῶν μνημονευθέντων δευτερευόντων ἀντικειμενικῶν σκοπῶν. Τοῦτο ὀφείλεται ἐν μέρει εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ μεραρχίαι προὐχώρουν λίαν βραδέως, ἰδίως ἡ 3η, ἥτις ἐπέτρεψε νὰ τὴν ἀπασχολήσῃ κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας ἓν μόνον τάγμα, καί, ἐν μέρει, εἰς τὸ ὅτι, οὔτε ὁ Μεμδοὺχ, οὔτε ὁ Χαμδῆ, ἠννόησαν ἀμέσως τὰ μεγάλα πλεονεκτήματα, ἅτινα θὰ προσεπορίζοντο ἐξ ἐπικαίρου καὶ ταχείας προχωρήσεως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς διαβάσεως τῆς Φούρκας. Οἱ μέραρχοι οὗτοι, βλέποντες πλησιάζουσαν τὴν ἑσπέραν, δὲν ἐτόλμησαν νὰ προχωρήσωσι πέραν τῶν θέσεων, τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ διαταγῇ τοῦ στρατάρχου, ἐκ λάθους ἰδίως τῆς σχολῆς ἐν ᾗ εἶχον ἐκπαιδευθῇ, ἥτις οὐδεμίαν ἐπιτρέπει πρᾶξιν πρωτοβουλίας. Ἡ πρᾶξις τοῦ Ριζᾶ Πασᾶ, ὅστις, ἄνευ ἀνωτέρας διαταγῆς, διέταξε τὴν προχώρησιν καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν μάχην ὁλοκλήρου τῆς ἐφεδρείας πυροβολικοῦ, εἶναι σπανία ἐξαίρεσις, ἥτις ἐξηγεῖται, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ νέος οὗτος στρατηγὸς εἶχε συμπληρώσει τὰς σπουδὰς αὐτοῦ ἐν Γερμανίᾳ, ἔνθα, ἐπί τινα ἔτη, εἶχεν ὑπηρετήσει ἐν τῷ πυροβολικῷ.

Ὁπωσδήποτε ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι, σχετικῶς πρὸς τὴν προηγουμένην ἐν Φαρσάλοις μάχην, ἐν ταύτῃ παρατηρεῖται σημαντικὴ πρόοδος, καὶ ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχηγείου, ὅσον ἀφορᾷ τὰς προπαρασκευαστικὰς διατάξεις καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς μάχης, καὶ γενικῶς, ἐκ μέρους τῶν διοικητῶν τῶν μεραρχιῶν, ἔν τε τῇ διοικήσει τῶν στρατευμάτων καὶ ἐν τῇ ἀκριβεῖ κατανοήσει τῶν διαταγῶν τοῦ Στρατάρχου. Δὲν παρετηρήθησαν, πράγματι, λάθη, οἷα τὸ τῆς μεραρχίας Χαΐρῆ ἐν Φαρσάλοις, καίτοι, καὶ ἐν Δομοκῷ, ἕνεκα τῆς ἐπιβληθείσης ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχηγείου διευθύνσεως, μᾶλλον ἴσως ἢ ἐκ λάθους τοῦ μεράρχου, ἡ μεραρχία αὕτη ἐπέδειξεν ἐπί τινα χρόνον δρᾶσιν διστακτικήν. Πράγματι, ὅτε αὕτη ἤρ-

ξατο μαχομένη πρὸ τοῦ Τσιόμπα, ὁ Στρατάρχης τῇ διεβίβασε τὴν διαταγὴν νὰ ἐπιταχύνῃ μετὰ σπουδῆς τὸ βῆμα καὶ νὰ βαδίσῃ κατὰ τῆς Σκαρμίτσης. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ διαταγῇ ἐπιχειρήσεων ἐλέγετο ὅτι αὕτη ὤφειλε νὰ διευθυνθῇ διὰ τοῦ κυρίου σώματος πρὸς Σκάρμιτσαν καὶ πρὸς Βελισιῶτες, διὰ δὲ τοῦ πλευρικοῦ ἀποσπάσματος ἔτι μᾶλλον πρὸς δυσμάς, ὁ Χαϊρῆ Πασᾶς ἐθεώρησεν ὅτι ὤφειλε πάντοτε νὰ βαδίσῃ πρὸς Βελισιῶτες. Συνέβη δ' ἐν τῇ πράξει ὅτι ἡ μεραρχία ἠναγκάσθη νὰ βαδίσῃ μᾶλλον πρὸς Βελισιῶτες ἢ πρὸς Σκάρμιτσαν, ἐκ τούτου δὲ προῆλθεν ἐπικίνδυνον κενὸν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς δευτέρας μεραρχίας, κενὸν πληρωθὲν εἶτα διὰ τῆς παρενθέσεως, κατὰ πρῶτον τοῦ ἐν ἐφεδρείᾳ συντάγματος τῆς μεραρχίας Χαϊρῆ καὶ εἶτα τῆς ἐν ἐφεδρείᾳ ταξιαρχίας τῆς δεξιᾶς πτέρυγος. Ἅπαντα τὰ λάθη ταῦτα θ' ἀπεφεύγοντο καὶ θὰ ἐξησφαλίζετο συγχρόνως τελεσφορωτέρα σύμπραξις τῆς 1ης μεραρχίας, ἐάν, ὁριζομένου τῇ μεραρχίᾳ Νεσσὰτ τοῦ ἀπὸ Πουνάρι εἰς Δομοκὸν τομέως τοῦ ἐχθρικοῦ μετώπου, διηυθύνετο ἡ μεραρχία Νεσσὰτ κατὰ τῆς Σκαρμίτσης καὶ τὸ πλευρικὸν αὐτῆς ἀπόσπασμα πρὸς Βελισιῶτες. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὸ μέγα πρὸ τῆς Κάτω Ἀγόριανης ἕλος, ἀντὶ νὰ διαιρέσῃ τὰ στρατεύματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μεραρχίας, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς στήριγμα τῆς δεξιᾶς πτέρυγος.

Ἐκ τῶν λεχθέντων περὶ τοῦ θεάτρου τῶν ἐπιχειρήσεων, καθίσταται δῆλον ὅτι ἡ γραμμὴ τῆς Ὄθρυος ἦν λίαν ἐνδεδειγμένη διὰ μακρὰν ἀντίστασιν καὶ κατ' ἐχθροῦ ἀνωτέρου τὸν ἀριθμόν.

Ἀναμφιβόλως τὸ ὄρος ἐκεῖνο ἀποτελεῖ τὴν ἰσχυροτέραν γραμμὴν ἐμποδίων καὶ ἀμύνης τοῦ ἀβακίου. Ὅθεν ἤθελέ τις νομίσῃ ὅτι ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος θὰ κατελάμβανεν αὐτὴν κατὰ προτίμησιν τῆς τοῦ Δομοκοῦ, μετὰ τὴν ἐκ Φαρσάλων ὑποχώρησιν, ἀποφεύγων οὕτω τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ μὴ προφθάσῃ νὰ καταλάβῃ ἰσχυρῶς αὐτήν, δεδομένης τῆς γειτνιάσεως τῶν δύω θέσεων καὶ τῆς πιέσεως τοῦ ἐχθροῦ. Ἀλλά, μὴ δυνάμενοι νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ ὄρος Ὄθρυς μεταβάσεως δὲν κατενοήθησαν ὑπὸ τοῦ Διαδόχου, δέον νὰ θεωρήσωμεν ὡς βέβαιον ὅτι, ἐν τῇ ἀποφάσει ν' ἀμυνθῇ ἐν Δομοκῷ εἰσῆλθον ὑπολογισμοὶ πολιτικῆς τάξεως, πρὸ πάντων δ' ἐκεῖνος, ὃν ὁ Διάδοχος τοῦ θρόνου δὲν ἠδύνατο νὰ παρίδῃ, ἤτοι ὅτι ἡ πρὸς τὰ ἀρχαῖα σύνορα ὑποχώρησις ἰσοδυνάμει πρὸς πλήρη ἐγκατάλειψιν τῆς Θεσσαλίας.

Ἐν τῇ καταληφθείσῃ θέσει, καλῶς ὠχυρωθείσῃ καὶ ὑπερασπιζομένῃ, οἱ Ἕλληνες προέβαλον κρατερὰν ἀντίστασιν, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ δεξιᾷ, καίτοι, ἕνεκα τῆς ὑπερμέτρου ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ, ἀπώλεσαν ἔδαφος. Ἑπομένως, ἀφοῦ ἀπεκρούσθησαν ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου, ἡ ἐγκατάλειψις τῆς θέσεως ἐπεβάλλετο, ὥστε ἡ διαταγὴ ὅπως ὁ στρατὸς μεταβῇ ἵνα καταλάβῃ τὴν προβλεφθεῖσαν δευτέραν γραμμὴν ἀμύνης ἦν λογική, ὡς

λογικαὶ ὑπῆρξαν καὶ αἱ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ληφθεῖσαι διατάξεις παρὰ τοῦ Διαδόχου. Ἐν τῇ ἰσχυροτάτῃ θέσει τῆς διαβάσεως τῆς Φούρκας οὗτος ὀρθότατα ἤλπιζε νὰ καταπονήσῃ τὸν ἐχθρὸν διὰ σταθερᾶς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ τὰ λυπηρὰ λάθη τῶν ὑπὸ τὰς διαταγάς του διοικητῶν καί, ἐν μέρει τουλάχιστον, ἡ οὐχὶ καλὴ κατάστασις τοῦ ἠθικοῦ τοῦ στρατοῦ, ἐματαίωσαν τὰς ἐλπίδας τοῦ Πρίγκηπος Κωνσταντίνου. Πράγματι, ὁ Μακρῆς δὲν κατέλαβε τὰς πρὸς μάχην θέσεις αὐτοῦ, καίτοι ἐγνώριζε διὰ τοῦ ἱππικοῦ ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐθεάθη. Ἀντὶ τούτου, ἐζήτησε διαταγάς, ἀλλὰ τὰς ἐζήτησε βραδέως, ὥστε τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα, καταλαμβάνοντα τὰς θέσεις των περὶ τὰς 3 μ. μ., ἔσχον τὴν δυσάρεστον ἔκπληξιν νὰ ἴδωσι τοὺς Τούρκους σχεδὸν ὄπισθεν αὐτῶν (1). Ὁ Διοικητὴς τοῦ 3ου Συντάγματος τοῦ Πυροβολικοῦ ὑπῆρξεν ὡσαύτως ἀφορμὴ τῆς ἐλλείψεως τῆς συνδρομῆς τῶν πεδινῶν πυροβολαρχιῶν. (2) Τέλος ὁ ῥηθεὶς στρατηγὸς Μακρῆς διέταξε τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς θέσεως, ἥτις θὰ ἠδύνατο ἔτι ἐπὶ πολὺ νὰ κρατηθῇ, (3) καί, ἐπαναλαμβάνων τὸ λάθος τῆς 11/23 Ἀπριλίου, διέταξε νυκτερινὴν ὑποχώρησιν, ἥτις ἐξώθησεν εἰς τὸ ἔπακρον τὴν θλιβερὰν κατάστασιν.

Πράγματι τῇ 7/19 Μαΐου, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος ἠναγκάζετο νὰ τηλεγραφήσῃ εἰς τὴν κυβέρνησιν ὅτι «ἡ σύγχυσις εἶναι πλήρης, ὁ στρατὸς εὑρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν καὶ τῆς ἐλαχίστης ἐχθρικῆς δυνάμεως» (4).

Ἡ μεραρχία Μακρῆ διῆλθε τὰς τελευταίας ὥρας τῆς νυκτὸς τῆς 6/18ης πρὸς τὴν 7/19ην Μαΐου ἐν Ταράτσᾳ, ὀλίγον πρὸς βορρᾶν τῆς Λαμίας, προστατευομένη ὑπὸ ὀπισθοφυλακῆς ἐκ δύω ταγμάτων, ἅτινα ὁ Διάδοχος κατώρθωσε ν' ἀναχαιτίσῃ ἐν Παληοκούλιᾳ. Τὴν πρωΐαν τῇ 7/19ης, ἀναγνωρίζων τὸ ἀδύνατον τῆς διατηρήσεως τῶν στρατευμάτων ἐν τῇ θέσει ἐκείνῃ, ὁ Πρίγκηψ Κωνσταντῖνος παρὰ τὴν θέλησίν του ἠναγκάσθη νὰ

---

(1) «Ὁ Στρατηγὸς Μακρῆς μετὰ τῶν δύω διοικητῶν τῶν ταξιαρχιῶν, μετέβη παρὰ τῷ Πρίγκηπι ἵνα ζητήσωσι διαταγάς........ὅτε τῷ ὡμίλησε, τῇ μεσημβρίᾳ, οὐδεμίαν τῷ ἔδωκε εἴδησιν περὶ τοῦ ἐχθροῦ» (Περ. ἐλ. ἐκθ. σελ. 162 καὶ 163).

(2) «Τὸ πεδινὸν ἡμῶν πυροβολικὸν δὲν ἠδυνήθη νὰ συμμετάσχῃ τοῦ ἀγῶνος, διότι ὁ διοικητὴς τοῦ 3ου συντάγματος....εἶχε συνεχίσει τὴν πρὸς τὴν Λαμίαν πορείαν» (Περιλ. ἐπισ. ἑλλην. ἐκθεσ. σελ. 166).

(3) «Εἰς τὰς 9,30 μ. μ. ὁ Διοικητὴς τῆς 1ης Μεραρχίας, ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας, διέταξεν ὅπως ἡ 1η ταξιαρχία ὀπισθοχωρήσῃ εἰς τὸ ὕψωμα Δερβὲν Φούρκα καὶ ὅπως ἅπαντα τὰ ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτώμενα σώματα ὑποχωρήσωσιν εἰς Λαμίαν....» (Περίλ. Ἐπισ. ἑλλην. ἐκθ. σελ. 167).

(4) Ἐπίσημος Ἑλληνικὴ Ἔκθεσις σελ. 482.

διατάξη τὴν εἰς Θερμοπύλας ὑποχώρησιν, ἔνθα διέταξε τὴν συγκέντρωσιν ἁπάντων τῶν λοιπῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ. (1)

Οἱ Τοῦρκοι προυχώρησαν πρὸς τὴν Λαμίαν, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξύ, διὰ τῆς προσωπικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Τσάρου, ὅστις διεβίβασε πρὸς τὸν Σουλτάνον τὴν ἐπιθυμίαν ἀνὰ ἴσῃ στεφομένας τὰς ἡρωϊκὰς ἐπιτυχίας τῶν τούρκων στρατιωτῶν δι' ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν» (2), συνεφωνήθη καὶ προεκηρύχθη (περὶ μεσημβρίαν) ἀνακωχή, ἥτις ἐσημείωσε τὸ πέρας τῶν ἐπιχειρήσεων. (3)

---

(1) Καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ συνταγματάρχου Σμολένσκη ἡνώθη μετὰ τοῦ κυρίου σώματος. Τῇ 5/17η Μαΐου, ἐνῶ ἡ 5η τουρκικὴ μεραρχία προυχώρει διὰ Βελεστίνου, ἵνα τὸ προσβάλῃ, τὸ ἀπόσπασμα ἀπεσύρθη δι' Ἁλμυροῦ εἰς Σούρπην. Τῇ ἐπιούσῃ 6/18η Μαΐου, ὑπεχώρησε διὰ Λαμίας πρὸς Θερμοπύλας, ἔνθα ἀφίχθη τῇ 7/19 Μαΐου.

(2) Τηλεγράφημα τοῦ Τσάρου πρὸς τὸν Σουλτάνον ἡμερομηνίας 6/18 Μαΐου.

(3) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἤπειρον, ἡ ἀνακωχὴ εἶχε συμφωνηθῆ τὴν προηγουμένην ἡμέραν.

Ἡ μεραρχία Μάνου (ἴδε σελ. 98, σημ. 4) κατὰ τὴν πρωΐαν τῆς 30/12 Μαΐου εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἐπίθεσιν, προελαύνουσα ἐν μέρει πρὸς Λοῦρον καὶ ἐν μέρει πρὸς Γρίμποβον. Ἐπὶ τῶν πρὸς μεσημβρίαν τοῦ χωρίου τούτου ὑψωμάτων, κατὰ τὴν 30/12ην Μαΐου καὶ τὰς ἀκολούθους ἡμέρας μέχρι τῆς 3/15ης, ἔλαβον χώραν συνεχεῖς συμπλοκαὶ μεταξὺ τῆς 1ης ἑλληνικῆς ταξιαρχίας, ἐνισχυθείσης διὰ μικρῶν τμημάτων τῆς 2ας. καὶ τοῦ μεγίστου μέρους τῆς 2ας τουρκικῆς μεραρχίας τῆς Ἠπείρου. Οἱ Ἕλληνες ὑπέστησαν αἰσθητὰς ἀπωλείας καὶ ἀφοῦ, παρ' ὅλας αὐτῶν τὰς προσπαθείας, δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποκτήσωσιν οὐδὲν πλεονέκτημα, τῇ ἑσπέρᾳ τῆς 3/15ης ὁ συνταγματάρχης Μάνος διέταξε γενικὴν ὑποχώρησιν πρὸς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀράχθου.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΗΜΑΡΤΗΜΕΝΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ

Σελὶς 152 στίχος 16 ἀντὶ Φεραχλὶ γράφε Γεραχλὶ

Διάφορων λογαριασμών 1897.

ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΣΧΕΔΙΟΝ 1

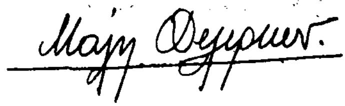

Μαγάι Σιόρεν.

Μάχαι ἐπὶ τῶν συνόρων - 5/17 - 13/25 Ἀπριλίου 1897

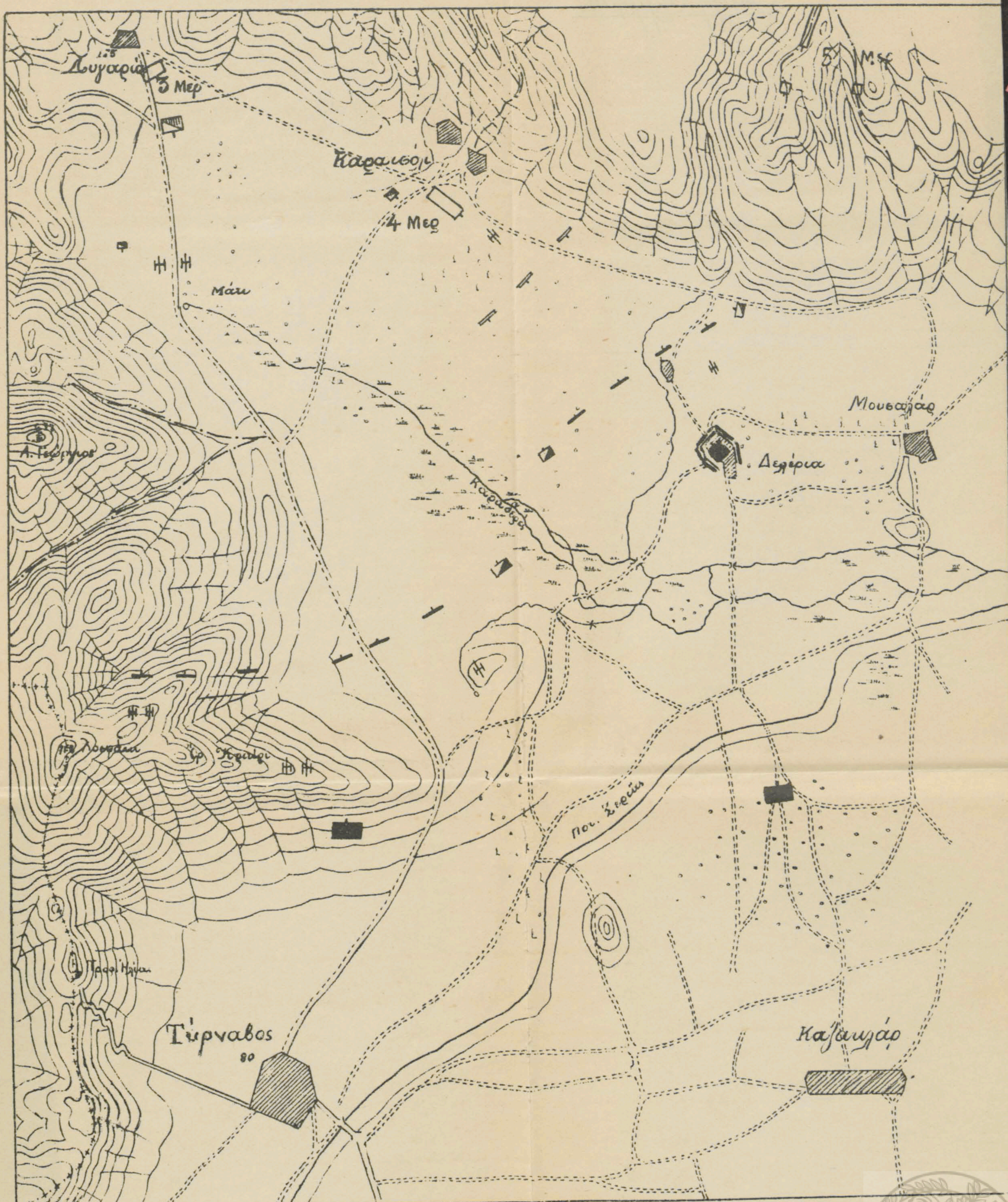

Κλίμαξ 1: 200 000

ΣΧΕΔΙΟΝ 3ον

Μάχη Δελερίων τῇ 11/23 Απριλίου 1897

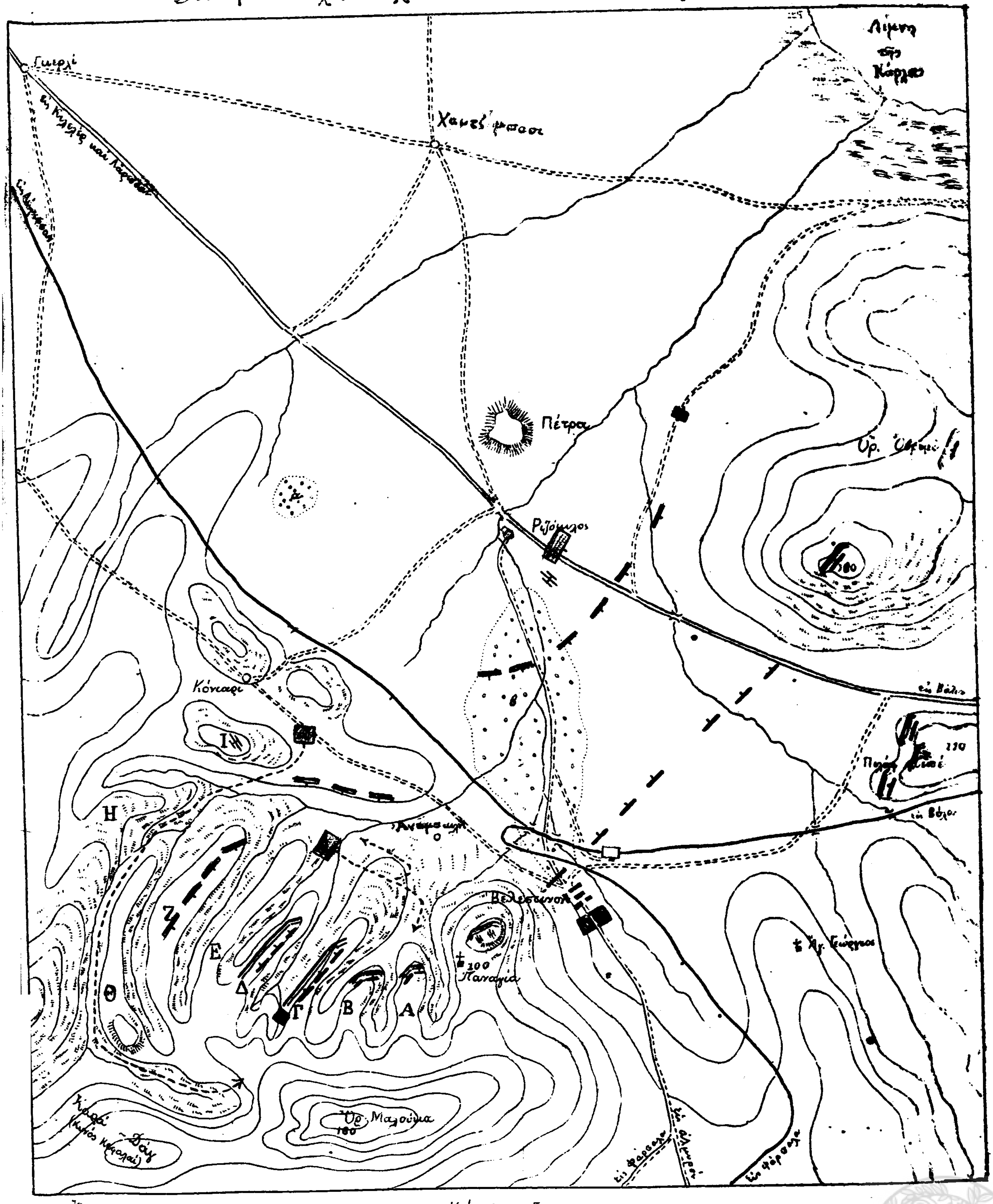
Κλίμαξ 1: 50 000

Έλληνες } ώρα 11 π.μ
Τοῦρκοι }

Θεοδώρα Μαρή Βερεδίνου

ΣΧΕΔΙΟΝ 4

Δευτέρα Μάχη Βελεστίνου, 17/29 και 18/30 Απριλίου 1897

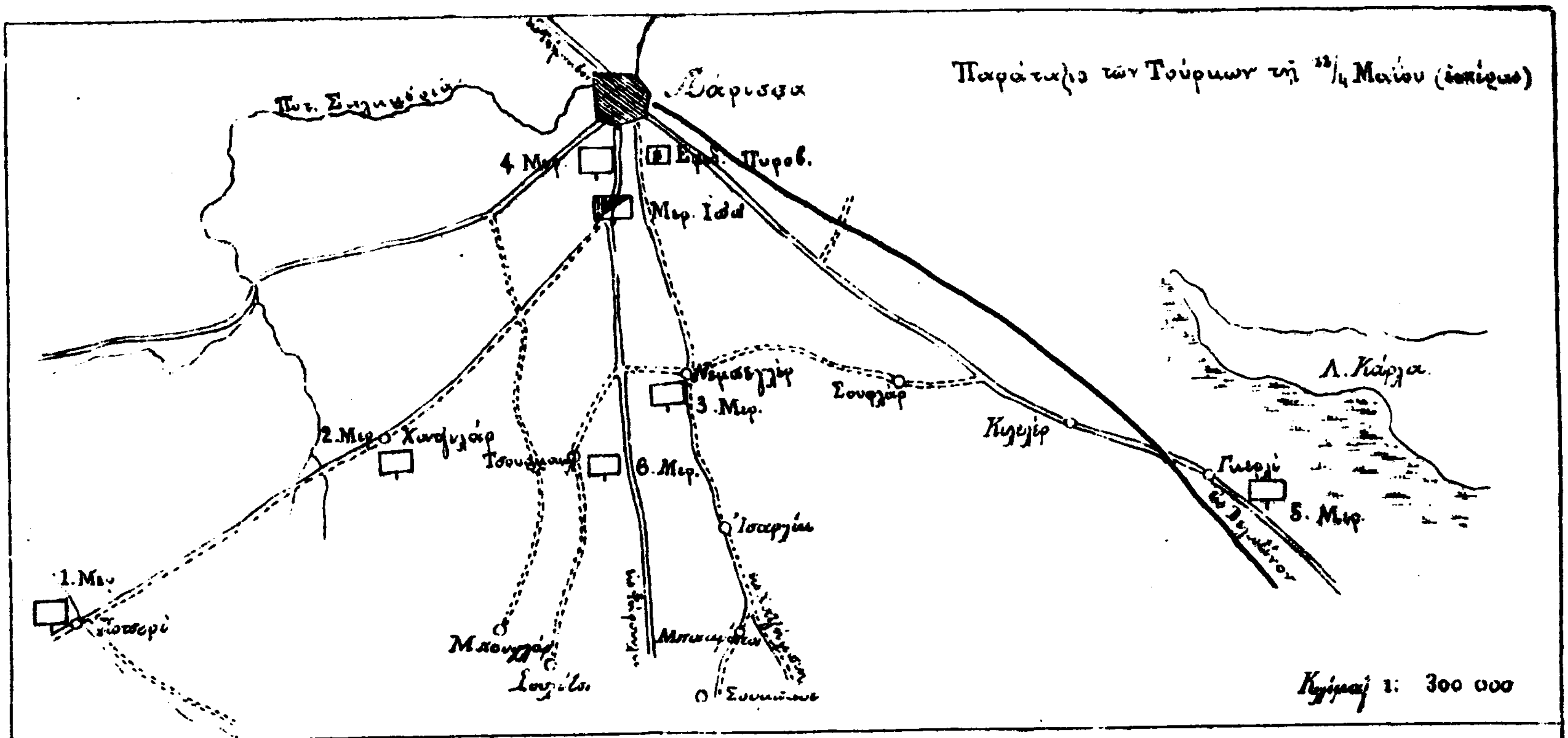

Κλίμαξ 1: 50 000

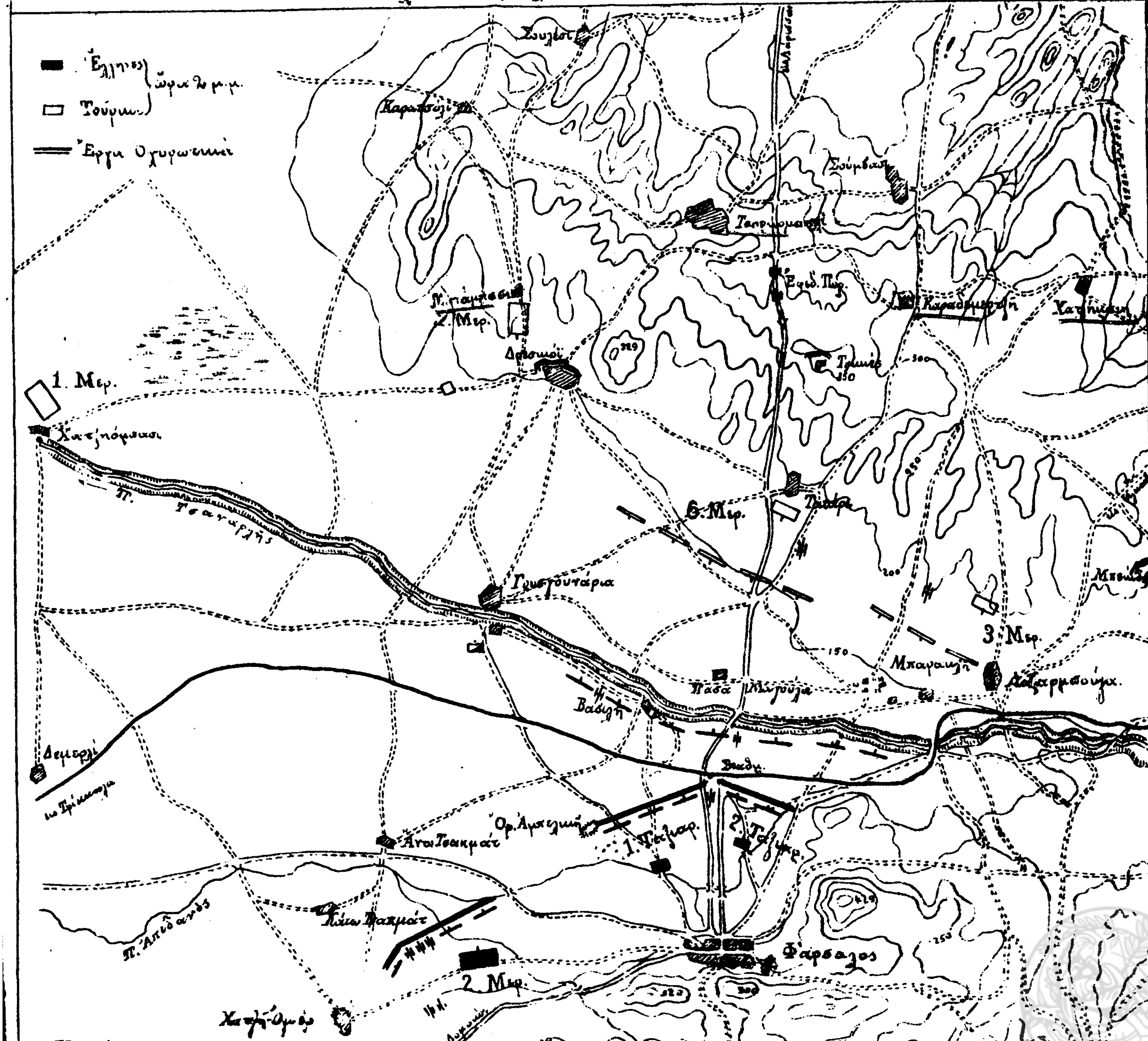
Έλληνες } 18/30 Απριλίου (πρωία)
Τούρκοι

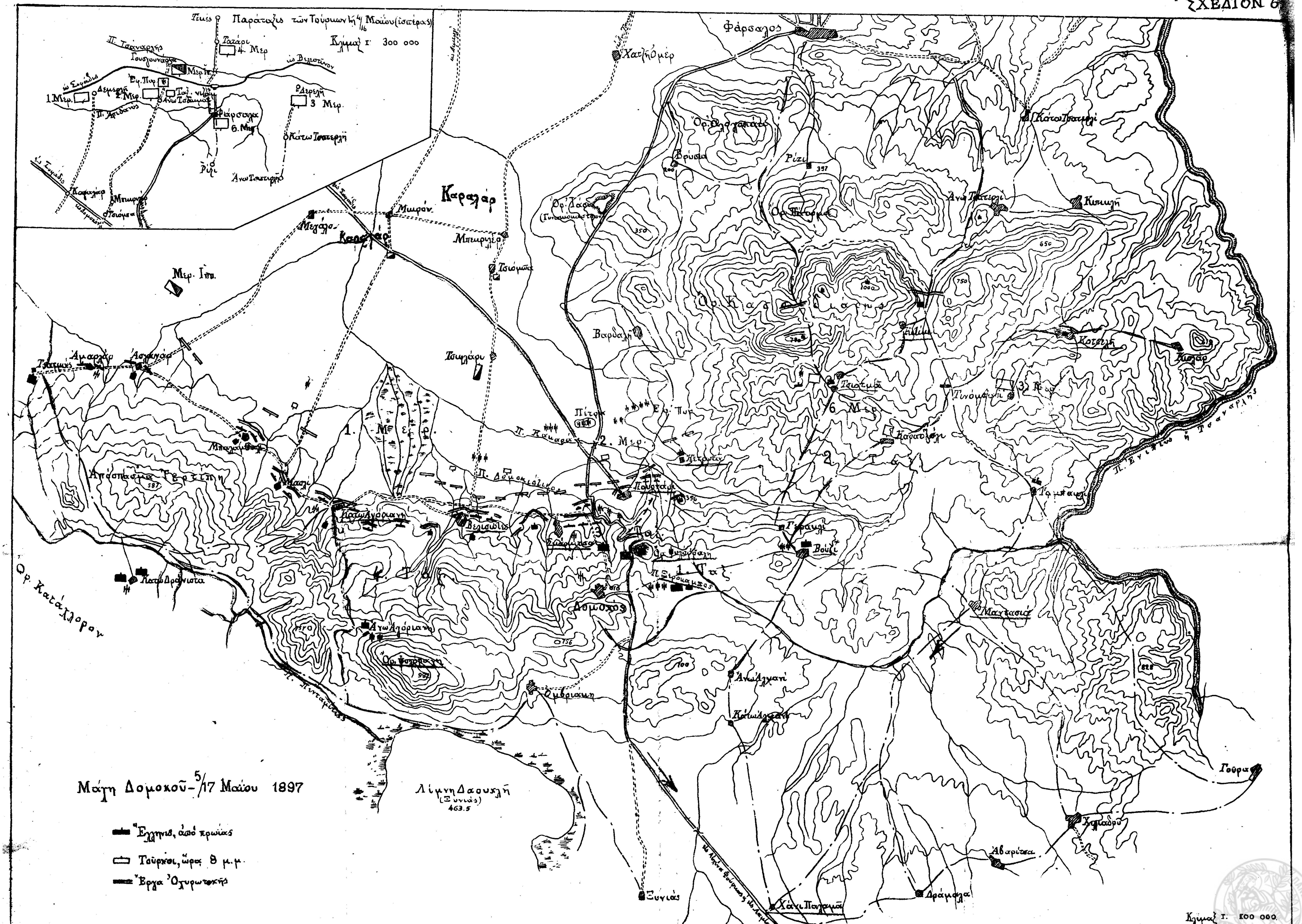
Οχυρωτικά έργα

Μαίη Φαρσαίμων.

Μάχη Φαρσάλων 23/5 Μαΐου 1897

Μάχη Δομοκού – 5/17 Μαΐου 1897
Ἕλληνες, ἀπὸ πρωΐας
Τοῦρκοι, ὥρα 8 μ. μ.
Ἔργα Ὀχυρωτικῆς
Παράταξις τῶν Τούρκων τὴν 4/16 Μαΐου (ἑσπέρας)
Κλίμαξ 1: 300 000
Κλίμαξ 1: 100 000
Φάρσαλος
Καραλάρ
Δομοκὸς
Λίμνη Δασουχλῆ
(Ξυνιάς)
463.5
Ξυνιάς
Ὀρ. Καταῦλορον
Ἀπόσπασμα Γεροζίνη
1. Μερ.
2. Μερ.
6. Μερ.
Μερ. Ἱππ.
Κιτρινί
Βούζι
Γούρα
Δράμαλα
Ἀβαρίτσα
Μαντασιά
Ὀμβριακή
Ἄνω Ἀχλαδῆ
Κάτω Ἀχλαδῆ